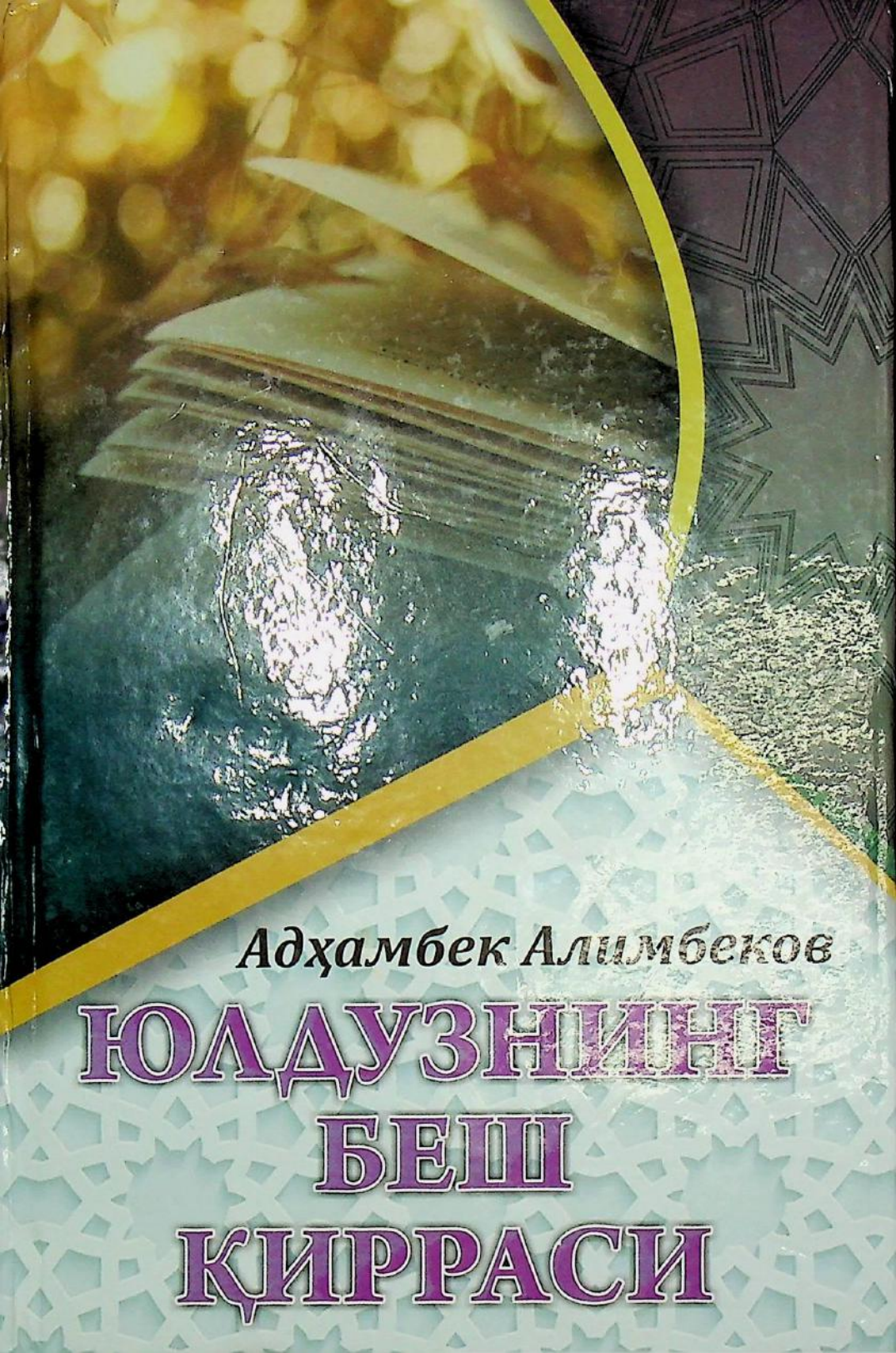

Адхамбек Алимбеков

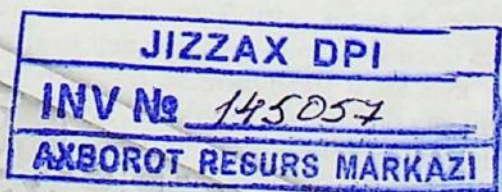
ЮЛДУЗНИНГ
БЕШ
ҚИРРАСИ

83.31(5.7)
А-50

Адҳамбек Алимбеков

ЮЛДУЗНИНГ БЕШ ҚИРРАСИ

УЎК: 821 512-133. 09 (092)
КБК 83.3г (5Ў)
А50

Тақризчи:

филология фанлари доктори, профессор

НАСИМХОН РАҲМОНОВ

Ушбу монография Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Али ҳаёти ва ижодига бағишланган. Адиб ижоди ҳақида кўплаб илмий мақолалар, рисоалар ёзилган бўлса-да, монографик тарзда илк маротаба тадқиқ қилинмоқда. Китоб талабалар, илмий тадқиқотчилар, умуман адабиётимиз ихлосмандлари учун мўлжалланган бўлиб, айниқса, давримизнинг улкан адибларидан бири, серқирра истеъдод соҳиби Муҳаммад Али ижоди мухлисларига яхши тухфа бўлади, деган умиддамиз.

Монографиянинг бошқа монографиялардан фарқи бор: муаллиф ўзига хос йўлдан боради, шоир ижодини ўрганишда одатдагидек фақат асарлар таҳлили билангина чекланиб қолмайди, балки таҳлилни унинг ҳаётига оид қутилмаган воқеалар, асарнинг ёзилишига оид фактлар, адибнинг қарашлари, устозлари, дўстлари, бошқа адиб ва олимлар билан мулоқот-муносабатлари ҳамда қизғин фаолиятини яхлит омухта қилиб юборади, кўп аниқ материаллардан, хусусан, адибнинг кундаликларида унумли фойдаланади, адибнинг ижодий эволюцияси манзараларига назар ташлайди. Бу эса монографиянинг жозибадор, қизиқарли ва самимий чиқишини таъминлайди, натижада китоб худди қиссадай енгил равон ўқилади.

Шундан бўлса керак, китоб шу пайтгача икки марта 2012, 2017 йилларда босиб чиқарилди. Муаллиф ўз тадқиқотини давом эттириб, уни кўп янги маълумотлар билан бойитди, тўлдирди, аввалгиларини яна бир назардан ўтказиб, ўз мақомига келтирди.

Қўлингиздаги „Юлдузнинг беш қирраси“ китобининг учинчи марта чоп этилаётгани унинг адабиёт ихлосмандлари орасида катта қизиқиш уйғотаётганини, бинобарин, улкан адабиётимиз ижодига кенг ўқувчилар оммасининг меҳр-эътибори қучаяётганини кўрсатади.

© Адхамбек Алимбеков

© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2020

ISBN 978-9943-22-445-2

Мазкур китобни ҳурмат билан устозлар – академик Иристой Қўчқортоев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари – профессорлар Лазиз Қаямов ва Бегали Қосимовларнинг ёрқин хотираларига бағишлайман.

Муаллиф

КИРИШ

Бугунги ўзбек адабиёти таланти ижодкорларга бой. Зотан тарихимизга назар ташласак ҳам бу борада ўрناق бўларли мисолларни учратамиз. Шохидан гадосигача шоир деган ибора асарлар давомида юртимизга нисбат бериб келинаётгани бежиз эмас.

Эъзозли мустақиллигимиз адабиётимизда тарихимизни, ўзлигимизни рўйирост тасвирлаш имконини яратиб берди. Истиқлолимиз руҳи ва шукуҳидан илҳомланган ижодкорларимиз жаҳон адабиёти билан бўйлашадиган асарлар яратишмоқда, дадиллик билан катта-катта мавзуларга қўл уришмоқда ва бу узлуксиз жараён давом этаётир. Кўплаб ўзбек адибларининг асарлари хорижий тилларга таржима қилиниб нашр этилди. Дунё микёсида ўтаётган шеърӣ анжуманларда шоирларимизнинг овози баралла янграмоқда.

Адабиётимизда турли жанрларда жаҳон микёсига чиқа оладиган, бадиий жиҳатдан юксак асарлар ёзилаётган экан, уларнинг муаллифлари ҳақида ҳам йирик монографик тадқиқотлар яратиш зарур. Зотан илмий асарлар адиблар ижодини теран англашда, кенг ўқувчилар оммасига асар моҳиятини сингдиришда муҳим аҳамиятга эга. Шунини таъкидлаш жоизки, ўз вақтида Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон сингари ва бошқа адибларимиз ҳақида ҳали улар элликка ҳам бормаётган туриб, Ҳ. Ёқубов, С. Азимов, М. Қўшжонов ва бошқалар томонидан фундаментал монографиялар ёзилган ва адабиёт илмий тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Бугунги кунда катта талант соҳиблари бўлган адибларимиз етмишга

боғлиқ қоғазлар ҳам, негацир, улар хакида юкоридагидек монографиялар жула кам. Бу адабиётшунос олимларимизнинг олдида турган вазифалардан деб билмок ва бу бўшликни тўлдирмок керак, деган фикрдамиз.

Халқимизнинг сеvimли адибларидан бири Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати Мухаммад Али адабиётининг забардаст вакилларидаи хисобланади. У шоир, ёзувчи, публицист, таржимон, олим, жамоат арбоби, мухтасар айтганда, серкирра ижод соҳибидир. Бундай адибларнинг ижоди бир эмас, бир неча монографияларга материал бериши шубҳасиз. Маъқур китоб шу йўлдаги илк уринишдир. Унда адибнинг ҳаёт йўли, ижодкор сифатида шаклланиб камолга етиши ва асарлари тарихшо таҳлилини камраб олишга интилиш бор. Фақат илмий тадқиқлар эмас, ёзувчи бошидан кечирган айрим воқеалар ҳам оммабон тарзда хикоя килинди.

„Таъқидчи ва адабиётшунослар асосан асар хакида гапирадилар. Ёзувчи хакида эса... Ваҳоланки, асар ёзувчидан униб чиқади, фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади, у фарзандини авайлайди; химоя килади. Асар – ёзувчининг тақдири; керак бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу ғайритабиий садоқати, ёзмасдан туролмаслиги, рухиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги, шахси, феъли, услуби, қарашлари, дарди, кийналишлари ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ёзувчи ўз шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетганким, асар унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси – ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта қуч сарф килади. У – беҳтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахтсиз – бу унинг иродасига боғлиқ эмас“ (Асқад Мухтор. Эл-юрт керак экан одамга. Ғ. Ғулом номидаги нашриёт. Т., 2011. 196-бет).

Жаҳон адабиётшунослиги тарихида ёзувчи ҳаётидаги майда деталларгача аҳамият бериш азалдан маълум ва муҳим деб қаралган. Масалан, Ж. Бюгнер „Уильям Фолкнер биографияси“ китобида ёзувчининг деярли ҳар қуни хакида хикоя килади. Бу фикрни Опоре де Балзак, Лев Толстой биографиялари хусусида ҳам айтишимиз мумкин. Шулардан келиб чиққан ҳолда биографияда ёзувчи ҳаётидаги таъсирли воқеаларни келтириш, илмий лабораториясининг ўзинга ҳосликларини акс эттириш ҳам мақсадлардан бири бўлади.

194
Муҳаммад Али ижоди тўғрисида кўплаб мақолалар ёзилган ва улар газета-журналлар, турли китобларда эълон этилган. Бу борада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Комил Яшин, академиклар Матёкуб Қўшжонов, Бахтиёр Назаров, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, Вашингтон университети профессори Илза Сиртаутас, Абдуқодир Ҳайитметов, Шариф Юсупов, Ҳафиз Абдусаматов, Маҳмудали Юнусов, Бегали Қосимов, Валентин Оскоцкий, Убайдулла Уватов, Темур Ширинов, Акмал Саидов, Эрик Каримов, Абдуғафур Расулов, Амриддин Бердимуродов, Пирмат Шермухамедов, Қозокбой Йўлдошев, Йўлдош Солижонов, Очил Тоғаев, Акрам Каттабеков, Ҳакимжон Каримов, Умрзоқ Ўлжабоев, П. Харт, Насимхон Раҳмон, Ортиқбой Абдуллаев, Маҳкам Маҳмудов, Нусрат Жумаҳўжа, Тўлқин Ҳайит, Исломжон Ёкубов, Тўлқин Эшбек, Шариф Болтаев, Умар Рашидов, Ш. Маҳмудов, Ғайрат Муродов, Дилфуза Темироваларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш даркор.

Китобни ёзишда Муҳаммад Али ака билан насиб этиб, кўпгина ижодий сафарларда бўлганимиз, дўстлар даврасидаги самимий суҳбатлар, ижодий учрашувлар, шунингдек, ёзувчининг кундаликлари (у ўн тўрт ёшидан бошлаб кундаликлар ёза бошлаган) жуда қўл келганини айтиб ўтамиз. Албатта, энг яхши манба адибнинг асарларидир, биз шуларга суяниб иш кўришга ҳаракат қилдик.

Фурсатдан фойдаланиб, ушбу китоб ёзилишида ўзларининг муҳим маслаҳатларини берган профессорлар Тоҳиржон Иминов, Жуманазар Бекназаров, Насимхон Раҳмоновларга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

бориб колсалар ҳам, негадир, улар ҳақида юқоридагидек монографиялар жуда кам. Бу адабиётшунос олимларимизнинг олдида турган вазифалардан деб билмоқ ва бу бўшлиқни тўлдирмоқ керак, деган фикрдамиз.

Халқимизнинг севимли адибларидан бири Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Али адабиётимизнинг забардаст вакилларида хисобланади. У шоир, ёзувчи, публицист, таржимон, олим, жамоат арбоби, мухтасар айтганда, серкирра ижод соҳибидир. Бундай адибларнинг ижоди бир эмас, бир неча монографияларга материал бериши шубҳасиз. Мазкур китоб шу йўлдаги илк уринишдир. Унда адибнинг ҳаёт йўли, ижодкор сифатида шаклланиб камолга етиши ва асарлари тарихию таҳлилни қамраб олишга интилиш бор. Фақат илмий талқинлар эмас, ёзувчи бошидан кечирган айрим воқеалар ҳам оммабоп тарзда ҳикоя қилинди.

„Танқидчи ва адабиётшунослар асосан асар ҳақида гапирдилар. Ёзувчи ҳақида эса... Ваҳоланки, асар ёзувчидан униб чиқади, фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади, у фарзандини авайлайди; химоя қилади. Асар – ёзувчининг тақдири; керак бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу ғайритабiiий садокати, ёзмасдан туropolмаслиги, рухиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги, шахси, феъли, услуби, қарашлари, дарди, қийналишлари ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ёзувчи ўз шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетганким, асар унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси – ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта куч сарф қилади. У – беихтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахтсиз – бу унинг иродасига боғлиқ эмас“. (Асқад Мухтор. Эл-юрт керак экан одамга. Ғ. Ғулом номидаги нашриёт. Т., 2011. 196-бет).

Жаҳон адабиётшунослиги тарихида ёзувчи ҳаётидаги майда еталларгача аҳамият бериш азалдан маълум ва муҳим деб аралган. Масалан, Ж. Блотнер „Уильям Фолкнер биографияси“ итобида ёзувчининг деярли ҳар куни ҳақида ҳикоя қилади. Бу фикрни Оноре де Балзак, Лев Толстой биографлари хусусида ҳам айтишимиз мумкин. Шулардан келиб чиққан ҳолда монографияда ёзувчи ҳаётидаги таъсирли воқеаларни келтириш, ижодий лабораториясининг ўзига хосликларини акс эттириш ҳам мақсадлардан бири бўлди.

Муҳаммад Али ижоди тўғрисида кўплаб мақолалар ёзилган ва улар газета-журналлар, турли китобларда эълон этилган. Бу борада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Комил Яшин, академиклар Матёкуб Қўшжонов, Бахтиёр Назаров, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, Вашингтон университети профессори Илза Сиртаутас, Абдукодир Ҳайитметов, Шариф Юсупов, Ҳафиз Абдусаматов, Маҳмудали Юнусов, Бегали Қосимов, Валентин Оскоцкий, Убайдулла Уватов, Темур Ширинов, Акмал Саидов, Эрик Каримов, Абдуғафур Расулов, Амриддин Бердимуродов, Пирмат Шермухамедов, Қозокбой Йўлдошев, Йўлдош Солижонов, Очил Тоғаев, Акрам Каттабеков, Ҳакимжон Каримов, Умрзоқ Ўлжабоев, П. Харт, Насимхон Раҳмон, Ортиқбой Абдуллаев, Маҳкам Маҳмудов, Нусрат Жумахўжа, Тўлқин Ҳайит, Исломжон Ёқубов, Тўлқин Эшбек, Шариф Болтаев, Умар Рашидов, Ш. Маҳмудов, Ғайрат Муродов, Дилфуза Темироваларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш даркор.

Китобни ёзишда Муҳаммад Али ака билан насиб этиб, кўпгина ижодий сафарларда бўлганимиз, дўстлар даврасидаги самимий суҳбатлар, ижодий учрашувлар, шунингдек, ёзувчининг кундаликлари (у ўн тўрт ёшидан бошлаб кундаликлар ёза бошлаган) жуда қўл келганини айтиб ўтамиз. Албатта, энг яхши манба адибнинг асарларидир, биз шуларга суяниб иш кўришга ҳаракат қилдик.

Фурсатдан фойдаланиб, ушбу китоб ёзилишида ўзларининг муҳим маслаҳатларини берган профессорлар Тохиржон Иминов, Жуманазар Бекназаров, Насимхон Раҳмоновларга ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.

БЎЗНИНГ БЎЛАР БОЛАСИ

Болаликда эсингни таниган сайин янгиликка интилиш кучайиб, ҳаётингда бирор ўзгариш бўлишини интизорлик билан кутишни ҳар ким ўз бошидан кечиргани шубҳасиз.

Фарғона водийсининг қоқ марказидаги мўъжаз қишлоқлардан бирида бундан кўп йиллар муқаддам бир болакай янги ўқув йилида мактабга боражак ўқувчиларни уйма-уй рўйхатга олиб юрган домланинг олдига яқинлашади:

– Мени ҳам рўйхатга олиб мактабга қабул қилишингизни сўрайман, – дейди у тийрак кўзларини тикиб.

– Неча ёшга кирдинг? – сўрайди қизиқиб домла.

– Олтига!

– Э-э... Олти ёшда экансан-да... сени қабул қилолмаймиз. Яна бир йилдан кейин келасан. Мактабга етти ёшдан қабул қиламиз, – деб жавоб беради домла.

Болакай йиғлаб отасининг олдига боради ва воқеани тушунтиради. Шунда отаси уни юпатиш учун кўлидан етаклаб: „Қани юр-чи, домланг билан бир гаплашиб кўрай“, – дейди ва келиб домла билан учрашади:

– Сиз буни рўйхатга олинг. Агар келса келди деманг, келмаса келмади, деманг (ота гапираётиб балки кўзларини бир қисиб қўйган бўлса ҳам керак).

– Майли, қатнасин, – рози бўлади домла болага қараб жилмайиб. – Келавер! Дафтарга ёзиб қўяман.

Шундай қилиб, болакай мактабга қатнай бошлайди. Лекин етти ёшдангина ўқишга кириши мумкинлигидан унинг биринчи синфда икки йил ўқишига тўғри келади...

Ана шу „биринчи синфда икки йил ўқиган болакай“ бугунги кунда Ўзбекистон халқ ёзувчиси, профессор, Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Давлат мукофоти соҳиби Муҳаммад Али бўлиб вояга етди. Адиб

1942 йил 1 март куни ҳозирги Андижон вилояти Бўстон (эски номи Бўз) туманининг Бешкал қишлоғида дунёга келди. Унинг отаси Аҳмадқул сўфи Бекназар сўфи ўғли ўша вақтларда колхоз қурилиш ишларида фаолият кўрсатган.

Катта Фарғона каналининг қурилиши халқимизнинг чинакам бунёдкорлик жасоратига айланди. Канал шоир туғилган қишлоқнинг яқинидан ўтарди. У пайтда каналнинг маълум бир қисми (масалан, ўн метр, йигирма метр ер,) ҳар бир хўжаликка бўлиб берилган ва шу хўжалик жамоаси ана шу жойни қазishi керак бўлган. Республикадаги бутун жамоалар ўз белгиланган жойида 45 кун тинмай тер тўкишган. 1939 йил колхоз раиси бўлган йигирма тўққиз ёшли Аҳмадқул сўфи Бекназар сўфи ўғли ўз жамоаси вакиллари билан бирга мазкур канал қурилишида жонбозлик кўрсатди.

1942 йилда – раис ўзи отилиб чиқиб урушга кетди. Асли мерган овчи бўлган, уйида ҳамиша ов милтиғи сақлаган Аҳмадқул сўфи Иккинчи Белоруссия frontiда артиллерия наводчаси бўлиб етти ой урушда қатнашди. Смоленск остонасида оғир ярадор бўлди, тўққиз ой госпиталда ётди... Шоирнинг кейинчалик ёзган „Ўзбекистон“ номли шеърида ўша йиллар садоси шундай акс этган эди:

*Отам сева билди Ўзбекистонни,
Фарғона каналин қурди, қуролди.
Қўлга қурол олди, ташлаб кетмонни,
Жанг-жадалда чаптар урди, уролди.*

*Етти ой тинмади тўпи майдонда,
Гумбур-гумбур саслар дилларга оқди...
Сўнгра тегиб дайди ўқ ногаҳонда
Тўққиз ой госпиталь шифтига боқди...*

Иккинчи гуруҳ ногирони бўлиб юртига қайтган Аҳмадқул сўфи, ногиронман деб караб турмади, унга машхур Фарҳод ГЭСининг қурилишига бориб савобли ишга ўз улушини қўшиш насиб этди.

Бўлажак адибнинг онаси Турдихон Эгамназар сўфи кизи 1923 йилда туғилган. Турдихоннинг онаси Хосият отин (яъни шоирнинг катта энаси)ни „Отинча эна“ деб аташарди. Отинча эна турмуш ўртоғи Эгамназар сўфи билан биргаликда 1932 йилда кулоқ сифатида Украинага сургун қилинади. Эгамназар сўфи рафиқаси Хосият отинга: „Сен болалар билан юртда қол, мен ўзим сургун муддатини ўтаб келаман“, дейди. Шу пайтда уларнинг икки кизи бўлган, шу қизларнинг каттаси Турдихон бўлиб, шоирнинг бўлажак онаси эди. Аммо Хосият отин бунга кўнмайди: „Сизни ёлғиз юбормайман, болаларим билан бирга ёнингизда бўламиз!“ – дея жавоб беради қатъий, ёстиқдошининг кўнглини нурлантириб. Лекин ўшанда Эгамназар сўфи ҳам, Хосият отин ҳам олдинда ҳаётнинг даҳшатли синовлари турганини, оила эгасининг ўша ёқда вафот этишини, хоки бегона элларда қолиб кетишини ҳаёлларига келтиришмаганди.

Бўлажак шоирнинг онаси, юқорида таъкидлаганимиздек, Украинанинг Херсон вилояти Каховка мавзеида истиқомат қилиб, мусофирчилик азобини тортган бир жабрдийда оиланинг катта кизи эди. Каховкада юқори синфлар мавжуд бўлмаганидан, 7-синфни битирган гуруҳ ўқувчиларини (Турдихон ҳам улар ичида) Ўзбекистонга қайтаришади. Улар барчаси бирга Москва орқали Ўзбекистонга қайтишган. Турдихон кейин йўлда Днепр ГЭСнинг қурилиши ва Москва метросини кўрганлари ҳақида кўп марта бўлажак шоирга гапириб берган эди...

Орадан вақтлар ўтиб 1939 йилда, 1910 йилда туғилган Аҳмадкул сўфи билан Турдихоннинг тўйлари бўлиб ўтади...

Шоирнинг болалиги жуда қизғин кечди. Чунки шоир туғилган жой овлоқда эди, бир пасткам қишлоқ ҳисобланарди. Гарчи у эски Худоёрхон йўли ёки хон йўли бўйида жойлашган бўлса-да, боришга ҳам, келишга ҳам ноқулай, шўр тупроқдан иборат катта йўлсиз бир маскан эди. У пайтда текис йўллар йўқ, энг яхши улов бўлиб от хизмат қиларди. Пиёда юрган одам, шўр жойларда тиззадан лойга ботишга мажбур бўларди. Яқин ўртадаги бозорлар, масалан,

Шахрихон ёки кун ботишда Қоратепа деган қишлоққа бориш учун одамлар тонг саҳар йўлга чиқиб, кечкурундагина уйга қайтиб келишарди.

Шоир ана шундай, атроф кенг-мўл жойда туғилиб, дунёни таний бошлади. Унинг биринчи ёзган шеърлари шу болалик пайтларига, 1950 йиллар бошларига тўғри келади. Учрашувлардан бирида, биринчи шеърингизни қачон ёзгансиз, ўшани ўқиб бероласизми, деган саволга, адиб ўн ёшимда ёзганман, шеърим муҳаббатга бағишланган эди, шеърим эсимда йўқ, аммо муҳаббатим ёдимда турибди, деб ҳазил аралаш жавоб берганди. Шуниси қизиқки, шоир ўша пайтдаёқ: „Мен келажакда фақат шоир бўламан, адиб бўламан!“ – деган қатта бир мақсадни, ниятни юрагига жойлаган. Ижодкор ҳақиқатан, мана ҳозиргача ҳеч иккиланмасдан, айрим муваффақиятсизликлар ёки қийинчиликлар туфайли кўнглини совутмасдан ижод майдонида дадил қалам суриб келмоқда. Шуниси жуда ҳам эътиборли.

Ёш болакайни адабиётга, умуман ижодга йўллаган инсон бўлмиш Хосият отин Қобилбой қизи – Отинча энанинг жуда қатта хизматларини айтиб ўтишимиз керак. Чунки Отинча эна, яъни Хосият отин маҳаллада, қишлоқда, атроф музофотда жуда машхур, ҳурмати баланд, обрўли аёл эди. Ўша пайтда аёллар „мушкулкушод“, „биби сешанба“ ва „мавлуди шариф“ каби аёллар йиғинларини ўтказишар ва бу йиғинларни ҳамиша сўзга чечан, нутқи равон Хосият отин бошқарарди. Отинча эна невараси Муҳаммад Алини бундай йиғинларга олиб кетар экан, ўша ерда ўқилган китоблар ҳар қалай унинг қулоғига кирсин, деб умид қиларди. Масалан, Ҳазрат Али билан Биби Фотима тўйларида айтилган ёр-ёрлар ўша суҳбатларда жаранглар, тўй қиссалари айтиларди. „Маликаи Дилором“ деган халқ китоби, „Нурнома“ деган рисола ҳам ўқиларди. Мана шу китобларни кўп эшитган болакайда ижодга бўлган қизиқиш янада ортган бўлса ажаб эмас. Айни пайтда у халқ эртақларини, дostonларни ўқишга жуда иштиёқманд эди.

Билганларнинг айтишига қараганда, шоир болалигида жуда гапга чечан бўлгани учун уни атайлаб гапга солишар экан. Чунки кўпчилик унинг қизик-қизик гапларини эшитишни хошларкан-да. Бир куни кимдир бўлажак шоирнинг олдига келиб: „Мана шу газетани ўқиб бер-чи,“ деб газета узатибди. Бу вақтда ҳали ўқишни билмаса ҳам, у дадил газетани қўлига олади-да, қандай олган бўлса, шундай тутиб „ўқий“ бошлайди... Ҳамма кулиб юборади. „Сен нега шундайлигича ўқияпсан? Ахир буни ўнг томонидан ўқиш керак. Сен эса тескари ўқияпсан“, – дейди кимдир. Шунда бошқа одам: „Ўқ, у тескари эканини кўриб турибди, лекин бу ҳолатда ҳам ўқиса бўладими, йўқми, деб текшириб кўряпти!“ – дея ҳайрон қараб турган болани қўллаб юборади...

Ҳақиқатан ҳам, унинг ўқишга бўлган қизиқиши жуда кучли эди. У пайтда кишлоқда телевизор йўқ, газеталар жуда кам боради, китоблар ҳам йўқ даражада эди. Кўпинча кишлоқларда халқ эртакларини, Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул ўғли айтган дostonларни, қаҳрамонлик ва ишқ-муҳаббат киссаларини йиғилиб ўқишни ёктиришарди. Шоир ҳам йиғилган одамларга китоблар ўқиб беришни хуш кўрар, бундай дostonхонликлар тез-тез қайтарилиб турарди. Ўқиганда баъзан чарчаб қолар, лекин кўпинча, одамлар „Чарчадик“ дея уни тўхтатишарди. Дostonларни ўқиб чиқиш икки-уч кунга чўзиларди. Шоир ўзининг бир суҳбатида ўша вақтларни эслаб шундай ёзади: „Мен „Кунтуғмиш“ни, „Ширин билан Шакар“ни ўқиб берардим. Атрофда бувалар, момолар, аёллар, болалар тўпланиб эшитишарди. Бу асарда Холбека, яъни Кунтуғмишнинг рафикасини Бугроҳон туянинг териси ичига жойлаб, саҳрога ҳайдаб юборади. Саҳро иссиқ, офтоб ёндириб турибди. Бунинг устига Холбека иккикат, туя терисининг ичида, иссиқда... Мана шу жойларини ўқиганимда, ҳамма йиғилганлар кўзларига ёш олар, чолларнинг кўз ёшлари соқолларидан оқиб тушар, бошқалар бўлса ҳўнграб йиғлаб: „Нима бўлади энди?

Холбека нима бўлдийкин?..“ деб астойдил ташвишланиб изтироб чекишарди...” Шoir ўзининг „Бешгул“ (1969) достонида бу ҳақда шундай эслаб ўтади:

*Чоллар эса давра қуриб, бўлишиб тўп-тўп,
Кечалари достонхонлик қилишарди хўп.
Қимир этмай тинглашарди, ўқиб берардим:
Алпомишининг заҳматларин, Равианнинг дардин,
Гўрўғлининг шиддатларин дилдан сезарлар,
Жилмаярлар, ногаҳоний ғамдан безарлар:
„О, Кунтуғмиш! Холбекангда қолмади бардош...“ –
Дейдилар-да, кўзларида ҳалқаланар ёш.
Сеҳрғар сўз! Сен қанчалар қудрати улуг!
Шафқатли дил! Сен қанчалар тенгсиз ва буюк!*

Мана шундай омиллар: халқ эртаклари, Отинча энанинг ажойиб китоблари, ўқиб берган ривоят-қиссалари ва онаси Турдихоннинг ҳикоялари таъсирида ёш Муҳаммад Алида ижодга бўлган қизиқиш пайдо бўлди. Кейинчалик „Сеҳрғар сўз! Сен қанчалар қудрати улуг!“ деб ёзган шоир, сеҳрғар сўз сирларини ана шундай ўргана бошлади. Биринчи синфда икки йил ўқиганини эслатишса, шоир „Пойдевор мустаҳкам бўлиши керак-да“, деб ҳазиллашиб кўярди. Дарҳақиқат, ўйинқарок, шўхлигига қарамай, у мактабда аъло баҳоларга ўқиди, „пойдевор“ни мустаҳкам қилишга эришди...

Кўшни Дўрманча қишлоғидаги мактабда еттинчи синфда ўқиб юрган пайтда география дарсида бўлган бир ходисани айтиб ўтиш жуда ўринли. Ҳамма уйининг деворига гилам осса, шоирнинг отаси Аҳмадқул сўфи гилам эмас, сандалнинг орқасида харита осиб қўйганди. Тўрт бўлакдан иборат харита русча бўлиб, „Политическая карта мира“ деб номланарди. Мулоҳазакор ота, болалар харитага боқиб ҳам русчани озми-кўпми ўрганади, ҳам олам ҳақидаги тасаввурлари кенгайди, деб умид қилгандир. Рост бўлиб чиқди. Серфарзанд оиладаги болалар

(тўққиз фарзанд бўлишган) сандал атрофида ўтиришганда, рўпараларидаги харитага истаб-истамай кўз ташлаб, ўқиб, китъалару уммонларни, кўп мамлакатлару шаҳарларни яхши билиб олишганди. Оилада Раҳимахон эгачисидан сўнг иккинчи фарзанд бўлган бўлажак ёзувчи укалари билан шаҳар топиш, тоғу дарё топиш ўйинларини уюштирар, харита ҳаммани бирлаштириб турар, бўш қолишди дегунча унга қарашгани қарашган эди.

Юкорида таъкидланганидек, география дарсида домла Тоштемир ака бир ўқувчини харита ёнига чақириб қайсидир шаҳарни кўрсатиб беришни сўрайди. Шаҳар топилмайди. Бўлажак шоир ўзига қаттиқ ишониб, ўқитувчисига қараб, катта кетиб юборди:

– Мени чиқаринг! Харитага қарамасдан айтган жойингизни топиб бераман!

– Ҳа, майли... Чик, чик!

У досканинг олдида чиқиб, харитага орқа ўгирганча синфга қараб туради.

– Мана бу харитадан Фиджи оролларини кўрсатиб бер-чи!

Бўлажак шоиримиз устидан худди муздай сув куйгандай холга тушади. Чунки у харитани шунча кўриб, шунча текшириб, ўқиб-ўрганиб Фиджи ороллари борми, йўкми – сира кўрмаган, эшитмаган эди! Ҳайрон бўлиб қотиб қолади. Унинг бутун ўқувчилар олдида мулзам бўлганини кўрган ўқитувчи:

– Майли, харитага қарайқол, қараб топиб берақол! – дейди.

У, афсуски, харитага қараб ҳам тополмайди. Фиджи ороли ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ эди! Унинг назарида домла тоғларни сўраши, океанларни, дарёларни, шаҳарларни, мамлакатларни кўрсатиб бер, дейиши керак эди, айникса, китъаларни топиб бер, десин, сўрасин, чунончи, дунёда нечта қитъа бор?.. Дархол олтига қитъа борлигини айтиб, кўрсатиб берарди. Бу ерда эса, қандайдир Фиджини сўрашмоқда.

– Мана, кўриб ол! – дейди домла ва Австралиянинг шимолий-шарқдаги майда, ипи узилиб сочилиб кетган маржонлардай оролларнинг бир гуруҳини кўрсатиб. – Мана шу ороллар Фиджи ороллари деб аталади...

Бу ёш Муҳаммад Алига бутун умри давомида асқотадиган катта ҳаётий сабоқ бўлди. У шу ерда умуман мактанмаслик кераклигини, биламан деб, кибру ҳаволарга берилмаслик лозимлигини чуқур англади. Домла бутун синф олдида қип-қизариб, мулзам бўлиб турган аълочи ўқувчисининг кўнглини кўтариш мақсадида негадир бундай деди:

– Лекин сен Москва билан гаплашадиган бўласан!

У ўшанда бу сўздан таажжубга тушди. Бирок, ҳақиқатан, ўрта мактабни битиргандан кейин бир йил Бек-обод кум-шағал карьеридида ишлаган бўлажак шоирни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Москвага А.М.Горький номидаги Адабиёт институтига ўқишга юборади. Ўқишга қабул қилинган куни, яъни 1960 йил 1 сентябрда, шоирнинг ҳаёлидан „Домла, Москва билан гаплашадиган бўласан, деганида фаришталар ҳам омин деб юборган экан-да“, қабилида фикр ўтади.

Шоир ўша ижодга кизиқиш паллаларида ўн тўрт ёшидан бошлаб, яъни 1956–1966 йиллар мобайнида, орада айрим узилишлар билан кундалик тутган. Кейин давом эттирмаганини бугун ўзи ҳам афсус билан қайд этади. Ижодга кизиқиш уйғонган, иштиёқ кучайган кишида нималарнидир ёзиш, кўнгли тўлган нарсаларни қоғозга тушириш истаги пайдо бўлади. Шунда кундаликка эҳтиёж туғилади. Буни ижодкорларимиз ўртасида кам учрайдиган, ҳатто ноёб ҳодиса дейишга журъат этамиз.

Биринчи кундалик шундай бошланади:

„1956 йил 1 апрель. Яқшанба

Бугун мен хурсандман. Эрталаб биз товуқларни ушлаб, бозорда сотгани Шаҳрихонга бордик. Товуқларни сотиб бўлиб, бозорни айландик. Кейин мен опамни йўқотиб қўйдим... Роса бозор ичини қарадим, йўқ... Мендан кейин опам ҳам роса овора бўлипти! Кейин таниш машина уч-

раб қолди. Бўзга келиб самоварга (чайхонага — А.А.) кирдим. Шу вақт биров бўйнимга бир чертди. Қарасам, Абдурахмон ака.

— Ҳа, қаяқдан келаятибсан? — деб сўради. У билан бирга бир жувон ва яна бир эркак бор, яна бир қиз ҳам ўтирибди. Афтидан сиқилганга ўхшайди. Тузукроқ қарадим. Мактабдошим * ... экан. Бир чойнак чой олиб келиб ичдим. Бир вақт * ... қўзғолиб қолди. Кейин билсам, уйга кетаятган экан. Мен ҳам шу билан кетай дедим, секин орқасидан чиқиб юра бердим. Шамол бўлиб турибди, чанг-тўзон. Роса қуюқ гаплашдим. Хурсандлигимнинг сабаби шу эди...

„2 апрель. Душанба

Бугун деярли ҳеч нарса бўлгани йўқ. Кечаги шамол ёмғир элчиси экан, кун бўйи ёмғир ёғди. Мен эшикка (ташқарига — А.А.) чиқмадим. Уйда китоб ўқиб ўтирдим. Менинг зериккан чоғимда бирдан-бир дўстим китоб бўлади. Шунинг учун уйда кун бўйи китоб ўқиб ўтирдим...

Кундаликларнинг ёзила бошлаш сабабини ҳам фаҳлагандекмиз. Унинг сабабчиси *... билан учрашув бўлган бўлса ажаб эмас. Ўсмир кўнглидаги муҳаббатга ошно фавкулудда соф туйғулар уни рухлантириб юборган, тийиксиз туйғулар қўлга қалам олишга ундаган шекилли.

Бу парчалардан ўн тўрт ёшли бўлажак адибнинг ўша пайт ўзида юз берган воқеаларни қандай ёзишни ўргана бошлаганини кузатишимиз мумкин. 1956 йил 18 июлдаги ёзилган лавҳаларга қараймиз. Шоир 7-синфда ўқиётган вақтида зовурларда ўсадиган жуда бақувват қамишларни ўриб чиқади. (Кичик изох: бу пайт ота-онаси Тошкент вилояти Бекобод туманидаги Жумабозор қишлоғига кўчиб кетишган, бўлажак шоир Отинча эна билан Бешкал қишлоғида қолишган, еттинчи синфни битиргандан кейин Бекободга жўнамоқчи эди). Қамишлар яхши қурилиш материали бўлгани сабабли бозори чаққон эди, катта амакиси, яъни Раҳмат-катта (катта ота) олдига боради-да: „Катта! Мана шу қамишларни ўриб қўйдим. Шунинг сотиб

келсам“ – дейди. „Баракалла! – маъқуллайди Раҳмат-катта. – Сен зовурга тўплагин ҳамма қамишларингни, эшак аравага ортиб бераман, бу кеча Райимберди амакинг Шаҳрихонга кетяпти, қўшилиб олиб бориб сотиб келасан.“

Қоқ ярим кечада йўлга чиққан арава тонг отганда Шаҳрихонга етиб боради. Бир арава қамиш етмиш сўмча пул бўлди. Тасаввур учун айтиш лозимки, ўша воқеалардан кейин тўрт йил ўтиб 10 сўм 1 сўмга айланган, пул алмашиши рўй берган эди. 70 сўмга қамишни сотгандан кейин ёш Муҳаммад Али аравасини кўчанинг бир четига қўйиб, Шаҳрихондаги катта китоб дўконига кирди. Томоша қилаётиб, Ойбекнинг чиройли нашр қилинган қирмизи муқовали „Қуёш қўшиғи“ деган янги шеърий китобини кўриб қолади ва қувониб кетиб, сотиб олади. Бу Ойбекнинг 50 ёшга тўлиши муносабати билан 1955 йилда нашр қилинган ва тепасида Ойбекнинг барельефи туширилган бир жилдлик асарлари эди...

Кундаликни варақлашда давом этамиз:

„1956 йил 18 июль. Чоршанба.

Бугун арафа экан. Эрта билан шוליға (шолিপояга дейилимоқчи – А.А.) бордим. Унсун холам иккимиз шולי ўтадик. Обедда келдик. Кечки пайт бориб сувини кўриб келдим.

Бугун ёзувчи З.Фатхуллиннинг „Ҳаёт оқими“ (1956 йил, 30 июнь, шанба. №50) номли адабий сценарийси босилган эди „Совет Ўзбекистони маданияти“да. Уни ўқисам, жуда ажойиб: ҳеч тушунолмадим. Аввал пахтазор тасвирланса, кейин қурилиш, Чуқурсой сув омбори дейди, мироб, яна аллақимлар ва ҳоказо. Уни йиғиштириб қўйдимда, яна шу газетадаги П.Никитич, А.Тўқумбоев, К.Юдахинларнинг унутилган қирғиз халқ оқини Мўлда Қилич ҳақидаги мақоласини ўқидим. Оқин асарларини(нг) қайта нашр қилинмаётганини танқид қилишибди. Худди унинг асарларини ва ўзини чет эл „идеолог“лари реакцион оқин деб айблабди. Унинг биринчи босилган асари „Зилзила“да Худого ишонтириш даъватлари бор, деб ёзади. Умуман айтганда, у вақтда М.Қиличнинг рус адабиёти билан ало-

қаси бўлмаган, қирғиз овули тарихини билган холос. У тангри тўғрисида шуларни ёзади:

Тангридан нолима ҳеч,
Моли-мулкинг бўлмаса.
Тангрига айт ташаккур,
Берганига шукр қил.

„Зор-Замон“

Кейин Ойбекнинг янги нашр этилган “Қуёш қўшиғи”даги шеър ва поэмаларни қўлимга олдим ва унинг „Қизлар“ достонидан жиндай ўқиган эдим. Обедда шуни ўқишга киришдим. Энди Мадийнинг фронтдан келганига келдим. Бўни ўқиб бўлганимдан кейин Ойбекнинг „Темирчи Жўра“, „Бахтигул ва Согиндиқ“, „Ҳамза“, „Навоий“ (романини ҳам), „Зафар ва Заҳро“ поэмаларини ва „Олтин водийдан шабадалар“ романини топиб ўқийман. Мен яна Уйғуннинг „Колхозчи қиз“, „Жонтемир“, „Гул-асал“, „Вафо“, „Украина еллари“, „Қасос“ поэмаси, „Олтин қўл“, „Навбаҳор“ ва драматург Иззат Султон билан биргаликда ёзилган „Алишер Навоий“ драмасини ва яна бир қанча асарларини ўқидим. Менинг эсоним ҳам таним ҳам китоб. Ҳозир китоб тўғрисида бир банд шеър келиб қолди. Нотўғри бўлса ҳам шу кундаликка ёзмоқчиман:

Китоб шундай улуг сўз,
Китоб илм, ёруғ нур.
Сатрлардан узмай қўз,
Мен бахтиёр бир умр...“

Мана шу шеърдан ҳам, юкорида келтирилган сатрлардан ҳам ўн тўрт ёшлик бўлажак адибнинг адабиётга, шеърятга бўлган қизиқиши қанчалар юксак ва кенг эканини, адабиёт ҳақида мустақил фикр юритишга интилаётганини кўриш мумкин. Айни пайтда бу замонимиз ёшларига ўрнатилган бўларли ҳолдир.

Яна кундаликдан:

„1956 йил 19 июль. Пайшанба.

Обедда уйга келиб чойни ичиб, Ойбекни қўлга олдим. „Темирчи Жўра“дан эсиндақ қолиб эди, уни тамомладим. Кейин „Бахтигул ва Согиндиқ“, „Ҳамза“ достонининг ярмига келдим. Уни тамомлаш жуда қийин бўлди, чунки бутун эзилган қўллар тўғрисидаги воқеаларни ичига олган достон экан, уни қўйиб шеърлардан ўқий бошладим. „Колхоз қишлоғида“, „Раиса“, „Қуёш қўшиғи“, „20 ёшлилар билан суҳбат“ шеърларини ўқидим. Ойбек „Раиса“ номли шеърида эрини уруш бошлангач, урушга жўнатиб, ўзи колхозда фидокорлик билан раислик қилган хотин образини чизади. У доим кишиларга ёрдам беради.

Шонли зафар (қўнлари) келиб ҳамма ўйнаб кулганда, Раиса бирдан „қора хат“ олади. У эрининг фашистни Сталинграддан ҳайдаб чиқариб, „хароба Берлинда“ ўлганини эшитади... Шундай бўлса ҳам, Раиса „ўзини бургутдай“ сезади „ва қамчи ўйнатиб тоғ сари“ кетади...“.

Келтирилган парчалар, лавҳалар ижодкор эволюциясини кўрсатиб беришда катта аҳамиятга моликдир.

Кундаликлар билан танишганимизда биз ёш ижодкорнинг муталаа доирасининг кенгайиб бораётганини кўрамиз. Кундаликнинг **1956 йил 5 августида** ёзилган куйидаги сўзларни ўқиймиз:

„М. Ю. Лермонтов асарларини ўқий бошладим ва унинг „Романс“ шеърини, 1830–31 йилларда ёзилган шеърини ёдладим. Кейин ҳозир „Осмон ва юлдузлар“ (шу китобдан 121-бет, 1831) шеърини ёдлай бошладим. Бу шеърида одамларни юлдузлардай порлоқ бўлишини, Ватанни эса бепоён осмондай бўлишини орзу қилди. Кейин 120-бетдаги „...га“ номли шеърини, 123-бетдаги „...га“ шеърини ёдладим“.

JIZZAX DPI

INV № 145057

AXBOROT RESURS MARKAZI

Шоирнинг ёшлик, ўсмирлик давридаёқ мутолаага катта аҳамият бергани, унинг фақатгина ўзбек адабиёти намуналари билангина чекланмай, балки жаҳон адабиёти намуналарига ҳам қизиққани ва уларни ўқиб-ўргангани диққатга сазовордир. Хусусан, Лермонтов шеърларини мутолаа қилиши, шоирнинг бешта шеърини ёд олиши, унинг ҳақиқий адабиётга интилганини кўрсатади.

Бўлажак адибда маънавий эҳтиёж орта борди, табиийки, унинг мутолаа доираси кенгая бошлади, чунончи у, Бекобод туманидаги Алишер Навоий номидаги мактабда ўқир экан, мактаб кутубхонаси унинг ардокли масканига айланди. Бешкал қишлоғида эса бундай кутубхона йўқ эди. Кутубхона мудираси ундаги иштиёкни кўриб, бемалол кутубхонага кириб, истаган китобини олиб ўқишга ёки жавонларни титкилашга ижозат бериб қўйганди. У кутубхонада мавжуд „Шарқ юлдузи“ журналининг 1946–1955 йиллар боғламларини битта ҳам қолдирмай синчиклаб қизиқиб ўқиб чиқади. Уларда романлар, масалан, Парда Турсуннинг „Ўқитувчи“, Аскад Мухторнинг „Опа-сингиллар“ романлари, шунингдек, шоирнинг „Пўлат қуювчи“ достони, шеърлар, адабий жарённи акс эттирган жуда кўп мақолалар босилган эди.

Ёш Муҳаммад Али фақатгина шеърят билан қизиқиб қолмасдан, йирик-йирик насрий асарларни ҳам ўқиб, мушоҳада қила бошлади ва ундаги асосий маъно-моҳиятни, мағизни илғаб олишга, қисқаси йирик романлар орқали дунёни теранроқ тушунишга ҳаракат қилди.

Мутолаа ҳақида сўз кетар экан, адибнинг тўртинчи синфда ўқиётган вақтда рўй берган бир ходисани эслаб ўтиш ўринли. Кунлардан бир кун адибнинг отаси Аҳмадқул сўфи иш билан Андижонга боради, қайтишда ўз одатини қилиб вокзалнинг олдидаги китоб дўконига киради ва ўғлига совғага бир янги келган китобдан сотиб олади. Китобнинг козоқ чўллари тасвири туширилган муқовасига „Мухтор Аvezов. Абай“ деб ёзилган экан. Бу машҳур козоқ адибнинг даставвал икки китобдан иборат бўлган, кейинчалик

кенгайиб эпопеяга айланган „Абай йўли“ тарихий романининг биринчи китоби эди. (Кейинчалик иккинчи китоб ҳам олиб келиб берилади). Ёш болакай берилиб китоб ўқишга киришиб кетади ва тезда ниҳоясига етказди. Унинг таассуроти олам-жаҳон эди, айниқса, ёш Иброҳимнинг гўзал қиз Туғжонга бўлган омадсиз муҳаббати тасвирлари бир умр ёдда қолишга арзигулик эди. Кейинчалик ўзбек адабиётида тарихий романлар устаси бўлиб етишган Муҳаммад Али ижодига Мухтор Аvezовнинг „Абай йўли“ эпопеяси таъсир этгани шубҳасиз, деган фикрга келади киши.

Кундаликни яна кузатишда давом этамиз. Бўлажак адиб Муҳаммад Али Ойбекнинг „Навоий“ романини 1956 йил 23 июль – 5 август кунларида ўқиб чиқади. 1956 йил 24 июлда „Бугун... „Навоий“ романидан 33 бет ўқидим“ дейди у. „Навоий“ романини тамомладим“ деб ёзади 5 август кундалик саҳифасида. Ўқирман мутолаадан қаттиқ таъсирланади ва „Навоий“ номли шеър ёзганини, унда „Навоийнинг ўз шеър жомини тўлдиргани учун, Инсон фазоси шод-хуррамлиги, шоир номини, асарларини шеър гуллари билан ўрасам“ деган орзуларини ифода қилганини айтади.

1956 йил 24 август куни мана шундай сўзлар кундаликка тушади:

*„Навоий, Навоий, устоз Навоий,
Илм-фан нурига доимо ҳомий.*

Навоий олим, шоир, мутафаккир, халқ бахтини кўзловчи, мамлакатни обод қилишни истаган шеърят қуёши, халққа ғамхўрлик қилган киши, буюк „Хамса“нинг автори, „Чордевон“, яъни „Тўрт девон“ ёзган кишидир.

*Навоий-чун фикрнинг олтинлигига,
Олтин сўзлар битганман, ёқар кишига...*

Келтирилган мисоллардан кўринадики, Ойбек ижоди ёш қалам соҳиби учун намунавий бир йўл кўрсатувчи

маёк вазифасини ўтаган. Ойбек ижоди билан танишиш илк ижод мактаби сифатида бўлажак ёзувчининг фикрини чархлаган. Ҳақиқатда, шоир Ойбекнинг шеърларини, дostonларини, романларини ўқиб, ўзига жуда катта сабоқлар олганини бўлажак адибнинг серқирра ижодига, ижодга ва меҳнатга бўлган ҳалол муносабатига қараб билиб оламиз. Ўз жойида бунга кенгрок тўхталиб ўтиш ниятидамиз.

Ижодкор Муҳаммад Али болалигида фақатгина адабиёт намуналарини мутолаа қилиш билан чекланиб қолмади. У шу атрофдаги билгин инсонлардан адабиётни, тарихни яхши ўрганган кишилардан кўп нарсаларни сўраб билишга интилди. Кимки адабиёт ва санъатга жиндай қизиқадиган бўлса, уларнинг суҳбатини олишга тиришди.

Инсонларнинг ўзаро дўстликлари ҳақида ҳаётда мисоллар кўп. Бугунги кунда халқ шоири сифатида танилган Тўлан Низом билан Муҳаммад Али бир қишлоқда яшашган, болалиги бирга кечган, беғараз ва содиқ ижодкор дўстлардир, бирининг ютуғини ўзиникидан ҳам ортиқ ардоқлаб қувонган, кўз-кўзлаган, бирининг қайғусини ўзиникидай ҳис қилган, изтироб чеккан, бутун умр давомида ораларида совуқ шамол эсмаган, бири бирига меҳрибон ва кадрдон, барчанинг ҳавасини келтирадиган икки ажойиб самимий дўст, икки ижодкор... Хайриятки, уларнинг ёшлигида, илк адабиётга кириб келаётган вақтларида юз берган жуда қизиқ воқеалар ва бошқа хотиралар ҳам адиб кундалигида ўз аксини топган. Бу ижодкорлар оламини, адабиётга кириб келиш йўлларини англашда бизга катта ёрдам беради. Тўлан Низом билан Муҳаммад Алининг ижод йўлига назар ташласак, жуда қизиқ манзараларни кузатамиз.

Диккат қилайлик, дўппидек бир қишлоқда туғилган, биринчи синфга бир кунда борган, бир партада ўтирган, бир синфда ўқиган икки ижодкор, бугунги кунда бири Ўзбекистон халқ ёзувчиси, иккинчиси Ўзбекистон халқ шоири бўлиб адабиётимизнинг забардаст вакилларига айландилар! Ўхшаши йўқ ходиса! Икки ижодкор ҳақи-

катда адабиётни тушунишда, адабиётни англашда ва ижод қилишда бир-бирига ҳам устоз, ҳам шогирд, ҳам ёрдамчи, ҳам илҳомчи бўлди, деб айта оламиз. Бу адабиётимизда кам учрайдиган ҳодисалардан.

Шуниси диққатга сазоворки, бу дўстликнинг муҳрланиши ҳам қундаликда акс этган экан! Буни кўриб ҳам ҳайратланасан, ҳам қувонасан киши. Мана, бу ҳақда унда нималар ёзилган:

1956 йил 18 июн.

„Тўланбой олдиға жўнадим. Менга у бугун битта шеър берди:

*Мамадали меҳрибоним,
Севгим ортар сиз учун.
Эй, менинг жонажоним,
Ёдимдадирсиз ҳар кун.
Чин ғамхўрим бўлсангиз,
Мени севинг доимо.
Юзаки меҳр қўйсангиз,
Розимасман мен асло.
Жонимдан ҳам ортиқроқ,
Меҳрим бор сизга.
Ватаним зўр бахт берган,
Биз иккимизга!*

Т. Н. 1956 йил 18 июнь кундуз соат 14.00 да қадрдоним олдида ёздим.

*Тўланбой икковимиз чин қадрдон, умрбод дўст бўлдик.
Бу шеърни шунинг учун берган...”*

Шу ерда бир нарсани таъкидлаш керакки, жаҳон адабиёти тарихида ижодкорларнинг ўзаро самимий муносабати, уларнинг бир-бирини маънавий жиҳатдан тушуниб, қўллаб-қувватлаши келажакда фақат яхши асарлар яратилишига туртки бўлган, уларни хурсандчилик-шодликда кайфиятини кўтарган, руҳий қийноқлардан ас-

раган, умидсизликка тушишга йўл қўймаган. Бунинг олий намунаси Иоганн Вольфганг Гёте билан Фридрих Шиллер ўртасидаги мустаҳкам дўстликдир. Чунки ижодкор ўз атрофида уни тушунадиган одамлар бўлишини хоҳлайди ва ҳамиша унинг кўнглидаги гапларини сезадиган, ёзганларини теран англайдиган инсонлар даврасига интилиб яшайди. Тўлан Низом билан Муҳаммад Алининг дўстлиги ўзбек адабиётида икки ижодкор дўстлигининг яхши намунасидир. Бугунги кунда ҳар иккаласининг халқ севган адиблар бўлиб етишишида мана шу дўстлик сарчашма вазифасини ўтаган, уларнинг ижодий парвозига омил бўлиб хизмат қилган десак, янглишмаймиз.

Муҳаммад Алининг Тўлан Низом билан бўлган дўстлиги, айниқса мактабда ўқиган паллалар ва ундан кейин, 1962–63-йилларда Муҳаммад Али иқтисодий, моддий қийинчилик натижасида иккинчи курсдан кейин ўқишни давом эттира олмай Москвадан она қишлоғига қайтиб, қишлоқдаги жонажон мактабда ўқитувчилик қилган паллаларида янада кучайди. Муҳаммад Али учинчи синф, Тўлан Низом тўртинчи синф ўқитувчилари эдилар. Шу йиллари мумтоз шеърятни ўрганиш борасида бу икки ёш ижодкор анча-мунча муваффақиятга эришишди. Уларнинг қўлидан Алишер Навоийнинг ғазаллари тушмас, Огаҳийнинг, Бобурнинг ғазаллари, айниқса Муқимий, Фурқат, Завқийнинг ғазаллари ва ҳажвий шеърларини жуда кўп мутолаа этишарди. „Ҳажви аҳли раста“ни ёддан айтиб юришарди. Чунки, у Завқийнинг сатира кучини яққол кўрсатган, ўзбек сатира жанрида ёзилган энг зўр асарлардан бири ҳисобланарди.

*„Қирқ олти кишини фасона қилдим,
Ким борса ўқийди Мўймаракка...“ –*

деб яқунланувчи, ҳар бир байтида бир одамнинг ишонарли тасвири берилган, образи ярқ этиб кўрсатилган „Ҳажви

аҳли раста“дан бадий маҳорат сирларини ўрганишар, ўхшатишларнинг нодирлигидан завқланишар, ўткир ҳажв сеҳрига қойил қолиб, маънан хузур қилишарди.

Тўлан Низом Муҳаммад Алига нисбатан ижодини эртароқ бошлаган (ораларида уч ёш фарқ бор). Биринчи шеъри „Очил, пахта“ номи билан туманнинг „Гулистон“ газетасида эълон этилганда тўртинчи синф ўқувчиси эди. У ўзининг шеърлари билан ўша қишлоқ аҳлига, тумандаги бутун одамларга таниш бўлиб қолганди. Мактабда яхши ўқирди. Баъзан уни мажлисларга чақиришиб „шеърингни ўкиб бер“ дейишарди. Унинг бўйи минбарга етмасди, шунда стулга чиқариб шеър ўқитишарди. Икки ёш ижодкор ҳамиша бир-бирига ҳаммаслак бўлганлиги, уларнинг ижодий парвозига куч бағишлаган. Икки ижодкор асарларини бир-бирига ўқитмай, бир-бирининг назаридан ўтказмай, бир-бирининг фатвосини олмай туриб эълон қилишмайди. Бу одат тусига кирган ва ҳозиргача давом этмокда.

Дўсти Тўланбойнинг шеър ўқиётганлигини кўрган Муҳаммад Алининг кўнглидан дўстининг келажакда катта-катта минбарларда шеър ўқишини, етук шоир бўлиб етишини орзу қилган бўлса ажаб эмас. Балки ўша пайтларда шундай яхши ниятлар қилишгани учун ҳам, бугун улар шу ниятларига етишдилар, деб ўйлаб қолади киши.

Дарҳақиқат, Тўлан Низом бугунги кунда Ўзбекистон халқ шоири, мустақиллик йилларида дoston жанрида унумли ижод қилган шоир сифатда ўқувчиларга танилди. Унинг кўп шеърлари машҳур ҳофизлар томонидан кўшиқ қилиб қуйланади. „Чўлпон“, „Гиря“, „Ботмай қолган ой“, „Мажнунтол йиғиси“, „Руҳи равоним“, „Оқ гул“, „Темир йўл“, „Пўлат белбоғ“ сингари ва бошқа дostonлари ҳақли равишда адабиётимиз хазинасини бойитди.

Кундаликнинг **1957 йил 18 февраль**, душанба кунги саҳифасида ажойиб бир воқеа ёзилган:

„Ушбу кун хотирда абадий сақлансин. (Буни кейинчалик хотира дафтарига ҳам ёзиб қўяман). „Қизил Ўз-

раган, умидсизликка тушишга йўл қўймаган. Бунинг олий намунаси Иоганн Вольфганг Гёте билан Фридрих Шиллер ўртасидаги мустаҳкам дўстликдир. Чунки ижодкор ўз атрофида уни тушунадиган одамлар бўлишини хоҳлайди ва ҳамisha унинг кўнглидаги гапларини сезадиган, ёзганларини теран англайдиган инсонлар даврасига интилиб яшайди. Тўлан Низом билан Муҳаммад Алининг дўстлиги ўзбек адабиётида икки ижодкор дўстлигининг яхши намунасидир. Бугунги кунда ҳар иккаласининг халқ севган адиблар бўлиб етишишида мана шу дўстлик сарчашма вазифасини ўтаган, уларнинг ижодий парвозига омил бўлиб хизмат қилган десак, янглишмаймиз.

Муҳаммад Алининг Тўлан Низом билан бўлган дўстлиги, айниқса мактабда ўқиган паллалар ва ундан кейин, 1962–63-йилларда Муҳаммад Али иқтисодий, моддий қийинчилик натижасида иккинчи курсдан кейин ўқишни давом эттира олмай Москвадан она қишлоғига қайтиб, қишлоқдаги жонажон мактабда ўқитувчилик қилган паллаларида янада кучайди. Муҳаммад Али учинчи синф, Тўлан Низом тўртинчи синф ўқитувчилари эдилар. Шу йиллари мумтоз шеърятни ўрганиш борасида бу икки ёш ижодкор анча-мунча муваффақиятга эришишди. Уларнинг қўлидан Алишер Навоийнинг ғазаллари тушмас, Огаҳийнинг, Бобурнинг ғазаллари, айниқса Муқимий, Фурқат, Завқийнинг ғазаллари ва ҳажвий шеърларини жуда кўп мутолаа этишарди. „Ҳажви аҳли раста“ни ёддан айтиб юришарди. Чунки, у Завқийнинг сатира кучини яққол кўрсатган, ўзбек сатира жанрида ёзилган энг зўр асарлардан бири ҳисобланарди.

*„Қирқ олти кишини фасона қилдим,
Ким борса ўқийди Мўймаракка...“ –*

деб яқунланувчи, ҳар бир байтида бир одамнинг ишонарли тасвири берилган, образи ярқ этиб кўрсатилган „Ҳажви

аҳли раста“дан бадий маҳорат сирларини ўрганишар, ўхшатишларнинг нодирлигидан завқланишар, ўткир ҳажв сеҳрига қойил қолиб, маънан ҳузур қилишарди.

Тўлан Низом Муҳаммад Алига нисбатан ижодини эртароқ бошлаган (ораларида уч ёш фарқ бор). Биринчи шеъри „Очил, пахта“ номи билан туманнинг „Гулистон“ газетасида эълон этилганда тўртинчи синф ўқувчиси эди. У ўзининг шеърлари билан ўша қишлоқ аҳлига, тумандаги бутун одамларга таниш бўлиб қолганди. Мактабда яхши ўқирди. Баъзан уни мажлисларга чақиришиб „шеърингни ўқиб бер“ дейишарди. Унинг бўйи минбарга етмасди, шунда стулга чиқариб шеър ўқитишарди. Икки ёш ижодкор ҳамиша бир-бирига ҳаммаслак бўлганлиги, уларнинг ижодий парвозига куч бағишлаган. Икки ижодкор асарларини бир-бирига ўқитмай, бир-бирининг назаридан ўтказмай, бир-бирининг фатвосини олмай туриб эълон қилишмайди. Бу одат тусига кирган ва ҳозиргача давом этмокда.

Дўсти Тўланбойнинг шеър ўқиётганлигини кўрган Муҳаммад Алининг кўнглидан дўстининг келажакда катта-катта минбарларда шеър ўқишини, етук шоир бўлиб етишини орзу қилган бўлса ажаб эмас. Балки ўша пайтларда шундай яхши ниятлар қилишгани учун ҳам, бугун улар шу ниятларига етишдилар, деб ўйлаб қолади киши.

Дарҳақиқат, Тўлан Низом бугунги кунда Ўзбекистон халқ шоири, мустақиллик йилларида дoston жанрида унумли ижод қилган шоир сифатда ўқувчиларга танилди. Унинг кўп шеърлари машҳур ҳофизлар томонидан кўшиқ қилиб куйланади. „Чўлпон“, „Гиря“, „Ботмай қолган ой“, „Мажнунтол йиғиси“, „Руҳи равоним“, „Оқ гул“, „Темир йўл“, „Пўлат белбоғ“ сингари ва бошқа дostonлари ҳақли равишда адабиётимиз хазинасини бойитди.

Кундаликнинг **1957 йил 18 февраль**, душанба кунги саҳифасида ажойиб бир воқеа ёзилган:

„Ушбу кун хотирда абадий сақлансин. (Бунини кейинчалик хотира дафтарига ҳам ёзиб қўяман). „Қизил Ўз-

бекистон“нинг 1957 йил 17 февраль (42) (9689) сониди
менинг биринчи шеърим „Бор, дўстим“ босилиб чиқди!
Шуни ёзиб қўймоқчиман:

*Кеча ўнинчини битирдинг аъло,
Эй, қувноқ ўртоғим, Мирзачўлга бор.
Ватанда қолмасин чўл ерлар асло,
Саҳрони айлагин чексиз пахтазор.*

Муҳаммадали Аҳмедов

(„Бор, дўстим“).

...Бугун икки картина (кино)ни кўрдим. „Пушкиннинг
Арзирумга саёҳати“; „Мунна“(ҳинд киноси)...

Муҳаммад Алилар оиласи 1957 йилда Бекободга ик-
кинчи марта кўчиб келди. Бу ерда у Алишер Навоий
номидаги мактабда ўқишни давом эттирди. Энди Му-
ҳаммад Али фақатгина шеър ёзиш эмас, балки кам-
ровни кенгрок олиб, хабарлар ёзиш, қаламни чарх-
лаш зарурлигини билиб, газеталар муҳарриятига тез-
тез катнаб турадиган бўлди. У мақолалар, хабарлар ёзар,
очерклар ёзишга ҳам ҳаракат қиларди. Туман газетасининг
қарийб ҳар сониди унинг бирор мақола ёки хабари
босиларди. У жуда фаол эди, Тошкентдаги катта газета-
ларда ҳам хабарлари билан катнаша бошлади. Ёш
адиб жуда талабчан (ўзига ҳам, бошқага ҳам), мақола-
ларида ҳақиқатни тўғри тасвирлашга, ёзишга, ҳимоя этиш-
га ҳаракат қиларди. Ёзганларида танқидий рух кучли
бўлар, ҳақиқат йўлидаги камчиликларни аёвсиз очиб
ташларди. Буни ҳамма биларди.

Ёш мухбир учун, умуман ижодкор учун ҳақиқат
энг олий мезон эканини балким ўша вақтда англаб
етгандир. Унинг ўшандаёқ ҳақиқатни асосий мезон ки-
либ олганлиги, унинг келажакда ижодда кўнглидагини
рўйирост сўйлашга илҳомлантирган, ундаган бўлса ажаб
эмас.

1958 йили „Ўзбекистон маданияти“ газетасида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари Ҳамид Ғуломнинг бир мақоласи эълон қилинди. Бу жуда рухлантирувчи бир мақола бўлиб, юртдаги жаъми ижодкорларга мурожаат сифатида: „Ўз ижодларингиз намуналарини фақатгина ўзингизда сақлаб турмасдан бизга юборинг, бизга мурожаат қилинг. Келинг. Буларни биз эълон қилайлик. Халқимизнинг мулкига айлантирайлик“ деган сўзлар бор эди. Мақолани ўқиган Муҳаммад Али жуда рухланиб кетди. Дарҳол Ҳ.Ғулом номига мактуб ёзиб, ўзининг „Илҳом париси“ шеърини кўшиб юборди. Орадан бир ой вақт ўтгандан кейин Ёзувчилар уюшмасидан келган хатни унга тутқазадилар. Бу хатнинг келиши мактабда байрам бўлиб кетади. Чунки конвертнинг тепасида босма ҳарфлар билан (машинкада!) мактабнинг номи, ёш шоирнинг исми-шарифи ёзилган эди. У пайтда конвертлар рус тилида ёзиларди. Ўқитувчилар ҳам хурсанд бўлиб кетишади. Келган хатда:

„Шеърингизни олдик, эълон қилиб бўлмагани учун, Консультация бюросига ўтказилди. Мана, жавоб ёзаямиз. Шеърингизни ўқиб чиқдик, қўлингиз анча келиб қолибди. Сиз яна кўп жиҳатларга эътибор қилишингиз керак...“ дейилган ва ёш ижодкорга бир қанча ижодий маслаҳатлар берилган, охирида қуйидаги жуда мақбул сўзлар ёзилган эди:

„Агар йўлингиз Тошкентга тушса, бизга бир киринг, батафсил суҳбатлашамиз“. Хатнинг тагида „Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Консультация бюросининг катта ходими Шухрат“, деган имзо турарди. Бу албатта Муҳаммад Али учун жуда қувончли ҳодиса эди. У бу хат жуда ҳосиятли келганини, келажакда устоз билан шогирд ўртасида пайдо бўлган катта дўстлик дебочаси сифатида хизмат қилишини ҳали билмасди.

1959 йилда мактабни битиргандан кейин, гарчи олий ўқув юртига кира олиши мумкин бўлса-да (у мактабда аълочилардан бири эди), адолатли йўл тутиш ниятидами ёки инсоф юзасидан: „Йўқ, биздан 2 йил иш стажы талаб қилинадиган бўлса, мен албатта 2 йил стажга эга бўламан,

ундан кейин ўқишга кираман“ деган маънода ўқишга бормади ва Бекободдаги кум-шағал карьерига 4-разрядли сортировкachi (лавозим шундай аталарди) бўлиб ишга киради. У ерда 3 ой ишлагандан кейин Тошкентга келиб, Ёзувчилар уюшмасида ёзувчи Шухрат билан учрашади.

Ёзувчи Шухрат Муҳаммад Алида истеъдод учқунлари борлигини илғади, у билан суҳбатлашгач, характери ни англагач, ундаги қатъиятни кўриб ёш шоир келажагига ишонч уйғонди, унга эътибор қила бошлади ва кейинчалик бу эътибор кучайса кучайдики, сусаймади. Устоз-шогирд орасидаги яқинлик ажойиб бир дўстона, балки ота билан фарзанд ўртасидагидек даражадаги муносабатга айланиб кетди, бу нарса Муҳаммад Алининг Москвага ўқишга боришида ҳам, у ердан келгандан кейин ҳам Тошкентда турадиган жойи йўқлиги сабабли фақат Шухратнинг хонадонида меҳмон бўлиб, шу ерда яшашида ҳам кўринади. Ҳатто, кейинчалик Муҳаммад Алининг турмуши, оилавий ҳаётида ҳам ёзувчи Шухрат катта хизмат қилиб ғамхўрлик кўрсатган эди.

1960 йил май ойи бошларида Тошкентга келган Муҳаммад Али Ёзувчилар уюшмасига киради ва адиб Шухратнинг хузурида хурсанду хушчақчақ ўтирган хушрўй бир йигитга кўзи тушади. Йигит ўзининг ижоди ҳақида, Москва таассуротлари борасида тўлиб-тошиб гапирар эди. У ўша пайтда жуда машхур бўлган ва ёшларнинг севимли шоирига айланиб улгурган, Москвадаги Адабиёт институтида таҳсил олаётган – шоир Сайёр (Сайёрпўлат Файзуллаев) экан.

Бир четда ўтирган Муҳаммад Али суҳбатдан шуни англадики, ўзбек тилидан рус тилига таржимонлар тайёрлайдиган гуруҳ ташкил бўлмоқда ва бу гуруҳнинг Москвадаги А.М.Горький номидаги Адабиёт институтига ўқишга бориши ҳақида сўз кетмоқда экан. Сўз орасида номзодлар етарли эмаслиги ҳам аён бўлади. Консультация бюросининг катта ходими, маълум маънода бу ишларга мутасадди бўлган Шухрат ака ёзғириб дейди:

– Узокларга бўлса ҳам бориб ўқиш керак-ку! Ҳа, ўзбекнинг болалари онасининг бағридан чиқолмайди...

Юраги қайнаб, эшик тагида ўтирган Муҳаммад Али буни эшитади-ю:

– „Чикадиганлари ҳам бор!“ – деб юборади.

Шунда Шухрат Муҳаммад Алига жилмайиб қарайди:

– Агар Москвага ўқишга юборсак борасанми?

– Бораман!

Шухрат хурсанд бўлиб кетади:

– Баракалла, сен институтнинг поэзия бўлимига кириб ўқийсан! Қани шеърларингни олиб кел! Конкурсга юборамиз. Албатта ўтасан! – дейди ишонч билан Шухрат.

Устоз ижодий конкурсга юбориш учун ёш шоирнинг шеърларидан энг яхшилариани танлаб олиб дарров сўзма-сўз таржимага беради...

Кейинчалик адиб ўзининг „Шухрат“ номли адабий портретида бу ҳақда шундай эслайди:

„Бағри кенг инсон бўлган Шухрат ака менга ҳам устоз, ҳам ота қатори азиз инсон, меҳрибон Турсуной кенояи эса бамисли онадай азизу мукаррама эдилар. Бу хонадон мен учун, айниқса талабалик пайтларимда, ўз уйимдай бўлиб қолган, хоҳлаганимда келиб, хоҳлаганимда кета оладиган маскан эди, оиланинг бир аъзосидай бўлиб қолгандим. Шуниси диққатга сазоворки, менинг тутумим табиий қабул қилинар, хонадон соҳибларига малол келмаслигини ҳар лаҳзада сезардим.

Шухрат ака ўз шоғирдларининг ютуқларидан қувонадиган, уларни ошиб-тошиб мақтаб, тарғиб этиб юрадиган мураббий ижодкор сифатида маълум. 1966 йилда мен Бобораҳим Машираб ҳақида бир дoston ёзишга журъат этдим. Табиийки, бу пайт мен, москвалик талаба Машираб ҳақида турли-туман қарама-қарши фикрлар мавжудлигини, бу мавзу қандайдир норасмий табу остида эканини билмас эдим. Балки билгандирман ҳам, Ёшликка хос бўлган жасорат билан орқа-олдини ўйламай ёзилган асар эди бу. Шухрат ака „Машираб“ дostonини ўқигач, қувониб мени табриклади, аммо унинг ҳали

иши кўп эканлигини, муҳокамадан ўтказиши лозимлигини ҳам айтиб қўйди. Муҳокамани ўтказишида ва дostonни ишлангандан сўнг журналда эълон бўлишида – шу пайт „Шарқ Юлдузи“ журнали муҳаррири Ҳамид Фулом эди – Шухрат аканинг хизмати катта бўлди. Шухрат ака менинг илк шеърим китобим „Фазодаги ҳислар“га сўзбоши ёзиб, унинг қадрини хийла кўтариб берган эди...”

Ота-онаси ва устозининг оқ фотиҳаси, Ёзувчилар уюшмасининг йўлланмаси билан Муҳаммад Али Москвага жўнайди. 1960 – 66 йилларда орада бир йил танаффус билан Москвада ўқиди, билимини оширди.

Адабиёт институти 1933 йилда Максим Горький ташаббуси билан ташкил этилган, жаҳонда ягона, ўзига хос билим даргоҳи бўлиб, ижодга ихтисослашган ўқув маскани эди. Институтдаги таҳсил йиллари Муҳаммад Али учун чинакамига билим олиш, изланиш, ўқиш-ўрганиш даври бўлди.

Институтнинг биноси бир пайтлар маърифатпарвар адиб А.И.Герценнинг отаси И.А.Яковлев, яъни XIX аср рус жамиятидаги жуда ўзига тўқ, бой-бадавлат помещик (катта ер эгаси) ховлисида жойлашган эди. Бу ерда жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган ижодкорлар, чунончи, Европа, Африка китъаларидан, Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи, қўйингки, собиқ СССРнинг барча республикаларидан келган турли миллат вакиллари таҳсил олишарди. Бу жойни ижоднинг чаманзори дейиш мумкин эди, адабий ҳаёт қайнарди. Институт жуда бой кутубхонага эга. Унда XV–XVI асрларда Европада илк нашр қилинган китобларнинг намуналари ҳам бор эди. Муҳаммад Али кутубхонадан 18-аср немис адиби ва маърифатпарвари Г.Э.Лессинг қаламига мансуб машхур „Лаокоон...“ асарининг 1790 йилда босилган нашрини олиб ўқиб завқланади, Н.М.Карамзиннинг 1821 йилда чоп этилган „Муштипар Лиза“ деган қиссасини ўз қўлида тутиб турганидан, мутолаа этганидан аллақандай

гурур ва мамнунлик хиссини туяди. Бундай китоблар кутубхонада бисёр эди.

Институтда жуда кўп адиб ва шоирлар сабоқлар беришарди. Институтнинг ажойиб маънавий об-ҳавоси бор эди, дарсхонада, кутубхонада, ётоқхонада адабиёт, ижод, билим олиш, изланишлар ҳақида суҳбатлар, баҳслашувлар, тортишувлар кетарди. Албатта, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир учрашув, ҳар бир дарс ёш ижодкорлар салоҳиятини оширишга, аклини чархлашга ёрдам берарди. Бу ерга Нозим Ҳикмат, Қайсин Кулиев, Давид Кугультинов, драматург Алексей Арбузов ва бир қанча чет эл ёзувчилари ташриф буюришган. Чингиз Айтматовнинг айти танилаётган, доғруғи ортаётган вақтлар эди. Чингиз Айтматов билан кўпгина учрашувлар ўтказиларди. У мана шу Адабиёт институти қошидаги, шу бинода жойлашган Олий адабиёт курсида таҳсил оларди. Айти пайтда Расул Ҳамзатов, Егорь Исаев, Евгений Евтушенко, Ўлжас Сулаймонов, Белла Аҳмадулина, Светлана Евсеева каби кейинчалик замонанинг машҳур шоирлари бўлиб етишган қалам соҳиблари ҳам шу ерда сабоқлар олиб, шу кутубхоналардан фойдаланган ижодкорлардан эдилар. Муҳаммад Али сабоқ олган курсда Анатолий Передреєв, Николай Рубцов, Ольга Фокина (у бир курс баланд ўқирди), Леонид Мерзликин, Иван Николюкин, Евгений Антошкин, Роберт Винонен, Любовь Ваганова каби рус шоирлари, украин шоири Павло Мовчан, эстон шоири Матс Траат, бурят шоири Матвей Осодоев, монгол шоири Пурэвдорж, абхазлар – Мушни Ласуриа, Джума Ахуба, ёкут Егор Шестаков, доғистонлик Газимбег Багандов, Олтой шоирлари – Паслей Самиқ, Борис Укачин, Мали республикасида Гауссу Диаваара, Ганадан Джон Окай каби, ҳар бири ўз юртида машҳур ижодкорлар бирга ҳамсаф ўқишган, дўст-биродар бўлишган ва ижодий семинарларда бирга қатнашишган, биргаликда ўз асарларини қизғин муҳокамалардан ўтказишган. Бу семинарлар ёш қаламкашлар учун чинакамига ижод мактаби бўлиб хизмат қилди.

Олий адабиёт курсида ўқиган рус адиби Виктор Астафьев, латиш адиби Имант Зиедонис, нивх адиби Владимир Санги, бошқирд шоири Муса Ғали, украин шоири Иван Драч, тожик адиби Файзулло Ансорий, белорус шоири Ригор Бородуллинлар Муҳаммад Алининг яхши дўстларидан эдилар. Шоир уларнинг даврасида тез-тез бўлиб турар, уларни ўзбек адабиёти билан таништиришга ҳаракат қилар, ўзи ҳам улардан жуда кўп янгиликларни билиб олар, ўрганарди. Муҳаммад Али мана шундай бир жойда, Москва муҳитидай бир муҳитда сабоқ олди, ўз билимини тинимсиз ошириб борди.

Институтда ҳар сешанба ўтказиладиган ижодий семинарда бир ижодкорнинг ижод намуналари муҳокама қилинарди. Албатта, билим олиш нуқтаи назаридан бу жуда яхши. Лекин ижод нуқтаи назаридан қаралганда институтдаги аҳвол ҳамма ижодкорларнинг ҳам руҳий ҳолатига жавоб беролмасди. Чунки ҳар бир ижод намуналари семинарда аслият тилида, яъни она тилида муҳокама қилиниши керак. Бу идеал талаб. Шундай бўлганда семинарларнинг ижодкорларга нафи кўпроқ тегарди. Лекин, афсуски, рус тилида ижод қилмайдиган ижодкорларнинг асарлари рус тилига сўзма-сўз таржима қилинарди ва семинарда шу тағмат таржималар муҳокамага қўйиларди.

„Сўзма-сўз таржима шундай нарсаси, бир целлофан қопчиқ ичига гулни жойлаб, оғзини боғлаб қўйиб, уни ҳидлаш билан баробар“, – дейди Муҳаммад Али суҳбатлардан бирида. Шунга қарамай, институтга фақат талантли ижодкорлар қабул қилинарди, чунки уларнинг ижодий машқлари жуда катта конкурслардан ўтгандан кейингина, кириш имтиҳонларига қўйиларди.

Муҳаммад Али ҳам бундай ижодий учрашувларга фаол қатнашар, биттасини ҳам ўтказиб юбормасди, чунки ижодкорлар билан юзма-юз мулоқот қилиш катта аҳамиятга эга эди. Институтдаги учрашувлардан ташқари, талабаларнинг ўзлари ҳам Москва мактабларида, институтларда ва бошқа жойлардаги учрашувларда иштирок этишарди.

Шундай учрашувлар, семинарлар, баҳслар, муҳокама-лар, олинган билимлар, қайноқ адабий ҳаёт йиллари албат-та беиз кетмади. Ижодкор-талабалар бу ерда ўқиб-ўрга-ниб қайтганларидан кейин Ватанларида ўз асарларини нашр қилдирардилар, айримлари институтга киргунча икки-учталаб китоб чиқаришган, баъзилари сабоқ йил-ларида бир-иккита тўпламларини чиқаришга улгуришган эди.

Муҳаммад Али курсдошларидан фарқли равишда 18 ёшида институтга қабул қилинди ва ёшликка хос жўшқинлик, кучли интилиш билан билим эгаллашга, ижод сирларини ўрганишга киришди. Талабалар ичида 35–40, ҳатто 50 ёшликлари ҳам учрарди. Муҳаммад Али бу ерда-ги талабаларнинг энг ёши ҳисобланарди.

Москвадаги талабалик йиллари Муҳаммад Али учун ҳар томонлама сермахсул кечди десак, тўғри бўлади. У бу ерда фақатгина улуғ устозлардан, машҳур шоир-лардан маърузалар эшитиб ёки улар билан бўлган адабий учрашувларда қатнашибгина қолмай, ёш изла-нувчан олим сифатида ўзи ҳам изланишлардан тинмади. Айниқса, биз унинг ижодий лабораториясига назар ташлаб, ўша вақтда тутган кундалигини бир ва-рақлаб чиқадиган бўлсак, ниҳоятда қизиқ фактларга дуч келамиз.

Чунончи, Муҳаммад Али Ўзбекистонда ўқиш, топиш мумкин бўлмаган китобларни Москвадаги В.И.Ленин номидаги кутубхонанинг „Нодир китоблар“ бўлиmidан топиб ўқиганидан бохабар бўламиз. Масалан, Абдулҳамид Чўлпон ҳақида юртдаги кутубхонада ўқиш у ёқда турсин, номини айтиш мумкин бўлмаган бир пайтда ёш шоир-нинг Чўлпон ижодига бўлган қизиқиши, унинг шеърла-рини излаб топиб ўқиши мақтовга сазовор ҳодиса. Китобларни уйга олиб кетишга рухсат берилмасди, ўша ер-даги кироатхонада ўтириб ўқиш шарт эди. У кутуб-хонада мавжуд, 1926 йилда нашр қилинган ўзбек ада-биётининг муқаддас китоби деғулик „Тонг сирлари“ни сўраб олади, лекин, афсуски, ўшанда араб алифбосини

билмаганидан ўқий олмайди, фақат бир неча бор ва-
рақлаб, тавоф этиш билан чекланади. 1935 йилда чиққан
лотин алифбосида босилган „Соз“ гўпламини эса тў-
лалигича, бошдан-оёқ дафтарига кўчириб олади ва мунта-
зам мутолаа қилиб юради.

*Бир неча йил қантаргач,
Яна олдим созимни.
Энди айтиб қўйламас,
Кўнгилдаги розимни... —*

деб ёзарди Чўлпон „Соз“нинг биринчи шеърида.

Китобда Ҳенрих Ҳайне қаламига мансуб „Ҳамма
эснаб турди, кулоқ солмади.“ шеъри таржимаси, „Чиммат
қўшиғи“, „Нил қизи“, „Янги мен“, „Норин дарё“, „Бу
куннинг шоири“, „Яна олдим созимни“ каби ва бошқа
шеърларни ўқиш мумкин эди.

Айни пайтда у жаҳон адабиётини ўрганишни қанда
қилмади. Уларнинг-да маҳорат сирларини билишга ин-
тилди. Ёш шоир ўша пайтдаги дафтарларидан бирида, —
у йигирма ёшда эди, — Виктор Гюгонинг „Париж Биби
Марям ибодатхонаси“ номли машҳур романини жуда ҳам
тўлқинланиб ўқиганини мана бундай баён этган:

*„Париж Биби Марям ибодатхонаси“ни ўқидим. Яхши.
Ҳаммасидан кўра Квазимодонинг Эсмеральдога бўлган
муҳаббати жаҳондаги ҳар қандай севгидан зўр! Мана,
севги! Шундоқ ишонарли берилганки, Квазимодонинг Эс-
меральдо жасадини қучиб ўлиши табиийдир. Бу жуда ноёб
асардир.*

28 апрель 1962 йил, кеч 20.45 “

Қаттиқ таъсирланганидан дафтарга шу романдан
ўзига ёккан бир парчани ўша кунёқ таржима қилиб ёзиб
қўйганини ҳам кўришимиз мумкин. Мана, ўша романни
яқунлаган парча:

„Сен-Лоранда иккита жасадни топдилар. Жасаднинг бири иккинчисини маҳкам қучоқлаб олганди. Жасадлардан бири хотин жасади бўлиб, бўйнида маржон ва оқ кийимларининг йиртиги бор эди. Бу маржон арзон бўлса керак, ҳатто жаллоднинг бу нарсаларга қўнгли кетмабди. Иккинчиси, аёл жасадини қучоқлаб олган эркак жасади экан. Унинг елкаси букри бўлиб, бир оёғи калта, боши эса елка қураклари орасига чуқур ботиб кирган эди. Лекин унинг бўйни бутун бўлганлигидан осилмаганлигини аниқладилар. Афтидан, у одамнинг ўзи бу ерга келгану, шу ерда ўлган. Уни аёл жасадидан ажратмоқчи бўлган эдилар, кукун бўлиб кетди...“

Бу парча, тарихга интилиш ёш шоирнинг келажақда тарихий романлар устаси, моҳир таржимон бўлиб етишишига қандайдир ишорадай туюлади...

* * *

Москвадаги таҳсил йилларида Муҳаммад Али бу ерда ўқиётган ҳар бир миллат вакили, шоирининг, албатта, ўз ижодини, ўз тарихини, ўз шаробини, таомини ёки халқининг бирор-бир одатини, фазилатини мақтаб, ғурурланиб гапиришларига кўп бор гувоҳ бўлди. Бу нарса Муҳаммад Алига ижобий таъсир қилди. У ҳам суҳбатларда қатнашиб, ўз миллати, Ватани ҳақида тўлқинланиб гапирар эди. Ҳатто бир марта, даврада улкан рус адиби Виктор Астафьев, Николай Рубцов, украин шоири Иван Драч, латиш ёзувчиси Имант Зиедонис ва бошқа шоирлар ҳам бор эди, ғаройиб ҳодиса юз берди. Суҳбат, баҳс кизигандан кизиб кетди. Ҳамма ўз миллати фарзанди, хусусан 30-йилларда қатағонга учраган жуда истеъдодли, ўткир қаламли, ёлқинли шоирларнинг бевақт кетганлари ҳақида афсусланиб гапирар, барча ўз шоирини мақтарди. Рус шоирлари Иосиф Уткин, Дмитрий Кедринни кўкларга кўтаришди, арманлар Егише Чаренцни олқишлаб гапирдилар. Шунда Муҳаммад Али сўз олади:

– Кечирасизлар, бу шоирлар албатта зўр шоирлар, уларнинг шеърларини ўқиганман, лекин Усмон Носирдек шоирни дунё ҳали кўрмаган бўлса керак! – дейди хотиржамлик билан.

Ҳамма унга томон ўтирилишиб: „У қанақа шоир эди?“ деб сўрашади.

– Оташин шоир Усмон Носир бизда туғилганда, Россияда Пушкиннинг кераги йўқ бўлиб қолди, дейишган...

– Ўх-хў, секинроқ гапир! Бу Пушкин-а! Нахотки шундай бўлса?! Йўғ-е! – сўзлари ёғилди атрофдан.

– Шундай! Усмон Носир оловли, ўтли шоир эди. У бамисли француз шеъриятида романтизмни бошлаб берган Артур Рембога ўхшарди. У ҳам Рембога ўхшаб, 24–25 ёшларидагина ижод қилган. Мана бир шеърини эшитинглар, мусикасига эътибор беринглар-а, классик шеър:

*Богларга намозгар
Салкини тушди,
Гуллар нам баргини
Қайирди аста.
Офтоб ҳам сув ичар
Тоглардан настда...
Лоларанг шафақнинг
Ёлқини ўчди...“*

Даврадагилар шеърни тушунмасалар ҳам, оҳангини ҳис қилиб тингладилар. Муҳаммад Али давом этди:

– Усмон Носирни каматдилар, қатағонга учратдилар. Магаданга олиб кетдилар. Магадан қамокхонасида ётар экан, қаттиқ азоб чекади, шеърлар ёзишни истайди, аммо на қоғоз бор, на қалам... Шеърлар эса, қайнаб келмоқда, вулкондай отиламан, дейди! Ана шунда, билсангиз, Усмон Носир шартта томирини кесиб, қонни сиёҳ, деворларни қоғоз қилиб шеърлар ёзиб ташлаган!

– Ростакан шоир экан!

– Ҳали бундайини учратмаганмиз!

– Ҳали бу ҳаммаси эмас, – давом этади Муҳаммад Али ортиқ рухланиб кетиб. – Усмон Носирнинг ёза-ёза қони ҳам тугабди, у „Энди мен шеър ёзмайдиган бўлсам, менга бу қўлнинг нима кераги бор?!, деб болтани олиб, қўлини шартта кесиб ташлаган экан!..

Даврадагилар:

– О-о-о! Ничего себе поэт! Вот это Поэт! – деб қичкириб юборишади.

Албатта, бу ҳаяжонли дамда қамокдаги шоирнинг болтани қаердан олганини сўраш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди...

Муҳаммад Алининг ҳикоясидаги кўтаринки рух ва иштиёқ сабаб, атрофидагилар бадий тўқимани худди бўлгандек қабул қилганлар. Бунда Муҳаммад Алининг салафларига бўлган меҳри биргина Усмон Носир мисолида намоён бўлди ва бу, нафсиламрини айтганда, Усмон Носирнинг характериға ҳам, ўтли ижодига ҳам, шаъниға ҳам муносиб эди.

1964 йилда Ўзбекистоннинг 40 йиллиги Москвада нишонланадиган бўлди. Шунда Ўзбекистондан бир гуруҳ адиблар, ёзувчилар, арбоблар, санъаткорлар Москвага ташриф буюришди. Талаба Муҳаммад Алиға ўзбек маданияти учун шундай катта аҳамиятга эға бўлган кунларда қатнашиш ўзига хос маҳорат ва ғурурланиш мактаби бўлди. Москвада ўқийдиган ўзбек талабаларининг ҳаммаси поездда келишаётган меҳмонларни кутиб олишға жалб этилди. Муҳаммад Али ҳам бошқалар қатори Қозон вокзалиға чиқади.

Москваға Тошкентдан жуда кўп адиблар келишганди. Уларнинг ичида Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Шухрат, Мирмуҳсин, Шукрулло, Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор каби ва яна бир қанча ижодкорлар бор эди.

Вокзалда бир неча ўнлаб енгил автомобиллар тайёрлаб қўйилган. Ёзувчилар машиналарға гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўтира бошлашди. Ўзбекистон халқ шоири Миртемирға хизмат қилиш Муҳаммад Алининг зиммасига

юклатилди. Муҳаммад Али Миртемир домланинг ичига худди гишт солингандай зил-замбил чамадонини елкаси узилгудай бўлиб, қийинчилик билан кўтариб бир машинага жойлади. Миртемир домла, иттифоқо, бошқа машинага тушиб қолди. Муҳаммад Али машинага ўтираётганда домла сўради:

– Чамадон қаерда?

Муҳаммад Али хотиржам жавоб берди:

– Чемодан нариги машинада...

– Ие... Йўқ, йўқ, ҳозир чамадонни олиб, мана шу бизнинг машинага кўясиз.

– Ҳаммамиз бир жойга, „Украина“ меҳмонхонасига борар эканмиз. Ўша ерда оламиз, домла...

– Йўқ, йўқ, ҳозир олиб бу ёққа кўясизлар ёки мени у машинага ўтказасизлар.

Хуллас, Миртемир домла айтганидек, чамадон олинди. „Бу чамадоннинг ичида нима бор экан ўзи, хайронман...“ – деб ўйлади ёш шоир. Кейин маълум бўлдики, қўлни узиб кетар даражада оғир, зил-замбил чамадоннинг ичи... тўла қази экан! Чунки устоз Миртемир қаерга борса, дўстларини меҳмон қилиш унинг одати эди.

Москвадаги талабалик йилларида Муҳаммад Алига таъсир қилган ва унга яна бир ижодий мактаб бўлган воқеалардан биттаси Москвада улуғ ёзувчимиз Ойбекнинг юбилейи ўтказилиши билан боғлиқ бўлди. Юбилейда кўплаб москвалик, ўзбекистонлик ижодкорлик қатнашдилар. Муҳаммад Али ўша даврни шавқ билан эслаб, шундай хотирлайди:

„1965 йил Москвада Адабиётчилар уйида улуғ адабимиз Ойбекнинг 60 йиллик юбилейи бўлди. Ундан олдин Тошкентдаги Санъат саройида катта, ажойиб бир йиғин бўлиб ўтди. Унда отам Аҳмадқул сўфи Бекназар сўфи ўғли, онам Турдихон Эгамназар сўфи қизи ва мен – барчамиз қатнашган эдик. Ота-онам атайлаб Андижондан, қишлоқдан келишди. Санъат саройида улар билан ёнма-ён ўтириб томоша қилганимиз эсимда. Биз халқи-

миз Ойбекни қанчалар севишини, ардоқлашини кўрдик, қувондик. Кейин мен яна Москвага ўқишимга қайтдим.

Москвада ҳам ушбу юбилей нишонланди, у ерда ҳам қатнашини насиб этди. Юбилейда бутун ўзбек маданиятини, адабиётини ардоқлайдиган кишилар зални тўлдиринган эди. Залда талабалар билан бирга Ўзбекистондан борган адиблар, ёзувчилар, олимлар қатнашдилар. Кўп меҳмонлар адибни табриклашди, қутлашди. Табиийки, Ойбек гапира олмас эди. Унинг сўзларини одатда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳамид Ғулом залворли овоз билан ўқиб берарди. У ерда ҳам худди шундай бўлди ва ҳамманинг олқишини олди. Лекин менинг қалбимда бир асорат қолди. Бу асорат юбилей билан боғлиқ эмас-у, аммо бундай олиб қараганда боғлиқ дейиши мумкин.

Гап шундаки, ўша йигиндан кейин Москванинг энг машҳур ресторанидан бири бўлган Марказий адабиётчилар уйи (ЦДЛ)даги ресторанда Ойбек юбилейига бағишлаб бир пиёла чой берилди. Зиёфат қизгин тус олаётган бир пайтда маст ҳолатда рус шоири, Ленин мукофоти лауреати Александр Прокофьев келиб қолди. Ойбек ака, Зарифа опалар ҳам ўтиришганди. Меҳмоннинг ҳурматини қилиб: „Келинг, келинг“ деб таклиф этишди. Келиб ўтиргандан кейин кимнинг юбилеи эканлигини унга билдиришди ва табриклашга сўз беришди. Ширикайф шоир шундай сўз бошлади: „Дорогой, Муса Ташмурадович...“

Шундай дейиши билан одамларнинг ҳаммаси жим бўлиб қолди, қандайдир юраклар музлагандек бўлиб кетди. Чунки у адибнинг исмини тўғри айтолмаган эди! Бу менга жуда қаттиқ таъсир қилди. „Буларнинг бизга бўлган ҳурмати-эътибори шунчалик экан-да,“– деган фикрга келдим.

Кейин мен буни жуда машҳур таржимон Лев Пенъковскийнинг Алишер Навоийнинг асарларини русчага таржима қилаётганда, масалан „Лайли ва Мажнун“ достони таржимаси жараёнида истамаган бобини таи-

лаб, истаган бобини қўшиб, ўз ҳолича таржима қилганида ҳам кузатдим. Ўшанда гумонларим яна тасдиқлангандай бўлди. Масалан, Мажнуннинг Лайлига, Лайлининг Мажнунга ёзган мактублари ташлаб кетилган эди. Хайронман, бу ҳолат „Евгений Онегин“да Татьянанинг Онегинга, Онегиннинг Татьянага ёзган мактублари борлигиданми ёки бу мактублар маиҳурлигига соя ташилишидан ҳайиққанми, ишқилиб „Лайли ва Мажнун“-даги гўзал мактублар русча таржимада йўқ. Шунда бизларга нисбатан нописанд қарашларини сездим.

Яна ҳам аниқроқ сезган жойим бор. Менинг қадрдоним, мумтоз рус шеърояти руҳида шеърлар ёзадиган ажойиб талантили шоир, курсдошим Анатолий Пердреев билан бирга ўқиганмиз. Унинг шеърояти менга жуда ёқади. У жуда кўп қардош шоирларнинг шеърларини русчалаштирган. Масалан, озарбайжон шоири Наби Хазрийнинг ҳам шеърларини таржима қилган ва ўша шеърый китоб Давлат мукофотига сазовор бўлган эди. Дўстим менинг китобимни ҳам русчага таржима қилиши керак бўлди ва у розилик билдирди. Ўзим ҳам унинг айрим шеърларини ўзбекчага ўзгирганман. Уни Тошкентга таклиф этдим. Тошкентда таржима жараёни қизгин паллага кирди. Менинг тарихий мавзуда ёзилган шеърларимни таржима қилишда саволлар туғилди.

– Сенда (шеърларингда, демоқчи) нима бор ўзи? Қанақа дард бор? Мен шуни ўйлаяпман. Бу шеърларингда қандайдир бир дард бор. Уни ё очик айтмайсан ёки чўчийсан... Сира тушунолмаяпман. Шуларни русчада қандай қилиб берсам экан? Сен ўзингни худди душманинг бордай кўрсатишга тиришасан, – деди.

– Душман бор, – жавоб бердим хотиржам.

– Қанақа душман?! Мана бизда душман бор. Биласанми, бизни фожиамиз бор. Сизлар руслар у-бу дейсизлар. Бизнинг эса асил маданиятимиз, санъатимиз, бутун борлигимиз йўқолиб кетяпти...

– Э-э-э, қанақасига йўқолади, – дедим. – Ҳамма жойда ҳамма нарса рус тилида бўлса, русча ижод қилинаётган бўлса, китоблар чиқса...

– Йўқ, – деди, – бизнинг асл рус санъатимиз, урф-одатимиз, турмуш тарзимиздан асар ҳам қолмаяпти, бари йўқолиб боряпти. Уни еврейлар йўқотяпти. Сизларда қанақа душман, ҳаммаларинг яшаётган, ёзаётган бўлсаларинг, китобларингиз чиқиб турибди...

– Бизда ҳам душман бор, – дедим яна.

– Сен!

– Ие, мен? Тушунмадим...

– Сен душмансан. Чунки сен туфайли ҳамма нарсам йўқолиб кетяпти. Тилим, тарихга, адабиётга бўлган муносабатим, ўзлим йўқолиб кетяпти. Энди тушундингми?

Дўстим елка қисди. Албатта, бундан у хафа бўлмади. Лекин, умуман, бизнинг тушунчамизнинг қандай эканини англаб етди. Кейин шеърларимни таржима қилганда у албатта буларни ҳисобга олди... “

Муҳаммад Алининг Ойбек юбилеи ҳақидаги хотираларидан ҳам кўриниб турибдики, бўлажак ёзувчи қанчалик адабиётга меҳр қўйган, ёзувчиларни қанчалик ардоқлаган ва айти пайтда унинг қалби ўзбекона ғурур, миллатнинг шаънини ўйлаши, юксакларга кўтариш туйғулари билан тўлиб-тошган. Яъни, Ойбекнинг исми шаарифи тўғри айтилмаганининг ўзи Муҳаммад Алига қанчалар изтиробга солган, таъсир этган. Бу ундаги инсоний ғурурнинг бутунлигидан, миллатнинг, юртнинг шаънини ўйлашидан келиб чиққан бўлса керак.

Муҳаммад Али Москвада кўп изланди, кўп дўстлар орттирди, ўзининг анча ижодий кўламини кенгайтирди ва яна Тошкентга, она юрт бағрига қайтди.

КУНДАЛИКЛАРДАН САҲИФАЛАР

Шоирнинг ижтимоий фаолияти ва ижоди таҳлилига ўтишдан олдин, гарчи юқорида бир-икки лавҳа келтирилган бўлсак-да, унинг кундаликларидан айрим саҳифаларга яна назар ташлаб ўтишни лозим топамиз. Улар Муҳаммад Алининг ўқиб-ўрганишлари, изланишлари, кизиқишлари, умуман ижодий эволюциясини кузатишда, тушунишда, охир-оқибатда унинг серкирра ижодини англаб етишда бизга ёрдам бериши шубҳасиз. Зотан, кундаликлар кўнгил ойнасидир. Шоирнинг ўша ижодга кизиқиш паллаларида ўн тўрт ёшидан бошлаб, яъни 1956–1966 йиллар мобайнида, орада айрим узилишлар билан кундалик тутганидан хабардормиз.

Кундаликларни ўқир экансиз, ёш адибнинг мутолаа қилган китоблари, адиблар ҳақида, баъзан айрим асарлар, ижодкорлар тўғрисида студентларга хос писандсизлик, чапаниларча айтилган айрим мулоҳазаларни ҳам учратамиз ва буни самимийликка, соддаликка, дадилликка йўямиз. Умуман олганда, уларни нашр этмоқ ҳам мақбул кўринади кишига.

Шуни таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Али ўзи ўқиган, таъсирланган асарлардан парчалар, маълумотларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, кундаликка киритади. Бу асосан, Москва даврига тўғри келади. Уларда ҳали ёш студентнинг тажрибасизлик орқасида айрим ғализ жумлалар ўтиб кетганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Бунга, албатта, табиий деб қаралиши жоиз.

1956 йил 7 апрель. Шанба.

...Май байрамига, тонг отса 22 (кун) қолади. Шу билан бирга имтиҳон яқинлашяпти. Ахир бу йил бизда давлат имтиҳони бўлади. Облонодан одам бўлади. Имтиҳон...

Доска олдиға бораман, у ерда ўқитувчи ва областдан ассистент ўтиради. Билетни оламан. Секин жавоб бера боилайман... Шаҳодатнома оламиз. Шаҳодатнома олсак, тўлиқсиз ўрта маълумотга эга бўламан! 3 йилдан кейин тўла ўрта маълумотли бўламан, институтга бораман... Эҳ, қани ўша кунлар кела қолса!.. Яйраб-яйраб юрсанг. Келажакда бир одам бўлиб етишсини орзу қиламан. О, қани орзумга эришсам!...

1956 йил 8 июнь. Жума.

Бугун рус тили ёзма учун консультация бўлади. Шунинг учун эрта билан мактабга бордик. Бугун олтинчи класслар чиқиб кетди. Мактабда биз қолдик. Ҳеч қиси йўқ.

Мактабда бугун „Ёш гвардия“ темасида баён олди (изложение). Мактабдан келгандан сўнг далага бордим, далага бориши керак. Бориб 10 сўтик гўза эгати чондим. Қайтиб келдик. Ҳозир кечқурун. Чой ичиб бўлиб „Шарқ Юлдузи“нинг 4-сонини ўқишга киришдим.

1956 йил 14 июнь. Пайшанба.

Бугун охирги кун, жавоб бўлди. Ҳамма баҳолар эшиттирилди. Меники йиллик якунда ҳам, имтиҳонда ҳам бир „4“, қолгани „5“ чиқди. Она тили ёзма-оғзаки – „5“, алгебра (ёзма) – „5“, География (оғзаки) – „5“, рус тили (ёзма) – „5“, (оғзаки) – „4“.

Эртага соат 7 га мактабга 65 бола келинлар, де- (йиш)ди. Нега, десак, эртага районда халқ спартакиадаси бўлади, шунга борасизлар, деди. Яшасин, волейбол ўйнаймиз!

1956 йил 2 июль. Душанба.

...Мен кеча „Ватан меҳри бор юрагида“ номли шеър ёздим...

1956 йил 5 июль. Пайшанба.

... Шу дафтарга бир планларимни ёзиб қўяй. „Ватан меҳри бор юрагида“ номли балладамни ҳозир ёзиб тугат-

дим. Биринчи планим: Тўланбой билан менинг дўстлигим ҳақида „Дўстлик“ номли лирик поэма яратиш; ёки пьеса. Иккинчи планим: Зокир акам ҳаётига бағишлаб бир асар, поэма ёки пьеса яратиш; учинчиси „Шаҳодатнома“ номли шеър ёзиш. Яна бир қанча планларим бор, уларни кейин ёзаман, унгача фикр ўсади...

1956 йил 19 июль. Пайшанба.

Ойбек... „Қуёш қўшиғи“дан... „Йигирма ёшлар билан суҳбат“ шеърида эски ҳаёт билан янги ҳаётни тасвирлайди. Ойбек „лим-лим нурга чўмилган ҳаёт“ни „азизлар“га шундай бағишлайди:

Сизникидир, эй азизларим,
Лим-лим нурга чўмилган ҳаёт.
Мен ҳам қалбим ва шеърларим
Бағишладим тақиб зар қанот...

1956 йил 20 июль. Жума.

Мен 29/II-56 куни „Раҳмат“ номли бир ҳикоя ёзгандим.. Ҳозир шуни беловойга кўчираман.

1956 йил 22 июль. Якшанба.

Кеча кечқурун Ойбекнинг „Ўпон қўшиғи“, М. Шайхзоданинг „Менинг ўйларим“, М. Бобоевнинг „Раҳмат, китобхон“ шеърларини, З. Фатхуллин, Ш. Саъдулла (лар) ёзган „Қадрдон қирғоқлар“ пьесасидан (парча) ўқидим, шу газетада босилган экан. („Ўқитувчилар газетаси“, 1956 йил 15 июль, якшанба, №54 (1071). Прогрессив ҳинд ёзувчиси Болвант Горги(нинг) аллегорик ҳикояси „Балиқ ва дев“ чиқипти, уни ўқидим.

1957 йил 23 февраль. Шанба.

Бугун Совет Армияси ҳарбий-денгиз флоти кунидир. Буни ҳеч қандай ижодий иш билан кутиб олмадим... Бу менинг катта камчилигимдир. Кунларни олдиндан кўра

билиш лозим. Шоир, ёзувчи бугундан эртани кўриши керак...

Шоир... Қўлидаги янгроқ созини
Куйлашга созлайди токи барҳаёт.
Ватанга бағишлар бутун ўзини,
Қолади халқига содиқ умрбод!

1957 йил 10 март. Якишанба.

„Шарқ Юлдузи“да (12, 1955 йил) Ф. Мусажоновнинг „Даф бўлгир“ ҳикоясини ўқидим. Бошқа шеърларни ҳам ўқидим. Т. Пидаяевнинг „Адам Мицкевич“, Я. Симкиннинг „Александр Блок“, М. Юнусовнинг „Самарқандлик ижодкор ёшлар“, А. Ҳайитметовнинг „Қанотлан, қўшиқларим“ тўплами ҳақидаги мақолаларни ўқиб чиқдим. Улардан ижодий озиқландим.

1957 йил 22 март. Жума.

Библиотекадан „Шарқ Юлдузи“ (№5, 1953 йил)ни олиб келдим. Унда Ғафур Ғулом юбилейига катта ўрин берилган.

1959 йил 14 декабрь.

„Етти йиллик қаҳрамонларига“ номли шеър район „Гулистон“ газетасида 10 декабрь 1959 йилда босилиб чиқди. Бир памфлетнинг сюжет линиясини белгилаб дафтарга аниқладим. Ҳозир Н. Г. Чернишевскийнинг „Танланган адабий-танқидий мақолалар“ китобидан „Рус адабиётининг Гоголь даври очерклари“ни ва „Санъатнинг воқеликка эстетик муносабати“ларни ўқиб чиқдим. Яхши таассурот қолдирди. Уни ўқишни давом эттираман. Ундан олдин „Шинелли йиллар“ (Шухрат, русчаси)ни, „Сўқмоқлар“ни ўқиб чиқувдим. Шунингдек, „Шарқ Юлдузи“ 10 ва 11-сонларини ҳам ўқидим.

1960 йил 31 август

...Бугун эрталаб отамдан хат олдим. Бандероль қилиб „Шарқ Юлдузи“нинг 7-сонини юборибди. Чунки унда менинг „Мартен цехи...“ шеърим босилган экан. Олиб жуда хурсанд бўлдим-да! Мана шунақа қилиб москвалик бўлиб қолдим! Адабиёт институтининг 1-курс студенти!..

Менимча, бу менга берилган энг катта бахт!

1960 йил 6 октябрь

Еттинчи сентябрь куни Мирзакалон (Исмоилий) ака-ни кутиб олди. У киши ҳозир шу ердалар. Толстойнинг „Война и мир“ини (адашилган, „Анна Каренина“ дейилмоқчи) ўзбек тилига таржима қилмоқдалар. Танқидчи Маҳмудали Юнусов билан ҳам танишдим. У киши ҳам академик планлари учун материал тўпламоқдалар.

1961 йил 10 январь

Тавба!... Одамлар нима? Ҳаётнинг қўғирчоғи... Мен ҳеч вақт шундоқ Москвага келиб яшашига муяссар бўлман, деб ўйлаган эмасдим.. Инсон боши сой тоши, деганлари бир ҳисобда тўғри!

Шундоқ Москвага келиб қолибману, куннинг ўтишии йилга ўхшаб кетади. Шунақа экан-да! Шеър ёзиш у ёқда турсин, қарашга вақт бўлгани йўқ! Юрак бетламайди!..

1962 йил 18 февраль.

Эҳтимол, бу фильм ҳақида ёзгим келмаганда, бу дафтарни очмасмидим. Мен бугун кечқурун телевизорда „Қизча отасини ахтаради“ белорус фильмини томоша қилдим. Ана соддалик, ана ҳаётийлик! Фильм менга шундай таъсир қилдики, ҳатто сўз билан ифода қилиб бўлмайди!

Фильмда кўрсатилган воқеалар жуда ишонарли қилиб берилган. Ленининг қилиқлари, гаплари, умуман ҳатти-ҳаракати қандай ишонарли, қанчалик содда. Янкачи? Қандай мард ботир йигитча! Фильм охирига келиб

Ленани ва Янкани шундай яхиш кўриб қолдимки, иложси бўлса, Ленани қучоқлаб ўпсам, бағримга боссам шу қаҳрамонликлари учун! Демак, мен шунчалар яхиш кўриб қолибман, бу санъатнинг кучи! Ундан зўр, таъсир кучи йўқ дунёда!..

Шу пайтларда ёш шоир ижодий ўрганиш маъносида Алишер Навоий ғазалларини кўп ўқийди, ўзича уларнинг насрий баёнини амалга оширади. Кундаликда Навоийнинг ўндан ортиқ ғазаллари насрий баёни берилган. Улардан айримларини келтириб ўтамиз.

1963 йил 20 – 30 сентябрь

1.

Сенинг ҳусну малоҳатингни кўргали сенга мубтало бўлдим,
Сенга мен ошино бўлиб қандай ҳам кунларга қолдим.

Сендан бора-бора кўнгил узай дедим, воажаб,
Тобора бадтарроқ сенга мубтало бўлдим.

Мен сенга қачон: „Вафо қилгил“ десам, сен зулм айладинг,
Аммо сен: „Менга фидо бўлгил“ дединг, мен сенга

фидо бўлдим.

Қайси пари пайкарга бу хилда телба ошиқ бўлдинг, дейсан.

Эй пари, нима қилсанг қил, мен сенинг ихтиёрингдаман..

Мен, эй кўнгил, сенинг насиҳатингни тарк этдим,

овора бўлма,

Сенга юз бало етмасмидики, мен ҳам сенга бир бало бўлдим.

Жамшид эжоми бирлан Хизр суви(май) менинг насибам,

Соқиб, мансабимни тарк этиб мен сенга гадо бўлдим.

Ғусса аламдан қуй аро бирон ором топмадим,

Сенга Навоийдек асиру бенаво бўлдим.

2.

Сенинг лабларинг шундай ширинки, уни қанд билан

тенг қилмоқ ҳайфдир,

Бир бор жилмайиб қўйса, унинг олдида юз қанд
бозори ўтаверсин.
Ҳайронман, сенга ор-номуси билан кўнгил ит бўлмиш...
(бир сапир йўқ...)

Одам(зод) ўз аجدодларини кўздан кечирар экан,
Ахир сендай нозанин фарзанд билан қувонмайдими?
Эй зоҳид, насиҳатингни қўй, менинг ўтлуғ ғамимни кўр,
Ахир бирон телба панд билан тузалганми?
Эҳтиёжсингни элга арз этмоққа эҳтиёжсинг бўлмасин,
Бу лаҳза эҳтиёжкор (ҳожатманд) билан хуш чиқишсанг...
Лабларингнинг ҳажрида кўнгил юз пора бўлмиш,
Ҳар порасида ...қон ўрнига қимматбаҳо қизил тош...
Энди лутфинг нимага даркор, Навоийнинг кўнгли синди,
Кимки шишани синдирса, у пайванд билан ўрнига келмайди.

3.

Киши висол туни ёри билан ётгунча,
Ёрнинг шаъми жамолига тонг отгунча
назар қилиб чиқсун.
Лабингни ўпмак учун эсон бермагим қолди холос,
Майли, эсонимни ҳам берардим, аммо уни
унутгунча эсоним қолмади-ку!
Мени ҳажр тошбўрони, видолик нобуд этган бўларди,
Ахир ёрга етишгунча танимга тошлар ёғди...
Фироқ хораси, ёғочи, калтаги билан бошимни ушотқунча,
Висолинг шаъмини кўнглим жароҳатига ёқсанг-чи!
Эй шайх, ҳақиқат тўнинин чок этса яхшироқ-ку,
Йиртиқни иккиюзламачилик билан яматгунча...
Ўзингни иккиюзламачилик, ибодатчилик
ботқоғига қоргунча,
Навоий йўқлик оламини хуш кўр(ақол)!..

4.

Ҳаво очик эди, олдимда бир қадаҳ шароб бор эди,
Худди ғамдан қадаҳ-қадаҳ май эмас, хуноб, азоб ичар эдим.

Ўша хумор кўз олдимда эди, ҳозир эди,
 Лекин у шаробни ичгани шошилмас эди.
 Бир қадаҳ ичгин десам, ул менга зарда қилди,
 Ичгани асло тоқати йўқ...
 Бу оғир дард билан ичим, бағрим қон бўлмоқда,
 Кўзумни ёшилар булут босгандек босиб келади...
 Сўнг у тушундики, кулуб қадаҳ карам қилгандай қилиб
 Қаҳру ғзабини тўхтатди.
 Қадаҳни ичдию тўлдириб менга тутди, ёки қадаҳни ичдию
 Ичган лабларини менга тутди, уни ичиб ўзимни
 ҳеч ўнглай ололмадим.
 Қадаҳ кўзгусида соқий (май қуйиб узатган ёр) нинг
 ҳусни-малоҳати жилва қилганда,
 Бечора ошиқнинг бағри ўт, кўнгли кабоб бўлса айб эмасдир...
 Навоий висол жаннатиди даврингни сур, ўйна бу пайтда,
 Яна айрилиқ дўзахиди (ўтида) азоб чекмагин...

1963 йил 14 ноябрь. Пайшанба.

Бугун (дарсда) Бальзак ҳақида лекция бўлди. „Илоҳий асарни ўқиб, у ҳақда мулоҳаза юритиш — энг ажойиб тенгсиз машғулот!“ — дейди Бальзак. Ёзилган асар бола-сифат, уни эмизмоқ, йўргакламоқ, кийинтирмоқ керак. Даҳо учун илҳом тасодиф. Даҳолар меҳнат натижасида даҳого айланадилар. Қаҳрамонлар (асарнинг) ақлли бўлишлари керак. Ўз-ўзидан маълум, демак ёзувчи янада ақллироқ бўлиши керак. Ақлли бўлмоқ учун кўп ўқимоқ керак. Санъаткор табиатни шундоққина кўчирмасдан, балки уни ифода қилиши даркор.

Албатта, кўп ўқимоқ керак. Биз жуда кам ўқиймиз. Бу, жуда ҳам ёмон. Ўқиш — ижодий озуқа. Буюк кишилар — буюк китобхонлардир.

Бугун кун билан қор ёғди. Қор бошланганига икки-уч кун бўлди. Шу кунларда Бальзакни ўқимоқдаман. Ижод қилиш йўқ. Нуль. Ҳолбуки, ўқиш ҳам ижод. Қандайдир ўзинг учун янгилик очасан. Бу ижоднинг иккинчи тури. Ижоднинг асли, биров учун янгилик очиш. Бу соҳада нуль деяпман.

1963 йил йил 16 ноябрь. Шанба.

...Хаво бугун ёмғирли бўлди. Переделкинодан келсам, ВГИК (Бутуниттифоқ Давлат киноматография институти)да кеча бўлади, деган эълон ёзиб қўйишибди. Йигитлар билан у ёққа кетдик. Кеча Адабиёт институтининг студентлари билан ВГИК студентлари учрашувидан иборат экан. Шеър ўқиш бўлди. Мен ҳам микрофон олдида шеър ўқидим. Сўнг „Дворецкийнинг сингиси“ деган Америка фильмини (1945 й.) томоша қилдик. Ҳар ҳолда кеча яхши ўтди. Дарвоқе, кеча Иоганнес Р.Бехернинг „Поэзиянинг ҳимоясига“ китобини ўқидим, Ажойибки, ажойиб! Оламда қандай буюк одамлар бор-а!

1963 йил 17 ноябрь. Якшанба.

Уйқудан кеч турдим. Негаки, кеч ухлаганман. Мутолаа билан машғул бўлдим. Кун бўйи ҳеч қайёққа жислмадим. Бальзак мутолааси билан машғулман. „Шагреновая кожа“ сини ўқиган эдим. Бугун эса „Горио ота“ сини тамоладим...

Мира Телябичева (курсдош қиз, кавказлик шоира – А.А.) ўртамизда бўлган суҳбатда, сенинг мақсадинг нима деб сўраганимда, менинг халқим кичик халқ, менинг нарсаларим гар босилса, таржима қилинса, остида фалон тилдан таржима дейилади-ку! Халқимнинг номини ёйиш, – деди. Ҳақиқатда фақатгина буюк, истеъдодлар халқнинг номини, донгини оламга етказиши мумкин. Мен ҳам шунинг учун яшайманми? Шундоқ ўзбек халқини оламга кўрсатиши – мақсадим! Демак, курашни топгандайман...

1963 йил 18 ноябрь. Душанба.

Бальзакнинг „Гобсек“ини ўқиб чиқдим. Карл Маркс Гобсекда бойлик ва пулнинг (олтиннинг) бир шахсда қўшилганини кўрган эди. Ҳақиқатан ҳам, Гобсек шундай. „Оламда қанчалик роҳат, фароғат бўлса ҳамма фароғатларнинг ичида пулнинг берган фароғати аъло!“ –

дейди у. Пулнинг олдида инсончилик, ҳаётнинг нозу неъматлари бўлган севги, хотин-қиз жамияти, ҳар қандай ором, Гобсек учун икки пул. У жудай бой, судхўрлик билан машғул бўлади. Шунчалик заҳмат чекиб тўплаган бойлиги кимга қолди?.. Китобхонни ишонтирмоқ учун, албатта, ёзувчига буюк истеъдод жуда зарур!

Ҳалигина „Азия и Африка“ журналини ўқидим. Эргаш Рустамовнинг „Ўзбекские поэты XV века“ деган мақоласи бор экан. Ҳуруфийларнинг ўзбек шоирларига, Навоий, Атоий, Саккокий ва Лутфийларга таъсири ҳақида ёзибди.. „Бир кеча тарихи“ повести „Октябрь“ (журнали)нинг 9-сонига босилган. Семинарда бу ҳақда доклад қилмоғим керак бўлгани учун, ўқишига мажбур бўлдим...

1963 йил 20 ноябрь. Чоршанба.

Стефан Цвейгнинг „Бальзак“ини ўқий бошладим. Ўзига хос роман. Бальзакни Бальзак қилган нарсa – меҳнат! Катта ҳарфли меҳнат! Чет эл адабиёти дарсида „Шагреновая кожа“ (Сағри териси) муҳокамаси бўлди. Кожа – ҳукумат, давлат, пул. Завқ, шаҳватпарастлик кишини ҳолсизлантирувчи нарсa. Завқли яшаб ёш ўлган яхшими ёки ўз ҳиссини, хоҳишини ўлдириб кўп яшаган яхшими? – дейди Бальзак. Мен биринчиси тарафдори. Бальзак романида ҳам шуни кўриш мумкин. Яхши.

1963 йил 22 ноябрь. Жума.

Ниҳоят, Бальзакни йиғлаб-сиқтаб Пер-Лашезда Виктор Гюго, Александр Дюма, Сент-Бёв ва бошқалар тупроққа кўмдик, дафн этдик. Буюк даҳо оламдан ўтди...

Стефан Цвейгнинг китобида, шуниси ажабланарлики, Бальзакнинг дунёқараши ҳақида лом-мим дейилмайди. Унинг Стендаль билан қилган баҳси ҳам ёритилмайди. Китоб яхши ёзилган. Бальзакнинг бир бой бевага уйланиши китобнинг қарийб ярмини эгаллайди. Автор бу жараённинг икир-чикиригача, ипидан-игнасигача баён қилади. Аввал китобхон қизиқиб ўқиса, охир унинг гашига

тегади. Айниқса, Ганская хонимга бағишланган саҳифалар ана шундай саҳифалардан. Мен китобдан кутган умидим рўёб этилмади. Мен китобдан Бальзак асарлари ҳақида тўлиқ маълумот олиш мақсадида эдим. Китоб эса унинг ҳаётидан олинган...

1963 йил 23 ноябрь. Шанба.

...Кечки овқатни қилдиму, негадир аҳволотимда ўзгариш бўлди. Хонага келиб, уй кийимимни кийиб, тўнга ўралиб олсам ҳам совуқ сезмоқдаман. Ҳеч исимайман. Ушлям Теккерейнинг „Шуҳратпарастлик ярмаркаси“ни ўқиётгандим. Ҳеч ўқигим келмади. Маширабни қўлга олдим. Печканинг ёнига ёнбошлаб ўқий бошладим. „Бу кун ҳар ким мен билан...“ мухаммасида ажойиб сатрнинг шоҳиди бўлдим. Мана: „Бошим ҳеч ерга сизмай мен сучук сўзни гадосиман...“ Сучук сўз... Ҳеч кимда мен буни учратмаганман. Ширин сўзлардан мингта... Аммо сучук сўз йўқ эди. Ширин сўздан кўра „сучук сўз“ минг марта аъло! Мана классик шеърят кучи!

Сўнг Алишер (Навоий)ни қўлга олдим. Алишернинг ҳамма шеърлари аъло. Лекин аълонинг ичида „аъло“лари бор! Уларни мингинчи марта қўлга олсанг ҳам, минг биринчи марта қарагинг келади. „Кошки“ мухаммаси, „Ўн саккиз“ газали, „Субҳидам...“ мусаддаси... Ажойиб! Ажойиб! Тенгсиз даҳо! Таажубки, жунжункиб турганлигим бутунлай йўқолди! Касалга ўхшаб турган мен Машираб, Навоийларни ўқиб соғлом тойдай бўлиб кетсам-а! Бу тасодифми ёки ҳақиқатда улуг даҳолар сеҳрими? Иккинчиси тўғрига ўхшайди. Иван (Николюкин, курсдош шоир)га шу фикрни айтсам, мароқланиб кулди, албатта, тўғри топганидан бўлса керак. Бугун Америка президенти ваҳшийларча ўлдирилди. Кимдир отибди. Текиришлар кетаётибди. Америка мотамда... Ҳаёт мана шу. Инсонни ўлдириш жуда осон иш. Уни (бирон инсонни) ер сатҳидан супуриб ташлаш осон. Демокриманки, инсоннинг кетиши жуда осон, лекин унинг ер юзиди супурса

супурилмас, кесса кесилмас, вайрон қилсалар ҳам йў-қолмас бўлиб қолиши қанчалар қийин!.. Бу кучинг етмас тошни кўтариш билан баробар...

1963 йил 12 декабрь. Пайшанба.

Лев Копеловнинг „Гёте „Фауст“и“ китобини ўқиб чиқдим. Китоб буюк „Фауст“нинг яралиш тарихига ва асарнинг баъзи бир саҳифаларини изоҳлашга бағишланган. Асар нимани тарғиб қилади, қайси нуқтаи назардан в.б. Гёте „Фауст“ асарида ўзининг бутун умрлик машаққатларини ифода қилади. 83 йиллик ҳаётининг 61 йилини у „Фауст“га бағишлайди. Асар – бутун бир денгиз, олам. Асарда бир қанча гоялар, муаммолар кўтарилади. Асар инсоният ўтмиши, шу билан бир қаторда унинг келажаси ҳақидадир.

...Анатоль Франсга: „Доҳиёналик нимада кўринади?“ деб савол берганларида, у „Доҳиёналик инсонга бўлган муҳаббатда!“ деб жавоб берган экан. Даҳолар кичик одамда улкан инсонни кўра оладилар.

1963 йил 13 декабрь. Жума.

Бугун биз кечқурун (курсдошлар) Иван Николюкин ва мен Москвадаги 250-мактабга бордик. Шеърлар ўқидик. Қайтдик 9 да. Иван Николюкин шеърларини титкилаб ўтириб, ўқилмаганларини менга ўқиб бера бошлади. Шеър ўқиш бориб, шеър ҳақидаги гуруннга айланди. Ёш шоир бировнинг таъсирида бўлиши керакми, ёки ўзининг овози бўлиши керакми?... Бунга Н.Рубцовнинг бир шеъри сабаб бўлди. Мен шеърни ўқидим. С.Есенин доирасидаги шеър экан. Иванга фикримни айтдим. У маъқуллади. Мен, агар шоир бошқа шоирга тақлид қилса, у шоирдан юқори кўтарила олмаса, унинг ҳолига вой дедим Иванга. Тўғри, деди у...

1963 йил 18 декабрь. Чоршанба.

...Қаранг, Дени Дидро инсон ва борлиқ ҳақида нима дебди: „Бизлар – чолғу асбобларимиз. Фақат, оддий чолғу асбоблари эмас, балки ҳис қилиш ва хоти-

ралаш хусусиятига эга бўлган чолгу асбобларимиз. Бизнинг ҳисларимиз тор (аслида, клавиш), демоқчиманки, атрофимизни қамраб олувчи табиат чаладиган, баъзан ўз-ўзидан чалинадиган тордир. Менинг фикримча, чолгу асбобида бўлган ҳодиса, худди ўша чолгу асбобидек ташиқил қилинган сиз билан менда бўлиб турадиган ҳодисанинг айнан ўзидир.“ Ажойиб! Ажойиб! Қандай ҳақиқат!

1963 йил 19 декабрь. Пайшанба.

Бугун уйдан посилка олдим. Олма, анор, эсийда, нон, гуруч, ёнгоқ юборибди отам. Бугун ҳам ўзига хос байрам бўлди...

1963 йил 31 декабрь. Сешанба.

Соат кеч 6. Яна олти соатдан сўнг Янги йил ўз ҳуқуқини эгаллайди. 1964... Ҳаётимнинг йигирма иккинчи йилининг арафаси, бундан кейин мутлақо-мутлақо қайтиб келмас азиз йигирма бир ёшимнинг охирги куни, охирги соатлари, сўнги дақиқалари... Қизиқ, шуларни ўйлаб баъзан кўнглинг чўкади, лекин сени 22 ёшингда нималар кутаётганини билмоқ иштиёғи кайфиятингни кўтаради...

Ўтган йилнинг шу куни Ўзбекистонда эдим. Оиламизда эрталабдан ташивиш бошланди (Ҳозир радиодан Ўзбекистонда „Пахта байрами“ (ўзбекча айтди) етти кун давом этганлиги ҳақида хабар эшиттирилди. Соат 18 дан 12 минут ўтганда.) Ойимлар қатлама, сомса, тахмон патир, сутли нон ва кўпгина майда-чуйда керакли нарсалар тайёрладилар. Бу „умумхалқ“ ишида ҳамма иштирок этди. Интернат (мактаб) дан Аъзам ва Абдуҷалилни, Асакадан (Отинча) энамни айттириб келдик. Тўлан ҳам биз билан бирга бўлди. Янги йилга ярим соат қолди. Ойимлар дастурхонни безай бошладилар. Отам ва (синглим) Солиха ёрдам беришди. 10 минут қолганда ҳамма дастурхон атрофига жойлашишди. Соатга қараб турдик. Кремль соатини эшитмадик, чунки радио йўқ эди.

Соат 12. Биринчи бўлиб дастурхонга энамлар қўл узатдилар. „Қани олинглар, болаларим, яна шу йилнинг шу кунигача ўйнаб-қулиб юрайлик!“ дедилар энам. Сўнг отамлар ҳам ўз сўзларини айтишди. Сўнг ойимлар... Эҳ, ажойиб бўлган эди!..

Бугун, бир ўзим, ёлеизман...

1964 йил 6 январь. Душанба.

„Ўзбекистон маданияти“нинг 2-сони келди. А.Қаҳҳорнинг „Думли одамлар“ ҳикоясини ўқидим. Бирон аниқ мақсад билан ёзилган асарлар кўпинча ҳақиқий асардан (?) йиқроқроқ бўлади. Бунда ҳам муаллиф чет эл мухбирларининг, матбуотининг вайсаиларини ҳанузгача тинмаётганини, ўша мухбирлардан, туристлардан биринининг афти-башарасини очиб берган. Санъатни зўрласалар доимо нотабиний, носодда чиқишини унутмаслик керак. Санъат – соддалик билан санъат. Ҳозир Чеховнинг баъзи ҳикояларини ва Короленконинг „Ўрмон шовуллайди“ ҳикоясини ўқидим. Зўр, зўр истеъдод Короленко!

1964 йил 7 январь. Сешанба

Янги ўқиган китобларим: Короленконинг „Дарё ўйнайди“, „Макарнинг туши“, Чеховнинг „Балиқчи қуш“ (Чайка) драмасини ва баъзи бир ҳикояларини, Лев Толстойнинг „Иван Ильичнинг ўлими“ повести ва „Балдан сўнг“, „Уч ўлим“ ҳикояларини, Ф.Достоевскийнинг „Оқ туллар“ романини ўқиб чиқдим.

1964 йил 14 январь. Сешанба.

Соат 11 да Олжас Сулаймонов, Василий Белов (таниқли ижодкорлар, лекин у вақти Адабиёт институти талабалари), Александр Самошенколар учрашиб қолдик. Сўнг Олжас бир шиша ароқ олиб келди. Коридорда туриб ҳаммамиз ичдик. Сўнг Васка Белов менинг бир вином бор, дея хонасига олиб кетди. У еттинчи қаватда 180-хонада турарди. Винони ичдик. Сўнг қаҳва қайнатди. Бир-бир қаҳва ичдик. Қаҳва умуман уйқу-

ни ўғирлайдиган ичимлик. Сўнг теннис ўйнадик. Сўнг Самошенконинг хонасига қайтиб чой ичмоқчи бўлдик. Чой ҳам ичдик. Шундай қилиб соат 6 бўлди...

1964 йил 17 январь. Жума.

Тошкентдан хабар келди. Навоийнинг 15 томлиги, Гафур Ғуломнинг саккиз томлик академик наири чиқаётган эмиш. Тўланга ёзмоқ керак, токи у обуна бўлсин.

1964 йил 7 апрель. Сешанба.

Соат 7 да Ўзбекистон ваколатхонасида Ҳамза театри артистлари билан москвалик ўзбек студентлари учрашуви бўлди. Артистлар қатнашишди. Кўп ўзбек студентлари йиғилишди. Кечада Ўзбекистон МК секретари Худойбердиев, Ўзбекистон Маданият министри ўринбосари А.Қаюмовлар қатнашишди. Кечанинг охирида мен чиқиб шеър ўқидим. Зал олқишлади. Олдинги қаторда Худойбердиев ва Қаюмовлар ўтиришди. 4 та шеър ўқидим. Яхши кутиб олишди. Кўпчилик студентлар билан танишдим...

1964 йил 14 апрель. Сешанба.

Бугун Куприннинг „Олеся“ повестини ўқиб чиқдим. Аввал бу асар асосида „Жодугар“ (Франция) фильмини томоша қилгандим. Олеся ролида Марина Влади ўйнаган ва қотириб қўйган эди! Повесть ўзи ҳам яхши экан. Лекин баъзи жойларда сунъийлик сезилади. Қисман бўлса ҳам бор. Ўша „қисман“нинг бўлиши Куприндек ёзувчи учун кечирарли ҳол эмас...

1964 йил 6 июнь. Шанба.

Анатоль Франсининг „Пингвинлар ороли“ романини ўқиб чиқдим. Франс, олам яралади, ўлади, ривожланади, барбод бўлади, яна яралади, ўлади, ривожланади, барбод бўлади, деган гояга амал қилувчи ёзувчи аслида. Шу тариқа олам қайта айланишдан (круговорот истории), яъни яралиш-ўлиш, яралиш тагин ўлишдан иборат, де-

ган хулосага келади. „Пингвинлар ороли“ асарида Франция тарихидан тушиб, уни яксон этказиб, яна яратиб яксон этиш даражасига олиб боради. Ҳар ёзувчининг ўзига хос гоёлар гуруҳи бор. Франсининг ҳамма асарларида шу гоё ҳукмрон.

1964 йил 11 сентябрь.

Ёниб ишлаш йўқ... Ижод этиш мушкул... айниқса бизнинг кунларда. Бора-бора яна мушкуллашади. Юз йил кейин яшайдиган ёзувчи, шоир – умуман, санъат кишисига ҳавас қилмайман. У пайтда бундан ҳам қийин бўлади аҳвол... Ёзувчи, шоир ҳар томонлама билимини ошириб бормаса, у қолиб кетади. Сўнг ҳар шоир ўз услубига эга бўлиши керак, деб инсон яралгандан бери айтдилар... Тўғри. Шу ҳақда ўйлаб кўриш керак. Йўл қайси? „Гулбадан“ми? „Муболага“ми?..

...Эҳ, қачон инсон ўз-ўзидан рози бўлади?

1964 йил 30 сентябрь.

Корней Чуковскийнинг „Замондошлар“ китобини мутолаага олдим. Китоб Чехов ҳақидаги портрет билан бошланади. ...Шухрат чўққисида бўлган Чехов бирданнига Сахалинга жўнамоқчи бўлади. Адабиёт жонга тегди, дейди у. Чехов ўз-ўзини тарбиялаш соҳасида жуда ажойиб бўлган. Тарбияни энг биринчи ўринга қўйган. Айниқса, унинг бу ҳақда акаси Николайга 1886 йилда ёзган хати характерлидир. Хатда шундай сўзлар бор: „Камчилигининг битта: Бу ўтакетган тарбиясизлигиндир... Тарбияли кишилар, фикримча, шу шартларга амал қилишлари шарт.

1. Улар инсон шахсини ҳурмат қиладилар ва шунинг учун ҳамма вақт мулойим, юмшоқ, шафқатлидирлар. Бирон одам билан яшаркан, илтифот (?) қилмайдилар, кетишда эса, сиз билан яшаб бўлмайди, демайдилар. Улар шовқинга ҳам, гўштнинг ортиқ қовурилиб юборилганига ҳам тоқатлидирлар, ҳазилни ҳам, уйларида ўзга одамлар бўлишини ҳам кўтарадилар, кечирадилар.

2. Улар фақат қашшоқлар ва мушукларгагина раҳмдил эмаслар. Улар кўз билан кўриб бўлмас нарсаларга қовургаси қайишиб қарайдилар... Улар кечалари ухламайдилар (меҳнат қиладилар), талаба ака-укаларга тўлаи учун, онаизорини кийинтириши учун.

3. Улар ўзганинг мулкини ҳурмат қиладилар (авайлайдилар) ва шунинг учун қарзларини тўлаб юрадилар.

4. Улар оққўнгил ва ёлгондан оловдан қўрққандек қўрқадилар. Майда нарсаларда ҳам ёлгон гапирмайдилар. Ёлгон сўз эшитувчини ҳақоратлайди ва уни гапирувчи кўз ўнгиде ерга уради. Улар ўзларини кўчада ҳам уйда тутгандек тутадилар. Кичик укалари шаънини икки пул қилмайдилар. Улар маҳмадона эмаслар, сўрамаган жойда валақлай бермайдилар. Ўзгалар қулогига ҳурмат бўлганидан, кўпроқ жим ўтирадилар.

5. Улар ўзгада ўзига нисбатан шафқат пайдо қилиши учун ўзларини пастга урмайдилар. Улар ўзгалар қалб торида куй чалмайдилар. Улар: „Мени тушунмайдилар“ ёки „Мени бир тийинга тенг қилдилар“, демайдилар, чунки бу арзон „эффект“ бергувчи эски қалбаки хислатлардир.

6. Улар исрофгарчиликларга йўл қўймайдилар. Уларни қалбаки дур, жиҳозлар жалб қилолмайди, машхур шахслар билан танишув эътиборини тортолмайди... Бировлар киролмас жойга кирдик, деб шодланмайдилар. Ҳақиқий истеъдодлар ҳаммавақт гира-ширада, қоронгида, кўз илгамас жойда, кўрғазмалардан нарироқда бўлади... Ҳатто Крилов айтгандай, бўш бочка тўла бочкага қараганда кўпроқ жсаранглайди, овоз чиқаради.

7. Агар уларнинг истеъдодлари бўлса, унда у истеъдодни ҳурмат қиладилар. Улар ўша истеъдод, деб роҳатдан, қиздан, шаробдан, оворагарчиликлардан нари қочадилар. Улар ўз истеъдодлари билан мағрурлар!

8. Улар ўзларида эстетикани тарбия қиладилар. Улар кийим билан ухлолмайдилар, деворда ўрмалаётган канани кўриб, чидаб туrolмайдилар. Бузуқ ҳаво билан тупукларга тўла пол устидан юролмайдилар, кeрогазда

овқат қилиб кун кечиролмайдилар. Улар иложисининг бори-ча жинсий табиий майл туйғусини қисқартиришига, ушлашига уринадилар. Уларга қизлардан иссиқ ўрин, от тери ҳиди керак эмас. Улар, айниқса, сўз санъаткорларига тароват, нафислик, нафосат, одлабийлик керак. Улар ароқ ичиб олиб товоқ ҳидламайдилар, чунки чўчқа эмаслар... Улар фақат фурсат топилганда (май) ичадилар. Уларга соғлом баданда саломат руҳ керак..."

1964 йил 26 октябрь.

Бу кунлар ичида... фақат мутолаа билан машғул бўлдим. А.А.Васильевнинг „Инсон психикасининг сирли кўринишлари“ китобини ўқиб чиқдим. Китобда уйқу, туш, ўлмас руҳга ишонини ва бошқа масалаларни ҳал қилади муаллиф. Таассурот – бор. Кеча Э.Хемингуэйнинг „Хайр, қурол!“ ёки „Алвидо, қурол!“ романи мутолаасига киришдим. Ярминини ўқиб чиқдим.

Низомий(й) Арузий(й) Самарқандийнинг рус тилида босилган „Чаҳор мақола..." китоби жуда сермазмун экан. Фирдавсий, Беруний, Хайём ҳақида қизиқарли ҳикоялар келтирилган. Низомий Арузий Самарқандий айтади:

„Инсонда икки хислат бор:

1. Зеҳн, идрок. Бу орқали инсон борлиқни тушуниб етади.

2. Ҳаракат. Бу орқали инсон хоҳлаганига яқинлашиши, хоҳламаганидан узоқлашиши мумкин.

Бундан ташқари зеҳн, идрок ўнга бўлинади. Беитаси – ташқи ҳислар, беитаси – ички ҳислар.

Ташқи ҳислар:

а) Бадан сезиш қобилияти – бадан терисиди, этида ёйилган асабнинг бунга тегишли хужайралари назарда тутилади.

б) Маза, там билиш қобилияти – асаб хужайралари тил устида бўлади. У ширин, аччиқ, нордон, чучукларни ажратади.

в) Эшитиш қобилияти – бу хужайралар қулоқ ичида бўлади.

г) Кўриш – кўз ичида.

д) Хид билиш қобилияти – бу миянинг олдинги томонида бўлади.

Ички ҳислар:

а) Воситачи ҳис – миянинг ичида бўлиб, ташқаридан келган ҳамма таъсирларни қабул қилиб олади. Шу қабул қилиб олгандагина бу таъсир сезилади.

б) Тасаввур – миянинг чуқурлашиб бориши охирида жойлашган воситачи ҳис орқали келган таъсирни ўша таъсир тугагунча ўзида сақлаб туради.

г) Хулоса – мия чуқурлаши ўртасининг охирида жойлашган. Унинг вазифаси тушунчани тушуниб етиш, ҳис қилиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам (алоҳида ҳолларда).

д) Хотира, эса – бу миянинг энг охирги чуқурлашувида жойлашган. У ҳис қилиб бўлмас нарсаларни (хулосаники) ўзида сақлайди. Хотиранинг хулоса билан муносабати воситачи тил билан тасаввур муносабатига ўхшайди. Фақат хотира ўзида тушунчани шакллантирса, тасаввур шаклни ўзида акс этдиради.

Буларнинг бари тирик жон хизматкорлари, тирик жон манбаи эса – юракдир. Тирик жон юракда бўлганда – тирик руҳ, мияда бўлганда – руҳий руҳ, жигарда бўлганда – табиий руҳ деб атайдилар. Жон – бу ажойиб буг, қондан кўтарилиб томирнинг бурчак-бурчакларига сингади, уни муқаддасликда қуёшга қиёс қилиш мумкин. Қайси инсонда бунинг ҳаммаси бўлса, у тўлақонли инсондир...

1965 йил 21 май. Жума.

Ҳаёт қизиқ экан. Сени чилпарчин қилмоқ истайди. Сенинг унга керагинг йўқ... У сенга керак. Сенинг измингга тушиши жуда мушкул унинг... Қудратли нарса экан Ҳаёт! Қудратини намоёниш этганлар бор. Масалан, Моцарт. Буюк немис бастакори Вольфганг Амадей Моцарт! 1754 йил 27 январда ҳаётга тўқнаш келган илк март. 1791 йилда ҳаётдан юз ўгириб кетган...

„Музикани (шунингдек, адабиётни ҳам – М.А.) халқ

яратади, биз санъаткорлар эса унга сайқал берамиз холос..." (Глинка).

Моцарт ижодида Австрия музыкасининг ёрқин ҳаётий қувноқлик ва ёшлик жўшқинлиги, немис музыкасининг нозик ўйчанлик билан жиддий зеҳндорлиги, итальян музыкасининг мафтун этадиган кўйчанлиги ва эҳтироси, француз музыкасининг нафислиги ва эркинлиги, чех (славян) саҳийлиги ва дилкашлиги ўз мужассамини топган.

Яна бир қизиқ нарсаси: Шиллер (1759–1805) нонвой набираси ва камбағал ҳаким ўғли, Гёте – қовоқхоначи набираси, Глюк – ўрмон қоровулининг ўғли, Гайдн – аравасоз ўғли, Кант (1724–1804) эса эгар-жабдуқчи уста ўғли бўлганлар.

„Моцарт... бу музыкадаги дастлабки жонли одамдир.“ (Герцен).

„Биз дунёда камол топиши (камолотга эришиши) учун яшаймиз. Одам(лар) ўзаро ёрдамга ва фикр алмашувга муҳтож. Фақат ичундагина фан ва санъат ривожланиши мумкин.“ (Моцартнинг 1776 йил 4 сентябрда болонялик кекса Падре Мартинига ёзган хатидан). „Менинг ягона орзум, ягона қувончим – ижод этишидир.“ (Моцарт. 1777 йил 10 октябрдаги хатидан).

„Князлар – мингта, Бетховен – битта!“ (Бетховен сўзлари).

„Юрак инсонни олийжаноб қилади...“ (Моцарт. 1781 йил 20 июнда отаси Леопольд Моцартга ёзган хатдан).

Улуғ кишиларнинг энг яхши фазилатларидан бири – меҳнатсеварлик. Буни Моцартда ҳам, Бальзакда ҳам кўриш мумкин ва бошқаларда ҳам.

„Моцарт... музикани булбул сайрагандек, яъни ўйлаб ўтирмасдан, ўзини қийнамасдан ёзарди...“ (П. И. Чайковский).

1965 йил 2 декабрь, Пайшанба.

Маишулотлар, мутолаалар. Икки шеър ёздим. „Йўқлаш“, „Муқанна“. Бугун Аристотелнинг „Поэтика“сини ўқишга киришдим. Эсхилнинг „Прометей“ фожиасини

ўқиб чиқдим. Одамлар учун Худолардан олов ўғирлаб бериб, эвазига ўзи қояга боғланган заҳматкаш Прометей ҳақида, балки, илк фожияни (дунё адабиётида) ўқидим. Гефест, Ио, Океан ва бошқ. Қандай ажойиб...

1965 йил 5 декабрь.

Чол (ўша пайтда студентлар ўртасидаги жаргон: „старик“дан фойдаланилган, ўзини яқин олган киши суҳбатдошига ёнидан қатъи назар гаплашганда бу сўзни ишлатарди – А.А.) Аристотелнинг „Поэтика“ асарини ўқиб чиқдим. Ақлли бўлган, қурмагур чол! Кўп нарсага ишлаган унинг ақли! Афлотун билиши борасида поэзия ўқувчига ҳеч нарса бермайди, ҳатто инсон юрагини, қалбини бўшаптиради, деган экан. Аристотель шунга қариши туради. Иккинчи чолнинг фикрича, поэзия инсон ҳисларини биллурийлаштиради, асабга, психикага яхши таъсир қилади. Чол, умуман, санъат асарларини тақлид санъати, деб санайди. Баъзи кўчирмаларни (асарнинг бизгача етиб келган қисми 26 бобдан иборат) келтириб ўтаман.

2-бобдан: ... характер гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлганидек, асарда биздан яхшироқ кишиларга ёки биздан ёмонроқ кишиларга ва ё ҳеч бўлмаса биздай кишиларга тақлид этилади... Тасвирий санъатда: – Полигнот – яхшиларни (бу рассом ҳақида Аристотель „Сийёсат“ асарининг 8-китоб, 5-боб, 7-параграфида ҳам ёзади), Павсан – ёмонларни, Дионисий эса оддий кишиларни тасвирлашган (юқоридаги рассомлар эрдан аввалги 5-аср рассомлари). Фожия билан комедия ўртасида ҳам шундай фарқ бор: биринчиси – яхши одамларни, иккинчиси – ёмон одамларни тасвирлашга ҳаракат қилади.

4-бобдан: – Афтидан поэтик санъатни икки табиий сабаб вужудга келтирган. Биринчидан, тақлидчилик инсонга болаликдан хосдир, шунинг билан инсон ҳайвондан ажралиб туради ва шунинг натижасида у илк билимларни эгаллайди. Иккинчидан, тақлид маҳсулоти ҳаммага роҳат бағишлайди. Бунинг исботи шуки, бирон афсонанинг ўзига қарагимиз келмайди, ҳолбуки, у... (ўқиб бўлмади) тасвири

бизни ўзига тортади. Масалан, баҳайбат ҳайвонлар ва жасадларнинг тасвири...

Билим файласуфларгагина эмас, турли одамларга ҳам ёқиб тушади. Фақат иккинчи гуруҳ учун билим узоқ муддатга (зарур?) эмас.

Биз табиатан тақлидчилармиз.

5-бобдан: – Юқорида, комедия ёмон шахслар тасвиридан иборат бўлади, дегандик. Лекин ҳудуд ҳам бўлмағур шахсларни тасвирламайди у. Фақатгина кулгили нарсаларни тасвирлайди. Кулгилик – бадбашараликнинг бир қисми. Кулгилик – бу баъзи бир хато ва бадбашаралик оқибати, лекин ҳеч кимни изтиробга солмайдиган хавфсиз нарса. Масалан, кулгили ниқоб, мисол учун йироққа бормайлик. Бу ниқоб ўтакетган бадбашара, хунук, аммо жислла бўлса ҳам изтироб ифодаси кўринмайди.

Эпик шеърят фожиа кетидан боради, негаки у ҳам жиддийлик талаб этади. Фарқи шуки, фожиа воқеаларни бир кунга ёки сал кўпроқ вақтга жойлаштирмоқчи бўлса, эпик шеърят бундай шартдан йироқ.

6-бобдан: – „Фожианинг моҳияти шундай бизнингча: Фожиа аниқ ҳажмга эга бўлган муҳим ва тугал ҳаракатга тақлид бўлиб, ҳар бир қисми сўз-нутқ ёрдамида турлича безатилади; ҳикоя эмас, ҳаракат воситаси орқали раҳмдиллик ё кўркүв йўли билан шу каби аффектларнинг тозаланишидир.“

(„Тозаланиш – юнонча, „катарсис“ сўзининг ўзи кейинги йилларда бир дунё адабиёт яратилишига сабаб бўлди. Яъни, фожиани кўриб томошабин нимадан тозаланади?(катарсис). XVI аср охирида Мажси деган олим „Поэтика“га изоҳлар ёзди. Шундан бери кўплар тиришиб кўрдилар. Ҳар хил назариялар вужудга келди.

1. Мажнинг этик назарияси, яъни фожиа кишини иллатлардан тозалайди. Лессинг бу назарияни ўзининг „Гамбург драматургияси“ асарида асослагандир.

2. Целлернинг эстетик-этик назарияси. (мангулик – ҳақиқат қонуни.) Фожиа махсус воситалар билан томошабинда раҳмдиллик ва кўркүв ҳисларини тенглаштиради.

3. Тиббий назария. Бу немис олими Бернайега қарашли. Саҳнадаги воқеаларнинг ривож, раҳмдиллик ва қўрқув ҳислари ва ш.ў. томошабинда ҳам шу каби ҳис-туйғуларни уйғотади ва унинг руҳини енгиллаштиради. Бернайе фикрича, „катарсис“ (тозаланиш) „куфисис“ (енгиллаш) сўзининг синонимидир.

4. Диний назариялар. Бу С.Гаупт ва В.Ивановларга қарашли. Гўё томошабин диний акидалар воситасида юқорида айтилган ҳислардан тозаланади.

Эслатиб ўтилган назариялардан Бернайе назарияси ҳақиқатга яқинроқ туради.

Иоганн Гётенинг назарияси ҳам қизиқиш туғдиради. Яъни: фожа раҳмдиллик ва қўрқув ҳисларини кўзгатувчи имкониятларини тугатгандан сўнг, у охир бу ҳисларни бир-бири билан яраштириши шарт.

„Катарсис“ни тушунмоқчи бўлган Гёте, афтидан, Аристотелнинг фалсафий қарашларини четда қолдирганга ўхшайди.

7-бобдан: — ...бутунлик, демак, бошланиш, ўрта, охир. Бошланиш бирон воқеа кетидан бормайди, қайтанга ўзга воқеалар унинг кетидан боради. Бу табиат қонуни бўйича, ундан сўнг нимадир юз бериши лозим. Охир — шунинг тескариси. Бирон нарсанинг кетидан боради, табиат қонуни бўйича лекин унинг кетидан ҳеч нарса юз бермайди. Ўрта эса, ҳам ўзи эргашади, ҳам эргаштиради ўз кетидан. Яхши ўйланган фабула шундай бўлиши керак.

Гўзаллик катталиқ (улуғворлик)да ва тартибда муҳассамдир. Ҳаддан ташқари кичик нарса гўзал бўлмайди, шунингдек ҳаддан зиёд улкан нарса ҳам гўзал эмас. Биринчи ҳолда кўз билан кўриб гўзалликни аниқлаб бўлмайди. Иккинчи ҳолда ҳам.

Ҳақиқий асар учун, шундай ҳажм (андоза) бўлиши керакки, у ҳажмнинг ичида воқеаларнинг эҳтимоллик ёки даркорлик натижасида тўхтовсиз ривожда бахтсизликдан бахтга ёки бахтдан бахтсизликка ўзгарса бўлур.

9-бобдан: Шеърят тарихдан кўра фалсафийроқ ва жиддийроқ. У умумҳодисалар ҳақида ўйлайди, тарих эса – айрим (ҳодисалар ҳақида). ...Аргосда Митий (Плутархнинг кўрсатишича, ўзаро уруш пайтида ўлдирилган одам – М.А.) ҳайкали унга боқиб турган одамнинг, яъни шу Митий ўлими сабабчисининг устига айна боқиб турган маҳалда қулаб тушган ва ўлдирган...

13-бобдан: – „...муносиб одамларни бахтдан бахтсизликка ўтдирмаслик лозим асарда. Негаки бу даҳшатли ҳам, ачинарли ҳам эмас, жирканчлидир. Ёки бўлмағур одамларни ҳам бу ҳолда бермаслик керак. Бу на инсонпарастликни, на раҳмдилликни, на қўрқувни уйғотади.

Раҳмдиллик (туйғуси) беайб бахтсизга нисбатан уйғонади бизда. Қўрқув бизга ўхшаган одамнинг бахтсизлиги олдида кўринади. Демак, шуларнинг ўртасидаги одам қолаётир. Бундайлар унча фазилят ва адолат хусусиятлари билан ажралиб турмаган кишилардир. Улар ўзларининг бўлмағурликларидан эмас, ўзга хатодан бахтсизликка тушиб қоладилар. Масалан, Эдип, (Софокл), Филет ва ш.ў.

15-бобдан: – Характер ҳақида тўрт гап бор: биринчи хусусият, яъни характер олижаноб бўлиши шарт (фожиада дейилмоқчи). Иккинчидан, характер ўзига хос бўлиши керак. Масалан, мардларча бўлган характер хотин (аёл) образига ёпишмаслиги мумкин. Учинчидан, ҳақиқатга тўғри келиши шарт! Тўртинчидан, характер изчил ривожланган ҳолда бўлиши лозим.

18-бобдан: – Гоҳо доно, гоҳо аҳмоқ одам Сизифга (Эол ўғли, гараз ва маккорликнинг учига чиққан. Ўлгандан сўнг шу гуноҳлари учун нуқул тоққа тош чиқарган... Гўёки бу гуноҳини шундай ювиши мумкиндай...– М.А.) ўхшаб ёки жасур одам, аммо ноҳақ одам енгилиб қолганди: бундай мазмун фожиавийдир ва бу адолат ҳиссини қондиради...

21-бобдан: – ...умумистеъмолий, метафора, глосса (баъзи бир кишилар ишлатадиган сўзлар) янги яратилган,

кичрайтирилган ёки узайтирилган сўзлар бўлади. Метафора билан дўстлашган шоир истеъдодлидир.

24-бобдан: — ...„Илиада“ оддий ва патетикали, „Одиссея“ — бир-бирига қориштирилган воқеадан иборат. Ўтакетган тил характери ҳам, асар мазмунини ҳам кўмиб юбориши мумкин...

25-бобдан: — Шеърятда эҳтимолдан йироқ мумкин бўлган воқеадан кўра, эҳтимолга яқин мумкин бўлмаган ҳодиса эътиборга лойиқдир...

1965 йил 14 декабрь.

Нобель мукофоти лауреати М.А.Шолоховнинг „Тинч Дон“ II китобини тугатдим. Филҳақиқат, истеъдодли ёзувчи. Мукофотга арзийди. Лекин, ҳар бир истеъдоднинг бир кам-кўсти бордек, Шолоховда ҳам бир нуқсон: тарихий далилларга ўраллашиб қолиш(бор). Айниқса, II китобнинг охирида шу ҳол кўзга ташланади.

1966 йил 14 январь.

Имтиҳонлар палласи етиб келди. Фалсафа, эстетика фанларидан синов топширдим. Яхши, аъло. Совет адабиёти тарихидан бир имтиҳон қолди. 19 январда бўлади. Буюк немис адиби Готхольд Эфраим Лессингнинг „Лаокон ёки тасвирий санъат ва шеърят чегаралари ҳақида“ асарини мутолаа қилдим. Лаокон эрадан аввалги I-асрда яшаган ҳайкалтарошлар — Агесандр, Полидор ва Афинадор ижодидир. Лаокон ҳайкали фақатгина (аслида эрадан аввалги I-аср) 1506 йилда Римда ердан қазиб олинди ва шундан кейингина оламга маълум бўлди.

Юнон ва Рим афсоналари тенгсиз ва бебаҳо. Дунё адабиётини йўргаклаган, ўстирган, парваришлаган онадай гўё. Ана инсон ҳаёлотининг чексизлиги! Ана инсон ўйларининг учқурлиги! Ё раббим! „Туш“ деган шеър ёздим. И. Гётеннинг „Сайёҳнинг тунги қўшиги“ шеърини аздардим. Диплом билан овораман.

Байроннинг „Чайльд Гарольднинг саргузашти“ поэмасини ўқиб чиқдим. А. Мицкевич ҳақида М. Живовнинг

мақоласини кўздан кечирдим. Машираб газалларини варақладим. И. Астаховнинг „Эстетика нима?“ китобини мутолаа қилдим.

1966 йил 14 февраль. Душанба

Поэмани тугатдим (шу йил 30 январда бошланган „Машираб“ достони кўзда тутилмоқда – А.А). Лекин, ҳар галгидай ёзаётган пайтингда, мулоҳазалаган маҳалларда яхши туюлган асар, негадир битирганингдан сўнг унча кўнглинг тўлмайди. Бу гал ҳам шундай туюлмоқда, билмадим. Учинчи бор кўчириб қўйдим. Эртага тўртинчи марта кўчириши пайида бўламан. Назаримда, чўзилиб кетгандай. 800 мисра.

Бугун Бальзакнинг адабий мақолаларини мутолаа қилдим. О. қурғур-е! Бунинг зеҳнкор, фаҳмкорлигини қара! Ажойиб!

„Сўз санъаткорлари ҳақида“ номли мақоласида (уч мақола асли, 1830 йил 25 февраль, 11 март, 22 апрелда ёзилган) ижод ва ижодкор ҳақида шундай фикрларни айтадики, ёқамни ушладим! Баъзи кўчирмалар қилгим келди:

„...сўз санъаткорини жамият ила тўқнаштирган қийинчиликлар, унинг ўзидан келиб чиқади, чунки ўзига хослик доимо ҳалойиқнинг, тўданинг гашига тегади, аламинини чиқаради...“

„...даҳолик – касалликдир санъаткор учун (как бо-
— пезнь – для раковин).“

„...пул кишилари аҳли илмни англолмайдилар. Истеъдодсизлар, ёзувчи, идорада ишловчи бола қогоз-
— сарнинг чангини ҳар кун қоққандай мунтазам ижод
— иллишилари мумкин, деган хомхаёлга борадилар...“

„...Ҳомер қандай буюк шоир бўлса, Наполеон ҳам
— ундай буюк шоир... Биринчиси, яратган, иккинчиси –
— сиз тугдирган (яъни „ижод“ этган)“.

„Агар, ёзувчи, шоир ёки ҳайкалтарош ўз асарига
— ит нафасини уфуролган бўлса, у ҳолда асар гояси, фик-
— Юлдузнинг беш қирраси

ри, мақсади ижод жараёнида пайдо бўлган Санъаткорларнинг энг яхши асарлари шу йўсинда яратилгандир, санъаткорнинг ўзига ёққан асари эса, билъақс, бўш, қониқарсиз бўлади – санъаткор образларни, ўз ҳиссиётини бериш учун кўп ҳисларга мубтало бўлган, (яъни ўралашиб қолган).

Санъаткорларнинг гоё, мақсад кетидан қувиб ҳис этган бахтни бера олиш қийин. Айтишларича, Ньютон бир кунни эрталаб қаттиқ ўйга чўмган; эртасига эрталаб ҳам уни шу ҳолатда кўрганлар, у эса бутун бир кун ўтиб кетганини сезмабди. Лафонтен ва Корган (?) ҳақида ҳам шунини айтадилар.

Бу санъаткорларга хос илҳом қувончи уларнинг ижод кучларининг инжиқ бебурдлиги билан аралашиб кетади – интизомли кишиларнинг умумий қойишига сабаб шу. Ўзини унутган дамларда (ижод билан дейилмоқчи) узоқ изланишлар ичида уларни ҳеч қандай инсоний ҳислар чалғита олмайди, ҳеч қандай пул ўйлари қизиқтирмайди: улар бутун дунёни унутадилар. Бу ўринда жаноб Корбер ҳақ. Дарҳақиқат, санъаткор (ижодкор) га кўп ҳолларда „қазноқ билан қаттиқ нон“дан ўзга ҳеч нарсаси даркор эмас. Лекин тафаккурнинг узоқ саёҳатидан кейин, ҳаёли яратган сеҳрли саройларда кечган гўшанишинликдан сўнг у, бойлар ва бекорчилар учун цивилизация томонидан яратилган ўйин-қулгиларга, кўнгил хушиликка ҳаммадан ҳам кўпроқ зор бўлади. Малика Леонора, Гёте Тассо учун яратиб берган гўзалдай, унинг олтин мантия (тўнга ўхшаш кийим)сини, гулдор ёқасини тўзғилаб қўйиши лозим. Илҳом ҳокимиятидан бир меёрда фойдалана билмаслик, ўз мақсадини узоқ кузатиш – мана буюк санъаткорларни қашшоқликка олиб келувчи сабаблар...

...Инсон миннатдорлигига муносиб қаҳрамонлик бор – бу шон-шухрат ўғилларига, дунёга эга, аммо бир нарча нонга зор кўрларга, уларнинг ғамларига ўзларини бахш этган вафодор аёлларнинг ғамхўрлигидир. Агар Ҳомер ўз Антигонасини учратганда эди, у аёл Ҳомер шухратининг

ярмига эга бўларди. Форнарино ва де ля Сабриер-хонимлар Рафаэль ва Лафонтен олдида тиз чўкадиган кишининг юрагини фақатгина ҳурмат ҳисларига тўлдиришарди холос...”

„... (санъаткор) пул кетидан югурса, шу заҳотиёқ сарф этади. Чунки хасислик — даҳонинг ўлимини билдиради: ижодкорнинг қалби шунчалар олийжанобки, унда бу каби наст, арзимас, майда ҳисларга ўрин йўқ. Унинг даҳоси — умрий берилганлик, совға.

Иккинчидан, у тўда, халойиқнинг кўз ўнгида — дангаса; бу икки ғайритабиийлик — фикрнинг бир меёрда ишламаганининг сабаби — иллат саналади. Бунинг устига истеъдодли киши — қарийб халқдан чиқади.

Шундай қилиб истеъдодли одамга хос бу икки иллат жамият (тор маънода) учун жирканчли туюлади, чунки унинг ишлаш соатларини — дангасаликка, безаразлигини эса — оғиззликка йўядилар...”

„... биз санъаткорни яхши англамоқчи бўлсак, унинг яшаш азобларини тушуниб етмоқчи бўлсак, санъат асарида ақлга бўйсунмайдиган қандайдир нарса борлигини унутмаслигимиз лозим. Ҳеч қачон энг гўзал асар ҳам англаб етилмайди. Унинг соддалиги эътиборни жалб этмайди, чунки билимдонлар доим жумбоқли, сирли асарларни хуш кўрадилар...”

„Санъаткорга шундай сирлар аёнки, у бахтсизликдан шодланади, гўзалликни қоралайди, иллатни улуглайди, жиноятни ҳимояга олади. ...У телбалик аломатларини кўрсатади... ..Бутун Франция Наполеоннинг Булон лагеригаги ёнғоқ пўчоқларидан қулган эди, ўн беши йилдан сўнг эса, биз Англиянинг бундай ҳалокатга жуда яқин эканини тушундик. Европа бу улкан (шахс)нинг дадил мақсадини у йиқилгандан сўнггина англаб етди... ..Санъаткорнинг сўзи ўткир, келажак билан суҳбатлашар экан, у атрофини ўраган майда-чуйдаларни сезмайди. Ҳолбуки, бу майда-чуйдалар аҳли жаҳон наза-

рида муҳим аҳамиятга молик эди. Ва охири, ўзининг хотини уни телбага чиқаради...

„Силуэт“ журнали, 11 март 1830 й.

„Юқоридаги мулоҳазалар, санъаткор шухратининг қанот қоқиши учун озмунча тўсқин эмаслигини тасдиқлайди. Булардан шундай фикр чиқади: „Буюк инсон доимо бахтсиз“. Шунинг учун ҳам тақдирга қўллик қилиш унинг олий фазилатидир.“

„Агар санъаткор ўзига ишонмаса, у даҳо эмас.“

„– Ер айланмоқда! – деганди Галилей судлар олдида тиз чўкар экан.“

„Шундай қилиб, санъаткорнинг чексиз нафсонияти – унинг бойлиги, газаби-қаҳри – фазилатидир.“

„Улар бир-бирлари ҳақида, касбдоилари ҳақида ёмон сўзлар гапирсалар, тездаёқ одиллик ҳисси уларни бирлаштиради. Агар бундай сўзларни қўзғотадиган биринчи сабаб, ҳасад бўлса, ҳасад – уларнинг санъатга бўлган эҳтиросли муҳаббатининг исботидир, тезда улар кучли ва ҳаққоний ички овозни тингларлар ва бу овоз уларни одил баҳо беришга, ҳаққоний қувонишга ундайди...“

„...танилмаган истеъдод умум қабул қилинган қондалардан четга чиқадиган катта асар билан майдонга чиқса, ҳеч ким унга эътибор бермайди. Агар у одамлар олдида чилдирма чаларли даражада, ҳазилкашлик, устомонлик билан, ёруғ байроқ билан кўринмаса, чиқмаса қашшоқликда яшайди ва ўз илҳомининг париси билан очликдан ўлиб кетади...“

„Демак, табиатан ҳар бир истеъдодли шахс, санъат учун, санъатга хизмат қилмоқ лозимлигини унутмасин ва санъатдан у берадиган шодликдан ўзга шодлиқни, гўшанишинликка, сукунатга бахш этадиган хазинадан ўзга хазинани талаб этмасин. Охири... санъаткор ...ўз-ўзини ҳимоя қилмасин, чунки вақтдан бошқа биздан кучлироқ

бўлган ёрдамчи бор устимизда. Яратиш ва курашиш – учун икки одам умри талаб этилади, биз эса иккисини ҳам қойиллатиш учун айтарли қудратли эмасмиз...”

„...чироқни кўрса сўндирмоққа ошиқадилар, чунки уни аланга деб ўйлайдилар...”

„Силуэт“ журнали, 22 апрель 1830 й.

1966 йил 14 апрель.

... Биз осмонда кезиб юрган булутларни кўриб, осмоннинг қовоғи солиқ экан, деймиз. Лекин бу булут фақат бир парда эканлигини, осмоннинг эса ҳеч қачон қовоғи солиқ бўлмаслигини билмаймиз. Негаки, кўп ҳолларда осмонни булутлардан юқорироқ чиқиб кўра олмаймиз. Осмоннинг ҳар доим лозимувард бўлишига ақлимиз етмайди шекилли...

...Тарихга мурожаат қилиш ҳар бир ёзувчи учун фарз ва қарз. Негаки кечаги кун эртанги куннинг қандай бўлишини айтиб беради. Бугунги кун эса эртанги куннинг қандай ҳолда кечилишини айтиб беришдан оғиз.

... Бошинг осмон-фалакларга етгани учун, қаддингни эгиб Ерга таъзим қилишни унутсанг, у ҳолда сен ўзинсонлигингни унутган бўласан.

... Ўрик гулламаса ҳам, баҳор келаверади.

... Агар Ер гуллаб, яшнаб кўз қувонарли даражага келган бўлса, унинг сабабини Ернинг ўзидан ахтариш инсофдан эмас. Уни осмондан ахтариш лозим...

ОНА ЮРТ БАҒРИДА

Муҳаммад Али Москвадан келгандан кейин бир муддат „Шарқ юлдузи“ журналида фаолият кўрсатди. Кейин Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётига ишга қабул қилинди. У бу ерда оддий муҳаррир, бўлим мудир, бош муҳаррир лавозимларида жаъми ўн саккиз йил меҳнат қилди. Нашриётнинг шеърият бўлими мудир Эркин Воҳидов эди. Миртемир ва Абдулла Орипов сингари шоирлар эса муҳаррир бўлиб ишлардилар. Ўша йилларда бу ерда ажойиб адабий муҳит бўлиб, Муҳаммад Али ижоднинг қайноқ қучоғига отилади. У ишга жиддий, ўзига талабчанлик ҳисси билан ёндошарди. Бир йилдан кейин у поэзия бўлими мудир этиб тайинланади. Ўзбек шеъриятдан чиқаётган ҳамма китоблар мазкур таниқли ва талантили шоирларнинг кўлидан ўтарди. Ана шу пайтларда Муҳаммад Али шоирларнинг кўп йиғинларида, талабалар, ўқувчилар билан учрашувларда қатнашиб, ижоднинг сеҳрли дунёсига чуқурроқ кира борди. 1967 йилда босилиб чиққан биринчи китоби „Фазодаги ҳислар“га Абдулла Орипов муҳаррирлик қилган, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат унга сўзбоши ёзган эди. Шундан кейин „Шафак“ деган китоби 1968 йилда, „Оталар юрти“ 1970 йилда бирин-кетин китобхонлар қўлига бориб етди, матбуотда дostonлари, туркум шеърлари эълон қилина бошлади.

Муҳаммад Али Тошкентга келгандан кейин унинг ижодида юксалишлар юз берди. Бунга, биринчидан, узок айриликлардан кейин она заминга қайтгани сабаб бўлса, иккинчиси, устозлар билан бўлган қизгин мулоқотлар қуриши эди. Айниқса, Ўзбекистон халқ шоири Миртемир билан бўлган ҳар бир учрашув эсда қолар-

ли кечарди. Миртемир домла билан Муҳаммад Али ўртасида устоз шогирдлик макоми анъаналари ошкора белгиланмаган бўлса ҳам, руҳан ички бир интилиш уларни боғлаб турарди. Миртемир домланинг китобларини нашр этишда, айниқса, шоирнинг 4 жилдлик асарларини тайёрлаш жараёнида, таржима хусусида бўлган суҳбатлар, устоз тажрибалари кейин унга қўл келди.

Муҳаммад Али икки киши ҳақида гапирганда албатта хурмат билан „домла“ сўзини қўшади – биттаси Миртемир домла бўлса иккинчиси Шайхзода домла. Миртемир домла билан ёзувчилар уюшмаси томонидан берилган хонадонда қўшни турган Муҳаммад Али бир воқеани ҳамиша завқланиб эслайди. Зилзиладан кейин қурилган ана бу бинодаги ижодкорлар тез-тез бир-бирларини йўқлаб туришарди.

Бир кун Муҳаммад Али „Армон“ (1970) деган шеърини ёзиб нуқта қўйгандан кейин, қувончи ичига сиғмасдан домлага қўнғироқ қилади. Домла телефонни олади. Салом-алиқдан кейин домла сўрайди: „Ижодий ишлар яхшими?“. Айни шуни пойлаб турган Муҳаммад Али „Яхши, домла, бир янги шеър ёзгандим, ўқиб берайми?“, дейди. „Ўқингиз, бўтам!“ деган жавоб бўлади у томондан. Тўққизинчи қаватда яшайдиган Муҳаммад Али тўртинчи қаватда турадиган Миртемир домлага телефон орқали шеърини тўлиқ ўқиб беради. Шеър ҳам нақ 108 мисра эди! Лекин шеърнинг узунлиги ҳам билинмай кетади. Домла ҳеч овоз чиқармасдан эшитади. Шеърнинг номи „Армон“ эди. Эшитиб бўлгач: „Яхши, бўтам, оҳорли, оҳорли!“ дейди ва ёнига тушишни таклиф қилади. Муҳаммад Али тўртинчи қаватга, устознинг олдига тушади. Улар яшаётган уйнинг тагида „Лаззат“ деган кафе бор эди. „Туш вақти бўлиб қолди, чой ичамиз“, дейди Миртемир домла. Муҳаммад Али „оҳорли шеър“ жуда оҳорли зиёфатга сабаб бўлаётганини сезиб турарди. Лекин домланинг тоби йўқлиги, ошқозонларида озгина дарди борлиги ҳаммага маълум. Ёш шоирни шу жиҳат ўйлантирар, лекин таклифга ҳам лаббай деб жавоб бергиси

келиб турарди. Домла коньяк ичарди, ўша вақтда бренди деган коньяк машхур эди. Кейин Муҳаммад Али ҳазил шеър ҳам тўкиган. Бу шеърда бундай мисралар бор эди:

Брендидан отайлик-да, бир энди...

Битта бренди олинди ва ичиб бўлинди, устоз билан шогирд кайфияти аъло эди. Яна битта бренди топиш керак бўлди. Зиёфатнинг куюклигидан сармаст Муҳаммад Али қандай қилиб трамвай қатнайдиган серкатнов кўчадан ўтиб, ҳов наридаги дўконга бориб бренди олиб келганини ҳеч эслай олмайди. Биринчи қадахни кўтарганини билади, у ёғи эсида йўк... Эртаси тушгача Муҳаммад Али ўрнидан туролмай ётади, ўрнидан турганидан кейин ўйига биринчи келган нарса шу бўлдики, мен-ку шу аҳволга тушдим, домланинг тоби йўк эди-ку, қай аҳволга тушди экан, қандай бўлди экан, дейди ва қаттиқ хижолат чекади. Бир пайт кўнғирок жиринглайди: Миртемир домла!

Домланинг овози тетик, ўктам эканини эшитиб Муҳаммад Али қувониб кетади. Битта яхши шеър туфайли домланинг кўрсатган ҳиммати Муҳаммад Али хотирасида узоқ сақланиб қолади.

Миртемирнинг 4 жилдлиги чиқаётган пайтда Муҳаммад Али нашриётда кўп томлик нашрлар редакциясининг бошлиғи эди. Ҳомернинг „Одиссея“ эпосидан бир каттагина парча таржима қилинган экан, Муҳаммад Алининг илтимоси билан шу парча олиниб, устидан кўрилиб, жузъий таҳрирдан ўтказилиб, „Асарлар“нинг 4 жилдига киритилганди. Миртемир домла билан Муҳаммад Алининг устоз-шогирдлик муносабатлари Миртемирнинг сўнги кунларига қадар давом этди. Ундан кейин ҳам Муҳаммад Али Миртемир домла хонадонидан узилмади, устозга ҳурмати бажо келтириб келмоқда.

Файласуф шоир Шайхзода домланинг шеърлари 1966 йили „Шарк юлдузи“ журналида эълон қилиш ре-

жалаштирилди. Шу пайтлар „Шарқ юлдузи“да ишлаётган Муҳаммад Алига редакциядан домла уйига бориб, унинг янги битган „Дунё бокий“ шеърлар туркумини олиб келиш вазифаси топширилди. Шайхзода домла телефонини бердилар. Муҳаммад Али домла билан таниш эмасди, кўнғироқ қилиб салом берди. Домла: „Ўзлари ким бўладилар?“ деб сўради. Жавобни эшитгач: „Муҳаммад Али ҳазратлари!“ деди худди эски танишлардай. Улкан шоирнинг ўзини шу қадар камтарин, хокисор тутиши ёш шоирга жуда қаттиқ таъсир этди. Муҳаммад Али Шайхзода уйига йўл олди. Домла катта хонанинг ўртасидаги юмалоқ столда ижод қилар экан. Столда қўлёзмалар, ярим очик китоблар, газета-журналлар қалашиб ётарди. Сухбат асносида шоир Муҳаммад Алига Абу Райҳон Беруний хақида гапириб берди. „Мана, яқинда 1973 йилда, Худо хоҳласа, Берунийнинг, 1980 йилда Ибн Синонинг 1000 йилликларини нишонлаймиз, – деди домла. – Мен юқорига таклифларим билан чиқдим, бунга тайёргарлик қилайлик дедим. Ўзим Берунийга бағишлаб бир асар ёзаяпман...”

Мақсуд Шайхзоданинг шеърлари журналда босилиб чиққанда оғир бетоб бўлган домла Москва касалхоналаридан бирида даволанар эди. Журнални олиб бориб берадилар. Шундай қилиб, 1967 йил бошлари эди, домла „Дунё бокий“ туркуми эълон қилинган журнални кўриб қолган экан.

Устозлардан кўп яхшиликлар кўрган Муҳаммад Али ёшларга ёрдам бериш кераклигини, умуман, ижодкорнинг вазифаси фақат ўзини ўйлаш эмас, балки ўзгаларга ҳам кўмак бериши, йўл кўрсатиши лозимлигини тушунди ва кўлидан келганча ёшларнинг китобларини чиқишига ёрдам берди. Нашриётда поэзия бўлимини бошқарганда, кўп томлик нашрлар редакцияси мудири эканида, айниқса бош муҳаррир бўлиб ишлаганда ёшлардан жуда кўпларининг биринчи китобларини чиқаришда бош-қош бўлди. Тўлан Низом, Омон Матжон, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Сиро-

жиддин Саййид, Ҳумоюн, Нодир Жонузок каби ва бошқа кўп шоирлар китобларини қўллаб-қувватлаб, тезроқ чоп этилишига қўмаклашди. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Умуман, Муҳаммад Алининг ношир сифатидаги фаолиятига алоҳида тўхталмоқ жоиз. Бу борада унинг раҳбарлигида анча мунча ишлар амалга оширилди. Хусусан, жаҳон адабиётидан таржима қилинган асарларни бир тизимга солиш маъносида „Жаҳон адабиёти дурдоналари“ – қисқача „ЖАД“ деган серия нашр этила бошланди. Фирдавсийнинг „Шохнома“си билан бошланган бу нашрда жуда кўп адабиёт дурдоналари дунё юзини кўрди.

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини йиғиб 30 томдан иборат серия қилиб чиқариш фикри ҳам Муҳаммад Алига тегишли. Муҳаммад Али Ҳамид Сулаймон номидаги қўлёзмалар институти директори, филология фанлари доктори, профессор А.П.Қаюмовнинг хайрихоҳлиги ва яқиндан кўрсатган беғараз ёрдами туфайли олим ва тадқиқотчиларни бу ишга жалб қилиб, „Ўзбек адабиёти бўстони“ деган янги серия нашрини бошлаб юборди. Бундан ташқари „Жаҳон болалар адабиёти кутубхонаси“ни ташкил этишда, ўзбек адабиёти намуналарини рус тилига таржима қилинишида ҳам жонбозлик кўрсатди. „Библиотека узбекской советской поэзии“ сериясида кўп шоирларимизнинг шеърий китобларини рус тилида нашр эттиришга муваффақ бўлди. „Дўстлик кутубхонаси“ деган серияда ўша пайтдаги СССР халқлари адабиётининг етук вакиллари асарлари ўзбек тилида чоп этилди. „Ёдгорлик“ сериясини алоҳида таъкидлаш зарур. „Ёдгорлик“ рукнида бир хил муқовада чиройли қилиб ўтган адибларимизнинг асарлари нашр қилинарди. Сидкий Хондайликий, Ғайратий, Хусайн Шамс, Ойдин Собирова, Ҳасан Пўлат, Усмон Носир, Султон Жўра каби ва бошқа ижодкорларнинг асарлари шу серияда ўқувчилар қўлига бориб етди.

Нашриётда узок вақтдан бери нашр килиниб келинаётган „Ўзбек халқ ижоди“ халқ эртаклари, дostonлари ва кўшиклари серияси қандайдир сабабга кўра тўхтаб қолган эди. Нашрни тиклаш масаласида у филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев билан кенгашди ва давом эттириш учун „Алпомиш“ дostonининг тўлиқ нашрини (ҳалигача эпоснинг тўлиқ нашри амалга оширилмаган эди) тайёрлаб келтиришни илтимос қилди. Шу тахлит машҳур эпосимизнинг тўлиқ нашри 1979 йилда илк бор амалга оширилди.

Шу паллалар Муҳаммад Али Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида фаолият кўрсатар экан, ўзининг ижоди ҳам гуркираб ўсди. Шоир ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуда ижод қилишга тиришди. Кетма-кет „Машраб“, „Гумбаздаги нур“, „Заминда яшаймиз“, „Бешгул“, „Ошиқлар эртаги“ деган дostonлар ёзилди, жаҳон адабиётининг етук асарларидан таржималар амалга оширилди.

Муҳаммад Али Ғафур Ғулом номидаги нашриётда аввал муҳаррир, кейин шеърият бўлими бошлиғи, ундан кейин кўп жилдлик асарлар редакциясининг бошлиғи, бош муҳаррир лавозимида жаъми ўн саккиз йил меҳнат қилди. Лекин 1985 йилга келиб ҳар хил тазйиқлар остида хизматдан кетишга мажбур бўлади.

Нашриётнинг бош муҳаррирлик вазифасидан ўз ари-засига биноан ишдан озод этилганидан кейин, бирор сабабсиз унинг асарларини ҳеч қаерда эълон қилмай қўйдилар. Ўша йиллари А.С. Пушкиннинг туғилган куни кенг нишонланарди. У А.С.Пушкиндан янги таржималар қилиши кераклигини англади ва лоақал таржималар билан матбуотда чикиб туришни ният қилди. Шижоат билан киришиб, улуғ шоирининг аввал таржима бўлмаган „Овидийга“, „Аквилон“, „Царское Село“ ва бошқа ўнга яқин лирик шеърларини ўзбекчага ағдарди. Таржималар матбуотда эълон этилди, аммо... таржимоннинг номи олиб ташланган эди! Пушкин „ўзбекча шеър“ ёзган эди, гўё...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўлмас Умарбеков ёзувчи сифатида ҳам нозик қалбли, дидли ёзувчи бўлиб, инсон сифатида ҳам гўзал инсон эди. Унинг „Одам бўлиш қийин“, „Ёз ёмғири“, „Севгим, севгилим“, „Зухрога мактублар“, „Қиёмат қарз“ ва бошқа кўпгина асарлари машхур. Шу йилларда у Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси бўлиб хизмат қиларди, бир куни Муҳаммад Алини ҳузурига чақиртиради. У палла Муҳаммад Али ҳақида матбуотда тез-тез танқидий мақолалар чиқиб турар, унинг шаънига ноҳақ гаплар айтилар эди. Шунда Ўлмас Умарбеков: „Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан сизни ижодий сафарга юборсак, Жиззах, Қашқадарё чўлларига бориб келсангиз. У ерларда Фарғонадан, Намангандан оилалар кўчиб бориб чўллари ни обод қилишяпти. Ана шу мард кишиларимиз ҳақида очерклар ёзиб келасиз“— деб илиқ муомала қилади. У пайтлар Ўлмас Умарбековнинг ўзи ҳақида ҳам „Советская культура“ деган газетада Комил Икромовнинг „Фигура умолчания“ деган танқидий руҳдаги мақоласи эълон қилинганди. Ўлмас Умарбеков Муҳаммад Алининг кўнглини кўтариб: „Ёзувчиларнинг тақдирида бундай ҳоллар бўлиб туради, сиз буларга унчалик эътибор берманг. Сиз ҳозир ижодий сафарга бориб келинг“— дейди. Бу албатта жуда катта ҳиммат эди. Чунки Муҳаммад Алининг номи бирон жойда кўринса, фақат салбий маънода кўринарди, ёзганлари эса чиқмасди. Ҳатто Муҳаммад Али ҳақида хали бош муҳаррир бўлиб турган вақтида, от устида турганда мактаб мақолалар ёзган бир танқидчи энди, биров бу ҳақда ундан сўрамаса ҳам, „Биз хато ёзган эканмиз, ижодига катта баҳо бериб юборган эканмиз, ундай эмас экан“, деб ёзиб ҳам чиқади...

Муҳаммад Али Жиззахга борди, Қашқадарёда Толлимаржонни кўрди, Қарши чўллари кезди, одамлар билан учрашди ва у ерлардан очерклар ёзиб келди. Шу ерда бир воқеани айтиб ўтиш ўринли.

Сафардан қайтган Муҳаммад Алини бирдан Ўзбекистон радиосига таклиф этадилар, уларга ижодий сафардан қайтган шоирнинг таассуротлари зарур эди. Муҳаммад Алидан таассуротларини ёзиб оладилар. Шоирнинг рафикаси Манзурахоним: „Ёзганларингизни эълон қилишмаса, тирикчилигимиз қандай бўлади, энди болаларнинг тақдири нима кечади?..“ – деган саволларни кўп такрорларди. Муҳаммад Али шу куни рафикасига бориб дейди: „Нима учун ташвиш қиласиз? Мен ҳозир радиода маъруза ўқиш келдим, эртага радиода беришаркан, бирга эшитамиз.“ Манзурахоним жуда қувониб кетади.

Эртасига соат 13⁰⁰дан 14⁰⁰гача „Қишлоқ хўжалиги ходимлари учун“ бериладиган эшиттириш пайтида, болалар ҳаммаси мактабда эди, Муҳаммад Али уйда рафикаси Манзурахоним билан репродукторрадионинг икки томонига ўтириб олишиб, радиога кулоқ соладилар. Соат 13⁰⁰да эшиттириш бошланади. 10 дақиқа ўтади, ярим соат... Ҳар иккиси ҳам ҳаяжонлана бошлайдилар: нахотки берилмаса?.. Эшиттириш тугаётир ҳамки, кутилган нарсадан дарак йўқ. Хуллас, Муҳаммад Алининг сўзлари берилмайди...

Муҳаммад Али билан унинг рафикаси ўтирган жойларида ерга чўкиб кетгандай бўлдилар. Иккиси ҳам узок жим қолдилар. Рафикаси энди савол ҳам бермасди. Ниҳоят, Муҳаммад Али топқирлик қилиб деди: „Назаримда, ёзиб олаётганда овозим тасмага тушмай қолган шекилли... Техника-да...“ У ўздан кўра ҳам кўпроқ, рафикасини хотиржам қилишга тиришарди...

Ярим йилдан кейин, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетига чақиришиб (текшириб кўриб, унинг гуноҳи йўқ эканини билишиб), Муҳаммад Али номзодини телевидениега бош муҳаррирликка тавсия қилишди. 1985 йил 25 сентябрдан у Ўзбекистон телевидениесининг адабий-драматик кўрсатувлар бош редакциясининг бошлиғи лавозимида ишлай бошлади. Ишсизликнинг нима эканини ўтган ярим йил ичида чуқур англаб етган шоир

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўлмас Умарбеков ёзувчи сифатида ҳам нозик қалбли, дидли ёзувчи бўлиб, инсон сифатида ҳам гўзал инсон эди. Унинг „Одам бўлиш кийин“, „Ёз ёмғири“, „Севгим, севгилим“, „Зухрога мактублар“, „Қиёмат қарз“ ва бошқа кўпгина асарлари машхур. Шу йилларда у Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси бўлиб хизмат қиларди, бир куни Муҳаммад Алини хузурига чақиртиради. У палла Муҳаммад Али ҳақида матбуотда тез-тез танқидий мақолалар чиқиб турар, унинг шаънига ноҳақ гаплар айтилар эди. Шунда Ўлмас Умарбеков: „Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан сизни ижодий сафарга юборсак, Жиззах, Қашқадарё чўлларига бориб келсангиз. У ерларда Фарғонадан, Намангандан оилалар кўчиб бориб чўллари обод қилишяпти. Ана шу мард кишиларимиз ҳақида очерклар ёзиб келасиз“– деб илиқ муомала қилади. У пайтлар Ўлмас Умарбековнинг ўзи ҳақида ҳам „Советская культура“ деган газетада Комил Икромовнинг „Фигура умолчания“ деган танқидий руҳдаги мақоласи эълон қилинганди. Ўлмас Умарбеков Муҳаммад Алининг кўнглини кўтариб: „Ёзувчиларнинг тақдирида бундай ҳоллар бўлиб туради, сиз буларга унчалик эътибор берманг. Сиз ҳозир ижодий сафарга бориб келинг“– дейди. Бу албатта жуда катта ҳиммат эди. Чунки Муҳаммад Алининг номи бирон жойда кўринса, фақат салбий маънода кўринарди, ёзганлари эса чиқмасди. Ҳатто Муҳаммад Али ҳақида хали бош муҳаррир бўлиб турган вақтида, от устида турганда мақтаб мақолалар ёзган бир танқидчи энди, биров бу ҳақда ундан сўрамаса ҳам, „Биз хато ёзган эканмиз, ижодига катта баҳо бериб юборган эканмиз, ундай эмас экан“, деб ёзиб ҳам чиқади...

Муҳаммад Али Жиззахга борди, Қашқадарёда Толлимаржонни кўрди, Қарши чўлларини кезди, одамлар билан учрашди ва у ерлардан очерклар ёзиб келди. Шу ерда бир воқеани айтиб ўтиш ўринли.

Сафардан қайтган Муҳаммад Алини бирдан Ўзбекистон радиосига таклиф этадилар, уларга ижодий сафардан қайтган шоирнинг таассуротлари зарур эди. Муҳаммад Алидан таассуротларини ёзиб оладилар. Шоирнинг рафиқаси Манзурахоним: „Ёзганларингизни эълон қилишмаса, тирикчилигимиз қандай бўлади, энди болаларнинг тақдири нима кечади?..“ – деган саволларни кўп такрорларди. Муҳаммад Али шу куни рафиқасига бориб дейди: „Нима учун ташвиш қиласиз? Мен ҳозир радиога маъруза ўқиб келдим, эртага радиога беришаркан, бирга эшитамиз.“ Манзурахоним жуда қувониб кетади.

Эртасига соат 13⁰⁰дан 14⁰⁰гача „Қишлоқ хўжалиги ходимлари учун“ бериладиган эшиттириш пайтида, болалар ҳаммаси мактабда эди, Муҳаммад Али уйда рафиқаси Манзурахоним билан репродукторрадионинг икки томонига ўтириб олишиб, радиога кулоқ соладилар. Соат 13⁰⁰да эшиттириш бошланади. 10 дақиқа ўтади, ярим соат... Ҳар иккиси ҳам хаяжонлана бошлайдилар: нахотки берилмаса?.. Эшиттириш тугаётир ҳамки, кутилган нарсадан дарак йўқ. Хуллас, Муҳаммад Алининг сўзлари берилмайди...

Муҳаммад Али билан унинг рафиқаси ўтирган жойларида ерга чўкиб кетгандай бўлдилар. Иккиси ҳам узок жим қолдилар. Рафиқаси энди савол ҳам бермасди. Ниҳоят, Муҳаммад Али топқирлик қилиб деди: „Назаримда, ёзиб олаётганда овозим тасмага тушмай қолган шекилли... Техника-да...“ У ўзидан кўра ҳам кўпроқ, рафиқасини хотиржам қилишга тиришарди...

Ярим йилдан кейин, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетига чақиришиб (текшириб кўриб, унинг гуноҳи йўқ эканини билишиб), Муҳаммад Али номзодини телевидениега бош муҳаррирликка тавсия қилишди. 1985 йил 25 сентябрдан у Ўзбекистон телевидениесининг адабий-драматик кўрсатувлар бош редакциясининг бошлиғи лавозимида ишлай бошлади. Ишсизликнинг нима эканини ўтган ярим йил ичида чуқур англаб етган шоир

енг шимариб ишга киришди. Бу ерда у адабиётни тарғиб-ташвиқ этиш, санъат, адабиётшунослик, танқидчилик, театршуносликдан иборат адабий-драматик кўрсатувларни тайёрлаш ишлари билан шуғулланди. Икки йил давомида унинг раҳбарлигида 12 видеоспектакль телевидение орқали томошабинларга тақдим этилди. „Умид“ кўрсатуви ташкил қилинди. Бу кўрсатув ҳамма вилоятларга бориб, ўша ердан ёзиб олиб келинардди. „Бўстон“ номли тележурнал намойиши йўлга қўйилди, нашриётда ташкил этган „Ёдгорлик“ номли серияни телевидениеда ҳам олиб чиқилди. Бу кўрсатувни профессор Бегали Қосимов маҳорат билан олиб борарди. Чунончи, кўрсатувлардан бири Усмон Носир ҳақида бўлди. Кўрсатувга унинг қариндош-уруғлари чакирилди. Шоир яшаган уйи намойиш этилди. Шоирнинг ёзган асарлари, у ҳақдаги хотиралар, уни кўрган одамлар эсдаликлари жаранглади.

Телевидениеда қилинган энг муҳим ишлардан бири Ёзувчилар уюшмаси қошида Ўлмас Умарбековнинг хайрихоҳлиги натижасида ташкил этилган „Орол денгизини асраш“ жамоатчилиқ кўмитасини тарғиб қилиш ва қўллаб-қувватлаш бўлди.

Кўмитанинг бошлиғи этиб филология фанлари доктори, профессор Пирмат Шермухамедов сайланди. Муҳаммад Али бу ҳаракатнинг жуда фаол аъзоларидан бирига айланди, кўмигага ҳам биринчилар қаторида аъзо бўлди. Фақатгина сўзда эмас, балки амалда ҳам буни исбот этишга ҳаракат қилди, куриб бораётган Орол денгизи муаммоларини ойнаи жаҳонда жасорат билан биринчилардан бўлиб кўтариб чиқди.

Хусусан, 1987 йилнинг май ойида Қорақалпоғистонда ўтган болалар адабиёти кунларида Муҳаммад Али фурсатдан фойдаланиб Орол денгизи бўйига, Мўйнокқа борди, телемухбир билан бирга видеолавҳалар олди. Куриб ётган денгиз, унда чўкиб ётган, тикилиб қолган кемаларни кўриб, тўзғиган қумларни, қуриган денгизнинг тагини тасвирга туширишди. Ўша куннинг ўзида Қорақалпоғистон

Республикасининг раҳбарияти билан келишиб, Нукус телевидениесида кўрсатув уюштирди. Унда адабиёт кунларининг меҳмонлари – Москва, Боку, Олмаота, Душанбе ва Тошкентдан келган турли миллат ёзувчилари, нукуслик олимлар иштирок этишди. Рус тилидаги кўрсатувни Муҳаммад Алининг ўзи олиб борди. Кейин ана шу бир соатлик кўрсатувни Тошкентга келтирди, мақсад уни Тошкент телевидениеси орқали бутун Ўзбекистонга намойиш этиш эди.

Тошкентда 1987 йил 27 июнь кuni бир соату ўттиз дақиқалик кўрсатув эфирга берилди. Муҳаммад Алининг ўзи бошқарган Оролга бағишланган „Орол дарди – менинг дардим“ (Судьба Арала – моя боль) номли атайлаб рус тилида тайёрланган кўрсатувда академиклар М.В.Муҳаммаджонов, С.К.Камолов, шунингдек И.Юсупов, П.Шермухамедов ва бошқа республикалардан келган адиблар қатнашдилар. Орол фожиясини яққол намоён этган кўрсатувда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси қошидаги Оролни асраш қўмитаси ҳисоб рақами илк бор эълон қилинди...

Муаммо ўринли қўйилган кўрсатув ҳақида эртасига яхши кўнғироқлар бўлди. Лекин бу ўша вақтдаги Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий комитети ва сув ҳўжалиги вазирлигидаги кишиларга хуш келмади. „Булар ким, ким уларга рухсат берди? Улар нима истайдилар ўзи? Нима қилмоқчилар? Уларнинг таноби тортилсин!“ – деган таҳдидлар айтилди телевидение ходимлари шаънига... Муҳаммад Али булардан чўчиб ўтирмади. Унинг саъй-ҳаракати билан Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг катта залида „Орол менинг тақдиримда“ деб номланган иккинчи, аввалгисидан ҳам залворлироқ учрашув ўтказилиб, тасмага туширилди. Унда ўзининг чиқиши мумкин эмаслигидан биринчи қаторда кузатиб, бош-қош бўлиб турди. Кўрсатувда ўттиз икки ўзбек адиби яқдил бўлиб иштирок этди. Уларнинг ичида ўзаро саломлашмайдиган, бир-бирини унча хушламайдиган ижодкорлар ҳам бор эди,

лекин барини – уюшма раиси Сарвар Азимовдан тортиб то ёш шоирларгача, – миллат фожиаси бирлаштирган, ҳамфикрга айлантирган эди. Уч соатлик кўрсатув охирида Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраев Оролга бағишланган янги кўшиғини ижро этди...

Мухаммад Али шундай эслайди: „Кўрсатув атай одамлар кўрадиган кулай вақт эмас, одамлар ишда бўладиган кундузига – соат 15.00 га қўйилди. Биров кўрди, биров кўрмади. Кўрсатувни тасмага ёзиб олиб сақлаб қўйиш бизнинг хаёлимизга келмабди. Биз доим бу сақланади деб ўйлардик“.

Мана шундан кейин телевидениедан адабий-драматик кўрсатувлар редакциясига турли кўринишларда қаттиқ тазйиқлар ўтказила бошланди „Ўзбошимча“ Мухаммад Алини ҳар турли сабаблар билан ишдан бўшатишга бахоналар қидирилди. Ниҳоят, 1988 йил январь ойида ишдан бўшатишга эришдилар. Лекин бир оздан кейин уни қайта ишга чақирдилар. Аммо Мухаммад Али адабий-драматик кўрсатувлар редакциясига боришни истамади. Бошқа редакцияда катта муҳаррир бўлиб ишни давом эттирди. Ёзувчилар уюшмаси раиси Одил Ёқубов (Ғафур Ғулом номидаги нашриётда Мухаммад Али бош муҳаррир эканида О.Ёқубов бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишларди) Мухаммад Алини сўраб телевидение раҳбарларига мурожаат этади.

Ёзувчилар уюшмасига келгач, раҳбариятдан, янги роман устида иш давом этаётганини (гап „Сарбадорлар“ тарихий диалогияси устида кетмоқда), уни битирмоқ учун бир йил ижодий муҳлат сўрайди. Айтилган муддатда романга нуқта қўйилгач, 1989 йил апрелидан бошлаб Ёзувчилар уюшмаси қошида „Бадий таржима ва адабий алоқалар маркази“ни ташкил этиш ишлари билан шуғуллана бошлади ва унинг раиси сифатида тўрт йил фаолият олиб борди. У пайтлар, 1989 йилда чет эллар билан алоқалар қилиш жуда мураккаб эди. Бунини Мухаммад Али яхши биларди. 1983 йил Македонияга, 1984 йил Югославияга борганини ҳисобга олмаса, у чет элларга чиқмаганди.

Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан очилган „Бадий таржима ва адабий алоқалар маркази“ олдига таржима ишларини ривожлантириш ва айти пайтда адабий алоқаларни яхшилаш мақсад қилиб қўйилди. Марказга ўн тўрт ходим ишга олинди. Худди шундай марказлар Грузияда ва бошқа жойларда бор эди. Шуларнинг тажрибасидан келиб чиқиб, шарқ тиллари алоҳида, Европа тиллари алоҳида, араб, форс тиллари алоҳида, жами 4 бўлим очилди.

Марказда қилинган энг қутлуғ иш Қуръони Каримнинг таржимаси бўлди. Бу ерда ҳам Муҳаммад Али ҳал қилувчи ишни амалга оширди. Марказ раҳбарлигида тарихимизни, динимизни яхши биладиган зукко олим Аловуддин Мансур бу қутлуғ ишга қўл урди. Кейинчалик Тошкент шаҳар имом ҳатиби бўлган Анвар Турсунов марказнинг катта муҳаррири бўлиб ишларди. У бу қутлуғ нашрга муҳаррир этиб тайинланди. Таржимон ва муҳаррир, республика мусулмонлар идораси, хусусан, Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Алибек Рустамовдай зукко олимлар билан маслаҳатлашилган ҳолда иш олиб боришди. Марказдаги йиғинда, нашрни қандай атамоқ керак, таржима, дебми ёки маънолар таржимаси, дебми, муаммоси кўрилди. Ҳамманинг фикри бир жойдан чиқди: Қуръони Каримнинг таржимаси эмас, *Қуръони Карим маъноларининг таржимаси*, дейиладиган бўлди. Ҳақиқатан ҳам, маънолари етказиляпти. Чунки уни тўлиқ таржима қилиш имконсиз ҳисобланади.

Таржима поёнига етиб, марказда тайёрлангач, уни „Шарқ Юлдузи“ журнаliga тавсия қилишга келишилди. „Шарқ Юлдузи“ журналининг бош муҳаррири Ўткир Ҳошимов: „Таржима маркази бизга бирон йўлланма хат берса, шуни асос қилиб чиқарардик. Биз ўз ҳолимизча чиқара олмаймиз“, – деган фикр билдирди. Уни тушуниш мумкин эди, чунки вазият жуда ҳам нозик пайтлар... динга бўлган қарашлар ҳам ҳали мустамлака занжирида... Ҳар қадамни ўйлаб босиш керак. Марказ раиси Муҳаммад Али масъулиятни ўз бўйнига олиб журнал

бош мухарририга хат ёзди ва унда бу кутлуғ нашринг аҳамияти бекиёс экани, у маданиятимизни бойитишда катта хизмат қилажагини айтиб, Қуръони Карим таржимасини нашрга тавсия этди. Мазкур хат асосида Қуръони Карим 1990 йилдан „Шарқ Юлдузи“ журналида босила бошланди. Бу ўзбек маданий ҳаётида катта воқеа эди!

Бироқ хурсандчилик узокқа чўзилмади: икки ёки уч сон чикқандан кейин бирдан таржималарни журналда тўхтатиш, яъни бермаслик ҳақида гап қўзғалди. Махсус уч киши – Муҳаммад Али, Ўткир Ҳошимов ва профессор Алибек Рустамовлар Марказий Комитетнинг маданият бўлимига Ш.Зиёмов хузурига чақирилдилар. Сухбатда Қуръони Каримнинг маънолари таржималарини эълон қилмаслик ҳақида кескин таъқиқ қўйилди.

Муҳаммад Али ўз гапида каттиқ турди: „Бу албатта берилиши керак. Бунинг ҳеч қандай салбий томонлари йўқ. Бу ҳам савоб бўлади, ҳам бизнинг маданиятимизни бойитади. Бунинг тўхтатилиши мумкин эмас, деб ҳисоблаймиз!“

Ў.Ҳошимов: „Бу бизнинг бойлигимиз, нега ундан юз ўгиришимиз керак? Бошлаб қўйдик, обуначиларимизга нима деймиз? Тўхтатилишига қаршимиз!“

„Бошланиши савоб эди, тўхтатилса энди гуноҳ бўлади“ – деди профессор Алибек Рустамов.

Тортишув кизиди. Охири иш шундай даражага бориб етдики, Қуръони Каримнинг маънолари таржималарини ёклагувчилар томонидан: „Агарда сизлар тўхтатсаларингиз, майли, аммо биз қараб турмаймиз, телевизорга чиқиб бор гапни халққа айтамиз!“ қабилида ультиматумнамо талаб қўйилди. Масалага Президент Ислом Каримов аралашгандан кейингина, Қуръони Карим маънолари таржимаси охиригача босилиб чиқди ва ўқувчилар қўлига етиб борди. Бу таржима марказининг ажойиб ишларидан бири бўлиб қолди.

Марказнинг ўз журналинини чиқаришга ҳаракатлар бошланиб кетди. Журналда *аслиятдан қилинган таржи-*

маларнигина чиқариш, яъни форсчадан, русчадан, испанчадан, инглизчадан, арабчадан, туркчадан тўппатўғри ўзбекчага таржима қилиб чиқариш мўлжалланди. Муҳаммад Али „Ер юзи“ (XX асрнинг 30-йилларида шундай номда журнал чиққан) журналининг бош муҳаррири эди. Илк сонга ўн бир тилдан ҳикоялар, асарлар тўпланди. Бурхониддин Марғинонийнинг „Ал-Ҳидоя“сидан бир боб киритилди. Муҳаммад Али „Асл булоқдан“ деган кириш мақоласини ёзди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Бадий таржима ва адабий алоқалар Маркази органи „Ер юзи“ журнали (ҳажми 10 б.т.) „Ёзувчи“ нашриётида босиладиган бўлди. Қўлёзма терила бошланди, корректуралар ўқилди, бош муҳаррир босишга рухсат бериб имзо чекди. Аммо... босиб чиқаришга шу пайт танг аҳволга тушиб қолган нашриётнинг иқтисодий имконияти бўлмади. Бу журналдан нусха олиб қўйиш эса ҳеч кимнинг эсига келмади... Қўтлуғ иш амалга ошмай қолди.

Муҳаммад Али ўзбек тилига давлат тили мақомини беришда (1989 йил 21 октябрь) жуда фаол иштирок этди. Мақолалар ёзди, мажлисларда сўзга чиқди. Марказ 1989 йил 1 октябрдан 10 октябргача Тошкент шаҳрида ўзбек адабиётини дунё тилларига таржима қилишга бағишланган таржимонлар семинар кенгашини уюштирди. Кенгашга Америкадан, Англиядан, Финляндиядан, Россиядан, Қозоғистондан таржимонлар таклиф этилди. Ўзбек адиблари билан учрашувлар бўлди. Америкадан Илза Сиртаутас хоним, Англиядан Ширин Акинёр хоним, Финляндиядан Юкко Маллинен (Пиримкул Қодиров романини фин тилига таржима қилган таржимон), Қозоғистондан Зулфикор Соқиев ва бошқалар келишди. Дўрмондаги Ижод уйида туришган меҳмонлар ўн кун давомида ўзбек шоирлари ва ёзувчилари билан учрашувлар ўтказишди, Тошкентни мириқиб томоша қилишди. Семинар ёзувчиларимизнинг руҳини кўтаришда катта аҳамиятга эга бўлди.

Марказ дастуридан ўзбек адабиётини тарғиб этиш, унинг намуналарини турли тилларга таржима қилиш, бошқа адабиётлар билан адабий алоқаларни йўлга қўйиш каби эзгу мақсадлар ўрин олганди. Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси Бадий таржима ва адабий алоқалар маркази 1990 йилда Туркистон шаҳрида Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодига бағишланган халқаро конференция ўтказди ва ўзбек ҳамкасбларини мазкур анжуманга даъват этди. Муҳаммад Али раҳбарлигидаги Ўзбекистон делегациясига Бегали Қосимов, Нажмиддин Комилов, Ҳамид Неъматов каби ва жами ўн кишидан иборат таниқли олим-адиблар киритилган эди. Бу Ёзувчилар уюшмасининг адабий алоқаларини яхшилашда муҳим роль ўйнади.

1991 йилда Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан Марказ таржимага бағишланган навбатдаги халқаро семинар кенгашни ўтказди. Тадбирни ўтказишда Муҳаммад Али бош-қош бўлди. Навоийнинг 10 ғазалининг русча таржимаси, тағламаси тайёрланди. Кутлуғ сана муносабати билан турли эллардан бир гуруҳ таржимонлар юртимизга таклиф этилди. Таржимонлар бир ой Дўрмондаги ижод уйида яшаб, Навоий ғазаллари таржимаси билан шуғулландилар, улуғ шоир ижоди чаманзорида кезгандай бўлдилар. Махсус ажратилган машиналарда Алишер Навоий музейига келдилар, Навоий театрида бўлдилар. Навоийшунос олимлар билан учрашдилар. Натижада шоир ғазаллари эстон, украин, рус, озарбайжон, арман, ёкут ва бошқа тилларга таржима қилинди. Алишер Навоийнинг туғилган кунида „Халқ сўзи“ газетасида шоирнинг „Мени мен истаган ўз суҳбати-га аржуманд этмас....“ ғазали ўн икки тилда бир саҳифа бўлиб (Муҳаммад Али сўз бошиси билан) эълон қилиниши маданий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлган эди. Саҳифани уюштиришда ўша пайтда газета ходими бўлиб ишлаган шоир Азим Суюн ёрдам бериб, кутлуғ ишга ўз ҳиссасини қўшди.

Улуғ шоир ва мутафаккирнинг 10 газали жаҳоннинг ўн саккиз тилига таржима қилиниб, Муҳаммад Али сўз боши-си билан „Бақо гули“ номида китоб ҳолида нашр этилгани қувончли воқеага айланди. Китоб Навоий юбилейига келган меҳмонларга совға сифатида тарқатилди.

Жамоат ишлари, ижод ташвишлари билан банд бўлганига қарамай, Муҳаммад Али 1992 йилда улкан таржимашунос олим Ғайбулла Саломов раҳбарлигида „Рамаяна“ поэтикасининг ўзбекча талқини“ мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлади ва филология фанлари номзоди унвонига эга бўлди.

1993 йилда Муҳаммад Алини Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) таржима назарияси кафедрасига профессор лавозимига ишга таклиф қилишди. Даставвал, таржима назарияси ва амалиёти кафедрасида профессор вазифасида ишлади, 1994 йилда уни шу университетнинг Этика ва эстетика кафедрасига мудир этиб сайладилар. Бу ерда адиб 1996 йилгача фаолият кўрсатди.

1997 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ўзбек адабиёти бўлими бошлиғи бўлиб хизмат қилди. 1999–2003 йилларда Халқаро Олтин мерос хайрия жамғармасини бошқарди.

2002 йилдан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Халқаро алоқалар ва бадий таржима Кенгаши раиси этиб тайинланди.

2003 йилдан Халқаро Амир Темур жамғармаси Бошқаруви раиси лавозимида фаолият олиб борди.

2013 – 2018 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси вазифасида меҳнат қилди.

2018 йилдан Тошкент Давлат шарқшунослик университети профессори, таржима назариясидан талабаларга сабоқлар бермоқда.

* * *

Маълумки, Амир Темур даври тарихи Муҳаммад Али ижодида муҳим ўрин эгаллайди. Адиб бу мавзуда романлар, шеърлар, мақолалар ёзди. Жамғармада ишлар

экан, бевосита меҳнат фаолияти ҳам Амир Темур номи билан маҳкам боғланди. Бу унга яхши ижодий имкониятлар яратди. Аини пайтда Соҳибкирон даврини чуқур ўрганишда маъсулиятни яна ҳам оширди.

Халқаро Амир Темур жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов имзо чеккан 1996 йил 14 мартдаги 100-қарорига асосан ташкил қилинган. Унинг мақсади Амир Темур даврини чуқур ўрганиш, Соҳибкирон ҳақидаги ҳақиқатни дунёга ёйиш, халқимизга таништириш, ёшларга етказиш, уларнинг кўнглига ғурур жойлашдан иборат. Жамғарма раҳбарияти жуда кўп учрашувлар ташкил этди. Ҳар йили Амир Темурнинг туғилган кунини нишонлаш, ҳайкал олдида митинг ўтказиш, пойига гулчамбарлар кўйиш, уни улуғлаш одат тусини олган. Бу тадбирларда хорижий мамлакатлар элчилари таклиф этилади. Чунончи, 2008 – 2012 йилларда Германиянинг Фавкулудда ва Мухтор элчиси Матнас Майер, Буюк Британиянинг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва Мухтор элчиси Руперт Жой, Франциянинг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва Мухтор элчиси Франсуа Готье, Япониянинг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва Мухтор элчиси Ёсихиса Курода каби хорижий арбоблар Соҳибкирон ҳайкали пойида ўз дил сўзларини изҳор этдилар.

Темурийлар тарихи давлат музейида ҳам йиғинлар гавжум ўтади. Амир Темур даврига оид бўлган, ўқувчиларга етиб бормаган, улар билмаган маълумотларни кашф этиш ва уни тарқатиш ишлари ҳам жуда муҳимдир. Жамғарманинг кейинги вақтларда, хусусан, 2003 йилдан кейин қилган ишлари ҳақида гапириладиган бўлса, академик Бўрибой Аҳмедовнинг „Ўзбекистоннинг атоқли тарихчилари“ деган Ўзбекистонда ўтмишда яшаган 90 дан ортиқ олимлар ҳақида яхши библиографик маълумотларни жамлаган китобини айтиш зарур. 2005 йилда Муҳаммад Али ташаббуси билан „Темур тузуклари“ қайта нашр этилди, унга темурийлар шажараси илова қилиниши унинг кимматини оширди. Нашрга Муҳаммад Али масъ-

ул муҳаррирлик қилди ва сўз боши ёзди. Муҳаммад Али жамғармада ташкилотчилик билангина чегараланиб қолмасдан, бадиий ижод ва илмий фаолиятни бирга қўшиб олиб борди. Масалан, у Абдураззоқ Самарқандийнинг „Матлаи саъдаин ва мажмаи баҳраин“ икки томлигининг масъул муҳаррирларидан бири, Руи Гонсалес де Клавихо қаламига мансуб „Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги“нинг ўзбек тилидаги нашри масъул муҳарриридир. У яқинда ўзбек тилида нашр этилган Фасих Хавофийнинг арихимизга оид фактик материалларга бой „Мужмали Фасихий“ (таржимон Дилором Юсупова) китобига масъул муҳаррирлик қилди.

Амир Темур ҳақидаги асарларни чиқариш ва ўқувчиларга тақдим этиш шу жамғарманинг олдига қўйган катта мақсадларидан биридир. Муҳаммад Алининг ташаббуси билан „Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати“ деган нодир альбом-китоб нашр этиш ҳаракати бошланиб кетди. Китобга Муҳаммад Али масъул муҳаррирлик қилди. Унда Амир Темур ва темурийлар давридаги молия-пул сиёсати билан боғлиқ қимматли маълумотлар жамланди, 120 та танганинг асл нусхалари сурати берилди. Булардан 100 таси темурийлар даврига оид, 20 таси мустақил Ўзбекистоннинг янги тангалари эди. Нодир китоб тезда тарқалиб кетди.

Амир Темур ҳақида китоблар кўп, баъзан уларнинг ҳаммасини ўқиб чиқишга инсонларнинг фурсати етмайди. Лекин кенг ўқувчилар оммаси тушуниши учун, Амир Темур ҳақида батафсил маълумотлар бера оладиган, содда тилда ёзилган мухтасар ва қулай китобга зарурат туғилди. Халқаро Амир Темур жамғармасининг Илмий кенгаши тавсияси билан бу вазифа Муҳаммад Алига топширилди ва у „Амир Темур солномаси“ деган китобни ёзиб, ҳам катталарга, ҳам ёшларга қулайлик туғдириш маъносида кирилл ва лотин алифболарида бир муқовада нашр эттирди. Китоб мактаб ўқувчилари, коллежлар талабалари, ҳарбий ходимлар, аскарларга тарқатилди.

2011 йил 9 апрель куни Тошкентда Халқаро Амир Темур жамғармаси ва Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти томонидан юксак сифатли килиб нашр этилган „Темур тузуклари“ китобининг тақдимоти бўлиб ўтди. Китоб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг „Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси“ номли сермазмун мақоласи билан очилади. Соҳибқирон қаламига мансуб асарнинг юксак мақомда нашр этилиши маданий ҳаётимизда сезиларли воқеага айланди. Таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида Муҳаммад Али ушбу китобнинг дунё юзини кўришида катта жонбозлик кўрсатди, олимлар ва ноширлар билан биргаликда кўп изланишлар олиб борилди, Амир Темур даврига оид маълумотлар, фактлар қайтадан назардан ўтказилди. „Темур тузуклари“ кўлғемалари қайтадан киёслаб кўриб чиқилди. Ҳар бир сана, кишилар номлари, жой номлари, атамалар синчковлик билан текширилди. Натижада тарихимизни англашда улўв хизмат қиладиган мўътабар китобнинг мўътабар наشري Халқаро Амир Темур жамғармаси фаолиятининг гултожларидан бўлиб қолди.

2006 йилда адибнинг Амир Темур ҳақидаги турли жанрларда ёзилган асарлардан ташкил топган „Амир Темур чамани“ (шу номдаги фактик материалларга бой эссеси 2003 йилда „Халқ сўзи“ газетасининг икки соҳида босилиб чиққанини ҳам айтиб ўтиш лозим) китоби босилиб чиқди ва ўқувчилар томонидан яхши кутиб олинди. Китоб лотин алифбосида ҳам нашр этилди. 2019 йилди „Амир Темур чамани“ китоби тўлдирилган ҳолда такрор нашр этилди.

2013 йил 15 февралда Муҳаммад Али Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси этиб сайланди. Уюшмада ташкилий ишлар беҳисоб эди. Адиб бу лавозимда беш йил меҳнат қилди ва тинимсиз изланишлар олиб борди. Ижодкорларга яхши ижодий шароитлар яратиш, нуфузли ижодий уюшма обрўйини кўтариш, янгидан-янги асарларга йўл

очиш, ёш ижодкорлар бошини силаш, уларнинг илк китобларини чиқариш (чунончи, саксондан ортиқ ижодкорларнинг биринчи китоблари бир ярим миллион нусхада босилди), Зомин ижодий семинарларини юқори савияда ташкил этиш, ижодкорлар юбилейларини ўтказиш, энг муҳими, самимий ижодий атмосфера яратиш раҳбариятнинг асосий вазифаларига кирарди. Навоий ижодини тарғиб этиш бўйича шоир асарларини жаҳоннинг ўн тўрт тилига таржима қилиш лойиҳаси ишга тушди, кўпдан-кўп янгидан-янги асарлар ёзилди ва адабиётимизни бойитди, публицистика тараққий топди, китоблар чоп қилинди, ижодий сафарлар уюштирилди... Уюшма гавжумлашиб борди, сафи сезиларли равишда кенгайди. Янги кутубхона очилди, китоб дўкони иш бошлади, „Дўрмон“ ижодий уйида шароитлар яхшиланди, ёзувчиларга имтиёзлар яратилди, чиройли бассейн барпо этилди. Муҳаммад Алининг саъй-ҳаракати билан Ёзувчилар уюшмаси поликлиникасида янги болалар бўлими очилди, бир ярим миллиард сўмга яқин маблағ сарфланиб замонавий зўр тиббий жихозлар олиб келинди, улар бугун ёзувчилар сиҳат-соғлигини яхшилаш йўлида беминнат хизмат қилмоқда.

2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан, Тошкентда Миллий боғ ҳудудида саксон уч йилдан бери „уй“и бўлмаган Уюшма ўзининг уч каватли сарой деса дегулик биносига эга бўлди. Айни пайтда жадаллик билан ёзувчиларга имтиёзли суратда кўп каватли бинолар қуришга киришилди... Ниҳоят, 2018 йил 5 апрелда давлатимиз раҳбарининг „Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида“ги қарори эълон қилинди... Қарорда уюшманинг бугуни ва эртаси очик-ойдин белгилаб берилган эди.

2018 йил 11 апрелда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Фаоллари кенгаши йиғилиши бўлиб ўтди. „Мажлис кун тартибида ташикий масала қўрилди, – деб ёзди

„Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси ўзининг 2018 йил 13 апрель сониди.

– Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори Муҳаммад Алининг Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва тарихий фаолияти ҳақида бадий фильм сценарийсини ёзиш ва қизгин ижодий фаолият билан шугулланиши учун шарт-шароит яратиб беришини сўраб, Фаоллар кенгашига Ўзбекистон Ёзувчилар уюммаси раиси лавозимидан озод этиш ҳақида ёзган аризаси муҳокама этилди. Йиғилиш иштирокчилари унинг бу таклифини инобатга олиб, уни Ўзбекистон Ёзувчилар уюммаси раиси лавозимидан озод этдилар. Сўзга чиққанлар... „Ўзбекистон Ёзувчилар уюммасига раҳбарлик қилган йилларида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг қизгин фаолияти, устоз адиблар ва уюшма аъзоларини, шу жумладан, ёш ижодкорларни қўллаб-қувватлаш борасида кўплаб эзгу ишларни амалга оширганини алоҳида таъкидлаб ўтдилар. Асосан, бадий ижодга эътибор қаратилаётган бугунги кунда Муҳаммад Алидек ёзувчининг тажрибасидан фойдаланиш миллий адабиётимизни янги асарлар билан бойитажagini айтдилар. (Таъкид бизники – А.А.) Шу маънода Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги бадий фильм сценарийсини яратиш ва уни суратга олиш долзарб вазифалардан бири экани ҳақида фикр билдирдилар...“

Муҳаммад Алининг Ёзувчилар уюшмасидаги беш йил давом этган фаолиятига, ҳалол меҳнатига ана шундай одилона ҳолис баҳо берилди. Унинг елкасига заррин чопон ёпилиб, совғалар билан сийланди.

КИЗГИН ИЖОДИЙ ЖАРАЁНЛАР ОҒУШИДА

Адиб ижодига қайтайлик.

Табиийки, Москвадаги адабий муҳит у ердаги шеърятга, умуман адабиётга бўлган муносабат Муҳаммад Алига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир қилди. Чунки ўзбек адабиётининг ўзига хос андозалари, қонуниятлари бор. Рус адабиётининг ёки бошқа адабиётларнинг ҳам ўзига хос ўлчовлари мавжуд. Муҳаммад Али назарида шеърятга киритиб бўлмайдиган сўзлар бор. Лекин рус шеърятида бундай сўзлар бемалол ишлатилаверади. Масалан, у шеърятларда баъзан уят, ор-номусни ерга урадиган ёки ирганч нарсаларни бетакаллуфларча айтиб юборадиган шундай бир ҳолатлар тасвирларини кузатиш мумкин. Лекин ўзбек шеъряти, ўзбек адабиёти ўзининг латиф нафислиги билан бу нарсаларни кўтара олмайди, у нафис ифода этиш тарафдори, нозик ёндашувни талаб этади. Ҳатто ўзбек шеърятида Муҳаммад Алининг назарида „трактор“, „эксковатор“ кабилидаги сўзларни ишлатиш жуда малол келади. Ижодкорга ноқулай, шеър-га сиғишмайди, ўқувчига ёқмайди.

Москва муҳитининг ижобий томонлари шу бўлдики, Муҳаммад Али рус адабиётини ўрганди ва жаҳон адабиётининг энг мумтоз намуналарини мутолаа қилиб, билимларини оширди, улардан ўрнатқ олди, тажрибалар тўплади. Ижодий мулоқотлар, кўпдан-кўп ёзувчилар билан бўлган учрашувлар Муҳаммад Алида жуда катта таассурот қолдирди. Бу ижобий ҳол эди. Ижод бу фақат ёзма эмас, балки билим ҳам олмоқдир, деган ақидани маҳкам тутган ёш шоир тинимсиз изланди, ўқиди. Ҳатто кундаликларида ҳам ўқиган китоблари ҳақида ёзувлар бор. Мана, кундаликларда қайд этилган, ўша йилларда ўқиган китоблардан айримлари: „Джон Стейнбек. „Ташвиши-

миз кишдан иборат“, роман; Жорж Санд „Орас“ роман; Теодор Драйзер „Америка фожиаси“, роман; И. С. Тургенев „Дворянлар уяси“, роман; Иоганнес Р. Бехер „Шеърият хақида“, М. Горький „Адабиёт хақида“, И. Г. Зеймс, немис файласуфи „Апокрифлар“, И. А. Гончаров „Жарлик“, роман; Клод Гельвеций, француз маърифатпарвари (1714–1771) „Инсон хақида“ китоби; Гётенинг „Ёш Вертернинг изтироблари“, „Эгмонт“, „Фауст“ асарлари; Алексей Толстойнинг „Яшил шаҳарлар“ ҳикояси, Проспер Мерименинг „Карл IX замони солномаси“, Лессингнинг „Лоокон“ асарлари, Вальтер Скотт, Виктор Гюго, Ф. Ницше, Бальзак, В. Г. Белинский, Корней Чуковский ва ҳоказо адибларнинг турли китоблари... Ҳар бир асардан қилинган кўчирмалар...

1966 йилда Тошкентга қайтган Муҳаммад Али мумтоз адабиётимизни янада теран эгаллашга киришди ва ишни Алишер Навоийнинг ижодини чуқурроқ ўрганишдан бошлади. Москвада ўқиб юрган вақтларида Навоийнинг 13 та ғазалини маъно-мазмунини яхши англаш ниятида насрий баёнини қоғозга тушириб кўрган эди. Юқорида намуналар ҳам келтирилди. Навоийнинг дostonларини, хусусан, „Фарход ва Ширин“, „Лайли ва Маҷнун“ларни, „Ҳазоин ул-маоний“дан ғазалларни ўқиб тушунишга ҳаракат қилди, билмаганларини билимдонлардан сўрашдан тортинмади. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётда муҳаррир бўлиб, ундан кейин шеърият бўлими мудири лавозимида ишлаб юрган пайтларида (1968–1969 йиллар) Навоийнинг бир сатридаги нотаниш сўз уни жуда кизиктириб қолади. Бу сатр қуйидагича эди:

Оқ эрур, лекин қарортур ҳар нени ранг этса зок...

Ўзи оқ бўла туриб теккан нарсасини қорайтирадиган бу қандай модда экан, деб шоирнинг боши қотди. Сўраганларидан ҳеч ким аниқ жавоб бера олмади. Ниҳоят, бир куни Муинзода домла, мумтоз адабиётимизнинг билимдони, форс тилидан жуда кўп шоирларнинг ғазал-

ларини ўзбек тилига таржима қилган зукко таржимон нашриётга келиб қолди. У кишига мурожаат этдилар. „Зок — бу аччиқ тошдир, — жавоб қилди домла, — аччиқ тош дегани, ўзи оқ бўлса-да, теккан жойини қорайтиради. Хаттоки Бухоро атрофларида бугун ҳам аччиқ тошни „зок“ дейишади“. Навоний ароқнинг заҳматини яхшироқ ифодалаш, англатиш учун юқоридагидек чиройли муқояса келтирган экан. Бу ҳайратланарли эди. Биргина „зок“ сўзининг маъносига етиш учун шунча ҳаракат қилган Муҳаммад Алининг сўз қадрини қанчалар ҳис қилишини кўрсатади. Бу нарсга кейинчалик тарихий асарлар ёзаётганда адибимизга жуда қўл келди.

Адиб сарбадорлар тарихини ёзаётган пайтда юрти-мизда шўро мустамлакачилиги ҳукм суларди. Муҳаммад Али ижодига теран назар солинса, ҳамиша мустамлакачилик тазйиқидан озорланиш, ички бир норозилик кайфиятини сезиш мумкин. Унинг кўпгина шеърларига, балки бутун ижодига ҳам шу руҳнинг тафти урган.

Биз 60-йиллар шеъриятига янги авлод, янги тўлқин кириб келди деймиз. Одатда, адабиётшунослар ўтган асрнинг 60-йилларидаги „эрувгарчилик“дан сўнг ярқ этиб кўринган Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Ҳусниддин Шарипов, Рауф Парфи, Омон Матжонларнинг ижодини ўша вақт учун ўзгача бўлганини яқдиллик билан урғулайдилар.

Ўша давр собиқ Совет Иттифоқидаги бундай ҳолатни дунёга машҳур шоир Ўлжас Сулаймонов Санжар Янишевнинг саволларига берган жавобида шундай ифодалаган: „... Сизнинг шеъриятингиз (мен олтмишинчи йиллар шоирларини назарда тутмоқдаман) омадли шеърят эди: китобларингиз тўхтовсиз чоп этиларди, чиқишлар қилардинлар, бағоят улкан аудиториянгиз бор бўлиб, ўқувчиларингиз сони беҳад-беҳисоб эди — дунё сизларнинг оёғингиз остида эди. Ўзни унутиш туйғуларини ҳам ҳис этганмисиз ўшанда (бу ҳам фойдали туйғу аслида)?

— Ўзни унутиш туйғуларини, бугун, афсуски, бутун бир адабиёт ҳис этмоқда. Ўша воқеаларда ўқувчилар-

нинг бизга эҳтиёжи нимада эди? Биз бирмунча эркин ҳиссий ахборотнинг яккаю ёлғиз манбааси эдик. Биз жамии совет рўзномасидан кўра эркинрок эдик“. („Тоғларсиз яшай олмайман“. „Жаҳон адабиёти“, 2012. № 4. 162-бет).

Олтмишинчи йиллар авлоди, деб аташ анъана тусига кирган бу авлод кейинги йиллар ўзбек шеърятининг ривожланишида катта хизмат қилди, унга ранг берди, оҳанг берди, бошқача айтганда, мустақиллик даври адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшди.

Муҳаммад Али ижоди учун тенгқурлари билан бўлган муносабатлар ва ижодий мулоқотларнинг, умуман, *ижодий муҳит*нинг аҳамияти катта бўлди. Бу даврда Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов шеърлари, Хусниддин Шариповнинг дostonлари эл оғзида бўлиб, ўқувчилар эътиборини қозонган ижодкорларга айланган эдилар.

Муҳаммад Алининг „Фазодаги ҳислар“ деган илк китобига Абдулла Орипов муҳаррирлик қилганини юқорида айтиб ўтгандик. Бу икки ижодкорнинг узоқ йиллар дўст, ҳамфикр бўлиб келаётганлари ҳар икки ижодкор ижодига самарали таъсир қилганини таъкидламоқ жоиз. А.Орипов ўзининг оташнафас шеърлари билан ўқувчилар кўнглини забт этган шоир, ва албатта, Муҳаммад Али ундан таъсирланиб, ижодий руҳлангани шубҳасиз. Муҳаммад Али ўзининг шеърларини даставвал Абдулла Ориповга ўқиб берарди. Абдулла Орипов ҳам ўзининг янги ёзилган шеърларини ўқирди, баъзан шеърларни биргалашиб таҳрир қилишарди. Абдулла Орипов Муҳаммад Алининг „Машраб“ дostonи муҳокамасида қатнашган, „Гумбаздаги нур“ дostonини ўқиб, ўз фикрларини билдирган, ҳатто дostonининг дастлабки номини „Гумбазлар гурунги“ деб аташни таклиф этган ҳам эди. 1970 йилда Абдулла Орипов дўстининг „Оталар юрти“ номли китобига бағишлаб ёзилган „Ўзбекистондир бу юрт“ номли мақоласини „Шарк Юлдузи“ журналида эълон қилади. Мана шундай қайнок адабий жараёнда албатта Муҳаммад Али ижодида янгидан янги мавзулар, ғоялар туғила борди. Чунки ижод ўзига хос

мусобақа рухига эга жараён. Бу табиий ҳодиса, бироқ у яхши соғлом рақобат доирасида бўлмоғи керак.

Муҳаммад Али ижодий мулоқотларда бўладиган шоирлардан яна бири Ҳусниддин Шарипов эди. Ҳ.Шарипов ўша пайтда ўзининг ўткир шеърлари, дostonлари билан ном қозонганди. „Қуёшга ошиқман“, „Сотволдидан салом“ деган ва бошқа дostonлари адабиётимизда ўзига хос воқеа бўлган, „Бир савол“ шеърӣй романини эълон қилганди. Ҳ.Шарипов билан Муҳаммад Али тез-тез учрашиб ижодий суҳбатлар қуришар, янги ёзилган асарлар ҳақида ўзаро фикр алмашишар эди. Хусусан, „Боқӣй дунё“ шеърӣй романини ёзганда, дostonлар иншосида Ҳ.Шариповнинг фикр-мулоҳазалари ва тавсиялари, таҳрирлари Муҳаммад Али учун фойдали бўлди. Ҳусниддин Шарипов Муҳаммад Али асарлари муҳокамаларида доим иштирок этарди.

Яна шундай шоирлардан бири Омон Матжондир. Муҳаммад Али Тошкентда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлаб юрган йилларда аскарликдан қайтган О.Матжон ҳам нашриётга ишга кирди. Кейинчалик Муҳаммад Али кўп жилдлик редакцияга ўтганда, шеърӣят бўлимини О.Матжон бошқарди. У пайт шоир ва адиб Ҳамид Ғулом нашриёт директори бўлиб ишларди. Ҳамид Ғулом ўзи табиатан ажойиб, кенгфеъл инсон эди. Ҳамид Ғулом ташкилот раҳбари сифатида Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Шавкат Раҳмон каби ўша вақтда нашриётда ишлаган ёшларга ва умуман адабиётга кириб келаётган авлодга ғамхўрлик қилган, кўплаб ёш ижодкорларнинг китобларини нашр этилишида бош-қош бўлган. Хусусан, Муҳаммад Алининг „Машраб“ дostonи чиқишида ҳам хизмати синган.

Ўша пайт Ҳ.Ғулом „Шарқ Юлдузи“ журналининг муҳаррири эди. Журналнинг муҳаррири қўллаб-қувватламаса асар чиқмаслиги мумкин. Масалан, бунга мисол А.Қаҳҳорнинг кейинчалик машҳур бўлиб кетган „Синчалак“ қиссаси ўз вақтида субъектив сабабларга кўра „Шарқ Юлдузи“ журналида босилмаган. У пайтда

журналнинг муҳаррири Мирмуҳсин эди. Шунга қарамасдан „Синчалак,, машҳур бўлиб кетган, рус тилига ва бошқа кўпгина тилларга таржима бўлган. Ҳ. Ғулом шу маънода бағри кенг ижодкор эди. Жуда кўпларга ёрдам қўлини чўзганини айтиб ўтиш керак. Айниқса, жаҳон адабиётининг ноёб намуналарини ўзбек тилига таржима қилишда Ҳамид Ғуломнинг жонбозлик кўрсатганлари мақтовга сазовордир. Ўша пайтлар А.Орипов Дантенинг „Илохий комедия“ („Дўзах“ қисми), Э.Воҳидов И.Гётенинг „Фауст“ асари таржимасига киришдилар. Шу йилларда Муҳаммад Али қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“ таржимасига қўл урди, Қодир Мирмуҳамедов Бокаччонинг „Декамерон“ нини ўзбек тилига ўгира бошлади. Шоислом Шомухамедов „Шохнома“ таржимасига киришди. „Шохнома“нинг таржимасида Назармат, Жуманиёз Жабборов сингари шоирлар қатори Ҳамид Ғуломнинг ўзи ҳам қатнашди. А.Пушкиннинг 2 томлиги, М.Лермонтовнинг 2 томлиги каби китоблар нашри Муҳаммад Али муҳаррирлигида, Ҳамид Ғуломнинг раҳбарлигида амалга оширилди.

Муҳаммад Алининг ижодий юксалишида дўст, ҳамфикр шоирлар билан бирга олимларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлди. Машҳур адабиётшунос олим Бегали Қосимов камина билан суҳбатлардан бирида (1978 йил эди): „Икки йилдан кейин докторлик диссертациямни тугатадиган бўлдим. Муҳаммад Али „Бокий дунё“ шеърый романини ниҳоясига етказишга ваъда берди. Ўзимизча яхши маънода аҳд-паймон қилдик, баҳс бойладик“, — деган эди.

Муҳаммад Али адабиёт фидойиси бўлган, истеъдодли олимлар билан мулоқотларда бўлишни яхши кўрарди. Бегали Қосимов шоирнинг энг кадрдон дўсти, сирдоши эди, улар бир-бирларига ҳам маслаҳатчи, ҳам кўмакчи эдилар. 1965 йил январь ойида Москвадан Тошкентга амалиётга келганда уларни илк бор Абдулла Орипов бир-бирига таништирганди.

1976 йилда Муҳаммад Алига ёркин ижодкорлардан бири сифатида Ўзбекистон ёшлар иттифоқи мукофоти

берилди. Шу бахона Б.Қосимов дўстини меҳмонга чақиради. Шу пайтлар Муҳаммад Али „Бокий дунё“ романи устида ишлар, Б.Қосимов жадидчиликка бағишланган докторлик диссертациясини давом этдирарди. Муҳаммад Али бежизга: „Бокий дунё“ асарига маслаҳатчи Б.Қосимов, деб ёзиб қўйса адолатдан бўларди“ демаган. „Бокий дунё“ шеърый романига жадидлар мавзусининг киритилиши, асарда жадидларнинг етакчиларидан бири Абдулла Авлоний образининг пайдо бўлиши Бегали Қосимовнинг тавсияси билан бўлган эди. Абдулла Авлонийнинг қизи Соранинг „Бокий дунё“ қаҳрамонларидан бири Ситорага прототип қилиб олинishi ҳам Б.Қосимов маслаҳати билан юз берган эди.

Белни маҳкам боғлаб ишга киришган икки дўст ўз аҳд-паймонлари устидан чиқдилар: Муҳаммад Али 1979 йилда „Бокий дунё“ шеърый романига нуқта қўйди, „Шарк юлдузи“ журналида асарнинг 3-қисми эълон қилинди (аввалги икки қисми илгари 1973 йилда босилган, унда дадил Дукчи Эшон воқеасига қўл урилгани эътиборли!). Б.Қосимов докторлик диссертациясини ёқлади, илмий изланишлар олиб борар экан, октябрь тўнтариши даврида яшаган жуда қўп шоирларимизнинг эълон қилинмаган шеърларини топиб, уларни адабий муомалага киритди. „Бокий дунё“ асаридаги қаҳрамонлар, айтайлик, жадидлар образи киритилишида, Чўлпон сиймосига ишораларда Бегали Қосимовнинг хизмати бўлса, олимнинг докторлик диссертацияси материаллари асосидаги монографияси Муҳаммад Алининг маслаҳати билан „Излай-излай топганим“ деб аталди, Шоир нашриётнинг бош муҳаррири сифатида китобнинг нашр этилишида ҳам бош-қош бўлди.

Тиббиёт фанлари доктори, профессор, адиб ва публицист Жуманазар Бекназаров ҳам адибнинг қадрдон дўстларидан ҳисобланади. Икки дўстнинг ижодга, адабиётга, илм, умуман ҳаётга қарашлари бир-бирига монанд эди. Қўли гул жарроҳ, уролог, дунёқараши кенг, билимдон доктор Ж. Бекназаров бир ижодкор сифатида адабиётни теран тушунар, дўстининг деярли барча асарларини қўл-

ёзмада ўқир, муҳокамаларида қатнашар, дадиллик билан ўзининг жўяли фикрларини билдирарди. Айни пайтда Муҳаммад Али ҳам Жуманазар Бекназаровнинг ижодини кузатиб борар, холис маслаҳатларини аямасди. Ж.Бекназаровнинг Бегали Қосимовга бағишланган „Манзилдан кейинги йўл“, шунингдек „Энг улуғ, энг азиз“ танлови ғолиблигига сазовор бўлган „Олам мўъжизаси остонасида“ китоблари Муҳаммад Алининг сўзбошилари билан эълон қилинди.

Муҳаммад Алига маслакдош бўлган олимлардан бири академик Бўрибой Аҳмедов эди. Муҳаммад Алига академик олимнинг илмий, ижодий таъсири салмоқли бўлди. Бўрибой Аҳмедов тарихимизни яхши билган ажойиб тарихчи олим, куюнчак инсон эди. Унинг „Кўчманчи ўзбеклар давлати“ (рус тилида), „Ўзбек улуси“, „Балх тарихи“ китоби, XVI – XVII асрларда ёзилган тарихий қўлёзмалар ва ёзма ёдгорликлар таснифларидан иборат китоби, „Амир Темури“ тарихий романи, „Улуғбек“ қиссаси каби асарлари машхур. Бўрибой Аҳмедов билан Муҳаммад Али ўртасидаги муносабатни устоз-шогирдлик мақомида дейиш мумкин.

„Сарбадорлар“ романи қўлёзмасини ўқиб чиққан Бўрибой Аҳмедов юз бетдан ортиқ саҳифада ўз фикрларини билдириб, жуда ажойиб асар ёзибсиз, деб айтган экан. Аллома кейин Муҳаммад Алидан, бундан қандай ёздингиз, деб сўраган. Муҳаммад Али бундай жавоб берган: „Домла, кўп ўқидим, ўргандим, айни бир пайтда сизга ўхшаш олимлардан, устозлардан сўраб-суриштириб билганларимни ёздим. Масалан, сизга кўнғироқ қиламан, домла, соғлиқлар яхшими, тинчликми, дейман, орада: „Кўксарой кошонаси уч қаватмиди, тўрт қаватми?“ деб сўрайман. Шундай қилиб билиб оламан-да, домла!“ „Агар шундай йўл билан роман ёзилганда эди, ҳозиргача ўзбек адабиёти жуда кўп романлар билан бойиб кетган бўларди. Ҳа, ўқиш керак, ўқиган – билади...“ – деган экан домла.

Яна устозлар ҳақида гап кетганда, Муҳаммад Алининг академик Матёкуб Қўшжонов билан бўлган ижодий муносабатлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. 1981 йилда Матёкуб Қўшжонов янги чиққан „Ижод масъулияти“ китобини Муҳаммад Алига топширар экан, „Бизлар ҳам фикр билдиришимиз мумкин бўлган прозага ўтишингизни истаб“, қабалида дастхат ёзиб беради. Нега устоз шоир, таржимонга бундай сўзларни ёзди экан, деб ўйлаб қолади киши. Эҳтимол, шоир шеърларидаги кенг кўламликка интилишни кўриб, олим шундай тилак билдиргандир? Аммо ўн беш ёшида адиб 1957 йил 24 февралда кундалигига шундай сўзларни ёзиб қўйган экан: „Бугундан бошлаб „Хотира дафтари“ тута бошладим. Бунга баъзи бир бўлаётган воқеаларни ёзиб қўяман. То умрим охиригача эсдалик бўлиб қолади...“ Ундан олдинроқ, 1956 йил 20 июль кuni кундаликка тушган ушбу сўзлар ҳам, шоирнинг йўл бошидаёқ ҳам шеърятга, ҳам прозага кизиқиши бўлганини кўрсатади: „Мен 29/11 – 56 кuni „Раҳмат“ деган ҳикоя ёзган эдим. Ҳозир шуни беловойга кўчираман...“

Муҳаммад Али яхши ниятда сарбадорлар ҳаётини ўрганиб, материаллар йиғиб юрарди, устознинг тилаги унга яна ҳам қувват бўлди.

„Сарбадорлар“ романи муҳокамаси 1989 йил 1 декабрь кuni Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтди. Саид Аҳмад бошқарган бу муҳокамада Мирмуҳсин, О.Ёқубов, П.Қодиров, Б.Аҳмедов, Б.Қосимов, Х.Султонов ва бошқа кўп таниқли адиблару олимлар қатнашишди. Муҳокама жуда қизғин ўтди. Ўша паллалар Амир Темур ҳақида гапириш анча мураккаб бир иш эди. Романда 24 – 30 ёшлик Амир Темур образи ҳам бор эди. Айтиш жоизки, бу Соҳибқироннинг катта ўзбек прозасидаги илк образи бўлди. Муҳокамада умуман маъқулланган асар 1990 йилда „Шарқ юлдузи“нинг 8–9–10-сонларида бир оз қисқартишлар билан (жой нуқтаи назаридан 5 – 6-боблар олиб қўйилди) босилиб чиқди.

Роман дарҳол китобхонлар эътиборини ўзига тортади. „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси Матёкуб Қўшжонов домладан бир мақола ёзиб беришни сўраб, мурожаат этади. „Сарбадорлар ҳақида роман“ деган мақола „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасида 1991 йил 8 март сонидида босилиб чиққан. Бу „Сарбадорлар“ романи ҳақида ёзилган биринчи мақола эди. Дарвоқе, у романнинг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида 1992 йилда амалга оширилган илк нашрига, 1997 йилги қайта нашрига сўз боши вазифасини ҳам ўтади. Романнинг катта маърифий аҳамиятга эгаллигини назарда тутган олим: „Ҳа, ўқинг бу китобни! Уни ўқиб узоқ аждодларимиз ҳаётига бир назар ташланг! Китоб жилдларини ёпатуриб бугунги нотекис ҳаётимизга ҳам бир назар ташлаб кўринг! Нималардадир биз олға кетдик, бироқ нималардадир биз ҳамон ер депсиниб турибмиз. Асар тарих орқали бугунги ҳаётимизни тушуниб олиш учун сизга ёрдам қўлини чўзса ажаб эмас“. (Ўтмишдан бир саҳифа. Муҳаммад Али. „Сарбадорлар“. Тошкент. 1997–8-бет). Шундан сўнг, Муҳаммад Али М.Қўшжонов билан тез-тез учрашиб, адабиёт, ижод, тарихий роман жанри муаммолари ва бошқалар ҳақида кўп суҳбат курадилар.

Матёкуб Қўшжонов юқоридаги газетага ёзган мақоласида бир нарсага ишора қилади: „Амир Темури романда роман ғоясига мувофиқ чекланган ҳолда тасвирланади, – деб ёзади академик. – Шу боисдан, китобхон бу образнинг кейинги қадамлари билан қизиқади ва воқеанинг давомини кутиш ҳиссида китобни ёпади...“¹ Кейин Муҳаммад Али билан учрашганда: „Сизнинг қўлингиз анча келиб қолибди. Бу асар яхши чиқибди. Қаламингизни совутманг, бу мавзунини давом эттиринг. Амир Темури ҳақида ёзишга дадил киришинг!“, деб маслаҳат беради. „Қўлимдан келармикин?“ деб иккиланади адиб. „Албатта келади. Даврини анча ўрганибсиз. Мен яқин орада бу ҳақда ёзадиган одамни кўрмайман“, дейди

¹ Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Т., 1997. 7-бет.

домла қатъий қилиб. Мана шундай қўллаб-қувватловчи сўзларни эшитганидан кейин Муҳаммад Алининг Амир Темур ҳақида роман ёзиш қарори яна ҳам қатъийлашади.

Жиддий ишга киришган адиб „Улуғ салтанат“нинг биринчи китобини ёзди. Матёқуб Қўшжонов Муҳаммад Алининг янги романини ўқиб жуда хурсанд бўлади. Унинг суҳбатларда берган маслаҳатларини Муҳаммад Али шундай хотирлайди:

„Тарихий романларда замонни аниқлаш учун ора-орада маълумотлар бериб туриш керак. — дейди домла. — Кўп жанрлар бўлиб ўтган. Амир Темур мингга яқин жанр қилган. Лекин ёзувчи Тўхтамиш билан бўлган жанрни, Боязид Йилдирим билан бўлган жанрни таърифласа кифоя. Ҳамма жанрларни таърифлаш шарт эмас. Дейлик, Москвага боргунча Амир Темур ўнлаб жанр қилган бўлиши мумкин. Лекин ёзувчи ўнга жанрни олмасдан битта жанр ҳақида маълумот бериши ёки бўлмаса умумлаштириб бериши керак. Токи шу жанр ўқувчининг кўз ўнгиде бўлсин... Аммо темп (суръат) ни шундай сақлаш керак. Шундай бўлсинки, тезлашиб ҳам кетмасин, сусайиб ҳам..“.

Ўқувчилар томонидан кизгин кутиб олинган „Сарбадорлар“ дилогияси 1997 йилда иккинчи марта нашр этилади. Нашрдан олдин, нашриётдаги муҳаррир: „Мақолани ҳам қайта чиқаряпмиз, домла, ўзгача фикрларингиз йўқми, орадан беш йил ўтди, бирор ўзгаришлар киритарсиз балки, бир кўриб берсинлар“, — деб домлага мурожаат этади. „Тузатадиган жойи йўқ, ўшандай чиқараверинглар!“ — хотиржам жавоб беради домла. 1991 йилда ёзилган ушбу сўзбоши ҳеч бир ўзгаришсиз романнинг 2009 йилги учинчи (лотин алифбосидаги) нашрида ҳам, 2016 йилда чиққан қорақалпоқ тилидаги нашрида ҳам, 2019 йилги бешинчи нашрида ҳам берилди.

„Улуғ салтанат“нинг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“ аввал „Шарқ юлдузи“ журналида босилиб чиқади, Матёқуб Қўшжонов дарҳол асар ҳақида мақола ёзади. У „Ўзбекистон овози“ газетасида босилади ва „Улуғ салтанат“нинг биринчи нашрида сўнгсўз қилиб

берилади. Қисқаси, домланинг маслаҳатлари таъсирида „Сарбадорлар“дан кейин „Улуғ салтанат“нинг биринчи китоби ёзилди ва кўпларнинг диққатини ўзига тортди. Ўқувчилар кизиқиб ўқий бошлашди. Домла: „Иккинчи китоб нима бўляпти?“ деб сўраганда, Муҳаммад Али: „Иккинчи китобга ҳам киришганман, домла“ дея жавоб беради. Матёқуб Қўшжонов ҳақиқий устоз мақомида меҳрибонлик кўрсатиб, асарнинг ёзилиш жараёнидан доимо бохабар бўлиб туради, ўзининг илиқ сўзлари билан муаллифни рағбатлантириб туришдан чарчамайди. Бу жуда ибратли ҳодисадир.

Муҳаммад Али иккинчи китоб „Умаршайх Мирзо“ устида беш йил тер тўкди. Матёқуб Қўшжонов ўқиб, Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамада қатнашди, телевидениеда романга бағишланган кўрсатувда иштирок этиб, тарихий романчилигимиз ҳақидаги теран мулоҳазалари билан ўртоқлашди, „Улуғ салтанат“ романига тўхталиб, уни романчилигимиздаги яхши ҳодисалардан бири деб баҳолади, адибнинг тетралогия яратиш йўлидаги интилишлари мақбуллигини таъкидлаб, адибни қўллаб-қувватлашини билдирди.

Академик Матёқуб Қўшжоновнинг Муҳаммад Али ижодига бағишланган „Ёзувчининг камолоти“ номли йирик мақоласи адибнинг маҳорати, теран изланишлари ҳақида чуқур фикр-мулоҳазаларга тўла. Муҳаммад Али ҳақидаги видеофильмда ҳам қатнашган Матёқуб Қўшжонов: „Улуғ салтанат“ (1-китоб) ҳақида гапириб, уни „улуғ асар“ деб атайдди.

Академик олим ўзбек романчилиги, унинг тараккиёти, ютуқлари, камчиликлари ва бошқа жараёнлар ҳақида жуда ҳам тўлиқ биладиган, тўғри баҳо берадиган, ҳақиқатгўй ва қаттиққўл олимларимиздан ҳисобланарди. У ҳамма ҳақида ҳам ёзавермас, фикр билдиравермасди. М. Қўшжонов ўз вақтида Ойбекдай, Абдулла Қаҳҳордай адиблар, кейинчалик Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлар асарларини таҳлил қилган ҳолда, уларнинг камчиликлари ҳақида ҳам юзларига самимий айта олган олим эди.

Шунинг учун, Матёкуб Қўшжоновнинг Муҳаммад Али ижоди ҳақида айтган фикрлари бағоят эътиборлидир. У „Жаҳонгир Мирзо“ романи ҳақида гапириб, адибнинг „ўзини кўп сўзлилиқ ва кераксиз тўқимачиликдан холи тутганини, унинг жумлалари насрдан кўра кўпроқ назми эслатишини“ таъкидлайди ва шундай ёзади: „...адибнинг бу романи ўзбек адабиётида пайдо бўлган янги реалистик тарихий романдир.“¹

Бу улуғ олимнинг адибга берган катта баҳоси бағоят эътиборлидир.

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Жаҳонгир Мирзо. Т., 2003. 333-бет.

МУҲАММАД АЛИ ШЕЪРИЯТИ

Муҳаммад Алининг серкирра ижоди таҳлилига ўтишдан олдин ундаги жанрлар тавсифи ҳақида қисқача тўхталмоқ жоиз. Ҳар бир асар, ғоя, мақсад, ният ўз жанрини, ўз шаклини ўзи танлайди, дейди ижодкор. Адибнинг ижод дивизиони, кўламини кенг. Унга назар ташланса, жуда кўп жанрларда қалам тебратганини кўрамыз. Унда шеърлар, ғазаллар, мухаммаслар, фардлар, рубойлар, китъалар, тўртликлар, сонет, болаларга аталган шеърлар, шеърий туркумлар, дostonлар, шеърий роман, ҳикоялар, тарихий романлар, драмалар, очерклар, эсселар, публицистик ва адабий мақолалар, тарихий мавзулардаги илмий-маърифий мақолалар, суҳбатлар, таржималар (улар ичида шеърлар, дostonлар, эпослар, драмаларни айтиб ўтамыз) бор. Буларнинг бари ижодкорнинг ички эҳтиёжидан, салоҳиятининг кучидан келиб чиққанини айтиб ўтиш керак.

Муҳаммад Али ўн ёшларидан шеър ёза бошлаган. У пайтлар Ғафур Ғулом шеърлари жуда машҳур эди. Бу 1953–1954 йилларга тўғри келади. Мана шу пайтлар Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом шеърияти ўзига хос мактаб вазифасини ўтади. Муҳаммад Али шеърларида ўзи таъсирланган воқеаларни қаламга олади, мумкин қадар содда ёзишга, бурама бежама ёзмасликка интилади.

Биринчи марта 1957 йил 17 февралда „Қизил Ўзбекистон“ газетасида шоирнинг „Бор дўстим“ шеъридан 4 мисраси „Яхши сатрлар“ қаторига киритилиб, эълон қилинган эди. 1960 йилда яна мазкур газетада „Глобусга бокиб“ деб аталувчи иккинчи шеъри босилди. 1962 йилда „Шарқ юлдузи“ журналида учта шеъри дунё юзини кўрди. 1965 йил 21 март куни Шуҳратнинг „Хайрли йўл, Муҳаммад Али“ деган йўллов сўзи билан бир тур-

кум шеърлари ўша пайтда машҳур бўлган „Ёш Ленинчи“ (ҳозирги „Туркистон“) газетасида эълон қилинди. Шу йили „Шарқ юлдузи“ журнали 4-сониди ҳам Муҳаммад Алининг каттагина бир туркум шеърлари чоп этилди.

Шоирнинг биринчи китоби „Фазодаги ҳислар“ 1967 йилда „Ёш гвардия“ нашриётида босилди.

1960 йилда Москвадаги Горький номидаги Адабиёт институтига ўқишга юборилган Муҳаммад Алининг шеърятга бўлган қизиқиши, интилиши ўзгара бошлади. Москвадаги адабий муҳит унинг ижодини, каламини янада чархлади. Муҳаммад Али жаҳон адабиёти билан янада чуқурроқ танишар экан, у ўша вақтнинг ўзида ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига чиқаришни ўйлаган, орзу қилган бўлса ажаб эмас. Катта ниятлар билан адабиётга кириб келган ҳар бир ижодкорда шундай ният бўлиши табиий. Чиндан ҳам, бутун рус шеъряти, жаҳон шеъряти намуналарини синчиклаб ўқиш-ўрганиш, бошқа миллат вакиллариининг ижодлари билан яқиндан танишиш, Муҳаммад Али тушунчасида, ижодида катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Ундаги ижодга қараш, ижод эстетикасини англаш ва уни ўзининг жонажон адабиётига муқояса қилиб, ўзбек адабиётдаги аҳволни жаҳон адабиёти, рус ва кардош адабиётлар кўзгусига солиб кўриб, албатта кўнглида қониқиш топмаган пайтлари бўлгани аён.

Унинг назарида даставвал, ўзбек шеърятини қандайдир бир сокинлик бордай туюлди. Бу сокинлик, аввалдан бошланиб келаётган бир хилликдан, гўёки, аруз ёки бармоқ вазнидан туғилаётганга ўхшарди. Шеърятда, адабиётда янгиликлар бўлиши лозимлигини, бу нарса катта аҳамиятга эга эканини ва ўзбек адабиётини чиндан ҳам янги оқим яратилиши кераклигини ўзича англаб етарди ва буни орзу қиларди.

У вақтларда жаҳон маънавий тафаккурида бутун дунёни бир макон сифатида кўриш ёки бутун инсониятни бир оила сифатида ҳис этиш каби қарашлар бор эди ва Муҳаммад Али ижодида ҳам буни кузатиш мумкин. Ўша пайтнинг илғор шоирлари ўз гуманизмларини кўр-

сатиш учунми ёки сиёсат таъсиридами, яъни бутун ер шари менинг уйим, бутун инсоният менинг оилам, деган шиорларни кўтариб чиқишлари русумга айланганди. Шундай руҳда ёзилган, литва шоири Э.Межелайтиснинг „Инсон“ ва „Кардиограмма“ номли китоблари машхур бўлиб, у жуда юксак мукофотларга сазовор бўлганди. Н.Ҳикматнинг „Инсон манзаралари“ номли асарида мана шундай қарашлар, туйғулар мавжуд эди.

Муҳаммад Али ҳам маълум маънода шундай қарашлар таъсирида қолган бўлиши табиий. Аммо, бунинг тагида ҳам ижобий ҳолат ётибди. Чунки бу изланишларни, янгиликка интилишни, ўз йўлини топишга бўлган ҳаракатни кўрсатади. Ёш шоир ўзбек адабиётида ўша пайтда учрамаган йўл билан, балки янгича бир шаклларда ўзининг „Муболага“ деган катта туркум шеърларини ёзади. Унинг дастлабки номи ҳам ғайриоддий: „Инсон манифести“ эди. Туркум ичида қофиясиз шеърлар ҳам учрарди. Бу шеърларда умуман инсонга инсон сифатида қараш, ҳаёт ва ўлим муносабати, эрк, ҳуқуқ масалаларидан, гоҳо мавҳум сентенциялардан баҳс қилинарди. Шеърлар гуманистик ғояларнинг бадиий ифодасидай туюлса-да, анчагина саёз бўлганидан кўнгилдагидек чиқмади. Шоирга ҳали билим ва тажриба етишмаслиги сезилди.

Масалан, туркумга кирган „Саратонда қиш“ деган шеърда икки антипод тимсол – ёз ва қиш – ҳаётдаги қарама-қаршиликлар рамзи сифатида ифодаланади. Бу шеърларда ер шари бутун инсонларнинг Ватани, уни доим асраб-авайлаш керак, чунки, ҳар бир инсон Ернинг фарзандидир, деган қарашлар мужассам эди. Адабиётнинг мангулик мавзулари бўлган ўлим билан ҳаёт, ок билан кора, ёвузлик ва эзгулик, шодлик ва кайғулар ҳақида ёзилган шеърлар, афсуски, айрим ҳолларда курук ғоябозликдан нари ўтолмади, узундан узоқ тизмалар, ҳиссиз сатрлар вужудга келди, шеърлар ўта кетган „ақлли шеърият“ намуналарига айланиб қолди.

Бу ҳақда шоирнинг ўзи „Кундалик“да (1964 йил 17 октябрь) шундай ёзади:

„13 октябрь куни ижодий семинарда менинг „Муболага“ туркумим муҳокамаси бўлди. Тавба... Шеърларим Э.Межслайтис билан ҳамоҳанг эмиш. Менинг Инсоним қандайдир фазоларда юрар эмиш. У ҳар қандай ижтимоий қарама-қаршиликлардан холи... Бу шеърларни фақат коммунизм пайтида ўқиш мумкин экан! Чунки у пайтда қарама-қаршиликлар йўқ бўлади... Бемаънигарчилик!..“

Албатта, шоир кейинчалик бу йўлдан бормади, бир оз чалғиганини англаб етди. Лекин бу ҳам изланиш қадамларидан бири сифатида фойдадан холи бўлмади. Шоир ўша даврларни эслаб: „Шеър бу ақл эмас, шеър ҳиссиёт ҳам эмас, шеър – бу, ақл билан ҳис-туйғунинг бирлашувидан иборат тафаккурдир“ – деган эди „Ёшлик“ журналида (2011 йил 7-сон) эълон қилинган бир суҳбатида.

Мухаммад Али қаерда ўқиса ёки яшаса, ўша халқнинг маданиятини ўрганишга ҳаракат қиларди. Москвадаги таҳсил йиллари миллий туйғунинг сайқалланишига, меъёрга келишига ҳам катта йўл очди. Ўша йиллари, нотаниш муҳит „мусофир бўлмагунча, мусулмон бўлмайсан“, деганларидек, шоир учун асл ҳаёт мактаби бўлди. Она халқинг, Ватанингнинг кадр-қиймати бошқа бир халқлар тарихи, турмуш тарзи билан қиёсланганда билинар экан, юрт қадрига янада кўпроқ етилар экан. Мухаммад Али Адабиёт институтида таҳсил олар экан, ўқиб-ўрганиб ўзбек халқининг нақадар улуғ тарихга эгалигини ва халқининг тарихи кадрланмаётганлигини тушуниб етди. Бутун ижодий кучини шу нарсага қаратиши кераклигини англади. Мусофирчиликда, ғарибликда инсонда миллий ғурур ва миллий туйғу бошқача шаклланишининг, яна ҳам аниқроғи сайқалланишининг шохиди бўлди. Тоталитар замонда олисларда юрган киши Ватаннинг қадрига етиш, Ватанни англаш, Ватаннинг тарихини, адабиётини ва маданиятини теран англаш, ардоқлаш йўлларини тезроқ оча олар экан. Ватан, Ватан қадри, Ватанни англаш, унинг улуғ тарихига юз буриш! Мана, ёш

шоирнинг ўзи учун қилган кашфиёти! Бу кашфиёт ижодда уни ёруғ ва қутлуғ йўлларга етаклади!

Муҳаммад Али ҳар қадамда ўз халқи тарихига бўлган ноҳолислик, улуғ аجدодларига нотўғри муносабатнинг шоҳиди бўлар эди. Тарихимизда ўтган улуғ сиймоларни бор бўй-басти билан кўрсатиш, иложи борича ўзбек адабиётини тарғиб қилиш Муҳаммад Алининг талабалик йилларидаги интилишларидаёқ кўзга ташлана бошлади. Жаҳон адабиётини ўрганиш, мумтоз адабиётимиз устидаги изланишлар Муҳаммад Алида тарихимизга бўлган ҳурмат-эътиборни кучайтирди. Унда тарихимизга қизиқиш орта борди ва тарихимизни ёритиш йўлларини излай бошлади.

Ўша пайтда ёш шоирга замондош бўлган машҳур талантили рус шоирлари А.Вознесенскийнинг „Усталар“ („Мастера“) поэмаси, Евг. Евтушенко, шунингдек Ў.Сулаймоновларнинг тарихга бағишланган асарлари огизга тушди. Евг. Евтушенко „Ванка-встанка“ деб номланган шеърида ажойиб бир образ топганди. Масалан, Ванка-встанка деган бир ўйинчоқ бўлади, уни қандай отиб юборсангиз ҳам оёғи билан тушади ва ҳеч қачон йиқилмайди. Шоир ўз қаҳрамонини мана шу Ванка-встанкага ўхшатиб, таъсирли ажойиб бир умумлашма образ ярата олди. Евг. Евтушенко, А.Вознесенскийларнинг воқеа бўлган тарихий асарлари Муҳаммад Алида ижобий таассурот қолдирди, ёш шоир улардан тарихий мавзуга қандай ёндошиш сирларини ўрганишга ҳаракат қилди, синчиклаб ўрганди ҳам. Айни бир пайтда рус классик шеъриятини ўрганишни ҳам эсдан чиқармади, дунё адабиёти намуналарини кўплаб мутолаа қилди.

Ёш шоир тафаккурида дунёни кенг тушуниш, дунёқарашнинг шаклланиш жараёни кечарди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Алининг серкирра ижоди, хусусан, шеърияти чуқур ўрганилмаган. Муҳаммад Али китобларига ёзилган тақризлар, юбилейга бағишлаб битилган мақолалардаги айрим фикрларни (М.Қўшжо-

нов. „Ёзувчининг камолоти“ – „Мустақиллик даври адабиёти“ тўпламида, Т., 2006; Б.Қосимов. „Улуғ салтанат сири“, – „Халқ сўзи“, 2003 йил 18 март; Қ.Йўлдошев. „Миллий хотиранинг бадиий ифодаси“ – Муҳаммад Али „Танланган асарлар“ининг биринчи жилдига сўнгсўз. Т., 2011; А. Алимбеков. „Эрмак учун ёзмайман асло“ – „Тошкент окшоми“. 14.01.2003 сингари мақолалар, И.Ёқубов. „Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-романтик талқин“. Т., 2007; Ғ.Муродов, Д.Темирова. „Тарихий романда сюжет муаммоси“ (Муҳаммад Алининг „Улуғ салтанат“ романи мисолида). Т., 2008; Ш.Болтаев, У.Рашидов, Ш.Махмудов. „Муҳаммад Али – темуршунос олим“. Б., 2011 каби рисоалар), диссертацияларда камкам ажратилган саҳифаларни ҳисобга олмаганда, ҳали тадқиқ қилинган эмас.

Ёш шоир яхши шеър ёзиш учун она тилини жуда теран билиш, сўзнинг турли маъноларини ҳис қилиш кераклигини тушунарди. Бу соҳадаги билимини янада оширишга киришди. Она тилини ўрганиш йўлида, 1962 йил, йигирма ёшдалик вақтида „Ўзбекча-русча луғат“ китобини эринмай синчиклаб ўқиб, ўзига нотаниш 2600 атрофида сўзни алоҳида дафтарга қўлбола „изоҳли луғат“ тарзида кўчириб чиқди. 1974 йилда эса Лазарь Будаговнинг машҳур икки томлик „Турк-татар лаҳжаларининг қиёсий луғати“ (1869, Санкт Петербург) китобини қунт билан ўрганди ва ўзи учун мингга яқин нодир сўзлар, икки юздан ортиқ мақоллардан иборат мўъжаз изоҳли луғат тузди. Кейинчалик бу дафтарларни тез-тез варақлаб турадиган бўлди, ҳатто ҳозир ҳам бу одатини қанда қилган эмас.

Кўп изланишлардан кейин шоир жаҳон классик шеърляти йўлини танлашга қарор қилди. Классик шеърлят йўли, айниқса – Ж.Байрон, И.Гёте, Ф.Шиллер, А.Пушкин, М.Лермонтовларнинг ижод йўли уни ўзига мафтун қилди. Улуғ устозлар йўлида ижод қилишга интилди. Асарларини тиниқ, айти бир пайтда *мураккабликни*

ўзига жо этган содда сатрларда ёзишга тиришди. Масалан, Умар Хайём ҳақида 1964 йилда ёзилган шеърда шундай сатрлар бор:

*Қачонлардир яшаган Хайём.
Деган эди: „Дунё бебаҳо“.
Мен ҳам бир кун ўлғум, вассалом!
Тупроқ бўлар дурри бебаҳо“.
Қачонлардир яшаган Хайём.*

*Ажаб, шундай экан-да дунё!
Хайём ўзин этади инкор.
Ундан қолмиш дурри бебаҳо
Ҳануз тирик, ҳануз фусункор!
Ажаб, шундай экан-да дунё...*

Демак, дунё қарама-қаршиликлардан иборатлигини, бир қараганда ўткинчи, лекин бу ўткинчи дунёни мангулик ҳолига айлантириш ҳам инсоннинг қўлидан келишини шоир ўн сатрда содда ифодалашга ҳаракат қилди. Дунёни англашда шеъриятнинг йўли, ўзига хос бир услуби бўлишини англаган шоир диққатни яна мутолаага қаратди. У А.С.Пушкин ижодини теран ўрганиб чиқди, М.Ю.Лермонтов ижодини жуда ҳам ардоқлади, улардан таржималар қилди. Айни пайтда ғарб шеъриятини, айниқса Ж.Г.Байроннинг асарларини синчиклаб ўргана бошлади.

Ҳар бир шоир ижодини ўрганганда муаллифнинг қандай қилиб, қандай йўллар билан кўзланган ижодий ниятга эришганига эътибор берди, улгилар олди. Шоирлар ижодида ўхшаш бўлган ҳолатларни излаб топди ва мана шундай умуминсоний нуқталар ҳамма шоирларнинг ижодида ҳам озми-кўпми учрашини, улар бири-бирига боғланиб кетиши мумкинлигини англади. Масалан, Муҳаммад Али фикрича, у Ж.Байроннинг „Шилён тутқуни“ дostonини таржима қилар экан, шоирнинг Же-

нева кўли ичидаги қасрга банди килинган Франсуа Бонивар деган бир қаҳрамон кечинмаларини, оғир ҳаётини қандай тасвирлашини кузатади, ижодий ўрганади. Мана, қаҳрамон озодликка чиқади ва қасрдан чиқиб денгиздан ўтиб, энди ерга кадам қўйганда, қаҳрамон дейди: „Зиндонимни эслаб қолдим-да, Бир хўрсиниқ чиқди қалбимдан“. Демак, Бонивар зиндондан чиқди, лекин катта зиндонга тушди, дунё – катта зиндондир, демокчи эди шоир. Худди мана шу ҳолат М. Лермонтовнинг „Мцири....“ достонида ҳам кўринади. Қаҳрамон шердан қочиб кетишни истайди, шу ниятда ўрмонни (ўрмон – дунё тимсоли) кезиб ўз ҳаёлида хавфдан тобора узоқлашишга ҳаракат қилади, кўп кезади, ва... ўрмонни айлана-айлана, яна ўша қочиб кетган жойига келиб қолади!

Ж. Байрон ижодининг А. Пушкинга таъсири ҳақида ҳам кўп гапириш мумкин. Байронда шарқ достонлари бор, „Кофир“, „Корсар“, „Лара“ ва ҳоказо. А. Пушкин мана шундан ижодий ўрганиб, таъсирланиб, ўзининг жануб достонларини яратди, „Кавказ асири“, „Бокчасарой фонтани“, „Лўлилар“ ва ҳоказо. А. Пушкин ҳам шарққа интилди („Қуръондан иқтибос“). Мана шу жиҳатларни синчиклаб кузатган Муҳаммад Али ижодкорларнинг бир-биридан қандай ранг олишларига диққат қилди. Шу сабабдан, ижод сирларини ўрганиш, юксак мактабдан сабоқлар олиш маносида ўзбек тилига таржима қилганда фақат улуғ шоирларнинг асарларини танлаганини кўрамиз: Қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“, Р. Бёрнс, Й. Гёте, Ф. Шиллер, Ж. Байрон, Г. Гейне, А. Пушкин, М. Лермонтов, Р. Тагор қаламига мансуб жаҳон шеърятининг чўққилари бўлган асарлар. Шоир ижодий ўрганиш, буюкларнинг лабораторияларига кириш, маҳорат сирларини эгаллаш учун шу йўлни танлаган дейишимиз мумкин. Буни, айниқса, „Рамаяна“ таржимасида кўрамиз. Демак, шоирнинг ўз ижодида танлаган классик йўли – классиклар ижодини таржима қилиб ўрганиш йўли бўлди, деб бемалол айта оламиз.

Тарихий мавзудаги шеърлари мана шундай йўсинда ёзилди. Чунончи, „Қадимги кўшиқлар“ деган шеърый туркум 1967 – 69 йилларда яратилди. Шоир тарихимизнинг улуғлигини англаб етиб, диққатини шу томонга қаратди. „Шоирлар бор, бир умр юрагини куйлаб ўтади. Бу ҳам инсоний дардлар. Лекин шоирга жаҳоний дардлар керак“, – деганди Муҳаммад Али суҳбатлардан бирида. У, эҳтимол, ўзининг юрагидаги севги изтиробларини, қийинчиликларини таъсирли ёзиши мумкин эди. Буни оркарокка сурди. Бу шоирнинг ўзи учун керак, деб ҳисоблайди у, лекин миллат учун, Ватан учун бошқа нарсаси керак. Шоир ўзининг юрагидаги дардини дастурхон қилиб, эл олдига ёймаслиги керак, балки биринчи галда миллатини, Ватанини ўйлаши лозим, деган фикрни маҳкам тутди. Шоир ўзининг юрагидаги аламини ёзишдан кўра, миллат аламини, бошқачароқ туйғуни кўрсатишни афзал деб билсин, ўзи учун эмас, миллат учун куйиб-ёйсин, дейди у. Бу туйғу унинг ижодий услубига, идрокига сингиган эди. Муҳаммад Алининг „Боқий дунё“ шеърый романидан олинган бу парчада фахр туйғуси яққол кўриниб туради:

*Меникидир бу кўҳна тунроқ,
Шу далалар, шу ер, шу бағир!
Баски, бундан созроқ ва хўброқ
Илтифотинг керакмас, тақдир!*

Муҳаммад Али ижодидаги ватанпарварлик, миллатни севиш туйғуларининг ифодаси ҳақида адабиётшунос олим, профессор Қозокбой Йўлдош жуда топиб шундай ёзганди: „У ўз истеъдодини Ватан равнақига хизмат қилдирган ижодкордир. Шу боис адибнинг битганларида Ватан шунчаки тимсол эмас, асл инсоний туйғу, залворли бадий юк бўлиб туради. Шеърларидан бирида: „Битта тушунчадир уй ила Ватан!“ тарзида кашфиёт қилса, бошқа бир сатрда Спитамен тилидан: „Ватанни севишга топингиз бардош, „Севаман!“ деб сотиб юрманг гап“,–

дейди. „Шеърят бир олтин сарой, Ватан – сарой бекаси“, мисралари эса шоир ижодий ўрнагини янада очикроқ ифода этади. Муҳаммад Алининг ижоди Ватан ишқидан туғилган, Ватан руҳига йўғрилган ва бошдан-оёқ ватансеварлик туйғуси қирраларини куйлашга бағишланган. Демак, Муҳаммад Али – ватанпарвар ижодкор. Лекин шоирнинг ватанпарварлиги чақириғу ундовлардан иборат ялтироқ ва куруқ эмас. Унинг ватансеварлиги, миллатпарварлиги Ватан ва миллат тарихини билишдан, миллий хотирага эғаликдан келиб чиқади“ (Манзил залвори. „Ёниқ сўз“. Адабий ўйлар. Тошкент. „Янги аср авлоди“, 2006. 440-бет).

Муҳаммад Али ижодининг бош ғояси *миллатнинг дардини биринчи ўринда кўришидир*.

Шунинг учун ижоди бошидаёқ тарихимизнинг мураккаб, ўзига хос шахс сиймоси Машраб ҳақида кўркмасдан дадиллик билан дoston ёзади. „Қадимги кўшиқлар“ шеърларида тарихимизнинг ёруғ нуқталарини қаламга олади, ўшалар билан фахрланиш, ғурурланиш туйғуси бўртиб ажралиб туради. У вақтлар Амир Темур ҳақида рубоий ёзишнинг ўзи жасорат эди. Рубоий кечроқ эълон қилинса-да, қоғозга ўша вақтда тушганди. Шоир Амир Темурни қораловчиларга жавобан „Амир Темур қабридан овоз“ рубойисида ёзади:

Эй, тарихчи, этма умримни торож!

Бас, бундай гапларга эмасман муҳтож.

Тори узилса ҳам соз аталур, соз,

Бошдан тушганда ҳам тож, барибир, тож!

Сен менинг торимни узиб ташласанг ҳам, барибир менинг соз эканимни инкор этолмайсан. Мен миллатнинг бошидаги тож эдим. Тожни сен ерга ташладинг, лекин уни тож эканини инкор этолмайсан. У тож бўлиб қолади, деган фикрларни лўнда ва содда ифода этади шоир мазкур рубойида.

Шоирнинг тарихий мавзуда ёзган биринчи шеъри Умар Хайём ҳақида, дунёнинг ўткинчи эмаслиги тўғрисида эканини юқорида айтиб ўтдик. Ўша йилларда яратилган „Қадимги кўшиқлар“ шеърий туркуми ҳам маълум маънода ўқиб қолган тарихий мавзунини кенгроқ ёритишга хизмат қилди. Унда шоир Амир Темур ва Ҳофиз Шерозий ҳақидаги машҳур ривоятни таърифлар экан, туғилган тупроқни улуғлайди. „Ҳар бир шеърда, – дейди Муҳаммад Али биз билан суҳбатда, – шоирона иддао яширинган бўлади. Ўқувчига энг аввало ўша иддаони англата билиш лозим.“ Чиндан ҳам, Муҳаммад Али шеърлари заминидан, албатта, „шоирона иддао“ мавжуд. Шоирона иддао – қаттиқ талаб, маъносини беради. Чунончи, „Қадимги кўшиқлар“ туркумида „Қизил байроқ тарихи“ номли шеър бор.

Қадим тарихда (X асрда) ота-боболаримиз қизил байроқ билан жангга киришган. Бухорога бостириб келган босқинчиларга (арабларга) қарши курашда қизил байроқни кўтариб чиқишган. Бу тарихий китобларда бор. Мана шу фактни таърифлашдан иддао: қизил байроқ, қизил ранг бу эркак бўлган ташналикнинг белгиси, демак, озодлик учун кураш, эркак ташналик азалдан бизнинг қонимизда бор, бу хислатни кеча бировдан олмаганмиз, деган фикрни айтмоқчи шоир. Бундай фикрнинг, сизларга озодликни қизил байроқ кўтариб биз олиб келдик, деган ҳайқириқлар жаранглаган, қизил байроқ ҳукмрон бўлиб ҳилпираб турган бир пайтда айтилиши катта жасорат эди.

„Муқанна“ шеърида, ушбу қаҳрамонга ҳайкал қўйилиши ҳақида фикр юритилади, иддао қуйидаги сатрларда мужассам:

*Ҳайкалдай бир жойда тургандан кўра,
Беҳайкал қалбларда яшамоқ афзал...*

ва ҳоказо.

Шу тариқа, шоирнинг „Қадимги кўшиқлар“га кирган тарихий мавзудаги „Муқанна васияти“, „Она Ер алласи“, „Қаландар умри“ каби ва бошқа шеърлари, айниқса,

„Спитамен“ туркуми ўқувчилар ўртасида машҳур бўлиб кетди.

Шоир шеъриятида, албатта, шахсий лирик мотивлар ҳам бор. Чунки шоирни кўпроқ каттароқ дардлар қийнайди. Уни оддий юракдаги тўлкинлар, жавобсиз севги, хиёнат, кимдандир хафа бўлиш, ўпка қилиш ёки қадрини топмасдан, лат еган кўнгилнинг илтижоси ёки уларнинг инграшлари эмас, балки каттароқ бир дардлар, каттароқ инграшлар, миллат, халқ, ватан билан боғлиқ изтироблар безовта қилади. Муҳаммад Алининг лирик қаҳрамони — шоирнинг ўзи. У миллат, Ватан шаънига ноҳўя гап айтилса жим туролмайди... Қандайдир муносабат билдириши керак. Очик айтиш имкони йўқ. Мана шу маънода ўзининг шеърларида маъноларни сатрлар орасига кўринмас қилиб жойлашга ҳаракат қилади. Шеърятни идрок этадиган, тарихни тушунишни истаган, миллатнинг тақдири учун куйиб-ёнган ўқувчилар бунини дарров англаб оладилар, деб умид қилади шоир. Лекин уларни ўйламаган ўқувчилар учун бу жуда йироқ ва балки уларга бу маъносиз нарса бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Масалан, шоирнинг „Баҳор келганда“ деган шеъри бор. Бу шеър таҳлилига алоҳида эътибор билан қараш керак. Шеър 1968 йилда ёзилган. Шеър, бундоқ қараганда, табиат ҳақида. Аммо, шоир табиат тасвирини ва бу гўзалликдан лирик қаҳрамоннинг завқланиш ҳолатини ўқувчига юктириб олгач, бирдан ўзининг фалсафий фикрларини ўртага ташлайди. Шоирларда бўладиган бундай ҳолатни машҳур шоир, Нобель мукофоти совриндори Иосиф Бродский шундай таърифлаганди: „Шеърни бошлаган вақтда у нима билан тугашини билмайди ва гоҳо натижадан ўзи ҳам ҳайрон қолади, чунки кўпинча у ўзи ўйлаганидан кўра яхшироқ натижа чиқади, фикри ўзи ўйлагандан кўра теранлашган бўлади“. Мана шу теранлашишнинг сабаби шоирни қийнаётган ички бир дарддан келиб чиқади. Шеърятдаги айрим усулларга қараб туриб, шоир ўзининг айтмоқчи бўлган асл фикрини пардалаб, ўраб яшириб, бошқа нарсани айтиб

рамзлар орқали ифодалайди. Шеърнинг ҳар бир банди бошида шундай рефрен (такрор) бор:

*Мен баҳор келганда
Борлиққа боқаман.*

.....
*Мен баҳор келганда
Кўзларга боқаман.*

– Ва ҳ.к.

Ҳар бир сўзда шундай маъно борки, уни ўқиш чуқур мулоҳазани талаб қилади:

*Хув олис тоғларнинг
Елпинган шамоли,
Юзларим сийпалаб,
Ўтганда иболи,
Осмонга теппа-тенг
Ўзбекнинг пайкали...
Кўзимни тўлдирса
Лолага бўялиб,
Қандайдир ўртаниш
Сезарман ўзимда,
Ўртаниш изларин
Изларман ўзимдан.*

Шоир ўқувчи эътиборини баҳор, борлиқ, олисдаги тоғлар ва ўзбекнинг пайкалига тортади. Диққат осмондан пайкалга қаратилди. „Лолага бўялиб“, „ўртаниш“ каби сўзларни қўллашдан шоирнинг мақсадини англаб олиш мумкин. Навбат энди кўзларга (аслида бу ерда ишлайдиган одамларга) келяпти:

*Мен баҳор келганда
Кўзларга боқаман.
Кўзимга шодликдан
Инжулар тақаман...*

Инжу такиш яхши, лекин бу йиғлаш-ку аслида. Мен кувониб кетаяпман буларни кўриб. Бу кўзларга, мана шу ўзбекнинг пайкалида юрган одамларга қараганимда кўзларимга ёш келаяпти. Аммо бу ёш қанақа – кувончли ёшми ёки аламли ёшми?.. Қани кузатайлик-чи:

*Тупроққа ранг берган
Бугдой ранг чехралар...
Қаранг-а қандайдир
Нозиктаъб зикналар,
Кўрарлар баҳорнинг
Лойқали сувларин.
Кўрмаслар дилларнинг
Долғали ўйларин...*

Бу сатрларнинг ҳар бирида юқоридаги иддао бор. Лекин бу кимга айтилмоқда: пайкалдагиларгами ёки „нозиктаъб зикналар“гами? Ўқувчи буни қалбининг тубида пайқаб турибди.

*Кўрмаса кўрмасин,
Кўргувчи кўражас.
Кўрганда туйғулар
Кўкракка уражас!*

Шоир икки сатрда „кўрмоқ“ феълидан тўртта сўз ясайди ва ҳар бирига ўзгача маъно жойлашга эришади. Ҳа, мени тушунадиган, юрагимни кўрадиган одам кўради ўзи. Зеҳнли китобхон маънони, тағматни илғаб олади. Бу ерда ғойибона „...лар“га захарханда киноя йўналтирилган, келажакка эса ишонч уфуриб туради („...туйғулар кўкракка уражас“).

Бу шеър шоир ижодининг шаклланаётган даврда ёзилганини эътиборга олсак, Муҳаммад Али ижодининг аҳамиятини янада чуқурроқ тушуниб етамиз.

Учинчи бандга ўтамиз.

*Мен баҳор келганда
Осмонга боқаман
Осмоннинг кўксига
Юлдузлар тақаман...*

Шундай ҳолатда ҳалиги „кўрмаса кўрмайдиган кўрмагувчи“лар олдида туғилиш мана шундай шараф бўладики, уларни ёмғир ҳам қамчилайди, тонг ҳам отилган оққушга ўхшаб титраб ётади. Биз бу ҳаммаси қандайдир ўзига хос тушунчалар занжири билан бир-бирига боғланган ҳолатларни илғаб оламиз. Кейинги банд:

*Мен баҳор келганда
Тонгларга боқаман.
Тонгларнинг бўйнига
Туманлар тақаман.*

Шоир баҳор тонгининг қанчалар нафислигини тасвирлаб, ўша гўзал манзарани ўқувчи кўз олдида гавдалантирар экан, туғилмоқнинг ўзи бир шарафлигини таъкидлайди. Чунки туғилмоқ умидлар билан чамбарчас боғлиқ.

Лирик қаҳрамон аввал борлиққа, кейин кўзларга, осмонга, тонгга боқди... Энди ҳаётга боқаяпти ва орзуларини пардали қилиб айтаяпти:

*Мен баҳор келганда
Ҳаётга боқаман.
Ҳаётга орзулар,
Армонлар тақаман.*

„Пайкал“, „осмон“, „ер“, „тонг“, „борлиқ“, „кўзлар“, „майсалар“, „ҳаёт“, „орзу“, „армон“ – шеърнинг калит сўзлари. Мана шу сўзлар орқали китобхон шеърнинг моҳиятини англаб олиши осонлашади. Шоир сўзларни нозиклик билан ишлатади. Шамол эсмайди, „елпинади“, юзларга урилмайди, балки „иболи сийпалайди“, тонгда

туман тушмайди, балки „тонгнинг бўйнига тақилади“, ёмғир ёғмайди, балки „қамчилайди“, орзу-армонлар ҳам ҳаётга „тақилади“ ва ҳоказо. „Бугдойранг чехралар“ – ўзбеклар, „тупроққа ранг бергувчи“ ўшалардир. Барчаси, бир қараганда, лирик мотивлардай туюлади, лекин ана шу мотивларга „жиловдан чиққан қувончлар, қайғулар“ – жаҳоний дард сингдириб юборилган.

Шоирнинг мустамлака замонида жасорат билан, босқинчиларга қарата: „Сен улар тупроғини Ҳибс этдинг бегумон!“ дея хитоб этиши ҳайратланарли эди албатта. Бу ерда зийрак ўқувчи, она тупроғини ҳибс этганларни йиқитмоқчи бўлиб мовий юксакларга чиқмоқни орзу қилган майсалар – ёш авлоднинг тимсолини, изтиробларини ички шуур билан ҳис этади.

Шеър сирли, у олам, ҳаёт, эрк, озодлик, кенглик, янгиланиш, орзулар, армонлар, инсон табиатида тўхтов билмас кураш туйғуси ҳақида... Шеър „ўзбекнинг пайкали“ (Ўзбекистоннинг шоирона номи) – Ўзбекистон ҳақида, унинг ўтмиши, бугуни ва келажаги тўғрисида... Шеърни юртга бағишланган қасида деб бемалол айта оламиз.

„Ёшлик“ журналининг 2011 йил 7-сонида эълон қилинган мулоқотида шоирнинг ўзи шеър ҳақида бундок ёзади: „Шеърда осмонни таърифлаган шундай сатрлар бор:

*Мен баҳор келганда
Осмонга боқаман.
Осмоннинг кўксига
Юлдузлар тақаман.
Гарчи кенг, гарчи соф
Ул осмон, ул фалак,
Лекин ул остида
Ер ётар эсонҳалак.
Майсалар ўсадир,
Суюмли майсалар,
Баргларин, бўйларин
Оламга ёйсалар...*

Майсалар нияти
Улугдир, эй Осмон!
Сен улар тупрогин
Ҳибс этдинг безумон!
Майсалар ўсадир
Сени-да йиқай деб!
Мовий юксакларга
Мен ҳам бир чиқай, деб!

Чўлпон шеърияти оҳанглари шундоққина сезилиб турибди. Курсивга олинган сўзларни ўқиб мулоҳаза қилинса, шундай манзара намоён бўлади (шоир назарида): осмон сингари бепоён бўлган Россия исканжасида Ер (Ўзбекистон) ўзини жонҳалак ҳис этади. Бунда майсалар (ёш ўғлонлар) ўсаётир. Уларнинг нияти улуг: сен улар тупроги (Ватани)ни ҳибс этдинг, босиб олдинг. Улар сени йиқаман, деб вояга етмоқда, юксакларга чиқсам, мен ҳам озодлик ҳавосидан.

Кўринадики, шоир табиат манзараларини тасвирлаб туриб, ўзининг эмас, юртнинг озодлиги ҳақидаги ўйларини усталик билан сатрлар қатига жойлай олган. Шеърнинг ҳар бандида иддао бор. Юкорида келтирилган банддан иддао, англашимизча, бундай: „Ватан мустақил эмас, у ҳибсда. Уни озод этаман, деб ўғлонлар вояга етмоқда..“.

„Мураккабликни ўзига сингдирган содда“лик билан яратилган шеър равон ўқилади, ўқувчига эстетик рух бахш этади.

„Баҳор келганда“ шеъри ўзбек шеъриятида ватанпарварлик туйғулари билан суғорилган илиги тўқ шеърлардан бири бўлиб қолишига шубҳа йўқ. Қарийб ярим аср аввал ёзилган, ўз даврининг инъикоси сифатида тўғилган ушбу шеър чинакам шеърият намунаси сифатида бугун ҳам жаранг бериб турибди. „Баҳор келганда“ — сирларга бой шеър.

Шоирнинг „Уйғониш“ шеъри ҳам фикрни образли қилиб, бадий талқин этишнинг яхши намунасидир:

*Қиш ичи увишган
Танини ёзиб,
Чипта қоп тўнини
Ташлагани зум,
Томга чиқайин деб,
Қўллари чўзиб,
Тирмашиб ётибди
Эринчоқ узум.*

Эрта баҳор вақтидаги ўзбек хонадонининг сўздаги сувратидек тасвир бу. „Чипта қоп тўн“ узум зангининг гўзал қиёси. Шоир сўзларни ўрнига қўйиб ишлатишга алоҳида эътибор қилади. „Тирмашиб“, „эринчоқ“ сўзлари ниҳоятда ўринли ишлатилган. Бир сўзнинг ўзида ҳам ҳолат, ҳам ҳаракат бор. Узумнинг бирдан ўсиб кетмайдиган „эринчоқлиги“, айна пайтда юксакка интилиб „тирмашиши“ жуда жонли тасвирланган. Муҳаммад Али шеърларидаги бадий топилма даражасидаги ташбеҳлар миллий колорит билан сайқаллангани яна бир бор диққатга молик. „Тугилган мушт каби кўкка ўқталиб, Барг ёзмоқ пайида каллакланган тут“ деб ёзади шоир. Эътибор беринг: тут тугилган муштдай кўкка ўқталмоқда, тагин тут каллакланган... Бу сатрлар ўқувчида ажойиб ассоциациялар уйғотади.

Муҳаммад Али тарихий мавзудаги шеърларида тарихий шахсларни қаҳрамон қилиб олади. „Спитамен“ туркумидаги шеърларда, айниқса, бу кўп намоён бўлган. „Қаҳрамоннинг ўйлари“ деган туркум шеърларидан бирида, бостириб келаётган душманга қарши курашга отланган одам ҳаёллари тасвирланади. Спитамен дейди:

*„Шодликка ўралиб келади қайғу,
Зимистон қаърида чақнайди юлдуз.
Илантириб қолар кўзларни уйғу
Ташқарида бўлса-да кундуз.*

Бунда антиподлар мавжуд. Шодликка қайғу ўралиб келмоқда, зимистонда юлдуз чакнапти. Ташқарида кундуз бўлса ҳам кўзлар уйқуда...

*Бу – шундоқ. Йигитлар, ҳали ёшсиз, ёш,
Дилларга тиз солманг сабаб – бесабаб.
Ватанни севишга топингиз бардош,
„Севаман!“ – деб сотиб юрманг гап!..“*

Спитаменнинг сўзлари, ватаним, она ватаним, сени севаман деган шоирларга ҳам ўзига хос дашномдек эшитилади. Ватанни севиш керак, лекин бу ҳақда гап сотиб юриш керак эмас... Балки уни севишга *бардош* топиш керак, дейди. Қанчалик ҳаётий сўзлар!

Туркумдаги иккинчи бир шеърда Спитамен яна шундай сўзларни айтади:

*Даврангизда ўлтираман гоҳ,
Танҳо сезиб ўзни, дўстларим,
Дил ёритмас ҳеч қандай чироқ,
Тинмас ўзбошимча ҳисларим.
Тор кўринар кўзга дунёлар,
Ҳаётим ҳам на қувноқ, на шан,
Элни ўйлаб келган ҳаёллар
Бўлганида тумандай равшан...*

Демак, қаҳрамон ўзини ва келажагини ўйлаяпти. Спитамен ҳаёллари туманли. Лекин шоир антиподдан фойдаланиб, сўз ўйини қилаяпти. „Тумандай равшан“, яъни мана шу асли туманли ҳаёт тушунчасини ўтказиш учун бошқалар диққатини жалб қилмаслик маъносида „равшан“ деган сўзни қўшиб қўйяпти.

*Сизни ўйлаб кечалари ман
Уйқуни-да қуваман нари.
Юз очади нотаниш гулшан,
Аммо бунда йўқсиз, дўстларим...*

Бу „нотаниш гулшан“ албатта, коммунизм таърифи. Ўша йиллар машҳур бўлган тушунча. Унга кўра, совет халқи миллатини йўқотиб, коммунизм даврида яшайди,

тиллер йўқ бўлиб кетади. „Юз очади потаниш гулини,
аммо бунда йўқсиз, дўстларим“ — у „гулшан“да сиз бўл-
майсиз. Ўзбек ўзбек бўлмай, „совет халқи“га айланади...
Қани, бундан кейин Спитамен нималарни ўйлаганикин?

*Дардлар кўп-а! Дардлар беҳисоб,
Кошки эди киришса сўзга.
Онт ичаман, билмайди ҳисоб
Уларни шу тунроқдан ўзга!
Шароб қани? Балки у шоввоз
Калит топар дилнинг қулфига?
Мана қадаҳ, томизинг оз-оз,
Тоқат йўқдир майнинг кўпига!
Сизлар қулғу билан овора,
Қулгингизга қўшилмас уним.
Қайғурингиз бўлмаса, зора
Қайғунгиздан ёришса кўнглим....*

Сиз Ватанни, юртни, миллатни деб қайғуришингиз керак. Агар қайғурсангиз, эҳтимол сизнинг шу қайғунгиз кўнглимни ёритган бўларди... Бу ерда ҳам лирик мотивдан келиб чиқиб, шоир дўстлар даврасини тасвирлар экан, кичик бир шеърда катта дардни кўтариб чиқа олган.

Адабиётимизнинг билимдони профессор Бегали Қосимов билан биз пахта далаларида узок суҳбатлар қурган пайтларимизда, у Муҳаммад Али шеърияти ҳақида гўзал бир фикрни айтган эди. Домла Муҳаммад Али шеъриятининг тағ маъноси ниҳоятда кучлилиги, унинг шеъриятидаги асосий мазмун нимага қаратилганини бугунги кунда очик айтиб бўлмаслиги, аммо уни зехни ўт-кир китобхон илғай олишини гапириб: „Муҳаммад Али жуда катта шоир, унинг шеъриятидаги Ватан мавзуси, озодлик мавзуси шундай иллаган кўзга балқиб туради“— деган фикрларни билдирган эди. Дарҳақиқат, Муҳаммад Алининг кўпгина шеърларида мана шу ватанпарварлик руҳи, Ватан мавзуси, халқ ҳақида куюниш, миллат тақдирини ўйлаш унинг ўз ички кечинмаларидан

чиндан ҳам „олдинда уйкудан турар маҳали“... Шу йўсинда турли шеърлардаги озодлик, эрк туйғулари билан суғорилган сатрлар бир-бирига қўл узатиб, ўқувчида ассоциация уйғотади, фикрларни чархлашга ёрдам беради, яхлит тасаввур туғдиради.

Муҳаммад Али ўн саккиз ёшида – 1960 йилда ёзган „Ватан“ деган шеърни олиб кўрайлик:

*Йўлим тушди сендан кўп йироқ,
Ҳузурингга қайтгумдир бироқ.*

*Ахир айт-чи, бегона элда
Кимнинг бахти, ҳаёти кулган?*

*Кўкка отсанг, ҳатто ҳиссиз тош,
Ерга қайтар, олиб кетмас бош...*

Шеър ёзилган паллалар Ватан деб ёзилган узундан-узоқ сафсатадан иборат шеърлар урчиб ётарди. Ёш шоирнинг Ватан мавзусига ўзига хос йўсинда ёндашиши мақтовга сазовор. Кичкинагина шеърда оддий ҳолатдан, яъни осмонга отилган тошнинг ер тортилиш кучи туфайли тушиши каби оддий ҳақиқатдан шоир чиройли ўхшатиш топадики, натижада шеър юртсеварликнинг гўзал ифодасига айланади. Моҳирлик билан ишлатилган биргина „ҳиссиз“ сифатлаши гап тош ҳақида эмас, инсон ҳақида кетаётганига ишорадир. Шоирнинг маҳорати каламга олинган ҳар бир объектда бошқалар сезмаган жиҳатларни илғаш ва таассуротини ўқувчи билан баҳам кўра олишида намоён бўлади.

Муҳаммад Али шеъриятида „Қизил гул“ асарини алоҳида белгиловчи аҳамиятга эга шеър дейишимиз жоиз. Бу шеър ҳам Ватан мавзусида.

Шеърда шоир ўзининг ички кечинмаларидан келиб чиқиб, Ватан туйғусини чиройли ташбеҳларда беришга интилади. Бунда юртидан йироқда бўлган ўғилнинг хаёллари ва изтироблари жуда гўзал тасвирланган. Шоир

самимий, дилкаш мурожаат йўлини танлаган, бу шеърни соддаликда зухурини топган мураккаблик намунасига айлантирган. Шоир ватанини ҳар кўнгилда ўсадиган қизил гулга қиёслаб, авайлаб сақлашини гўзал тарзда тизади.

*Ватан! Пок дилларнинг бўстонларида
Бир алвон чечаксан, битта қизил гул!
Сен хазон билмассан, эсон-эсонларида
Парвариш этадир ҳар битта кўнгил!*

*Сира кўз олдимдан ўша гул кетмас,
Катта ёзмоқ ишқи қўймас мени тинч.
Қайдадир, қайдадир шеър кезади маст...
Қайда ул Буюк шеър, парвосиз севинч?*

Шеър автобиографик характерга эга. Лирик қаҳрамон – катта оилада вояга етган шоирнинг ўзи. Лирик қаҳрамон агар қишлоқда юрганда „далада бўларди план тўлгунча“. Боғига ниҳоллар ўтқазарди, „Боғи(м) ҳам бўларди оламшумул боғ!“ Энг муҳими, боғида супа олдида „чўғдай қизил гул“ бўй сочиб турарди. Иш аро чарчаганда, „ариклар бўйида мизғиб оларди(м)“. Бирок, энди шоир „алифдай қалам“ни деб йироқларда юрибди, унинг измидан чиқа олмайди. Унга кўнглини ёрди... Қалам унга „Кашф этди бутун бир Ўзбекистонни“! Шоир тушунди:

*Шунда англаб етдим, нечун уй, қишлоқ
Унут бўлиб қолди мен-чун дафъатан.
Битта тушунчадир саҳро-ю гулбоғ,
Битта тушунчадир Уй ила Ватан!*

Шоирнинг кўнглида Ватани бор. Бу Ватан бамисли қизил гулдай кўнгилни обод этган... Ватан меҳри катта ёзмоқ ишқини кўнгилга солади. Шеърда шоир ижодга бўлган муносабатини ва, умуман, ўзининг ижодий кре-

досини кўрсатишга тиришади. Шоир Ватанни васф этишни ният қилган, Буюк шеърни излайди, аммо қалами ожизлигини сезади, „Катта ёзмоқ ишқи бўлди-ку душвор!“ дея ёзғиради. Лекин шоир тинмайди, ёзади-ўчиради, ҳориб-толаркан, иш аро қаламга суяниб мизғиб олади...

*Менга нима эди ўзимни қийнаб,
Ўзни қийнамоқнинг ҳозир пайтимми?..
Бурчлиман, фарзандман! Рост эрур бу гап,
Бари шу фарзандлик бурчининг қайтимми.*

Шоир – Ватан фарзанди, у бурчли, бурчни адо этиш учун ўзини қийнаши лозим, бари азоб-изтироблар ўша фарзандлик бурчининг қайтими, деган чиройли хулосага келади шоир. Фарзанд Ватан олдидаги бурчини адо этар экан, унинг кўнглидаги „қизил гул“ ҳамиша яшнаб тураверади!...

*Хаёлу ташвишининг қўйғил, эй шоир,
Қувнайсан юзингни боққа бурганда.
Сўзга ҳождат борми, қошингда ахир
Ақиқдай Қизил гул яшинаб турганда?..*

Гражданлик шеърятининг етук намунасига айланган „Қизил гул“ шеъри худди бугун ёзилгандай таассурот уйғотади. Ундан самимийлик уфуриб туради. Менимча, ҳақиқий шеърхоннинг фикри ҳам шундай бўлса керак.

Мухаммад Али халқ урф-одатларини тасвирлаш ба-робарида ниҳоятда чиройли хулосалар чиқаради. Масалан, 1963 йилда ёзган „Ҳашар“ шеърини олайлик. Биламизки, ўзбекларда ҳашар яхши удум. Бутун маҳалла-қўй ҳашар қилади. Шеърда бутун қишлоқ аҳли йиғилиб уй қурганлари жонли тасвирланган. Айни пайтда, шу ерда шоир ярим юмор билан қизиқ ҳолатни акс эттиради. Одамлардан бири жазирамада терлаб кетган майкачан йигитга ишора қилиб: „Эй бу жанублик полвон дарров

терлаб кетди-ку!“ дегандай гап қилганда, йигит мана бундай жавоб беради:.

*Менга қуёш доим боқиб турмаса,
Аъзои баданга оқиб турмаса,
Одамларга ўхшаб юрмогим гумон!*

Демак, бу доим қуёш боқиб турадиган юрт Ўзбекистон. Ўзбек бошқа жойда Ўзбекистоннинг қуёшини кўрмаса туролмайди. Ёки:

*Шундай ҳазиллашиб,
Чақчақлашиб,
Отамлашиб,
Кўнгил ёзишиб,
Шод-хуррам,
тепада қуёшни билан
Ўзбек йигитлари қуришмоқда уй!
Офтоб қовуради;
Тер келар,
Тер келар...
Манглайдан,
кўкракдан
яна ва яна.
Уй эса қурилар,
Йўқдан бино бўлар.
Қуради кўпчилик:
юзта қўл,
мингта қўл
Бир бошига ҳовли-жой,
бошпана!*

„Қизил гул“ шеърида уй билан Ватаннинг битта тушунча экани таъкидланганди. Бу ердаги сатрларда уй қуриш ватанга хизмат қилишдек юмуш экани чиройли тасвирланган. Муҳаммад Али шеъриятидаги ўзига хослик шундан иборатки, у қисмда бутунни, бутунда

қисмни кўра олади. Шунга ўхшаш, шоир бу шеърида ҳам уй тимсолида ватанни гавдалантиради, ўзбекона ҳазил-хузуллар, йигитлар ўртасида бир-бирига эҳтиром, қайишганлик, меҳрибонлик, самимият руҳи хукмрон ўзбакий давра кўз олдингизда жонланади.

„Мен тугилган уй“ шеърида ҳам ватан соғинчи самимий ва жозибали тасвирланади. Шеърнинг ҳар сатрида ватан меҳри силкиб тургандай:

*Мен шубҳасиз сенга қайтаман,
Яшамоқдан шулдир муродим.
Сен бўлмасанг унда нетаман?
Резгиланиб кетар ҳаётим
Ёш боладай суярман гоҳи
Энтикиб қошингга борганда.
Ва кўкларга кўтаргум токи
Ўзбек қони қайнаркан танда!*

Ватан мавзуси у ёки бу кўринишда шоирнинг жуда кўп шеърларини нурлантирган, чунончи, „Подшо ва шоир“ (Ватанга душман бостириб кирганда қаламини қиличга айлантиришни истамай, ўз ижоди билан машғул ва мағрур, панада биқиниб ўтирган шоирни жиноятчи деб атаган ватанпарвар подшо қиссаси), „Глобусга боқиб“, „Соғиниш“, „Агар шуълаларга бўсам маҳлиё...“, „Ўзбекистон“ ва бошқа шеърлар шулар жумласидандир.

Инсон кўнглидан турфа туйғулар кечади. Инсонда орзулар бўлиши шубҳасиз, армон ҳам. Бу дунёдан армонсиз ўтмаган инсон йўқ, чунки рўёбга чиқмаган орзу кишига армон бўлиб қолаверади. Муҳаммад Алининг „Армон“ (1970) шеърида мана шу туйғу моддийлашади ва Армоннинг бадий образи яратилади. Уни шеър эмас, бир дoston дегулик. Армон худди инсондай сўзлайди. Шоир ўзининг руҳиятидан келиб чиқиб, узун кечаларда илҳомий ҳолатданми ёки қандайдир хаёл тўлкинида тўлганиб кетади ва „кечалар кўлидан қочиб юлқиниб“ бораётган, „шаффоф парда бўлиб туюлаётган“ „ором-

сиз Рух“ни учратади. Бу рухий армон. У ўлим нималигини билмайди. Ўтганлардан ёдгорлик сифатида „дунё даштларида“ тинимсиз кезиб юради. Армонни орзуси амалга ошмай қолган инсоннинг ҳиссиётлари, ниятлари дейиш мумкин. Армон ҳақида жуда кўп шеърлар ёзилган, аммо у ҳақда мана бундай ижтимоий ракурсда ёритилган шеърни учратмаймиз. Армон туйғусини шоир ниҳоятда чиройли фалсафий асослаб берди. Шоир, бу кимнинг руҳи экан, деб ҳаёлидан ўтказиб-ўтказмай, худди „кўриб тургандай“ Армон ҳайқиради:

*– Мен Армон! – деб ногоҳ ғазаб қилар у.–
Мен ўлим деганга келган қиронман!
Ўлганлар ўйлаган гўзал ҳаёлу
Ўлганлар кўрмаган орзу армонман!..*

Армон тилидан турли тарихий шахсларнинг, масалан, Спитамен, Муқанна, Темур Малик, Зебуннисо, Улуғбек, Машраб... ..қишлоқда мармар ёдгорликда номлари ёзилган урушдан қайтмаган йигирма ўғлоннинг амалга ошмаган орзулари таърифи берилади, қисман ҳаётлари бир-бир эслаб ўтилади. Шу тариқа кенг қамровли тарихий манзара яратади шоир ўқувчи кўз олдида. Армон изтиробли ҳикоя қилар экан, замондош йигитга мурожаат қилади:

*Нурафшон умрингга қара, эй ўғлон,
Гарчи йитиб кетди не-не инсонлар,
Зулматли йўлларни машъаласимон
Ёритиб турибди ўша армонлар!*

Муҳаммад Али ижодида шахсий мотивлардан бошланган шеърлар кейин умумлашма касб этиб ўз-ўзидан Ватан мавзусига бориб уланади. Бунда унга рамзлар ёрдамга келади. Ватан мавзуси Муҳаммад Али шеъриятида мана шундай ёрқин нур бўлиб ўтади. „Қизил гул“да ҳам, уй тимсолида ҳам, юртга тегишли ҳар бир заррада ҳам Ватан акси борлигини кўрсатади шоир.

„Кўҳна Урганч минораси дейди“ шеърида ҳам минора сўзлайди. Шоир Ватан севгиси, ватанпарварлик туйғуларини минора тилидан жуда таъсирчан ифодалайди:

*Йиқилмоқда дерлар мени
Йиқилгувчи йўқ ҳали.
Паноҳ тутган эрлар мени
Қиргин жанглар маҳали.*

*Чингиз босиб келганида
Эгилмаган бу бошим.
Жалолiddин ўлганида
Тўзган эмас бардошим.*

*Аммо... бошим эгилмоқда,
Она Ерга таъзим бу!
Замон-замон алмисоқдан
Асраб келган орзум бу!*

*Она ерга фидо бўлсам,
Ўздан рози бўларман.
Мен ўлмайман! Агар ўлсам,
Тикка туриб ўларман!*

Қарангки, шу тупроқнинг фарзанди бўлган минора ватан учун бош эгади! Она заминга таъзим қилади! Она ер учун тикка туриб ўлишга рози! Шоирнинг моҳирона топган усулидан, таърифидан минора гўё „тирилиб“ кетади, жонли одамдай фикр юритади. Шоирнинг мақсади ҳам шу эди. Ватан учун фидо бўлмоқ керак, факатгина инсонлар эмас, балки ватандаги ҳар бир нарса ҳам! Ойбек айтганидек: „Ҳар бир чўп ҳам ватан учун фидо этишга тайёр тургандай бўлади“.

„Армон“ шеърига қайтайлик. „Армон“ – дунёни фалсафий англашга, инсоннинг умрини фалсафий тушунишга қаратилган ҳаётбахш гўзал шеър ҳисобланади. Бундай шеърлар жаҳон шеъриятида, улуғ шоирлар ижо-

дида бот-бот учрайди. Бу оддий, биттагина деталь асосида бир мавзуга бағишланган шеър эмас. Шеърнинг гоёси салмоқли, камрови кенг, у дунёга назар ташлаб, муқоясага суяниб, ҳаёт моҳиятини, инсон умрини, унинг хоҳиш-истакларини шарафлайди, ўқувчини унинг қадрига етишга чакиради „Армон“ ўқувчини, табиийки, ўйларга толдиради. Инсонлар яшаб ўтадилар, аммо уларнинг кўнглидаги орзулари, қандайдир амалга оширмоқчи бўлган ишлари қолиб кетади. Масалан, Чўлпон „Кеча ва кундуз“ романини ёзган, „Кеча“ романини ўқиймиз, лекин „Кундуз“ деган романи бизга армон бўлиб қолди. Балки Муҳаммад Али шеърда келтирилган кезиб юрган Рух — Армон ўша „Кундуз“ романидир. Ёки ҳаётда буюк миллатнинг буюк ўғиллари кўнгилларидаги улғуниятлар, орзулар амалга ошмай қолиб кетади. Ойбекнинг Амир Темур ҳақида ёзмоқчи бўлгани, лекин ёзолмай кетгани жуда катта армон... Мана шулар ҳақида шоир ўзича мулоҳазаларга берилади. Рухни эзгу орзуларнинг тимсоли сифатида оқ рангда тасаввур қилади ва оқ матога ўралган, деб таърифлайди. Бутун олам жаҳон уйқуга маст ҳолларда ҳам у ухламайди, уйғоқ Рух доим кезиб юради. Шоирнинг назарида Рух тарихий ёдгорликлар, шаҳидларнинг қабрларини бориб зиёрат қилади, уларнинг руҳларидан хабар олади. Балки буни тушунтириш ҳам қийиндир. Шундай буюк, ақл бовар қилмас ҳолат...

Бу балким Ватанни озод кўрмоқ ниятида бўлган, лекин Ватан озодлигини, ҳурлигини кўролмай кетган шаҳидларнинг безовта руҳидир. Балки не-не орзулари бўлган, лекин амалга ошириш имконини тополмаган устозларнинг руҳидир. Бу балким маълум вақт тилига тушов солинган, ўша даврда бор кўнглидаги гапини айтиб бера олмаган Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемирдек улғушоирларнинг руҳидир, армонидир?

Муҳаммад Алининг „Армон“ шеърини бу мавзудаги шеърлар ичида жаҳон шеъриятига қиёслаганда ҳам юқори даражадаги шеърлардан бири дейиш мумкин. Шу

ўринда Миртемирнинг „Агарда“ деган шеърини эслаш ўринли. Миртемир ҳам армонга рухан охангдош бўлгандай, қани имконим бўлса, шу нарсаларни олиб кетардим дея, ўзи азиз билган нарсалар бир-бир санаб ўтилган гўзал шеърини ёзган. Юқорида Муҳаммад Али айни ушбу „Армон“ шеърини телефон орқали устоз Миртемирга ўқиб бергани, устознинг хурсанд бўлгани ҳақида ёзгандик. Бу ерда шоир армонни бедор рух сифатида тасаввур қилар экан, ҳақиқатдан ҳам инсоннинг кўнглида амалга ошмай қолган армонлари ҳамиша бедор бўлишини назарда тутлади.

Жаҳон адабиётига назар солсак, бу мавзуда анча мунча шеърлар ёзилганини кўрамиз. Масалан, А. С. Пушкиннинг машҳур „Демон“ шеърида руҳни „злой дух“ яъни „ёвуз рух“ сифатида тасаввур қилса, худди шунга ўхшаш фикрни И.Гёте шеърида ҳам кўрамиз. Худди амалга ошмай қолган армон инкор қилинган руҳдай туюлади. Айни пайтда бир хил туйғуга шоирларнинг турли нуқтаи назардан қарашлари ҳам қизик. Муҳаммад Али бу руҳни оқ рангда кўради. Бу ҳам шоирнинг ички дунёсидаги эзгуликка мойилликдан бўлса керак. Шоир армон ҳақида фикрларини оқ нурда беришни истайди, армон тўғрисида гапирганда ҳам заминида оптимистик рух ётади. Шоирнинг бир китоби ҳатто „Оқ нур“ (1977) деб ҳам номланган эди. Инсон ўз ниятларини амалга ошириш учун фаол, курашчан, интилувчан бўлиши керак. Шоирнинг инсон кўнглида армон қолмасликка даъват қилишининг ўзи ҳам шеърни, Руҳни оқ рангларда кўришига қандайдир асос бўлгандек.

„Армон“ – катта ҳаётий ҳақиқатни – инсоннинг орзуси, нияти, ишончи ҳеч қачон ўлмаслиги, жисман кетса-да, унинг армонлари бу ҳаётни яшнатиб туришини, яшнатиб бораверишини шарафлаган, ҳаётнинг боқийлигини бадий қиёфада моҳирона кўрсатиб берган асардир.

Шоирнинг 1965 йилда ёзилган „Кўзичоқ“ номли кичик шеъри ҳам жуда содда, аммо сирли:

*Яшил ўтлоқ эркаси, сакрай-сакрай тинмайсан,
Оламда не гаплар бор, англамайсан, билмайсан.*

*Майсаларга эгиб бош, „курт-курт“ қиласан бошим,
Онанг суюб юнгларинг ялаб қўяр мулойим.*

*Нарироқда алаким сени кузатар шу чоқ,
Кўзларида недир бор, ёнида совуқ пичоқ.*

*Сенга боқиб кўзлари тиниб кетса ажабмас,
Сенга қадар пичоги синиб кетса, ажабмас...*

Бу шеър 1993 йилда АҚШ Вашингтон университетида бўлган шеърят кечасида ўқилганда, ундан мутаассир бўлган машҳур туркшунос олима, Вашингтон университети профессори, Ўзбекистон Миллий университети Фахрий доктори Илзахоним Сиртатутас, дарҳол бундай деди:

– Чиройли шеър! Ўзбекистон ҳақида! Ўзбекистон харитаси чиндан ҳам кўзичокка ўхшайди!

Кутилмаган ўхшатиш. Ҳа, шеър кўзичокдай беозор Ватан ҳақида ёзилган, ёнида пичоқ билан нарироқда кузатиб турганлардан огоҳ этмоқда бизни шоир бу ерда!

Шуниси кизикки, биз таҳлилга тортган бу шеърлар ярим аср илгари ёзилган, лекин бугун ҳам жаранглаб турибди! Ҳақиқий шеърят деганлари шу бўлса керак.

Тасаввуфий рух умуман ўзбек мумтоз шеъриятига хос ҳодисадир. Мустамлака замонида ҳатто Алишер Навоий асарларида тасаввуф руҳи йўқ деб ёндошлар, замонавий шоирлар ижодида эса бунда руҳнинг ўзи бўлиши мумкин эмас, деб қаралар, бу ҳақда сўз юритилмасди. Бу, албатта, нотўғри. Чунки тасаввуфий рух ўзбек шеърияти ва адабиётининг „қон“ида бор. Уни албатта ўрганиш ва таҳлил этиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Мана шу маънода Муҳаммад Али ижодига бир назар ташлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Муҳаммад Али шеърятда рамзийлик устивор (тасаввуфий) руҳдаги шеърларни ҳам учратамиз. Шундай шеърлардан бири „Баргларга бош қўйиб ухлайди шамол“ (1974) деб бошланувчи шеърдир. Тасаввуфий деганда, одатда, шеърни асл ҳолида тушуниш эмас, балки сатрлар орасидаги яширинган мазмунни англаб етиш ва шу ҳақда фикр юритиш деб тушунамиз. „Баргларга бош қўйиб ухлайди шамол“ – асли сирларга тўла шеър. Шеърда лирик қаҳрамон суюкли ёрини кўришга келади. Бу ҳол кечаси юз беради, чунки кечаси борлиқ ёт кўзлардан пинҳон бўлади. Ошиқ ёрини узоқдан бўлса ҳам, (шеърда келтирилишича дарчадан) бир кўриб кетмоқчи. Шеър шундай бошланади:

*Баргларга бош қўйиб ухлайди шамол,
Ариқ шилдирайди бир хил йўсинда...*

*Дарчадан хонангга сирғалган оқ нур
Чеҳрангга соларкан қатим-қатим из...*

Яна „оқ нур“! Мана шу парчада келтирилган „оқ нур“га эътибор берайлик. Демак, дарчадан сирғалган оқ нур... Бундай қараганда, кечаси оқ нур йўк, ўша ошиқнинг кўнглидаги ёруғлик, интилиш ошиқнинг назарида шундай туюлаяпти. Унинг кўнглидаги оқ нур оқиб, ана шу дарчадан ўтиб ёрини ёритаяпти. Уни кўриш учун чироқнинг ҳам ҳожати йўк, бари кўнгилдан оккан оқ нурнинг иши. Мана шуни ифода қилмоқчи шоир. Ва шу байтнинг охирида шоирнинг ўзи тан олиб айтади:

У нур ҳаёлимдир, эй кўзи нарғиз.

Ҳақиқатда, бу ерда айтилган оқ нур йўк, оқ нур унинг ҳаёли экан, демак, бари унинг ҳаёлида юз бераёпти... Айни пайтда уйкуга чўмган ёрнинг тимсолини ёритишга йўналтирилган кейинги сатрлар худди шуни исбот этади.

*Пардани силкитар дайди бир экин,
Деворга уринар, кўз йўқда унда...*

Демак, ўша пардани экин силкитиб турибди, бу реал ҳақиқат. У дарчанинг олдида. Ва шабада хонада тентираганини ҳам кўриб турибди, буни кўриб ёр ҳам кулиб қўяди. Демак, ёр ҳам ухлагани йўқ... Машҳур устозлардан Жалолиддин Румийдан („Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил“) таъсирланган Муҳаммад Али „Кўрай десанг, кўзни юмгил шу замон“ сатрини битиб, яна кўзни юмгандан кейин чамани кўриш ҳақида ёзади.... Агар кўзингни юмсанг, чаман кўринади, у чаман – ёп-ёруғ орзуларимдир, дейди шоир. Лирик қаҳрамонининг ёри чамани кўнгил кўзи билан кўраяпти... Ошиқ унга кўзингни юмсанг мени кўрасан, яъни чаман кўринади, дейди. Жуда тасаввуфона таъсирли манзара.

Кейинги вазиятни кузатамиз.

*Ўтруда тошойна. Тошойна ичра
Ёстиққа бош қўйиб ётибсан кундай...*

Демак, ёр тошойна ўтру (рўпара) сида ётибди, ошиқ кўрмаётир, фақат ойна(да) оркали кўради.

*Қирқ кокил кетмишидир, қирқ томон сачраб,
Йигиб олмоққа ҳам беҳолсан...*

Шунда

*Садолар келади садога пайваст,
Қулогинг беркитгил маҳкам шу они!
Қулогинг беркитсанг, эшитилур сас:
У сас – дил тепиши, дилим сурони!*

Илгари кўз юмилса, энди қулоқни беркитгани керак. Қулоқни беркитсанг, ҳақиқат саси эшитилади. У сас ошиқ дилининг тепиши, дилидаги суронлар... Маъшуқа буни қалб билан сезади. Яъни қулоқни бошқа сасларга бекитади, бошқача айтганда, ана шундагина ошиқнинг дил тепиши, қалби сурони эшитилади ёрга.

*Ҳадемай ўрталиқ оқара бошлар,
Ватаним тонглари тенгсиз фусунда!
Мен уйқу бузғувчи одатим ташлай,
Бас, аста чекилай қошингдан...*

Шоир ошиқнинг ёрини кўришга бориб, қарашга ботинолмасдан тошойна орқали кўриши, унга кўзингни юмгил дейиши, яъни менга кўзинг тушиб қолмасин деб интилиши, кулоғингни беркитгин дейиши ва охирида бутун оламини сукунатга чўмдириб, ёрини ухлатиб қўйиб аста қайтишини моҳирона нафис тасвирлаган. Бу ёрга бўлган фидойилик, озор етказмаслик, ёрнинг кўнглига хи-жил солмаслик, хокисорлик... Ёр билмайди унинг келганини, балки келмагандир, балки ошиқ бормагандир, бари хаёлида кечгандир, кечаётгандир... Хоҳласак, шундай қабул қилишимиз ҳам мумкин, деган фикрга келади ўқувчи сирли руҳга чулганган шеърни ўқиб.

Шу ерда бир сатрга алоҳида диққатни қаратиш лозим. Сукунат тўғрисида шоир дейди: „Ўша сукунатда видо ва виқор...“ Машҳур бастакорлардан бири айтгандек, сукунатнинг ҳам ўз оҳанги бор, ўз тили бор. Лекин буни тинглай ола билиш керак. Ошиқ қалби ҳамиша ёр ишқида ёнади, ҳар қандай сукунатда ҳам („кўзини юмса...“, „кулоғини беркитса...“) ёрнинг саси келаётгандай бўлади, ёр билан шивирлашётгандай туюлади... Бастакор фикри билан шоирнинг фикри бир жойдан чиқяпти, демак, дунёга ижод кўзи билан қараладиган бўлса шундай уйғунликларни илғаш осон кечар экан. Шеърдаги „Баргларга бош қўйиб ухлайди шамол“ каби мисралар, сирғалиб кирган оқ нурнинг ёр чехрасига „қатим-қатим из“ солиши гўзал, китобхон кўнглини-да нурлантирадиган бадиий топилмалардир. Шу ўринда устоз шоир Асқад Мухторнинг „Шеърят“номли манзумасида ниҳоятда топиб айтилган сатрлар ёдингизга тушиши табиий:

Сени танидим

Олам сирга тўлди,

*Япроқни китобдай ўқий бошладим,
Қалбимда булбуллар сайрайдиган бўлди.
Ойга қараб туриб кўзим ёшладим.*

...

*Олам гўзаллиги – қалбимнинг мулки,
Одам гўзаллиги – қалбимнинг мулки!*

Муҳаммад Али ижодида гўзалликни қалб мулкига айлантирадиган шеърларнинг туғилиши катта истеъдоду шеърятга чин ошнолигидан экани шубҳасиздир.

Шоирнинг яна бир шеърини таҳлил қилсак, бу „Сен“ деб аталади. Уни шеърятимизнинг ёрқин намуналаридан бири, деб бемалол айта оламиз. Аввало, унинг „Сен“ деб аталишнинг ўзида катта маъно бор. Аллоҳни биз сизламаймиз, сенлаймиз.

Бу ўта яқинлик, ҳамрозлик белгиси. Шеър ҳам „Сен“ деб аталади. Бу шеър бизнинг фикримизча, мукаммал (абсолют) мутлақ гўзаллик тимсоли бўлган Аллоҳга бағишланган. Лекин бу ерда „Аллоҳ“, деган сўз йўқ, фақат „сен“ деб айтилади. Шеър классик шеърят услубида ёзилган.

Мана, биринчи бандидан сатрлар:

*Сен бир гулсан, гулки ифोर исларин
Шамолларга таратмаган, сочмаган.*

Гул ўзининг гўзаллиги билан, мукаммаллиги билан кишини шу қадар маҳлиё этадики, у ифोर исларини шамолларга таратмаган, сочмаган, ўзида сақлаган.

*Илтижсоли эсса ел, сарин-сарин,
Истаб туриб оғушини очмаган...*

Сарин еллар эсиб турса ҳам оғушини очмаган бир илоҳий гўзаллик ҳақидаги ажойиб жозибали сатрлар...

*Сен бир шароб, қадаҳдаги лолагун,
Лим-лим тўлган, тўкилмоқни билмаган.*

*Тўқилса ҳам, тўқилмаган мен учун,
Қатраси ҳам менга насиб қилмаган.*

Дикқат қилинг: бу шароб оддий шароб эмас, балки бу бода, яъни Аллоҳга бўлган шавқ-завқ ифодаси. Шавқнинг номи бу. Лим-лим тўлган қадах эса инсоннинг кўнглиг косаси, унинг лим-лим тўлиши ва қатра ҳам тўқилмаслиги мукамаллик белгисидир, қусурсиз гўзаллик намунасидир. „Тўқилса ҳам тўқилмаган мен учун, Қатраси ҳам мен учун насиб қилмаган“ – ҳақиқатда, катранинг насиб бўлиши ошиқ учун қўл етмас орзу, балки етишиб бўлмайдиган нарса. Мумтоз шеърятимизда Навоий, Машраб, Бобур, Огаҳий, Увайсий ғазалларида мана шундай ҳолатлар ёритилади. Чунки ёрга етишиш мумкин эмас. „Ёрга етар кун борму, ёронлар“ деб ёзган эди Машраб.

Кейинги бандда қизиқ ҳолатни таърифлайди шоир:

*Сен бир кўзгу, оптоқ тонгдан тиникроқ,
Тун ярмида ёнган юлдуз нуридай.*

Демак, у гўзал кўзгу экан. Ҳақиқатда, ўзимизни бу кўзгуга солиб кўришни истаймиз. У оқ тонгдан ҳам тиникроқ, Тун ярмида ёнган юлдуздай яркироқ. Чунки туннинг ярмида юлдузнинг ёниши чинакамига порлоқ кўринади. Бу ўхшатишлар заминида гўзаллик ётибди. Ошиқ кўзгуга қараб, ўзининг ҳолини кўрмоқчи.

*Жамолинга термуламан мен, бироқ
Кўзим кўрмас сени сеҳринг зўридан...*

Ошиқ кўзгуга қараб, ўзини эмас, ёрнинг жамолини кўрмоқчи! (Эслайлик: „Баргларга бош қўйиб ухлайди шамол...“ шеърида ҳам ёр тошойна ўтру(рўпара)сида ётади, ошиқ кўрмайди, фақат ойна орқали кўради.) Аммо бу унга насиб этмайди. Чунки ёрнинг сеҳри шунчалар кучлики, зўрки, жамолининг нурафшонлиги шунчалар юксакки, шундан тикилади-ю кўзгуда уни кўролмайди!

*Сен бир кўшиқ, ҳиссиётли, тугёнли,
Оҳанглари серфусуну сержаранг.
Куйлай дейман кўнгилдаги иймон-ла,
Кўнгилнинг ҳам, овознинг ҳам ҳоли танг.*

У бир кўшиқдай, куйдай ҳиссиётли оҳанглари борлигини қамрайдиган, ошиқ ана шу (ишқ) кўшигини куйламоқчи бўлади. Кўнгилдаги бутун иймонни кўйиб шу кўшиқни куйламоқчи, аммо кўнгил кучсиз, ожиз қолади, овози ҳам етмайди.

*Сен бир орзу, милтираган олисда,
Гарчи ўзга томон элтар йўлларим,
Мажлисингни, висолингни дил истаб,
Қўл чўзаман, аммо етмас қўлларим.*

У бир орзу бўлиб қолди, аввал гул, кўзгу, шароб эди, улар моддий, гўё кўрса бўларди, кейин кўшиқ бўлди, энди орзуга, ҳаёлга айланди. Олисларда милтираб турган орзу... Уни йўли бошқа томонга олиб борар экан, барибир ёрнинг висолини дил истаб умидвор қўл чўзади, аммо қўли етмайди...

Мана шу сатрлардан кейин шоир шеърини якунлайди:

*Сен – ниятсан, сен – умидсан, сен – ҳаёт,
Борлиқ-йўқлиқ ғамларини емассан.
Сен – роҳатсан, фароғатсан умрбод,
Фақат менинг жонимга жон эмассан!*

Шеърнинг юқоридаги калит сўзларига энди „нийат“, „умид“, „ҳаёт“, „роҳат, фароғат“лар ҳам кўшилди. Сен борлиқ-йўқлик ғамини емайсан, роҳатсан, фароғатсан умрбод. Фақат менинг жонимга жон эмассан.... Сенинг васлингга етишиш мумкин эмас...

Шеърни ўқиб, ундан бағоят мутаассир бўлади киши.

„Шоир“, „Тенгингни кўрмасмен бу баҳру барда...“ деб бошлангувчи шеърлар ҳам тасаввуфий руҳдаги шеърларнинг ёрқин намунаси экани билан ажралиб туради.

Одатда, мумтоз шеърятимизда тасаввуфий ғазаллар атайлаб ёзилмайди, балки табиий йўсинда туғилади. Шундай бўлгани учун ҳам ундай шеърлар таъсирли чиқади. Муҳаммад Алининг биз кўриб чиққан шеърлари ҳам бундан мустасно эмас.

Шоир ижодида умуман ҳазил-мутойибага мойиллик бор, ана шундай ҳаётбахш руҳ билан битилган шеърлар анчагина. Унинг шу йўсинда ёзилган „Булбул“, „Фил билан лайча“, „Мақтанчоқ шоир ва илғор пахтакор суҳбатидан“, „Янги танишлар“, „Морбоз ва кўзойнакли илон қиссаси“, „Ўзимизнинг болта“, „Икки карра тўққиз“, „Эр билан Хотин“ каби шеърлари, „Дедилар, ёр кетди...“, „Ғапларнинг хили кўп...“ деб бошлангувчи рубоийлари ўқилганда ҳамиша юзларга табассум ёйилади. Булбулнинг нега фақат баҳор чоғи сайрашини сўраган набирага бобонинг жавоби шу тарзда берилади:

*„Билиб ол! – дейди чол. – Булбул ҳам ёр деб,
Кечалар чарчамай сайраб сиқар маст.
Ёрига етишгач ташвишии ортиб,
Шўрликнинг сайрашга вақти ҳам қолмас!“*

Бу ярим ҳазил, ярим чин қиёснинг тагида чуқур фалсафий маъно ётибди. Ёки, тўнка ёриш учун ўғлини кўшниникига болтага чиқарган одамнинг кўшниси болтасини бермаганида айтган сўзларида, кулгили ҳолатда унинг характери очилади:

*Одам бўлмади-да, баттол,
Очкўз, зикна, мўлтони!
Майли, ўғлим опчиқа қол
Ўзимизнинг болтани!..*

Муҳаммад Али шеърятида 3 мухаммас, 6 сонет, бир неча рубоий, фардлар мавжуд. Аввало, шоирнинг бу жанрларда намуна учун бир-иккита шеърлар ёзганини кўрамыз. Шунини айтиш керакки, намуналар юксак та-

лабларга жавоб бера олади. У Навоийнинг „Келмади“, Машрабнинг „Ёр олдида“, „Қилгил назар сен...“ сингари машхур ғазалларига баланд савияда мухаммаслар боғлади. Ҳар уч мухаммас ҳам юксак бадиияти билан ўқувчилар меҳрини қозонди.

Масалан, Навоий ғазалида – лирик қаҳрамон толеи баландлигидан хурсанд: у ниҳоят „сарви гулрў“нинг келаман, деган ваъдасини олишга эришган. Бу камдан-кам учрайдиган ҳодиса! Бироқ, ёр келмайди. Ошиқ чексиз изтиробда... Муҳаммасда эса, ошиқ ёр ваъдасини олиш у ёқда турсин, ўзини кўрмаган ҳам, лекин умид билан яшайди, ёр ҳаёли билан тирик. Ҳозирча эса „гирифторлик куйи“ни чалиш билан ўзини овутади. У ғазалдаги ошиққа дейди:

*Ул гули ҳумро келур, фармониға сунгил бўйин,
Эй Али, дард созин ол, чалгил гирифторлик куйин,
Гар келурман, дебди ёр, бас, сен шукр қилгил, суйин,
Эй Навоий, бода бирлан хуррам эт кўнглинг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади...*

Муҳаммасда „ёр не жафо еткурса, уни ўзининг толеи деб билган“, шундан „ҳасратни – она, ғурбатни – ота, ситамни – сингил“ деб таниган жигарсўхта ошиқнинг ёрқин тимсоли яратилган.

Шоирнинг „Юрагим“, „Яшаш маъноси“, „Соғиниш“, „Тенгдошларимга мактуб“, „Ирмоқ“, „Бекинмачоқ“, „Мен ўзим, ўзим“, „Шоирга“, „Пиёда“, „Ҳаёт абадий“, „Ватан“ каби ва бошқа кўпгина юқори савияда ёзилган шеърлари ҳақида ҳам ижобий фикрлар айтиш мумкин.

Сўнгги йилларда Муҳаммад Али кўпроқ насрда қалам тебратса-да, шеърятни унутмади. Турли мавзулардаги шеърлари билан шеърхонлар кўнглини олишга тиришди. Унинг Амир Темур ҳаётига бағишланган „Авлиёнинг башорати“ (2011) достони, „Кўнгил найлари,“ (2016) шеърӣ китоби бунинг исботи.

Шоир кичик жанр – фард ёзадими, йирик шеърӣ асарми ўз лузумига (принципига) содик қолган ҳолда бадийликка урғу беради. Қадрдон мавзуси Амир Темур ҳақида „Амир Темур монологи“ лирик достони шоирнинг ёрқин асарларидан бирига айланди. Гарчанд шоир уни дoston демаган бўлса-да, асар салмоғидан келиб чиқиб дoston дейиш мумкин. Темурбек тилидан монолог шаклида айтилган сўзлар Амир Темур шижоатига хос, босган қадамларига мосдир. Достонда Соҳибқирон Амир Темурнинг сажияси, қалби, орзу-ўйлари, инсон зоти, дўстлик, Ватан ва олам ҳақидаги мулоҳазалари пишиқ ва сиқик шеърӣ сатрларда ўз аксини топган.

*Исмим Темурбекдир, Турон ўғлимен,
Юртимда ёв кўриб, бағри тиглимен.*

Агарда Темурбек ўзини юрт ўғли деб билмаган, қарамликдан бағри тилинмаган бўлганида келажакда амалга оширилиши керак қутлуғ ишларга қўл уролмас эди албатта. Ватан дея нимадир қилиш учун юракда юрт севгиси, халққа фидойилик бўлиши керак.

*Мен Ватан, Ватан деб дунёга келдим,
Ватанни қўзимга тўтиё билдим!*

Элим деб яшагани бошига кўтарган Темурбек Туронни ягона мамлакат этиб бирлаштирди. Кичик достонда босқинчилардан юртни озод қилишни ўйлаган мард ўғлон Темурбекнинг бутун ҳаёти кўз ўнгимиздан ўтади. Машҳур санъаткор Ўзбекистон халқ артисти Эркин Комилов ушбу монолог асосида ихчам телеспектакль тайёрлаб, телетомошабинларни бағоят хушнуд этди.

Муҳаммад Алининг кейинги йиллардаги шеърларида ранг-барангликни кузатамиз.

Қуйидаги фард бунга мисол бўла олади:

*Жамолинг, ажабки, бир жаннатроӣ,
Мисоли юргандек жаннат аро ой...*

Мумтоз адабиётимиз анъаналари асосида ёзилган бу фарддаги сўз ўйини мазмунни бойитиш билан шаклга ҳам хусн берган. Шоирнинг „Ҳаёт тигиз“ шеъри кундалик турмуш ташвишлари қанчалик тигиз бўлмасин, инсон кўнглида интилиш, яратиш туйғуси ҳеч қачон тўхтамаслигига ишорадек. Атрофингдаги ижобий ўзгаришларни кўриб завқ туйиш, ўсиб келаётган баркамол авлод шиддатидан завқланиб, ҳаётда ортда қолмай қадам ташлаш ва ёнишга даъватдек:

*Ўзинг билан бошқаларни ҳам
„Ватан!“ дея олға бошласанг!
Десанг: „Ватан!
Онажон!
Онам!..“
Ёниб,
ёниб,
ёниб яшасанг!*

Шеърдаги кўтаринки руҳ китобхонни бефарқ қолдирмайди, кўнглида ижобий туғулар уйғотади.

„Кўз васфида“ лирик шеърида кўз таърифи тирик инсонга берилган сифатлардек чиройли тасвирланади:

*Кўз айтадур, айтганлари меҳрли,
Гайбдан келган садо каби сеҳрли.*

*Кўз кўради туйғуларнинг қатини,
Изҳор айлар кўнгил муҳаббатини.*

*Кўз ёнади, ёниб турган замони
Нурга чулғар буткул Еру самони.*

*Кўз эркалар, суйганини ким билар,
Ўз жойида туриб ёрга интилар.*

*Кўз учади... ҳеч ким ундай учолмас,
Кўз қучади, ҳеч ким ундай қучолмас...*

„Ёруғлик Шарқдандир“ шеъри ғафуроно фалсафийлиги била ажралиб турса, „Икки бўйдоқ суҳбати“да шоир шарқона урф-одатларни енгил юмор билан тасвирлайди. Шоир қайси мавзуда ёзмасин, унинг шеърлари зимнида шарқ кишисининг юраги уриб туради.

Шоир шеърларида сўзни турлича жилолантириш йўллариини излайди, сўз санъати сирларини натижада сўзлар товланиб, турфа маъноларни англатади:

*Топишмоқ айтасиз, қийин топишмоқ...
Топишмоқ сиз билан қийин, топишмоқ...*

(„Топишмоқ“ шеъри)

*Кўнглимни бир жойга қўяйин, десам,
Бир жой жойидамас, у ҳам бир жойда...*

(Рубоийдан)

*Гар еринг бор оёқ остида,
Бўлмайсан хор оёқ остида...*

(„Боқий дунё“ шеърый романидан)

Муҳаммад Али адабиётга шеърлари билан кириб келган бўлгани учунми йирик адабий полотнолар яратсада, ҳар бир жанрда бирдай қалам тебратишга ҳаракат қилади. Унинг 2016 йили нашр этилган „Кўнгил найлари“ шеърый тўплами фикримиз далилидир.

Биз Муҳаммад Али шеъриятидан турли мавзуларга бағишланган айрим шеърлар ҳақидагина фикр юритдик. Яхши шеър эскирмайди деган гап бор. Олижаноб туйғулар маҳсули сифатида қоғозга туширилган шеърлар Муҳаммад Али шеърятининг салмоқли қисмини эгаллаган. „Сен шоирсан, қалбингда бор илоҳий бир ўт...“ дея ўз тийнатиини тафтиш қилгани учун ҳам шоир шеърларида шеърхонга фароғат берувчи тафт, сурур бор.

„МАШРАБ“

Муҳаммад Али 1966 йил – Москвада таҳсил олиш жараёнининг охирги йилида ўзининг „Машраб“ деган достонини ёзди. У жабрдийда шоирнинг ҳаётини ўрган-ди, ғазалларини мутолаа қилди, „Девонаи Машраб“ сингари халқ қиссаларини кидириб топди. Халқ ораси-да кезиб юрган қизиқ-қизиқ, пурмазмун латифалар ҳам четда қолмади. Буларнинг бари ижод жараёнида муал-лифга катта ёрдам берди.

Ўша пайтда Бобораҳим Машраб ҳаётига, шахсиятига ғаразли қарашлар мавжуд эди. Унинг ғазаллари асосида янграган қўшиқларни ҳамма яйраб эшитар, роҳатланар-ди. Аммо Машраб шахсияти, ижоди ҳақида сўз очилса, шўролар айтардиларки, у – диндор, диндорлар дердилар-ки, у – даҳрий деб... Мана шундоқ аросатда қолган Маш-раб шахси тўғрисида жуда кўп натижасиз баҳслар туғи-лар, бу нарса унинг ҳақида бирон асар яратмоқчи бўлган ижодкор қўлини боғлар, йўлини тўсар эди.

Муҳаммад Алининг достони 1967 йилда „Шарк юлдузи“ журналида дунё юзини кўради. Шоир дадиллик билан, 1936 йилда ёзилган Ойбекнинг „Машраб“ шеърини ҳисобга олмаганда, ҳали ўзбек адабиётида бадний об-рази мавжуд бўлмаган Машрабнинг ёрқин сиймосини тасвирлаб берди. Муҳаммад Али талқинида, Машраб, дас-таввал даҳрий ҳам эмас, мутаассиб диндор ҳам, ҳаётнинг паст-баландини бошқалардан кўра яхшироқ англаган, оқ билан қорадан яралган дунёда ҳақ (ҳақиқат)ни кидирган, моддий ва маънавий дунёни англашда, кўкда Худони, ерда ўзинигина тан олган, Ҳақ билан ўзининг ўртасида ҳеч қандай воситачини кўришни истамаган зукко шоир, мутасаввуф аллома...

*Мен бор эдим бу жаҳонда,
Бор эди ёлғиз санам.
Ўртамизда ломаконда
Қоврилар эрди ситам.
Ўртамизда ҳеч нарсa йўқ,
Яъни бўлсин илоҳий.
Пир нимадир, худди йиртиқ
Қаландарнинг қулоҳи...*

– дейди Машраб достонда. Ёш шоирнинг ўз достонида ўша пайтда тасаввуф тушунчаси доирасида фикр юритганининг ўзи жасорат, янгилик эди. Унинг шеърларида тасаввуф руҳи борлигини юқорида кўрдик.

„Жаннатдан қувилган Одам Атодай, Ҳаётин бошларди шоир қайтадан“ дейди муаллиф. Машрабнинг фожиявий ҳаётини тасвирлар экан, „менга қорани оқ қилиб кўрсатишга ҳуқуқ берилган эмас“, дейди ва ҳақиқатни ёзишга бел боғлаганини таъкидлайди.

Айтиб ўтилганидек, Машраб фақат Аллоҳга сиғингани, ерда ўзига ишонгани учун ҳам у шундай сатрларни дадил иншо этган эди:

*„Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на керак.
Қолгон Иброҳимдин ул эски дўконни на қилай?“*

Буни диндорлар Маккага бориш керак эмас, деб тарғиб қилмоқда, маъносида тушуниб, шоирга дашномлар бердилар. Аслида эса, Муҳаммад Али фикрича, у Худога бағишланган ғазалдир, ёр бу – Худо, бода эса унинг шавқи. Агар кўнглингда Худо бўлмаса, борлигининг унинг шавқи билан обод бўлмаса, Маккага бормоққа ҳожат йўқ, мабодо шу ҳолда Маккага борадиган бўлсанг, унда Каъба сен учун каъбатилло бўлмайди, балки Иброҳим Халилulloҳ курган кичкинагина дўконлигича қолаверади холос...

Муҳаммад Али Машраб тийнатининг ўзига хослигини яхши очиб бериш учун шоир ижодидан мисоллар олиб, достоннинг умумий руҳига сингдириб юборади.

Ёшлик шижоати билан ёзилган „Машраб“ достони ўзбек шеъриятида том маънода янгилик бўлди. Биринчидан, дoston ўзбек шеъриятида Машрабдек мураккаб шахс образи яратилган илк йирик асар бўлса, иккинчиси, унинг тарихий мавзуда ёзилганлиги. Маълумки, бу пайтлар тарихий мавзуда ёзиш жуда „нозик“, „хатарли“ иш эди. „Навой“ романини ёзган улуғ адиб Ойбек „ўтмишни идеаллаштиряпти“ деб дашномларга қолиб, рухий қийноқларга ташланганди. Дoston ўзбек шеърияти учун нисбатан янги шаклда, октавада, яъни ҳар бир боб саккизликдан иборат шаклда битилди. Бу шакл Европа шеъриятидан, хусусан, буюк инглиз шоири Жорж Гордон Байрон ижодида („Чайльд Гарольд зиёратлари“, „Дон Жуан“), М.Ю.Лермонтов шеъриятида яхши қўлланган. Муҳаммад Али бундай шакллардан умуман унумли фойдаланган („Юрагим“, „Қаландар умри“ шеърлари) „Боқий дунё“ шеърый романи учун махсус роман банди яратилганини ҳам айтиб ўтайлик.

Дoston ёш шоирнинг ютуғи бўлди. У дostonда Машрабни ҳақиқий инсон сифатида кўрсатишга, уни тушунишга ҳаракат қилди. Асар дарҳол оғизга тушди, устозлар диққатини ўзига тортди, адабиётга салоҳиятли, теран фикрли ёркин ижодкор кириб келаётганини намойиш этди. Ўша йилиёк матбуотда дostonга тақризлар эълон қилинди, машҳур мунаққид ва адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов сўнгги эллик йил ичида пайдо бўлган шеърый дostonларни таҳлил қилар экан, арзирлик дostonлар қаторида „Машраб“ дostonини тилга олиб ўтади. Лекин булар кейин.

1968 йилдан 1969 йилга ўтар кечаси янги йил оқшомида Ёзувчилар уюшмасида бир ажойиб байрам кечаси уюштирилади. Бу ерда Муҳаммад Али Асқад Мухтор билан суҳбатлашиб қолади ва дoston ҳақида улкан адибнинг фикрини сўрайди. Асқад Мухтор бепарво: „Ҳа, биринчи гал учун бўлади“, деб жавоб беради... Воқеага сал олдинроқдан назар ташлайлик. Гап шундаки, дoston журналда терилаётган пайтда Асқад Мухтор Ўзбе-

кистон Ёзувчилар уюшмасининг котиби бўлиб ишлар, кўпчилик ёшлар бу ижодкорнинг фикрларини олишга интилардилар. Унинг айниқса „99 миниатюра“ деган сермазмун китоби ёшларнинг ўртасида кўлма-кўл бўлиб ўқиларди. Асқад Мухтор ёш шоирдан дoston билан танишиш истаги борлигини билдириб, журнал корректурасини келтириб беришни сўрайди. Илтимос қондирилади. Ёзувчилар уюшмасида муҳокамадан ўтган дoston журналда 1967 йилда босилиб чиқади, ammo орадан бир йил ўтса ҳамки, улкан адиб ёш шоирнинг „Машраб“ дostonи ҳақида бирон фикр билдирмайди...

Бунинг сабаби кейин маълум бўлди. Юқори адабий доираларда қуйидагича фикр туғилган экан: корректурани олиб ўқиб, танишиб кўриш керак, Бобораҳим Машраб жуда ҳам зиддиятли шахс, бу ҳақда жуда катта олимларимиз, адибларимиз, жумладан, Ғафур Ғулом, Комил Яшин, Миртемир ва бошқалар ёзишни ният қилган эдилар. Лекин маълум бир сабабларга кўра ҳали асарлар ёзилмади. Энди бир ёш шоир чиқиб, ўзича асар тўкибди. Унинг асари арзийдиганми ёки бу мавзуни яна ҳам чигаллаштириб юборадиганми, обрўйини тўкиб қўймайдими, деган маънода дoston ҳақида фикр бериш Асқад Мухторга топширилган экан. Бундан, ўша пайтларда ижодкор олдиди маълум бир фикрни айтиш, янгилик қилиш борасида катта тўсиқлар борлигини кўриш мумкин, бунинг оддий ўқувчи, ҳатто ижодкорнинг ўзи ҳам баъзан пайқамай қоларди.

„Машраб“ шоирнинг биринчи дostonи эмас. Бу маънода 20 ёшларида ёзган „Гулбадан“ деб номланган, кейинчалик „Муҳаббат“ деб эълон қилинган дostonни айтиб ўтиш керак. Иккинчиси „Фарзанд“ деган дoston эди, у эълон қилинмаган, лекин бу дostonлар кўп ишланган бўлса ҳам улар ёшлик машқлари бўлиб қолаверди. „Машраб“ дostonини матбуотда эълон қилинганига кўра шоирнинг биринчи дostonи дейиш мумкин.

Ёш шоир дostonда „ўзининг Машраби“ни яратди. Тасаввуфий шоир сажиясини, характерини ўрганиш

учун халк орасида юрадиган кўп афсоналардан, латифалардан ҳам ижодий фойдаланди. Масалан, ўша нақллардан бирида шундай дейилади: Бобораҳим ҳар куни мактабга борар экан; отаси бўзчи бўлган; мактабдан келиб дастгоҳда ишлаши, отасига ёрдам бериши керак. Кунлар шундай кечади. Лекин бир кун муаллим Мулла Бозор Охунд шоирнинг отаси Абдуваҳоб хўжага: „Ўғлингиз мактабга бормаяпти“, – дейди.

– Бобораҳим ҳар куни елкасига китоб, дафтарлар солинган ҳалтасини осиб мактабга кетади-ку! – жавоб беради хайрон ота...

Бу ерда қандайдир сир борлигини фаҳмлайдилар. Бир кун муаллим билан ота пинҳона Бобораҳимни кузатадилар. Машраб уйдан чиқиб мактабга жўнайди, лекин йўл айрилган жойда мактабга эмас, тескари томонга – қабристонга қараб бурилади. Қабристонга борганда Машраб бирдан ғойиб бўлиб қолади. Шошилиб борсалар, Машраб бир очиқ қабрда ётган эмиш.

– Эй бўтам, сиз бу ерда нима қилиб ётибсиз, сабоққа боришингиз керак эди-ку! – дейди Мулла Бозор Охунд, отаси ҳам шу гапни такрорлайди. Машраб уларга қараб:

– Эй устоз, сизга бир саволим бор, агар шу саволимга жавоб берсангиз, мактабга бораман, – дейди.

– Айтсунлар, қандай савол экан?

– Бу томонимда оқлар ётибди, бу томонимда қоралар... Айтинг-чи, менинг руҳим қайси бирида? – деб сўрайди Машраб.

Устоз жавоб беради:

– Эй бўтам, бизнинг қўлимиздан келмайдиган саволни бердилар, буни фақат Аллоҳ билади...

– Агар мен юз йил отамга, муаллимимга хизмат қилсам, уларнинг дуоларини олсаму лекин менинг руҳим қоралар томонида бўлса, мен қора кетаман; агар мен отамга хизмат қилмасам ёки муаллимимни ранжитсам ёки бошқа бўлсам ҳам руҳим азалдан оқларда бўлса, оқ кетаман! – дейди Машраб шартта...

– Эй бўтам, сизнинг мактабга боришингиз шарт эмас экан, бу палладан ўтибдилар!..– дебди хайратда устози.

Муаллиф ўз достонида бу ривоятдан шу туришда фойдалана олмади, бунинг имкони йўқ эди, у пайтда бунга мистика деб қараларди. Лекин шоир ривоят мойсини моҳирлик билан икки сатрга жойлай олди:

Қора ранг – қабристон аломатидай,

Оқ – ёруғ дунёнинг кароматидай.

Бу ўринли ўхшатиш жуда яхши топилганини таъкидлаш керак.. Достон қаҳрамони Машрабнинг умри – оқ билан қора ўртасидаги курашдан иборат, шоир ўша оқ рангни кидиради, бутун умрини шунга бахшида қилади... (Юқорида келтирилган шеърлардаги „оқ нур“ беихтиёр эсимизга тушади. Шеъриятимизда кейинчалик, умуман, оқ нур мотиви кучайиб кетганини таъкидлаш жоиз). Севгиси пайхон бўлади, ўзи дарбадарликда кезади. Машрабнинг юртни кезиб қаландарлар билан юрган пайтларини муаллиф жуда чиройли тасвирлайди. Масалан, бир жойда чўли маликда ҳордиқ олиб ўтирганларида Холтой деган қаландар завқ-шавқ билан Машраб ғазалини ўқий бошлайди. Чунки Машрабнинг ғазаллари кулоқдан кулоққа ўтар, ҳамма дарҳол ёдлаб олар эди. Қаландарлардан бири бўлиб юрган шоир ўзининг Машраблигини ҳеч кимга айтмайди. Достонда унинг сиймоси мақтанишдан йирок бўлган ажойиб камтарин, камсукум шоир сифатида яратилган. Машраб ҳалиги қаландарга дейди: „Қўйсангчи бўлмағур ғазалингни! Ундан кўра бир латифа айтиб берсанг макбулроқ бўлар эди!“ Холтой: „Нималар деяпсиз? Бу Машраб тўранинг ғазали-ку!“ Машраб: „*Роса йиглапти-да Машраби қургур!* Жуда хом ёзилипти, бундай ғазални ўқиб юрма!“ Қайсар қаландардан дарғазаб бўлган Холтой ўрнидан туриб Машрабни дўппослай кетади. Одамлар ажратишга шошиладилар. Машраб аста ўрнидан турар экан, пинҳона жилмаяди ва ўз-ўзига дейди:

*„Ахир шоир учун бу сийловдан ҳам
Ортикроқ толени кўрганми олам?“*

Бу сатрлар Машраб тилидан айтилса-да, у фақат Машрабагина эмас, балки умуман ижодкор сиймосига тегишлидай жаранглайди. Сатрлар тагида теран ва аччиқ ҳаётий ҳақиқат бор.

Достонда шоир ўша пайтдаги юртимиз, халқ турмуши манзараларини тасвирлашга, асосан, Машрабнинг руҳини чизишга ҳаракат қилади. Достоннинг охириги бобларида Балхда дорга тортилаётган Машрабни „сарбадор“ деб таърифлайди. Бу жуда қизиқ ҳодиса, чунки Машрабнинг тақдири дор билан боғлиқ. Уни сарбадор дейишда катта мантиқ бор. Муаллиф, Навоийдек, Синодек ва уларга ўхшаш кишилар, яъни ҳаёт йўлларида маъни топа олганларнинг барини сарбадор деб улуғлайди. Машраб сингари ўзини Аллоҳга, Худога бағишлаган, фоний дунёда оқ рангни қидирган, излаган ва ҳаёт ҳақиқатини топишга ҳаракат қилган инсонларни рамзий маънода „сарбадорлар“ деб атайди ва Машрабни ҳам ўшалар сафига қўшади. Достоннинг дастлабки номи ҳам ўқ мағиз бўлиб ўтган ўша фикрни ёритишга хизмат қилсин, деган маънода „Сарбадор“ деб номланган эди.

Ўша йиллари тарихий мавзуда асар ёзиш ижодкордан жуда катта масъулиятни, эҳтиёткорликни талаб қиларди. Чунки замон руҳи тарихий шахсларга ижодкорнинг ўз нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёндашишни кўтармас эди. Достоннинг муҳим жихатларидан бири муаллиф позициясининг аниқлиги, Машрабни инсон ва шоир сифатида талқин этилишидир. Муҳаммад Али ўз асарида Машрабнинг бевосита ижодидан, яъни ғазалларидан ўрнини топиб мисоллар келтиради ва уларни достоннинг умумий руҳига сингдириб юборади. Машрабнинг ғазалларидаги фикр залвори, теранлик ва айни пайтда шеърӣ ўйноқилик, жозиба достонга ўтган, дейишимиз мумкин. Муҳаммад Али достонни ёзишда 8 қаторлик шеърӣ бандни танлагани бежиз бўлмаса керак.

Достонда шоир бир ҳаётий ҳақиқатга диққатни қаратади. Ҳаётнинг ғаройиблиги, инсон табиатининг қарама-қаршиликларга тўлаллиги аён. Инсон ҳаётида меҳрнинг кўплигидан, ортиқлигидан билиб-билмай (бу – ё ғофиллик, ё нодонлик!) яхши кўрган нарсасини нобуд қилиб қўйиш, айрилиб қолиш ҳолатлари тез-тез учраб туради. Бу – парадокс. Шоир достонда ана шундай бир воқеани қаламга олади. Балхда, бир арқончи, довруқ таратган қаландар шоирни таниб қолиб, эъзозлаб ўзининг уйига чақириб меҳмон қилади. У арқон тўқир, арқонлари жуда машҳур экан. Шоир кетмоқчи бўлади, арқон сотиб тирикчилигини ўтказиб турадиган арқончи, болаларининг ризқидан иккита нонни шоир халтасига солиб кузатиб кўяди.

Машраб дорга осилади, деган хабар тарқалганда, арқончи югуриб борса, кеча эшган арқони дорда, Машрабнинг бўйнида турибди!

Эҳ! Ўзи тишитган чилвир-ку, эвоҳ!

Машрабнинг бўйнига солинган арқон!!!

Муаллиф мохирона илғаб олган қизиқ ҳаётий нуқта ўқувчини қаттиқ хаяжонга солади: арқонни сотиб унинг пулига олинган нондан Машрабнинг халтасига солиб берадилар... Ўша нон гарови бўлган арқон эса Машраб умрига зомин бўлади...

„Машраб“ достони, „Қадимги кўшиқлар“ туркуми билан бирга Муҳаммад Али ижодида тарихга қизиқиш янада кучайганини, ўзбек шеърлятида эса тарихий мавзуда янги саҳифа очилганини кўрсатади.

„ГУМБАЗДАГИ НУР“

Шоир изланишларни давом эттириб, 1967 йилда янги дostonга қўл уради. „Гумбаздаги нур“ дostonи Самарқанддаги Амир Темур мақбараси ва мақбарани курган меъморлар ҳақида, бунёдкор халқимиз ҳақида. Муаллиф халқ ўзининг энг мухташам биноларини ҳам, ўзининг улуғ фарзандларини ҳам ҳеч қачон унутмаслигини, барини ўзининг бағрида сақлашини бадий ифодалаб бермоқни мақсад қилади. Асл иддао: Соҳибқироннинг номига табу қўйилганига қарамай, юқоридаги айтилганлар воситасида Амир Темурни улуғлашга эришиш. „...Соҳибқироннинг кўнгилларга қайтиши XX асрнинг 60-йилларидан бошланди. Лекин фикрлар пароканда ва қоришик эди. Шундай шароитда бадий адабиёт ўзининг тарихий вазифасини бажаришга киришди. Муҳаммад Али мана шу туркум ижодкорларимизнинг пешқадамларидан ҳисобланади. У 1967 йилда ёзган ўз дostonларидан бирини „Гумбаздаги нур“ деб атади. Гумбаз Гўри Амир эди.“ (профессор Бегали Қосимов. „Халқ сўзи“ газетаси, 2003, 18 март.) Мамнуният билан қайд этиш лозимки, шоир бу қутлуг вазифани уддалай олди. Бу пайт Амир Темур ҳақида ижобий фикр айтиш эмас, ҳатто номини эмин-эркин атаб бўлмасди. Шунинг учун шоир боланинг дунёга содда назари билан қарашларини савол тарзида қўйиб, асарни шундан бошлайди:

Турибди бир бола

Мақбара қошида

Савол-ла банд эди

Боланинг ёди:

„Гўри Амир нима!..“

„Не ичу ташида?..“

Москвада билим олган шоир ҳаётга кенгрок қарабми, ўзининг истеъдодидан келиб чиқибми, дадиллик билан бу мавзуга кўл урди. Даставвал, достоннинг бер неча вариантлари пайдо бўлди. Шулардан бирининг узундан-узок номи „Гўри Амир ёки ўн икки номаълум меъмор“ эди. Вариантлардан шоирнинг кўнгли тўлмади. Шоир ўзининг достонини тенгқурларига ўқиб берди, уларнинг фикрларини билиб олди. Фикр алмашувлардан сўнг, шоир бирдан барча вариантларни бир чеккага суриб қўйиб, янгидан достон ёзишга киришди ва тез фурсатда „Гумбаздаги нур“ достонини қоғозга туширди. „Шарқ юлдузи“ журнаlining 1968 йил 11-сони мазкур достон билан очилди. Достондаги асосий ғоя, албатта, ҳар хил мафкуравий чиғириклардан ўта олиш, Амир Темурни улуғлаш, тарихимизни шарафлаш, халқимизнинг меъморлигини кўрсатиш, бунёдкор эканини куйлашдан иборат. Ўзбек халқи бунёдкор халқ. Ҳар қандай шароитда ҳам қуришни, заминни обод этишни, боғ қилишни ўйлайди, шунга интилади. Шоир мана шу ғояни асарида бермокни ният қилади. Бунинг учун асарнинг ҳаракат майдони қилиб Амир Темур мақбараси олинади. Шоир достонда ўша мафкуравий тазйиклар шароитида ҳозирги давримизда Амир Темурга билдирилаётган фикрларга ҳамоҳанг фикрларни – ҳақиқатни дадил айта олишга имкон топди.

Жасоратларга тўла бу достон бўйнида қизил галстук хилпираган ёш боланинг (унинг исми Темур эканига эътибор берайлик!) Амир Темур мақбараси қошида гумбазга кизикиб қараб тургани тасвири билан бошланади. Бола тарихни ўйлашни билмаса-да, лекин ўша катта мўъжизанинг қандай яратилганига ҳайрон боқиб турибди. Ана шу паллада офтобнинг нури – *гумбаздаги ялтираб турган нур* унинг кўзига *илашади...* ва шоир мана шу лаҳза боланинг кўлидан тутиб тарихга экскурс қилади...

Тарихдан маълумки, Амир Темур валнахд набираси Мухаммад Султон вафот этганидан сўнг унга макбара қуришга фармон этади. Турли шаҳарлардан келган меъморлар, чунончи, Исфаҳон, Хуросон ва бошқа жойлардан келган меъморлар, қурувчилар ишга киришадилар. Лекин шоир ўз асарида биронта хорижий мамлакатлик меъмор номини тилга олмайди. Асарнинг ғоявий нияти бошқа: муаллиф ўзбек халқининг бунёдкорлигини васф этмоқчи! Шу сабабдан, у бу тарихий фактга ўз ижодий мақсади, идеалидан келиб чиқиб ёндашади. Достондаги меъморлар, бунёдкорлар кимлар экан? Булар – тошкентлик, бухоролик, хоразмлик, андижонлик, фарғоналик, термизлик, жаъми ўн икки шаҳардан, *ўн икки эсон, ўн икки меъмор*. Ўйлаб қаралса, ҳаммаси ўзимиздан, юртимизнинг, халқимизнинг фарзандлари улуғ сиймони эъзозлайдиган, уни тавоф этадиган бир масканни яратишмоқда!

Достонда макбара тиклангандан кейин, шоир унга қараркан, ўз ҳайратларини таърифлашга киришади. Мана шу ҳайрат ичида у Амир Темур ҳақидаги *асл ҳақиқатни* ҳам айтиб олади! Биз достондан, *Амир Темурнинг Россияни Олтин Ўрда зулмидан озод этганини, Европани сақлаб қолганини билиб оламиз. Амир Темурнинг меъморликка меҳри тушганини, бунёдкорлигини, унда ҳам гулдай нозик кўнгил, юрак борлигини ҳис этамиз*. Шоир ўша пайтда қирқ йиллар аввал, мустамлака исканжасида айтиб бўлмайдиган ҳақиқатларни жасорат билан халққа ошкор эта олди!

Ўзбек халқининг ҳаётида сув, ёруғликка чиқиш, нурга интилиш асрий орзулардан ҳисобланади. Шоир достонда халқимизнинг бунёдкорлик ишларига, хусусан, Катта Фарғона канали, Фарҳод ГЭС, Тошкентда қурилган Алишер Навоий театри, зилзиладан кейин қайта тикланган Тошкент қурилишларига диққатни қаратади. Бир қараганда, келтирилган қурилишларнинг бир-бирига, яна ҳам қизиқроғи, достон мавзусига алоқаси йўқдек. Бу бир қарашда. Аслида улар ягона бир ўқ чизик „*халқ*“

воситаси туфайли яхлитлик касб этади. Шоир тарих билан баҳс қилар экан, дейди:

*Яна келдим, эй Тарих бобо,
Яна сенга даъво қилурман.
Ўз ҳаққимни қилмоқни даъво –
Ҳақиқатнинг йўли билурман!*

Олдинроқ шоир Амир Темур мақбарасини қурганлар ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқлигига ишора қилади. Уларнинг қисматидан сўралса, тарихдай хилқат „оғизман!“ – дея „беиболарча“ тик қарайди.

*Сиздан на бир қолибди хабар,
Сиздан на бир қолибди исм...*

Амир Темур мақбараси бунёдкорлари номларини сақламаган тарих шоирнинг

*„Тингловдингми лоақал бир бор,
Сен уларнинг эртагини ҳеч?
Билмасанг гар сўйлаб бераман,
Саҳифангга қайд айласанг бас!“*

деган дашномини эшитишга мажбур.

Достонда Самарқанд шундай тасвирланади:

*Самарқанд мана!..
Эртакдан ҳам қадимлиги рост.
Салобату шукуҳ тантана-
Фақат буюк пойтахтларга хос.*

Самарқанд тавсифи билан Амир Темур ҳақидаги шоир фикрлари бир-бирига муносиб уйғунлашиб, сингишиб кетади. Шоир Амир Темурни „чақмоқ қадам“ инсон сифатида тарифлайди:

*Қайга борса ул чақмоқ қадам,
Ғолиблигин айлардилар шарҳ.
Шундай яшар эди Самарқанд,
Зафарларнинг огушида гарқ...*

Достон ёзилиши ҳақида шоирнинг ўзи „Ёшлик“ журналида (2011 йил 7-сон)ги мулоқотида шундай дейди:

„1967 йилда (бутун дунёда Октябрнинг 50 йиллиги, Лениннинг 100 йиллигига тайёргарлик саналари эди, ҳар бир ёзилган асарда, ҳар босган қадамда, нафасда бу сўзлар жаранглаб турарди.) ёзилган „Гумбаздаги нур“ достонимда халқимизнинг меҳнатини, уни бунёдкор, қурувчи эканини кўрсатмоқчи бўлдим. Восита қилиб Самарқанддаги Амир Темур мақбараси қурилиши тарихи олинди. Ёритиш асносида достонга Амир Темур образи ҳам табиий равишда кириб келди ва тўсиққа учрамади. Қисман номига табу қўйилган қаҳрамонимиз тақдирини ҳам кўрсатиш имкони яратилди. „Тарих тилга киради бир кун, Бугунча мен айтай билганим“ сатрлари кўп такрорланган эди достонда. „Яна келдим, эй Тарих бобо, Яна сенга даъво қилурман. Ўз ҳаққимни қилмоқни даъво Ҳақиқатнинг йўли билурман!“ сатрлари достоннинг лейтмотивини яққол кўрсатиб турарди. Лекин ўз ҳаққимизни даъво қилишга қўймасдилар...

Шуниси заройибки, „Шарқ юлдузи“ журналининг 1968 йил 11-сонига эълон қилинган „Гумбаздаги нур“ достонига Октябрнинг „о“, Лениннинг „л“ ҳарфи ҳам йўқ экан! Менимча, достоннинг мазмун-моҳияти, бадиий ҳақиқат буни талаб этмаган, мезонга сиздиролмаган кўринади. Мустақилликка эришганимиздан кейин достон ҳеч бир ўзгаришсиз 7-синф мактаб дарслигига киритилди.“

Катта Фарғона канали қурилишини таърифлар экан, шоир қурувчилар Амир Темур мақбарасини бунёд этганлар каби Ўзбекистоннинг турли шаҳар, кишлоқлардан келдилар ва улар барчаси бир ишга қўл урдилар, дейди. Бирдан... „Тарих бобо, Сукунатнинг портлаши“га гувоҳ бўлади, унинг қаъридан „ҳазин-ҳазин келмоқда садо“:

Қурдик не-не иморат,
Аммо билмадик горат.
Умр деган бу савдо
Меъморликдан иборат!

Ҳа, Катта Фарғона канали, Фарҳод ГЭСи, Тошкент-даги Алишер Навоий театри, зилзиладан кейин қайта тикланган Тошкент қурилишлари бари-барини бунёд этган – Халқ, шу она халқ! Ўзбек халқи ҳамиша бунёдкор! – деган умумлашма ҳулосага келади шоир! Энди меъморлар исми номаълум эмас, унинг номи бор, бу – *Халқ!*

Недан менинг шодлигим дуркун?

Недан ғамгин қулишим маним?

Тарих тилга қиради бир кун

Бугунча мен айтай билганим. –

такрор-такрор таъкидлайди шоир. У бир кун келиб, Тарих тилга киришига ишонади, лекин у тилга киргунча билганини айтмоққа ошиқади. Ҳа, оғир замонларда шоир билганини айта олди, ҳақиқатдан юз ўгирмади. Унинг башорати тўғри бўлиб чиқди: ҳақиқатда, тарих бугун тилга кирди!

Шўролар вақтида айтилган юқоридаги сўзларнинг кадри қанчалар баландлиги бугун йироқлардан яққол кўриниб турибди.

„Гумбаздаги нур“ достони жанговар достон, ўзбек шеъриятида ўзига хос ўринга эга. Унинг доим севиб ўқилишига шубҳа йўқ. Муҳаммад Али „Гумбаздаги нур“ достонида ўз олдига қўйган мақсадини сочма ўққа ўхшатиш мумкин. У халқимиз тарихининг улуғлигини, бунёдкор эканини кўрсатиб берди, Амир Темурдек бобомизни шарафлаб, унинг образини жасорат билан асарга киритгани эса жуда катта эътиборга сазовордир.

Достон бошидаги ўша галстуги хилпираб турган болани „Темурдир оти“ деб ёзади муаллиф. Бунда тегаран рамзий маъно англашилиб турибди. Зеро, тарих улуксиздир, давом этаверади.

Гумбазда ўйнайди

Ўша нур, ўша нур,

Ёвуз уфқ ямлайди

Офтобни, қара!

Заволлар,
Саволлар...
Юр, укам, қани, юр!
Олдинда хаёллар...
Ортда мақбара... –

сатрлари билан дoston якунланади. „Олдинда хаёллар... Ортда мақбара...“ – сўзларини ёш авлод – келажакка маънавий мадад бўлувчи улуғ тарих борлиги ва мана шу улуғ тарихга муносиб бўлиш учун тарихни билган ҳолда олға интил, деган даъватни туямиз.

„Ўша нур, ўша нур“ – ёш болакай Темурнинг кўзларини ёритиб турибди. Ўқувчи бу нурнинг ҳеч қачон сўнмаслигига ишонади. Дoston ҳақида фикр билдирган профессор Қ. Йўлдош асарнинг ўз даври учун нечоғлиқ аҳамиятга эга бўлганлиги ва муаллиф жасорати хусусида жуда ўринли равишда „Миллий хотиранинг бадний ифодаси“ мақоласида қуйидагиларни ёзганди: „Амир Темур шахси тўғрисида ҳайрат ва эҳтиром билан қалам суриш ҳукмрон мафкурага қарши қўйилган қадам эди. Муаллиф тарихни бузиб кўрсатувчи, чиркин ўтмишни қўмсайдиган миллатчи сифатида маломатга қолиш хавфи олдида турарди. Адибнинг юртга муҳаббати, миллий хотирага эҳтироми ва ёшлик самимияти шахсий хотиржамликдан устун келди. Жасоратли шоир „Гумбаздаги нур“ дostonида тарих ҳақиқатига хиёнат қилмасликка куч топиб, миллат ва Ватан тарихининг шонли манзараларини ёрқин акс эттирди“ (Муҳаммад Али. Танланган асарлар. Биринчи жилд. „Шарқ“ наشريёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Т., 2011. 608 – 609-бетлар).

„Гумбаздаги нур“ ўзбек адабиётида яратилган энг яхши дostonлардан бири бўлиб қолди. Давлатимиз мустақилликка эришгач, чоп қилинган дарсликларга бир сатри ҳам ўзгартирилмаган ҳолда киритилди. Бунинг ўзи ҳам муаллифнинг салоҳияти, дostonнинг бадний пухталигидан далолатдир.

„БОҚИЙ ДУНЁ“

Муҳаммад Али дostonлар ёзишда давом этди. „Бешгул“ (1969) дostonида она кишлоғини васф этди. „Ошиқлар эртаги“ (1976) дostonида севги, мухаббатни тараннум айлади. „Заминда яшаймиз“ (1971) дostonида бунёдкорлик мавзуси давом эттирилди, бунда Чорвок ГЭСини бунёд этаётган фидойилар образи яратилди. Кейинчалик Афғон инқилобига бағишлаб „Афғон кизи Заргуна“ (бошқа номи „Инқилоб“) (1986) дostonини ёзди. „Авлиёнинг башорати“ (2010) эса Амир Темурга бағишланди.

Юқорида айтганимиздек, ҳаётни кенг қўламда тасвир қилишга бўлган интилиш шоирни даставвал воқеабанд шеърлар ёзишга ундаган эди. Айни бир пайтда ўрганиш-изланиш йўлидан бориб эпик асарлар таржималарига киришди. Дostonлар ёзишда давом этаркан, шоирда дostonлардан ҳам каттароқ бўлган жанрда қалам тебратиш эҳтиёжи туғилди ва „Боқий дунё“ шеърый романи ана шу тарзда дунёга келди.

„Боқий дунё“ халқимизнинг ўз-ўзини англаш жараёнларини ёритишга бағишланган асардир. Шеърый романининг бағишлов қисмида шоир мақсади — қаҳрамонларининг тадрижий ўсишининг асоси аниқ ифодалаб берилган:

*Дўстим, сенга айтар гапим бор,
Эрмак учун ёзмайман асло.
Рўбарўмда турар барқарор
Қурашлардан боқий бу дунё.
Аср боши сокин, оҳиста
Қирмизланди қураш онлари.
Ҳақиқат деб, ёруғ нур истаб
Камол топди қаҳрамонларим.*

*Эл руҳидан, халқ имонидан
Ўчарми ҳеч эрkning тимсоли?!
Кўҳна замин Шарқ майдонида
Эсиб қолди исён шамоли...*

Муҳаммад Али „Боқий дунё“ шеърый романи устида 1969–1979 йиллар давомида ўн йил меҳнат қилди. Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган кизгин муҳокамалардан кейин шеърый роман оралатилган ҳолда тўлалигича „Шарқ юлдузи“ журналида эълон этилди, 1981 йилда китоб ҳолида босилиб чиқди. Асар ҳақида Б.Қосимов, М.Юнусов, О.Тоғаев, А.Каттабеков, У.Ўлжабоев, В.Оскоцкий, Й.Солижонов, П.Шермухамедов, П.Харт каби таниқли олимлар мақолалар ёздилар, Тошкент ва Москвада жами ўн олтига мақола ўзбек ва рус тилларида эълон қилинди. Шеърый роман ўзбек (уч марта) ва рус тилларида умумий ҳисобда қирқ минг нусхада босилди. Талантли рус шоираси Марина Қудимова томонидан рус тилига таржимаси (1984) га машҳур рус шоири Евгений Евтушенко ижобий баҳо берди, тақриз ёзди. Шеърый романининг ўз вақтида (1983) Ҳамза номидаги Давлат мукофоти тавсия этилганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хуллас, „Боқий дунё“ шеърый романи кенг ўқувчилар диққатини ўзига тортди ва адабий жамоатчиликнинг ижобий баҳосини ололди.

Мустамлакачилик мафкураси Ўрта Осиё республикалари халқларини, жумладан, Ўзбекистонни, ўзбек халқини ҳам, феодализм қобиғида турган мамлакатлар қаторига киритар, Октябрь инқилоби туфайли улар капитализмни босиб ўтиб, бирдан социализмга эришдилар, деб жар соларди. Бундай караш заминида, бу халқларда ҳали миллатни англаш, шаклланиш қиёмига етмади, улар ҳали миллат эмас, ҳатто! — уларни биз миллат қилдик, деган иддаолар ётар, яна ҳам чуқурроқ эътибор берилса, миллатни камситилишига олиб борарди. Шу сабабдан ҳам инқилобга интилиш, инқилобни тушуниш ва яъни озодликка интилиш туйғуси бу элатларга бегона,

„БОҚИЙ ДУНЁ“

Муҳаммад Али дostonлар ёзишда давом этди. „Бешгул“ (1969) дostonида она кишлоғини васф этди. „Ошиқлар эртаги“ (1976) дostonида севги, мухаббатни тараннум айлади. „Заминда яшаймиз“ (1971) дostonида бунёдкорлик мавзуси давом эттирилди, бунда Чорвок ГЭСини бунёд этаётган фидойилар образи яратилди. Кейинчалик Афғон инқилобига бағишлаб „Афғон кизи Заргуна“ (бошқа номи „Инқилоб“) (1986) дostonини ёзди. „Авлиёнинг башорати“ (2010) эса Амир Темурга бағишланди.

Юқорида айтганимиздек, ҳаётни кенг қўламда тасвир қилишга бўлган интилиш шоирни даставвал воқеабанд шеърлар ёзишга ундаган эди. Айни бир пайтда ўрганиш-изланиш йўлидан бориб эпик асарлар таржималарига киришди. Дostonлар ёзишда давом этаркан, шоирда дostonлардан ҳам каттароқ бўлган жанрда қалам тебратиш эҳтиёжи туғилди ва „Боқий дунё“ шеърый романи ана шу тарзда дунёга келди.

„Боқий дунё“ халқимизнинг ўз-ўзини англаш жараёнларини ёритишга бағишланган асардир. Шеърый ромanning бағишлов қисмида шоир мақсади — қаҳрамонларининг тадрижий ўсишининг асоси аниқ ифодалаб берилган:

*Дўстим, сенга айтар гапим бор,
Эрмак учун ёзмайман асло.
Рўбарўмда турар барқарор
Қурашлардан боқий бу дунё.
Аср боши соқин, оҳиста
Қирмизланди қураш онлари.
Ҳақиқат деб, ёруғ нур истаб
Камол топди қаҳрамонларим.*

*Эл руҳидан, халқ имонидан
Ўчарми ҳеч эрkning тимсоли?!
Кўҳна замин Шарқ майдонида
Эсиб қолди исён шамоли...*

Муҳаммад Али „Боқий дунё“ шеърый романи устида 1969–1979 йиллар давомида ўн йил меҳнат қилди. Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган кизгин муҳокамалардан кейин шеърый роман оралатилган ҳолда тўлалигича „Шарқ юлдузи“ журналида эълон этилди, 1981 йилда китоб ҳолида босилиб чиқди. Асар ҳақида Б.Қосимов, М.Юнусов, О.Тоғаев, А.Каттабеков, У.Ўлжабоев, В.Оскоцкий, Й.Солижонов, П.Шермухамедов, П.Харт каби таниқли олимлар мақолалар ёздилар, Тошкент ва Москвада жами ўн олтига мақола ўзбек ва рус тилларида эълон қилинди. Шеърый роман ўзбек (уч марта) ва рус тилларида умумий ҳисобда қирқ минг нусхада босилди. Талантли рус шоираси Марина Қудимова томонидан рус тилига таржимаси (1984) га машҳур рус шоири Евгений Евтушенко ижобий баҳо берди, тақриз ёзди. Шеърый ромanning ўз вақтида (1983) Ҳамза номидаги Давлат мукофоти тавсия этилганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хуллас, „Боқий дунё“ шеърый романи кенг ўқувчилар диққатини ўзига тортди ва адабий жамоатчиликнинг ижобий баҳосини ололди.

Мустамлакачилик мафкураси Ўрта Осиё республикалари халқларини, жумладан, Ўзбекистонни, ўзбек халқини ҳам, феодализм қобиғида турган мамлакатлар қаторига киритар, Октябрь инқилоби туфайли улар капитализмни босиб ўтиб, бирдан социализмга эришдилар, деб жар соларди. Бундай караш заминиди, бу халқларда ҳали миллатни англаш, шаклланиш қиёмига етмади, улар ҳали миллат эмас, ҳатто! — уларни биз миллат қилдик, деган иддаолар ётар, яна ҳам чуқурроқ эътибор берилса, миллатни камситилишига олиб борарди. Шу сабабдан ҳам инқилобга интилиш, инқилобни тушуниш ва яъни озодликка интилиш туйғуси бу элатларга бегона,

„БОКИЙ ДУНЁ“

Мухаммад Али достонлар ёзишда давом этди. „Бешгул“ (1969) достонида она кишлоғини васф этди, „Ошиқлар эртаги“ (1976) достонида севги, мухаббатни тараннум айлади. „Заминда яшаймиз“ (1971) достонида бунёдкорлик мавзуси давом эттирилди, бунда Чорвоқ ГЭСини бунёд этаётган фидойилар образи яратилди. Кейинчалик Афғон инкилобига бағишлаб „Афғон қизи Зарғуна“ (бошқа номи „Инқилоб“) (1986) достонини ёзди, „Авлиёнинг башорати“ (2010) эса Амир Темурга бағишланди.

Юқорида айтганимиздек, ҳаётни кенг кўламда тасвир қилишга бўлган интилиш шоирни даставвал воқеабанд шеърлар ёзишга ундаган эди. Айни бир пайтда ўрганиш-изланиш йўлидан бориб эпик асарлар таржималарига киришди. Достонлар ёзишда давом этаркан, шоирда достонлардан ҳам каттароқ бўлган жанрда қалам тебратиш эҳтиёжи туғилди ва „Бокий дунё“ шеърый романи ана шу тарзда дунёга келди.

„Бокий дунё“ халқимизнинг ўз-ўзини англаш жараёнларини ёритишга бағишланган асардир. Шеърый романнинг бағишлов қисмида шоир мақсади – қаҳрамонларининг тадрижий ўсишининг асоси аниқ ифодалаб берилган:

*Дўстим, сенга айтар гатим бор,
Эрмак учун ёзмайман асло.
Рўбарўмда турар барқарор
Курашлардан бокий бу дунё.
Аср боши сокин, оҳиста
Қирмизланди кураш онлари.
Ҳақиқат деб, ёруғ нур истаб
Камол топди қаҳрамонларим.*

*Эл руҳидан, халқ имонидан
Ўчарми ҳеч эркнинг тимсоли?!
Кўҳна замин Шарқ майдонида
Эсиб қолди исён шамоли...*

Муҳаммад Али „Бокий дунё“ шеърий романи устида 1969–1979 йиллар давомида ўн йил меҳнат қилди. Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган қизғин муҳокамалардан кейин шеърий роман оралатилган ҳолда тўлалигича „Шарқ юлдузи“ журналида эълон этилди, 1981 йилда китоб ҳолида босилиб чиқди. Асар ҳақида Б.Қосимов, М.Юнусов, О.Тоғаев, А.Каттабеков, У.Ўлжабоев, В.Оскоцкий, Й.Солижонов, П.Шермухамедов, П.Харт каби таниқли олимлар мақолалар ёздилар, Тошкент ва Москвада жами ўн олтита мақола ўзбек ва рус тилларида эълон қилинди. Шеърий роман ўзбек (уч марта) ва рус тилларида умумий ҳисобда қирқ минг нусхада босилди. Талантли рус шоираси Марина Кудимова томонидан рус тилига таржимаси (1984) га машҳур рус шоири Евгений Евтушенко ижобий баҳо берди, тақриз ёзди. Шеърий романнинг ўз вақтида (1983) Ҳамза номидаги Давлат мукофотига тавсия этилганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хуллас, „Бокий дунё“ шеърий романи кенг ўқувчилар диққатини ўзига тортди ва адабий жамоатчиликнинг ижобий баҳосини ололди.

Мустамлакачилик мафкураси Ўрта Осиё республикалари халқларини, жумладан, Ўзбекистонни, ўзбек халқини ҳам, феодализм қобиғида турган мамлакатлар қаторига киритар, Октябрь инқилоби туфайли улар капитализмни босиб ўтиб, бирдан социализмга эришдилар, деб жар соларди. Бундай қараш заминида, бу халқларда ҳали миллатни англаш, шаклланиш қиёмига етмади, улар ҳали миллат эмас, ҳатто! – уларни биз миллат қилдик, деган иддаолар ётар, яна ҳам чуқурроқ эътибор берилса, миллатни камситилишига олиб борарди. Шу сабабдан ҳам инқилобга интилиш, инқилобни тушуниш ва яъни озодликка интилиш туйғуси бу элатларга бегона,

бари кулчилик, мутелик қобиғида қолиб кетган... Уларга бу туйғулар сургун қилинган руслар туфайли, Лениннинг одамлари орқали олиб келинган, халққа тушунтирилган, уларнинг ёрдамида озодликка эришилган... Ўзлари эса бунга ҳеч ҳам эриша олмас эди ва ҳоказо...

Адабиётимизда таг заминида мана шундай қарашлар ётган кўп асарлар ҳам яратилди. Ҳатто Ойбекнинг „Қутлуг қон“ номли романида Петров образининг кейин пайдо бўлгани ҳам маълум. У романнинг бош қаҳрамони Йўлчига йўл кўрсатади. Агар ўша Петров раҳбарлик қилмаса, Йўлчи озодлик йўлини тополмас эди гўё. Ҳатто улкан ёзувчи Пиримкул Қодиров халқимизнинг XVI – XVII асрлар ҳаётидан асар ёза туриб, ўз қаҳрамонларидан бирининг Россия билан алоқаси бор-йўқлигини обдон ўрганган, қидирган, шундай бир факт топиб, у фактни бўрттириб ўз асарига киритишга уринган эди. Бундай ҳол, албатта, адабиётда ҳаётни, ҳақиқатни ҳаспўшлашга олиб келарди. Афсуски, ўша даврда ёзувчилар бундай йўл туттишга мажбур эдилар.

Ўз халқининг тарихини эъзозлашни, шаънини юқори туттишни ўз ижодининг асосий лейтмотиви қилиб белгилаган Муҳаммад Али, албатта, бундай қарашлар билан келишолмас эди. „Боқий дунё“ номли шеърин романини ёзишга киришар экан, у айнан мана шу қарашларга қарши бир ғояни олдинга суради: „Боқий дунё“ шеърин романида учта нуқтани белгилаб олади, шунга кўра, уч авлод ҳаётини тасвирлашни мақсад қилади. Чунки, шоирнинг фикрича, дунёда етишган миллатлар ўз тақдирида албатта уч марта мана шундай кўзғалишларга дуч келар экан.

Масалан, француз миллатида 1789 йилда француз революцияси бўлиб ўтди ва бу революциядан кейин бутун Европа адабиётида „жаҳоний қайғу“ деган мавзу юзага келди ва Байроннинг асарларида, Байрондан кейин Ҳенрих Ҳайне ижодида жаҳоний қайғунинг тасвирлари кўринди. Бу биринчи француз революцияси ҳисобланади. 1848 йилда иккинчи француз революцияси юз берди. 1871

йилдаги учинчи инкилоб эса Париж коммунасини тарих саҳнасига олиб чиқди. Албатта, Париж коммунаси маълум муддат яшади, аммо охир оқибат мағлубиятга учради. Энди бу бошқа масала.

Руслар тарихига назар ташланса, уларда биринчи инкилоб 1905 йилда юз берди. Иккинчиси 1917 йил феврал ойида, учинчиси 1917 йил 25 октябрда ёки 7 ноябрда деб ҳисобланадиган тўнтариш амалга оширилди.

Шулардан келиб чиқиб, Муҳаммад Али мана шу қолипга ўз халқининг тарихини солиб кўришга ҳаракат қилди. Яъни, ўзбек миллати тарихида ривожланган миллатлар каби озодликка интилиш ярқ этиб кўринган мана шундай нуқталар борми? Булар қайсилар? Қачон воқе бўлган?.. Шундай нуқталар бор, дейди шоир баралла!

Муҳаммад Алининг шундай жараёнларни қолип қилиб олишдан мақсади жаҳон революцияларига таклид эмас, аксинча, бизнинг халқимиз юрагида ҳам мана шундай ҳуррият туйғуси, инқилобий исёнкор руҳ борлигини таъкидлаш ва ўз тарихимизни янаям ёрқинроқ тасвирлаш, шундай ҳурриятга ўзига хос йўллар билан келганини кўрсатишдан иборат эди.

Биринчи кўзғалиш – 1898 йил 17 майдан 18 майга ўтар кечаси юз берган Андижон кўзғолони. (У ҳақда ўша вақтда матбуотда деярли маълумот берилмаган. Факатгина Москвада чиқадиган „Мир божий“ журналида кичкинагина хабар чиққан, унда Андижонда озгина тўқнашув бўлди, одамлар ҳарбий казармага хужум қилдилар, ўлганлар бор, дейилган холос).

Иккинчиси, – бутун Ўрта Осиёни ларзага солган 1916 йилги Жиззах кўзғолони ва учинчиси – 1917 йилда Тошкентдаги тўнтариш (кейинги маълумотлар, янги тарихий фактларга караганда, Тошкентда бундай тўнтариш бўлмаган экан). Албатта, ижодкорларимизнинг ўша пайтдаги мавжуд ноҳолис фактларга суяниб қалам тебратганлари адабиёт учун ҳам, ижодкор учун ҳам умумий мусибат эди.

Аслида, „Бокий дунё“ шеърий романининг ғоявий нияти куйидагича бўлиши керак эди: Андижон кўзғолони – бир авлод Андижон кўзғолони вақтида яшади ва унинг азоб укубатларини кўрди, иккинчи авлод Жиззах кўзғолони вақтида яшади – унинг азоб-укубатларини, сургулларини бошидан ўтказди, учинчи авлод Қўқон мухторияти замонида яшаши керак эди. Шеърий романнинг учинчи қисми ёзилган вақтда 1969–79 йилларда Қўқон мухторияти ҳақида бемалол гапириш ёки аниқ ҳужжатларни ўрганиш имкони, афсуски, ижодкорда бўлмаган. Шу сабабдан ҳам, шоир 1997 йилда чиққан „Сайланма“сида шеърий романнинг учинчи қисмини киритмаган. Кейин Муҳаммад Али шеърий романи яна кўриб чиқиб, қайта ишлади. Биринчи Андижон қисмига, Жиззах қисмига жуда кам қалам теккизган ҳолда, 3-қисмида жуда катта қисқартиришлар қилди ва фақат сюжет тўлақонлиги учун зарур бўлган бобларгина олинди. Шеърий роман янги таҳрирда шоирнинг „Мен ўзим, ўзим“ (2011) китобида эълон қилинди.

1969–79 йилларда, яъни мустамлака замонида ёзилган асарнинг адабиётимизга олиб кирган янгилиги нималарда кўринади?

Биринчидан, бу XIX аср охири – XX аср биринчи чорагида Туркистонда мустамлакачиликка мубтало этилган миллатимиз онгида қийинчилик билан рўй бераётган ўзгаришларни (бош қаҳрамон Насриддин мисолида), ўз-ўзини *англаш жараёнларини*, миллий буржуазиянинг (бойлар синфи вакиллари Азимбой, Суюнбойлар тимсолида) жонлана боришини кўрсатиб бериш, акс эттиришдан иборат.

Иккинчидан, Андижон кўзғолонини халқимиз тарихидаги озодлик учун кураш босқичи сифатида жасорат билан асарга олиб киритилиши. Асар ёзилган пайтда, бу кўзғолон ҳақида асло сўз очиб бўлмасди. Шунини айтиш лозимки, ҳали хануз адабиётимизда бу мавзуда „Бокий дунё“дан кейин бирон бир бадий асар ёзилганича йўқ.

Учинчидан, тарихимиздаги жуда нозик сиймолардан бири, русларга қарши кўзғолонга бош бўлган Дукчи Эшоннинг асар қаҳрамонларидан бири сифатида тасвирланиши.

Тўртинчидан, асарда тарихимизда ўта муҳим бўлган жаҳидчиликдек маърифатпарварлик жараёнининг ёритилиши ва унинг вакили сифатида Абдулла Авлоний образининг чизилиши.

Бешинчидан, ўзбек халқининг (Насриддин тимсолида) курашлар ҳосиласи сифатида ўз юртини Ўзбекистон деб эълон қилишидир...

Тарихимизни англашда зарур бўлган бу ҳолатлар бари адабиётимизда *биринчи марта* шу шеърӣй романда акс эттирилганини алоҳида таъкидлаш жоиздир.

Хўш, муаллиф қандай йўлдан борди, кузатайлик-чи. Тўғридан-тўғри Дукчи Эшон ҳақида сўз очиб бўлмасди, ҳатто унинг номини ҳам айтишдан чўчирдилар. Шоир ижоднинг қандайдир сеҳрли йўллари, ўзига хос айланиб ўтишлари, сирли усулларидан фойдаланиб воқеани асарга киритишга муяссар бўлади. Романнинг етакчи қаҳрамонларидан бири сифатида шахрихонлик Азимбой образи олинган. У – Дукчи Эшоннинг муриди. Бефарзанд бой машҳур Эшонга фарзанд тилаб мурид бўлиб боради. Мантиқан асосланган мана шундай сюжет чизиги туфайли ижодкор Андижон кўзғолонининг бутун даҳшатларини, воқеаларнинг ҳаммасини тасвирлашга, у пайтдаги зулмнинг қанчалар оғир кечганини кўрсатишга муваффақ бўлади.

Муҳаммад Али „Сукунат“, „Шабада“, „Бўрон“ деб номланган уч қисмдан иборат шеърӣй романда халқ озодлик кураши концепциясини Азимбой, унинг ўғли Қудрат, Қудратнинг ўғли Фарҳодлар каби уч авлод тақдирида кўрсатиб беришни ният қилди. Бу эса Андижон кўзғолони, Жиззах кўзғолони каби даҳшатли воқеалар фонида кўрсатилиши лозим эди. Бугун асарни ўқиб, муаллифнинг бу мушкул вазифага жасорат билан киришганини ва унинг уйдасидан чиқа олганини кўрамиз.

Романнинг бош кахрамони Насриддин деган йигит, Азимбойнинг хизматкори. Насриддин деб аталишига эътибор беринг: шоир унинг сиймосида ҳақиқий, полвошлиги ҳам, соддалиги ҳам Алпомишга ўхшаб кетадиган, ҳазилни яхши кўрадиган ўзбекнинг ўғли образини яратишга ҳаракат қилди. Насриддин айни бир пайтда шоир-табиат йигит, шеър ҳам ёзади. Бу мантиқан тўғри, чунки халқимиз ичида шеър ёзмайдиган одам йўқроқ... У шеър-романда оксуяклар табақаси эмас, асосий халқнинг вакили сифатида намоён бўлади. Насриддин ўзига Азимбой томонидан „Туркистоннома“ деган дoston ёзиш топширилганидан мамнун, аммо дostonга киришишга ҳеч қўли тегмайди...

Жиззахда қирғин, қатлиом бўлиб, шаҳар ёниб турганда, Қийлида Жалол билан Гулсуннинг тўйи бўлиб ўтади. Романда келтирилган бу деталь катта аҳамиятга эга. Ўлим билан ҳаёт курашарди! Қаттол душман халқни қирмоқда, ўлдирмоқда, бу ерда „Топмасин деб халқ умри завол Янги рўзгор бунёд бўлмоқда!“ Ҳа, халқнинг умри ҳеч қачон завол топмайди! У мангуликка шерик! Шоир Насриддин буни кўриб тўлқинланиб кетади:

*Йўқ, бу халқни ўлдириб бўлмас,
Паймонасин тўлдириб бўлмас!
У – қурч халқ-ку, у – зўр Ватан-ку!
У – бор эди. У – бор. У – мангу!*

Насриддин шу палла ўзи ёзмоқчи бўлган „Туркистоннома“нинг бир лавҳаси шу эканини чин дилдан сезади!

У турмушнинг жуда кўп чиғирикларидан ўтади, сургулларни бошдан кечиради, кўзғолонларда қатнашади. Онги ҳам тўлишиб боради. Ниҳоят, 1925 йилда Бухорода Ўзбекистон шўролари 1-қурултойида қатнашади. Ўзбекистон эълон қилинганини эшитгачгина ақли ёришади: „Туркистоннома“ни ҳали ҳануз ёза олмаган Насриддин энди ўз ниятига етганини англайди:

*„У зўр достон ёзиб қўйибди,
Улуғликка уни йўйибди.
Янгроқ исм, шарафли достон,
Ўзбекистон, жон Ўзбекистон!“ –*

дея хайкиради. Ростдан ҳам, у ўтган оловли йилларда қалб қони билан, тугён, армон, тегиб турган жони билан, орзуларининг барини жам этиб, ёшлигини аямай, шунча йил яшаб, Ватани олдидаги залворли қарзларидан энди биттасинигина узибди – „Ўзбекистон – буюк достон“ни бунёд этибди!

Мактаб очган маърифатпарвар Қудрат билан Насриддинбек – икки дўст ўртасида инсон, инсоннинг ҳар қандай шаронгта ҳам инсон бўлиб қолиш кераклиги ва инсон моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларга бой суҳбат (Иккинчи қисм, 8-боб) ўқувчини чуқур ўйга толдиради.

Бир жихатга диққатни қаратсак. Туркистонни улуғлаш асарнинг асосий мотивларидан биттаси. „Туркистонни улуғла токи, Унда ётар боболар хоки“ деган сатрларни келтиради шоир. *Дарахт ўтқаз, гул эк, чаман қил, Туркистонни энди ватан қил*“ деган сатрларни ўқиймиз шеърӣ романда. Ватан таърифига киришганда, табиӣки, Ватан куйчиси бўлган шоирнинг қалами яйраб кетади. Бу ўткинчилар ўтин терган, босқинчилар бош олган юрт, яйловларининг юзлари зафардир, адирлари, адир эмас букчайган елкалар, булоқлари қуриган... Агар унинг тупроғидан бир қисм олиб Шимолий муз баҳрига солса айсберглар эриб, у ерлар бокқа айланади. Фарзандларининг ўтли нафаси ҳатто ойда ҳам ҳаёт яратади... Шеърӣ романни ҳақиқатдан ҳам ўзига хос „Туркистоннома“ деса деғулик, ўша Азимбой орзу этган, узоқ йиллар Насриддин ёзмоқчи бўлган бир асар, эҳтимол, мана шунинг ўзидир, деган фикрга ҳам боради ўқувчи. Балки шоир буни рамзий маънода Насриддинга юклаб, унинг ўрнига ўзи адо этаётгандир?

Шеърӣй роман қахрамонларидан бири Азимбой асарда миллатга қайишадиган „ижобӣй“ бойлар вакили сифатида кўринади. У бутун Туркистондаги пахталарни харид қилиб Масков ва бошқа жойларда сотадиган, рус заводчиларини пахта билан таъминлайдиган бойлардан. У рус бойлари билан мулоқотда бўларкан, у ердаги бошқача маданий ҳаёт таъсирида беихтиёр Ватанни ўйлай бошлайди. Албатта, бу умумлашма образ. Шўролар даврида бойларга ижобӣй кўз билан қараш адабиётда урф бўлмаган (масалан, Солиҳбой, Мирзакаримбой каби бойлар ва ҳ.к.). Бу маънода ҳам Азимбой образи *адабиётимизда янгилик* ҳисобланиши лозим. У оқ-қорани таниган тадбиркор киши, „*Ақл билан сарф қилинган „бир“, „Икки“ олиб келса, ёмонми?*“ деб ўйлайдиган уддабурон ишбилармон шахс. Уни Масковда биладилар, доим Қримда ҳордиқ олади, Русиядаги қудратли бойлардан дўстлари кўп. Туркистонни улуғлаш орзуси, миллатпарварлик, юртпарварлик туйғулари уйғониб бораётган одам. „*Гар хазина бўлса Туркистон, Қалит эрур шуаро тили!*“ дейди, шонрларни яхши кўради. Хизматкори Насриддинда шеърӣятга ҳавас борлигини пайқайди-да, унга бир дoston ёзишни топшириб, дейди:

*„На ишқнома, на бир жангнома,
Битажасан „Туркистоннома“!*

Ҳа, Туркистонни озод кўрмоқ ўша даврдаги илғор ўзбек зиёлиларинининг орзуси, ҳаёлларини ўғирлаган ғояга айланганди. Туркистонни келажакда озод кўришни истаган, „ақл билан сарф қилинган „бир“ „икки“ олиб келиши ёмон“ эмас деб ҳисоблаган Азимбой кўнглини қамраган *давлат* ва *имон* ўртасидаги курашлар, иккиланиш ҳаяжонлари жуда ишонарли ёритилган. Азимбойнинг „Туркистоннома“ битишга буйруқ беришининг ўзи шарқда маърифат тарқатишда сармоядорларнинг ўрни катта

бўлганини кўрсатувчи далилдир. Шўро тарихчилари ёзганларидек, ҳамма бойлар ҳам фақат ўз маишатини ўйлаган жохиллар бўлган эмас. Шоир шу ҳақиқатни Азимбой мисолида яққол кўрсатиб беради.

Асарда Азимбойнинг кизи Жаннат билан Насриддинбек ўртасидаги жуда нафис чизилган муҳаббат туйғулари бутун асарни нурлантириб туради. Дуркун ва гўзал Гунчакиз ўзининг шаддодлиги билан ўқувчи эсида қолади. Насриддиннинг онаси Ойчучук-хола образи гўёки халқимизнинг сиймосидек таърифланади. Ойчучук кампир одати: ҳамиша агар нохуш иш бўлса ҳам яхшиликка бўлди, деб қарайди ва фақатгина яхшилик кутади. Эртанги кундан ҳеч қачон ёмонлик эмас, яхшилик кутмоқ – бу халқимизга хос бўлган фазилат – бу она сиймосида тўла мужассамлашгандек туюлади.

Шеърый романдаги бир-бирига чатишиб кетган хилма-хил тақдирлар киссалари бош қаҳрамон Насриддин образи атрофида қуюклашади. Жадидлар ҳақида гапириш мумкин бўлмаган вақтларда муаллиф Абдулла Авлоний образини *жасорат билан асарга киритиши эътиборга сазовор ҳодисалиги* юқорида айтиб ўтилди.

Азимбойнинг ўғли Қудрат, унинг ўғли Фарҳод, Азимбойнинг хотини Салтанат, генерал Пётр Иванов, тарихий шахслардан Абдулла Авлоний, унинг кизи Ситора образлари тиниқ тасвирланган. Илму урфонга ташна Қудрат Авлоний орқали Ҳамза, Чўлпон ва бошқа жадидлар билан учрашади, Абдулқодир Шакурийлар, Сиддикий-Ажзийлар билан алоқаларда бўлади.

„Ўзбек тили ва адабиёти“ журналининг 2010 йил 6 сонида Муҳаммад Алининг „Бокий дунё“ шеърый романи ҳақида адабиётшунос олима Л. Ахророва саволларига жавоблари эълон қилинди. Муаллифнинг асар ёзилиши, ғояси, тарихи, тақдири ҳақидаги фикрлари билан танишиш ҳамиша мароқли, муҳими, улар асарни тушунишга ёрдам беради. Маълумки, ўзбек адабиётида, собиқ шўролар давридаги қардош адабиётларда ҳам анча-мунча шеърый роман намуналари яратилган. Масалан, рус шеърый-

тида Б.Пастернакнинг „Спекторский“ (1931), И. Сельвинскийнинг „Пушторг“ (1928), „Арктика“ (челюскинчилар ҳақида, 1956), Г. Санниковнинг „Мисрликларникида меҳмонда“ (1933), Я.Смеляковнинг „Такводор муҳаббат“ (1956), кирғиз шеърятида А.Тўқамбоевнинг „Тонг олдида“ (1962 йилда эълон этилган), шунингдек, корақалпоқ шоири Т. Жумамуротовнинг „Сулув Макарья“ (1965) ва озарбайжон шоири Н. Ҳасанзоданинг „Наримон“ (70-йиллар боши) сингари шеърӣ асарларини айтиб ўтиш мумкин. Бунга ўзимизда яратилган Мирмуҳсиннинг „Зиёд ва Адиба“ (1954), Ҳусниддин Шариповнинг „Бир савол“ (1972), Барот Бойқобиловнинг „Ўзбекнома (1999)“ шеърӣ романларини ҳам қўшса бўлади.

Муҳаммад Алининг юқорида номи зикр этилган суҳбатда берган жавоблари „Боқӣ дунё“нинг ёзилишига оид қизиқарли маълумотлар бор. Биз ушбу суҳбатдан айрим парчалар келтириб ўтамиз.

„Савол: – Айтинг-чи, нега „Боқӣ дунё“ асарингизни айнан шеърӣ роман тарзида ёздингиз? Бундай жанрни, шунингдек, мавзунини танлашда қандай омиллар сабаб бўлган? Асарнинг бадиӣӣ зояси, сизнингча, нималарда кўринади?

Жавоб: Ҳар қандай асар, хоҳ у шеър бўлсин, хоҳ роман, ўз-ўзича яралмайди, балки замон зарурати, давр талаби билан ёзилади, вақт талаби билан қозғоғга тушади. Буни ижоднинг ёзилмаган қонуни дейиш мумкин.

Ҳар қандай асар ёзилганда ўз жанрини, шаклини, ифода воситаларини ўзи белгилайди. Бўлмаса, у табиӣ чикмайди. Масалан, маълум фикр, мавзу шеърга тушади, бошқаси – ҳикояга, эссега. Бу – аксиома.

„Боқӣ дунё“нинг мавзуси узоқ йиллар мустамлака даврида қисиниб яшаган ўзбек халқининг эрк-озодлик йўлида олиб борган кураши билан боғлиқ. Яъни, бизнинг халқимиз ҳам кулликни истамайди, озодликни ёқтиради, мустақилликка интилади. Ўша пайтда ҳукм сурган ва амалда бўлган, бизга озодликни, озодликка интилиш ҳаракатларини „экспорт“ қилинганлиги ҳақидаги фикрлар-

га қариши, бизда ҳам озодликка, эрка интилиш қон-қонимизда борлигини кўрсатишига, биз ҳам „капитализмни босиб ўтмасак-да“, дунёдан бохабар, тўлақонли миллат эканлигимизни исбот этишига йўналтирилган гоёя...

Савол: — Ўзбек халқи тарихида содир бўлган тарихий воқеаларни тасвирлаш орқали қандай мақсадларни назарда тутасиз?

Жавоб: — Албатта, қаламга олинган давр кишиларининг орзу-умидларини акс эттира оладиган замон қаҳрамонини кўрсатиши... „Боқий дунё“нинг бош қаҳрамони Насриддинни полвон, ишонувчан, шеърятга ҳаваси бор, одамларга яхшилик қилишни ўзининг инсоний бурчи деб билган, содда, дўлвор йигитни ўзбек халқининг типик вакили сифатида тасвирлаш ният қилинган.

Савол: — „Ҳаётбахш таъсирлар“ номли бир мақолангизда: „Александр Сергеевич Пушкин ўз ижодида бизга замонавийликни акс эттирмоқ учун тарих йўлларида қандай фойдаланиш кераклигини ўргатди“, деб ёзгансиз. Асар ёзишда турли тарихий анъаналар, услублар таъсирини кузатиш чиндан ҳам жуда қизиқ манзараларни ҳосил қилади. Ўша сўзларингизни батафсилроқ шарҳлаб беролмайсизми?

Жавоб: — Одатда, муаллиф асарни ёзишга киришадиган пайтда, бўлажак асарини ҳаёлан тасаввур этиб шунга ўхшаш асарни бошқа адабиётлардан, кўпинча классиклардан излайди ва ижодий ниятни қандай ифода қила олганини кузатади, ўрганади, илҳомланади. Масалан, буюк поляк шоири Адам Мицкевич йирик „Пан Тадеуш“ асарини ёзар экан, уни Иоганн Вольфганг Гётенинг „Герман ва Доротея“ асарига ўхшатиброқ ёзмоқчилигини эътироф этади. Пушкинда ҳам Байроннинг „Дон Жуан“ асарини ўқиганидан кейин шеърӣ роман ёзиш фикри тугилган эди.

Мен эпик асарларни яхши кўраман, борлиқ кенг кўламда тасвир этилган асарларни ёқтираман. „Илиада“, „Фарҳод ва Ширин“ (бу икки асар чинакам шеърӣ роман намунаси!), „Евгений Онегин“, „Дон Жуан“, „Уруш ва

Тинчлик“, „Тинч Дон“... Бундай асарларни ўқиганингда ҳаётнинг бесарҳад кенгликлари сени ўз қаърига тортиб кетади, суронли, гало-говурли замон ичида ўзинг ҳам галаёнларга кўмилиб яшайсан. Дунёнинг кенглиги-ю инсон қалбининг чексизлигидан ҳайратларга тушасан. „Боқий дунё“ шеърий романини ёзишга киришар эканман, шундай суронли замонларни тасвирлашни орзу қилдим. Табиийки, эпик асарларни мутолаа қилибгина қолмай, ҳатто улар таржимасига қўл урдим. Бу ўринда уч эпосни – қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“ни ва қорақалпоқ эпослари „Шаҳриёр“ ва „Маспоишо“ларни эслаб ўтмоқ жоиздир..

А.С.Пушкиннинг „Евгений Онегин“ шеърий романи ҳаммиса иш столим устида туради. Шоир дўсти Вяземскийга 1823 йил 4 ноябрда – „Евгений Онегин“ шу йили ёзила бошланганди, – йўллаган мактубида роман ҳақида тўхталиб бундай деганди: „Мен роман битаётганим йўқ, балки шеърий роман ёзмоқдаман, (буларнинг орасида) ер билан осмонча фарқ бор. (Ёзаётганим) „Дон Жуан“ йўсинига ўхшаганроқ....“ Чиндан ҳам, шеърий романда кўп тарихий материални ўзлаштириш ва уни конкрет мақсадга йўналтириш жуда оғир вазифа. Катта бадий мазмун ва тафаккурни чекланган шеърий сатрларда ифода эта олиш, сонет шаклига риоя қилиш, тўлиқ қофиялар ишлатиш осон иш эмас. Фарқ ҳақида гапирганда шоир шуларни назарда тутганига шубҳа йўқ.

Мени илҳомлантирган асарлардан яна бири улуғ поляк шоири, ватанпарвари Адам Мицкевичнинг поляк миллий эпопеяси, кўҳна поляк ҳаётининг қомуси даражасига кўтарилган „Пан Тадеуш“ эпик поэмасидир. Поляк ватанпарвари Робак образи поэманинг марказий ўринларидан бирини эгаллайди. У Польша озодлиги учун курашади, бу билан шоирнинг ҳам, китобхоннинг ҳам меҳрини қозонади. „Боқий дунё“даги Насриддин нимаси биландир ўша Робакка ўхшаб кетади.

Хулоса қилсам, Байрон „Дон Жуан“да XVIII аср Европа ижтимоий ҳаётининг ҳажвий руҳга йўғрилган

қомусини яратди, Пушкин ўзига замондош рус ҳаётини (В.Г.Белинский „Евгений Онегин“ни рус ҳаётининг қомуси, деб атаган эди), Мицкевич поляк ҳаётини ёрқин кўрсатиб бердилар. Булар ҳар ижодкор учун намуна, айтиши мумкинки, ўзига хос бир „модель“, кўзгу. Ҳар бир ижодкор ўз халқининг турмуши, ҳаётини ана шу моделга, кўзгуга солиб кўрса, заройиб манзаралар шоҳиди бўлади. „Боқий дунё“ шеърӣй романида ана шу модель асосида иш кўрдим, мен ўзбек халқининг XIX аср охири – XX аср биринчи чорагида, қарӣйб ўттиз беш йиллик даврини кўрсатиб бермоқчи бўлдим..

Савол: – Шеърӣй романининг муштамлакачилик даврида, 1969–1979 йилларда дадиллик билан ёзилганлигини айтиб ўтиши керак... Бугунги кунда муштақиллигимиз туфайли тарихимиз ҳақида, хусусан, Дукчи Эшон, жадидчилик ҳаракати, Андижон ва Жиззах кўзғолонлари, ижобӣй руҳдаги бойлар ҳақида бемалол гапирамиз, ёзамиз. Ваҳоланки, асар яратилган пайтда уларнинг номларини ошкор айтиб, батафсил ёритиб бўлмасди... Сиз уларни кўрқмай қаламга олдингиз. Бу ҳам шоирнинг ўзига хос жасорати ҳисобланади.

Жавоб: – Билмадим. Балки шундайдир. Лекин мен асарни жасорат кўрсатай деб ёзганим йўқ, балки ижодӣй ниятдан келиб чиқиб шундай йўл тутдим. Назаримда, бунга шахсга сизинининг фош этилганидан сўнг юз берган маълум муддат давом этган „эрувгарчилик“ (оттепель) фасли ҳам имконият яратиб берди.

Дукчи Эшон фаолияти, жадидлар ҳаракати, Андижон ва Жиззах кўзғолонлари, ижобӣй руҳдаги бойлар ҳаёти мен қамраб олмақчи бўлган замон ва макон ҳудудида юз бергани учун, уларни четлаб ўтиши ҳам тарихӣй ҳақиқатга, ҳам бадӣй ҳақиқатга хилоф бўлур эди...

Шу ерда шуни айтиши керакки, асар ёзилаётган вақтда Тошкентда юз бермаган 1917 йилдаги 28 октябрь – 1 ноябрь „Октябрь инқилоби жанглари“ ҳақидаги ёлгон ҳужжатлар, сохта материалларгина бизга маълум эди, мен

улардан фойдаланишга мажбур бўлдим, сирли сандиқлар ичидагиларини кўриш имкони топилмаган. Аслида эса „инқилоб жанглари“ эмас, Муваққат ҳукумат аскарлари билан бир гуруҳ большевиклар ўртасида Туркистонда ҳокимият учун жанг кечган, унда ўзбеклар, умуман, маҳаллий халқ қатнашмаган...”

Қудрат билан Пётр муносабатларига қайтайлик. Шоир асарда антитезалардан моҳирона фойдаланади. Азимбойнинг ўғли Қудрат билан Азимбойнинг дўсти рус бойларидан Пётр Ильич Ивановнинг ўғли ўртасидаги дўстлик алоқалари тасвирлари бунга яхши мисолдир. Икки дўст Москвада бирга ўқишган, лекин замон, тақдир уларни турли йўللارга етаклади. Иккинчи қисмда келтирилган Қудрат билан Пётр Ивановлар – эски дўстлар тўқнашуви бағоят ҳаётий чиққанлиги билан ажралиб туради. Икки дўст – бири озодликка чиқаман деб, қад ростлаш умидида жаҳидларга яқинлашган, ҳаётнинг маъно-мазмунини „илму урфон“ тарқатишда деб билган, маърифатпарвар бўлиб етишган Қудрат, иккинчиси, „Ватан амрини“ ижро этишдан мамнун, босқинчиликни касб қилган, ўзбекларни қонга ботиришга келган полковник Пётр Иванов. Шоир улар ўртасидаги зиддиятни, демакки, икки миллат ўртасидаги қарама-қаршиликларни диалоглар орқали чиройли ёритиб беради. Полковник билан пичок бориб суякка қадалган, зулм жон-жонидан ўтиб кетган жаҳид Қудрат диалоги романдаги бағоят таъсирли ва ишонарли чиққан боблардан ҳисобланади. Қудратнинг сўзларида кўпчиб турган мантиқ кучи полковникни ҳайратга солади. Қирғинга учраган Жиззахнинг куюк тасвирланган манзаралари ўқувчи кўз олдида муҳрланиб қолади. Айниқса, Қудратнинг хотини ўлдирилиб кетилгандан кейин ҳамиша уни „кўрқоқ“ деб устидан куладиган Иванов билан учрашишга бораётгандаги алангалар ўрлаб ёнаётган шаҳар манзаралари тасвири жуда жонли:

*Чап томонда қарсиллаб ёнган
Биоларга боқмай ўтар ул,
„Қайт! Қайт!“ деган, дилда уйғонган –
Сасга қулоқ салмай ўтар ул.
Ўнг томонда ер билан яксон
Мадрасага боқмай борар ул...
Бозорбоши олдиди – майдон,
Шу майдонга синчков қарар ул...*

Асарда Пётрнинг образи ёрқин чизилган. Чап кўлида доғи борлиги учун оқ кўлқоп кийиб юрадиган генерал (жуда эсда қоларли деталь топилган) жазо отрядига бош бўлиб, Жиззах қўзғолонини бостириш учун келади. Икки дўст ўртасида юз-хотирсиз суҳбат (иккинчи қисмининг охирги боблари) бўлиб ўтади. Бу учрашув асарнинг энг ҳаяжонли ва маҳорат билан тасвирланган саҳифаларидан биридир. „Қўрқок“ Қудрат онги ошиб, босқинчилик билан қилинаётган ишларга қараб туриб бўлмаслигини, унга қарши курашиш кераклигини англаб етади. Фақат илму урфон билан эмас, бошқа йўл билан ҳам ҳаракат қилиш керак экан, дейди. Ва кўлига теша олиб Ивановнинг олдига боради ва уни теша билан уриб ўлдирмоқчи бўлади... Бунда ажойиб ҳолат келтирилади. Мана, асарнинг 10-бобида берилган, бўлаётган ноҳақликлар, ҳақсизликларга қарши бош кўтарган Қудратнинг исёни:

*„Пётр! Сарт ҳам бир инсон ахир,
Ҳаққи бор-ку ёруғ дунёда,
Кун нурида, тунроқда, соҳир –
Чаманларда, боди сабода!
Ўлдирмоққа уни сенга ким
Ҳуқуқ бериб қўйибди, дўстим?..“
Елка қисди Пётр Петрович:
Бу хусусда ўйламабди ҳеч...*

Ушбу таъсирли сатрлар эрк, озодликка бўлган ташналик одамларни (жумладан, „кўрқоқ“ жадид Кудратни ҳам) жасоратга, ботирликка ундашини ишонарли кўрсатиб турибди.

Суюнбой бошқачароқ бойнинг образи, бу ерли ҳукумат билан келишиб ишлайдиган, ҳатто бориб „губир“дан рухсат олиб, Жиззахда кўзғолон бўлиб турган вақтда ҳам уйига оқ байроқ тиктириб кўя оладиган одам. Унинг тақдири ҳам фожиали кечади... Шоир жуда таъсирли деталь топади: Суюнбой жами кўйларини соттириб, пулини жамлаб кўйган куни эртасига уйғонса, пул ўзгариб кетибди, деган хабар тарқалади-ю... девона бўлиб бош олиб чиқиб кетади. Набираси Фарҳод Тошкентда уни таниб қолгани жуда ҳаяжонли тасвирларда берилган.

Бир нарсани таъкидлаш керакки, ўзбек адабиёти, шеърят тарихида шеърый роман ёзиш жуда текис кетмаётган эди. Маълум маънода, тажриба камлиги билинардди. Мирмуҳсиннинг „Зиёд ва Адиба“, Барот Бойқобилоннинг „Шукуҳли карвон“ шеърый романлари илк тажрибалардан бўлиб қолди. Ҳусниддин Шариповнинг „Бир савол“ шеърый романи бу йўлда олға ташланган қадам бўлди, дейиш мумкин. Аммо, фикримизча, асарга асос бўлган воқеа, афсуски, шеърый роман юқини кўтаришга ожизлик қилгандай туюлади.

Тарихий мавзуда ва кенг кўламда, ўзига хос шаклда бадиий юк юкланган шеърый роман жанри айниқса „Боқий дунё“да ўзини яққол намоён қилди, деб айта оламиз. Шу маънода ўзбек шеърятинида шеърый роман жанрини такомилга етказишда, тўлақонли шеърый роман яратилишида „Боқий дунё“ алоҳида аҳамият касб этди.

Юқоридаги суҳбатда таъкидланганидек, „Боқий дунё“ шеърый романидаги ғоялар, халқ кураши — миллатни эрки учун, озодлик учун, зулмга қарши бўлган курашни кўрсатиш баробарида асосий мақсад ўзбек халқининг мустамлакачилик давридаги XIX аср охири XX асрнинг бошларидаги ҳаётини, турмуш тарзини кўрсатиб бериш эди. Асарда ўзбек халқининг ҳаётига оид бўлган мил-

лий хислатлар, менталитет, инсоний ҳолатлар, ўша пайтдаги халқнинг турмуш аҳволи, рухияти кўринишлари *жуна* кўп атамалар ёрдамда ишонарли ифодаланган. Бу *ҳақида* кўплаб илмий мақолалар ёзилган. Шу сабабдан ҳам *асар* хали хануз ўқувчининг эътиборини тортиб келмоқда, ўқиб-ўрганилмоқда, илмий-тадқиқотларга мавзу бўлмоқда.

„Боқий дунё“нинг ўзига хос, ранг-баранг архитекtonикаси ҳақида айтиб ўтиш жонз. Фалсафада мазмуни бирламчи, шакл иккиламчи, дейилса-да, адабиётда улар „арава“ни баб-баравар тортадилар. Шакл, мазмунининг ўзидан келиб чиқади. Бу ўринда шоирнинг устозлар тажрибасига суянгани ибратли. Чунончи, Байронининг „Дон Жуан“и саккизлик (октава) билан ёзилган, Пушкиннинг „Евгений Онегин“и ўн тўртлик (сонет) шаклида қоғозга тушган ва ҳоказо.

„Боқий дунё“да бандлар йигирма сатрдан белгиланган. Бандлар ўн олтинчи қаторгача тўртлик усулида, қолган тўрт қатор маснавий шаклида келади. „Шеърый роман, марафонга ўхшаб кетади, узоқ йўл босиши керак, – дейди суҳбатда шоирнинг ўзи, – бунда ҳар бир бандни бир қадамга қийслаши мумкин. Ҳар қадамда бир нафас оламиз. Гўё ўн олтинчи сатргача ўқиб келамиз – нафас оламиз, кейин худди сўлиши олгандай нафас чиқарамиз – охирги тўрт сатрни енгил ўқиб тугатамиз. Демак, ҳар бир банд – бир нафасдек... Ранг-баранг мозаик парчинлар қўшилиб чиройли панно ҳосил қилгандек, бандлардан асарнинг ажойиб манзараси юзага келади. Бундай шакл ўқувчини толиқтирмайди, унга вақти-вақти билан „дам“ бериб туради. Банд, умуман, ёки устозлар ишлатган октава, сонет мазмунни ифода қилишида ижодкорга катта имконлар тугдиради: у истаган воқеани истаган ҳолатда олиб бир бандга моҳирона жойлай олади, кейинги бандни эса мутлақо бошқа мавзуга бағишлаши мумкин. Вазият тақозосига кўра, бир эпизодни бир неча бандга бўлиб юбора олади ҳам...“¹

¹ Мухаммад Али. Танланган асарлар. Шарк. Т., 2012. Иккинчи жилд. 312 – 313-бетлар.

Тўққиз хижоли бандлар равон ўқилади, тил устида шоирнинг олиб борган заҳматли меҳнатини аниқ кузатиш мумкин. Асарда турли хил ташбеҳлар, ўхшатишлар, топилмалар, тажнислар, гавҳардай ярақлаб турган сатрлар кўп. Қисқа сатрларда манзаралар ярата олиш маҳорати ҳам намоён бўлади.

Айрим мисоллар келтириб ўтайлик:

* * *

*Гар еринг бор оёқ остида,
Бўлмайсан хор оёқ остида...*

* * *

*Қорачиқдек нуқта қўймасдан
Ёзиб қўяр кўз ўрнига кўр..*

* * *

*Билинурми гул атри, гунча –
Токи ўзи очилмагунча?*

* * *

*Дарахт ўтқаз, гул эк, чаман қил,
Туркистонни энди Ватан қил!*

* * *

*Бир томчи ёш ва бир қатра қон
Пайдо қилур минг битта достон.*

* * *

*Тун-кечада дордаги кирлар
Худди арвоҳ каби қимирлар...*

* * *

*Туркистонни улугла, токи
Бунда ётар боболар хоки...*

Шеърӣй романнинг янги таҳрири, яъни учинчи қисмдаги кескин қисқартиришлар ўринли бўлганини, асар

ортиқчаликлардан холи бўлиб, хийла ихчамлашганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Шеърий роман янги тахрирда шоирнинг „Мен ўзим, ўзим“ (2011) китобида босилиб чиқди.

Адабиётимизда ўзига хос ўринни эгаллаган „Бокий дунё“ шеърий романи ўзбек халқининг XIX аср охири – XX аср биринчи чорагидаги ғалаёнларга тўла ҳаётини, ўз-ўзини англаш жараёнларини кўрсатиб, тасвирлаб берган ягона кенг қўламли шеърий полотно сифатида, шеърий роман ривожига қувват берган асар сифатида қадрлидир. Бу асар ҳақида келажакда алоҳида тадқиқотлар ёзилиши шубҳасиз.

Муҳаммад Али ўз шеърий асарлари билан инсонлар дилини овламоқни ният қилган шоир. Бунинг учун, аввало, шоирнинг ўзи миллатини, халқини теран англамоғи даркор. Шоирнинг „Бешгул“ достонида шундай сатрлар бор:

*Шеъриятда қўриқ очмоқ истаса шоир,
Халқ дилида нелар пинҳон – илгасин моҳир!*

Муҳаммад Алининг ўзи ҳам ёзганларига амал қилгани учун, унинг шеърияти ўзбек адабиётида янги саҳифалардан бирига айланди.

МУҲАММАД АЛИНИНГ НАСРИЙ ИЖОДИ

„Сарбадорлар“

Шеърлари, дostonлари билан китобхонларга танилган Муҳаммад Алидаги тарихга бўлган кизиқиш насрда йирик асар ёзиш эҳтиёжини туғдирди. „Бокий дунё“ шеърӣ романини ёзиб, маълум тажриба тўплаган шоир (ҳа, шеърӣ роман шоир учун насрий романга ўтишда катта мактаб вазифасини бажарди, дейиш мумкин) роман ёзиш иштиёқида сарбадорлар даврига оид тарихий ҳужжатларни ўргана бошлади. Унда XIV асрда бўлиб ўтган сарбадорлар ҳаракатига жиддий кизиқиш пайдо бўлди.

1966 йилда ёзилган „Машраб“ дostonининг дастлабки номи „Сарбадор“ бўлганини айтиб ўтган эдик.

Балхда дор интизор дарбадарга

Қаро ер бўлгуси ёлғиз маскани.

Ҳаётдан тегмишии шу сарбадорга...

Аммо Навоӣ ҳам, Сино ҳам, яъни –

Ҳаёт йўлларида ким топса маъни,

Ўша сарбадордир... –

деб ёзади шоир. Дostonда мана шу ажойиб фикрни ўртага ташлаганда, шоир 24 ёшда эди. Унинг ёшлик пайтидаёқ, инсон табиатан сарбадор, деган кучли ҳаётӣ хулосага келгани, аччиқ ҳаёт ҳақиқатини теран анлагани эътиборга сазовордир. Демак, ижодкорнинг сарбадорлар мавзусига қайтиши тасодифӣ ҳодиса эмас, унинг илдизи ўша илк дostonига бориб уланади. Бу бир томондан, муаллиф ижодининг бошиданоқ қилинган катта ғоявий ниятнинг мустаҳкамлигини ва ҳаётӣлигини, иккинчи томондан,

муаллифнинг ўз идеалларига нечоғлик изчил содиклигини кўрсатади.

Ҳар нарсага бир туртки сабаб бўлиши маълум. 1979 йилда филология фанлари доктори, профессор Пирмат Шермухамедов ва Муҳаммад Али Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида бирга ишлар эдилар. Сухбатлардан бирида Пирмат Шермухамедов Муҳаммад Алига сарбадорлар ҳаракати ҳақида насрий асар ёзишни таклиф этади. Муҳаммад Али, албатта, бунини одатда ижодкорлар ўртасида бўладиган самимий хайрихоҳликка йўяди ва аввалига унча эътибор бермайди. Лекин аста-секин ана шу даврга оид материаллар, манбаларга қизиқиши ортаётганини сезади. Бунга шароит ҳам мосдек эди: шоирнинг ўн йил меҳнат қилган асари – „Бокий дунё“дан „қўли бўшаб“ (шеърини роман муҳокамадан ўтиб, босмага тушиб кетган паллалар) турган вақти... Аввалдан ният қилиб юрган шоирга дўстнинг таклифи мадад бўлиб, катта асарга материал йиғи бошлайди. Шу пайтгача Муҳаммад Али талантли шоир сифатидагина ўқувчиларга маълум эди, матбуотда битта ҳам ҳикоя ёки қиссаси босилмаганди.

Сарбадорлар ҳаракати, „сарбадор“ сўзи ўзининг оҳанрабоси билан шоирни мафтун этиб қўйди. Мавзу, табиийки, бир кичик шеърга ёки бир кичик дostonга сиймайди. Энди ёзувчи сифатида катта бир асар яратиш зарурати туғилмоқда эди. Яна бир томони, сарбадорлар ҳақида у пайтларда жуда кам билишарди. Шунинг учун Муҳаммад Али „Сарбадорлар“ тарихий романини ёзишдан олдин жуда кўп ўйлаб ва айна пайтда тарихий ҳақиқатни бузмасдан сарбадорларни кўрсата олиш пайдан бўлди, мавзуга ёндошишда нозиклик билан йўл тутди. Асар устида ниҳоятда кўп ишлашга, кўп материаллар йиғишга тўғри келди, ёзувчи кўнглидаги бор гапни пардага ўраб, зукко ўқувчи англаб оладиган, тушунадиган ҳолга келтириши зарур эди.

Шуни айтиш керакки, 60-йиллар ўзбек адабиётида тарихий мавзуларга қизиқиш кучайишига ҳам Муҳаммад

Алининг изланишлари туртки берди. Ўзбек адабиётида тарихий мавзунини ўрганиш, у ҳақда асарлар ёзиш албатта Муҳаммад Алигача мавжуд бўлган. Чунончи, Абдулла Қодирийнинг „Ўткан кунлар“, „Меҳробдан чаён“, Чўлпоннинг „Кеча ва кундуз“ романи, Абдурауф Фитрат драмалари, Ойбекнинг „Навоий“, „Қутлуг қон“ романлари каби тарихий романчилигимизнинг етук намуналари яратилди. Лекин Муҳаммад Али адабиётга кириб келган вақтлар – 1960 йилларнинг охирида тарихга муносабат суствлашиб, гўё табу қўйилгандай ҳолга келганди. Сталиннинг вафотидан кейин юз берган „эрувгарчилик“ ижтимоий юмшаш, иликлик паллалари келиб, қандайдир тарихга эркин муроҷат этиш имконияти туғилгандай бўлди. Муҳаммад Али ана шу имкониятдан унумли фойдалана олган ижодкорларимиздан биридир. Бунга, албатта, Москвада олган таҳсили, билими, нисбатан эркин адабий муҳит, ўша пайтдаги рус шоирларининг тарихга бўлган муносабатлари ижобий таъсир қилди. Масалан, Ярослав Смеляковнинг Россия тарихига бағишланган „Декабрь“, „Россия айёми“ деган, мукофотларга сазовор бўлган шеърини китоблари босилиб чиқди, кейин Евг. Евтушенконинг тарихий мавзудаги кўп шеърлари, достонлари, Андрей Вознесенскийнинг „Мастера“ (Усталар) деган достони эълон қилинди ва нафақат рус ўқувчиларини, балки бошқа миллат ўқувчиларини, ижодкорларини ҳам тўлқинлантириб юборди. Муҳаммад Али ҳам бу ҳаётбахш шабадалардан бебаҳра қолмади.

Жаҳон ва рус адабиётидан яхши бохабарлигидан, шоирда, нимага бошқа халқлар ўз тарихлари ҳақида ёзишлари мумкин-у биз ёзмаймиз, деган ўринли савол пайдо бўлди. Айни пайтда, жаҳон адабиётини яхши билиши, олган таълими унинг ёш қўнглига шижоат солди. Миллатнинг тарихини янаям кенгрок ёритиш, шундай асар ёзиш ёзувчидан шиддатни, қўрқмасликни талаб қиларди. Ўша вақтда Ўрта Осиё адабий муҳитидан маълум қолипга солинган қобикларни ёриб чиқиб, ана шундай

фикрларни айтиш заруратини Муҳаммад Али биринчилардан бўлиб ҳис қилди.

„Ватан, Ватан кадри, Ватанни англаш, унинг улуғ тарихига юз буриш!“ Ёш шоир Муҳаммад Али ижодининг бошланғич даврларидаёқ ўзи учун шундай кашфиёт қилгани эсимизда. У бу тамойилга содиқ қолди ва шу йўлда ижод қилиб келмоқда. Муҳаммад Али ҳар бир ижодкор албатта ўз халқининг тарихини билиши ва шу тарихи ҳақида ёзиши шарт, деб ҳисоблайди. У жаҳон адабиёти вакиллариининг ижодини кузатиб туриб шундай хулосага келади. Ва ўзи ҳам шундай устозларнинг изидан бориб, ижод қилишга ҳаракат қилади. Масалан, А.С.Пушкиннинг рус тарихини ардоқлаб, қизиқиб ўрганиб, „Горюхино кишлоғининг тарихи“, „Буюк Пётр араби“, „Пётр Биринчининг тарихи“, „Борис Годунов“, „Капитан кизи“ каби гўзал асарлар ёзгани маълум. Ёки инглиз адабиётининг устунларидан бири Жорж Гордон Байрон нафақат Буюк Британиянинг тарихи, балки Греция, Рим, бутун дунёнинг тарихи ҳақида асарлар ёза бошлади. Вильям Шекспир фақат Англияни эмас Дания, Италия, Верона, Венеция тарихига оид асарлар битди. Ф. Шиллер, В.Гюго ижодидан бундай мисолларни кўплаб топиш мумкин. Лев Толстойнинг „Уруш ва тинчлик“ эпопеяси бу борада гўзал мисоллардан биридир. Демак, ҳақиқий ижодкор ўз халқининг тарихидан, жаҳон халқлари тарихида бўлган воқеалардан ибрату илҳом олади.

Муҳаммад Али ҳамиша ўзбек халқининг тарихидаги ҳали эътибор қилинмаган, қаламга олинмаган мавзуларга мурожат қилишга интилади. Ана шундай мавзулардан бири сарбадорлар ҳаракати эди. Бу Эронда юз берган ҳодиса, 1336 – 1381 йилларда 45 йил давомида ҳукм сурган давлатни келтириб чиқарган. Бу ҳаракат ҳамма тенг бўлиши керак, ноз-неъматлардан ҳамма баробар баҳраманд бўлсин, подшоҳ, масалан, ворислик йўли билан эмас, балки сайлансин, тайинлансин ва ҳоказо даъволар билан майдонга чиқди. Жаҳон тарихида „одил подшо“

деган тушунчаларга яқинлашадиган ажойиб бир ҳаракат эди бу. Албатта, бу ҳаракат нега яшаб қолмади, нега тарихий қисқа муддатда (45 йилда) тарқалиб кетди ёки тугатилди, деган масала сабабларини ўрганиш лозим.

Сарбадорлар ҳаракати у ёки бу кўринишда Кирмон, Мозандарон ва бошқа жойларда ҳам намоён бўлди. Булар ичида Самарканд сарбадорлари алоҳида ажралиб туради. Муҳаммад Али тарихий материаллар кам бўлишига қарамай, кўп изланиб, топган материалларини бир-бирига қиёсан ўрганиб, (бунга беш йил вақт кетди) ўзининг икки китобдан иборат „Сарбадорлар“ дилогиясини қоғозга туширди. Китоб беш йил (1984–1989) давомида ёзилди. Ўзбек халқининг озодликка бўлган интилиши кеча туғилмаганлиги („Боқий дунё“ концепциясини эсланг), демак, ҳақиқий миллат фарзандлари халқ тақдирини ўйлаши кераклиги, ўйлагани тўғрисида баҳс қилади бу асар. Ўзбек халқида озодликка интилиш азалдан бор. Париж коммунаси 1871 йилда бўлган бўлса, сарбадорлар ҳаракати ундан салкам беш юз йил аввал 1365 йилда Самаркандда юз берган эди!

Адиб теран идрок ва салоҳият кучи билан тарих катларида яшриниб ётган мана шу ноёб фактни илғай олди ва миллатимизни рухлантирадиган, миллатимизнинг бемалол фахру ғурурига айланган мазкур *ҳодисалар ҳодисасини* бадий кўрсатишни, жилолантиришни ўз олдига катта мақсад қилиб қўйди. Демак, иктисодий жиҳатдан ёки ижтимоий жиҳатдан дунёда кечган ҳар хил формациялар тўғрисида сўз кетганда ёки ўша вақтда инсоният учун буюк омон бўлган одил жамият куриш ғоялари тўғрисида баҳс очилганда, Самарканд сарбадорлари ҳаракати эсланиши жоиз, у аждодларимизнинг анчагина олдин идеал давлат тузишга ҳаракат қилганларини, бунга дадил киришганларини, миллатнинг тафаккурида эрк, давлатчилик тушунчалари қадимдан борлигини яққол кўрсатиб турибди.

Муҳаммад Али адабий учрашувларидан бирида берилган, „Ижод ҳақида фикрингиз“, – деган саволга шун-

дай жавоб берганди: „Ёзувчининг назари прожектордай бўлиши керак, шу маънодаки, кўча ҳаёт майдони бўлса, прожекторнинг вазифаси кўчани ёритиб беришдан иборатдир. Қоронғуда кўчада порлаган кучли прожекторга эътибор берганмисиз? Прожектор фақат йўлни ёритмасдан, йўлнинг ҳар икки тарафини тичоқ кесгандай ёритиб боради, ёнидаги атроф, кичик бурчак, пана-пастқамларни ҳам бемалол кўриш мумкин бўлади.“

Муҳаммад Алининг сўзларини ижодга тадбиқ этиб, шундай дейишимиз мумкин: ёзувчининг назари ана шу прожектордай ўзи танлаган мавзусини то бурчак-бурчакларгача ёритишга ҳаракат қилиши лозим. Бу, албатта, ёзувчи услубининг, эпик кўламининг кенглигини кўрсатади. Бундай усул шеърий романда, айниқса адибнинг насрий романларида яққол кўринди.

Муҳаммад Алининг катта наср, хусусан роман жанрига мурожаат қилиши бежиз бўлмаган. Ижодкорнинг шеъриятида юқорида кўрдикки, у кенг эпик кўламини яхши кўради ва мана шу кўламда қалам тебратишга мойил, ёзувчининг ўз сўзи билан айтганда, у – ижод майдонида узоққа югурадиган марафончи. Унинг „Бокий дунё“ шеърий романини, „Машраб“, „Гумбаздаги нур“ дostonларини ёки „Рамаяна“дек, „Шаҳриёр“ каби эпослар ёки Байроннинг „Шилйон туткуни“ дostonи таржималарини ёки ўзининг „Қадимги кўшиқлар“ деган шеърий туркумидаги сюжетлик шеърларини оламизми, қайси бирида бўлмасин, ўзининг ижодида ҳам, таржималарида ҳам ана шу эпик кўламга интилади. Хусусан, бу унинг „Бокий дунё“ шеърий романида тўлиқ намоён бўлган эди.

Муҳаммад Али йиллар давомида сарбадорлар ҳақидаги маълумотларни фақатгина ўрганиб қолмай, ўша даврни биладиган тарихчи олимлар Бўрибой Аҳмедов, Ҳамид Зиёевлар ва бошқа ўша давр билимдонлари билан суҳбатларда кўпроқ маълумот олишга интилди. Кўп тарихий манбаларни ўқиб чиқди. Шу тарихий манбалар ичида Давлатшоҳ Самарқандийнинг „Тазкират-уш шу-

аро“ асари, тарихчи Рашид Набиевнинг „1365 йилда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони“ рисоласи, рус олими В.В.Бартольднинг „1365 йилда Самарқандда халқ ҳаракати“ деган мақоласи ва И.Петрушевскийнинг „XIV асрда Хуросонда сарбадорлар ҳаракати“ деган катта илмий тадқиқоти алоҳида эътиборга молик.

Беш йил давомида ёзилган романга 1989 йил 17 февраль куни нукта қўйилди.

Шуни айтиш керакки, сарбадорлар даври, яъни Муҳаммад Али ўз асарига мавзу қилиб олган даврдаги Самарқанд ҳақида маълумотлар жуда кам эди. Бўлажак асарнинг фаолият майдони деб танланган Самарқанд, маълумки, ҳозирги Афросиёб тепалиги деб айтиладиган жойда жойлашган шаҳар эди аслида. У қадимда мингинчи, минг бир юзинчи йиллар атрофида, яъни мўғуллар истилосидан аввал жуда ҳам гуриллаган, ривожланган шаҳар бўлган. Масалан, Абдурахмон ибн Ҳавқал деган сайёҳ олим ўз асарида ана шу Афросиёб тепалигидаги Самарқанд ҳақида ёзган эди.

Чингизхон 1221 йилда Самарқандни қамал қилган. Шаҳарни ололмагандан кейин шаҳарга сув келадиган ариқларни буздиради. У вақтларда шаҳарга Жўйи Арзиз (яъни Арзиз – кўрғошин, жўй – ариқ), „кўрғошин ариқлар“ (қувурлар бўлса керак) орқали сув келтирилар эди. Чингизхон босқини вақтида ана шу ариқлардаги сувни беркитиб, қаттиқ қаршилиқ кўрсатган шаҳарни сувсиз қолдирдилар, натижада шаҳар таслим бўлди ва вайронга айлантирилди. Бундан кейин шаҳар жануб томонга ҳозирги Самарқанднинг ўрнига кўчади. Шаҳарларни бир жойдан иккинчи жойга кўчиши тарихда кўп учрайдиган ҳодиса, бунини Ўзбекистон тарихи мисолида жуда кўп кўриш мумкин. Одатда, қалъалар деворлар билан ўралган бўлади. Лекин Самарқандда одатий тушунчадаги қалъа девори йўқ эди.

Муҳаммад Али роман устида изланишлар олиб борар экан, ўзи учун *тарихий манتيқ* назариясини ишлаб чиқди. Бу ҳақда у ёзувчи Тўлқин Ҳайит билан қилган

„Ижод этиш машаққати“ суҳбатида (Муҳаммад Али. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. Т., Шарк. 2012. 301-бет) шундай фикр юритади:

„Тарихий мантиқ, деган гап бор, – дейди адиб. – Бунда агар тарихий маълумотлар етарли бўлмаса ёки бевосита даврга, маконга тегишли тарихий ҳужжатлар учрамаса, ёзувчи ўз асарида қаламга олинган давр, маконга яқин жойлар ҳақидаги расмий тарих маълумотларини умумлаштириши ва шундан келиб чиқиб, мантиқан ўзининг танлаган даври, шаҳри ҳақида хулосаларга кела олиши мумкин. Ана шунга **тарихий мантиқ** дейилади. Машҳур тарихчи Лев Гумилев қадим турк тарихини ёритганда шунга ўхшаш усулдан фойдаланган эди. „Сарбадорлар“ дилогиясини ёзишда худди шу йўлни тутдим...“

Демак, ушбу назарияга кўра, ёзувчи агар Самарқанд ҳақида ёзмоқчи бўлса, у ҳолда Самарқанд ҳақида шу даврда шундай китоб топилмаса, шу даврдаги Самарқанд ёнидаги шаҳарлар тарихини ўрганмоғи шарт. Масалан, Қарши, Термиз, Тошкент, Бухоро тарихини ўргангандан кейин, бу шаҳарларда олинган маълумотларни муқояса қилиб географик жиҳатдан ўртада турган Самарқанд ҳақида тасаввур олиш мумкин ва бу тасаввур тарихий ҳақиқатдан узоқ бўлмайди. Қарийб барча шарқ шаҳарларида одатда Чорсу (тўрт томон, йўл дегани) майдони шаҳар марказини эгаллайди. Чорсу майдонида албатта карвонсарой, мадраса бўлади ва бозор ҳам шу атрофда жойлашади, тўрт томондан йўл келиб туташади ва ҳоказо. Адиб изланиш баробарида ўша давр одамларининг ҳаётини, халқнинг турмуш тарзини ҳам синчиклаб ўрганиб чиқди.

Романда тасвирланган сарбадорларнинг асосий у вакили тарихий шахслардир. Булар Самарқанддаги наддофлар, яъни пахта тозаловчилар маҳалласининг оксоқоли Абу Бакр Калавий, камонмерган Хўрдак Бухорий, толиби илм Мавлонозода. Мана шу учта шахс номлари расмий тарихда келтирилади, хайриятки, касблари ай-

тилади. Масалан, Абу Бакр Калавий пахта тозаловчилар маҳалласининг оқсоқоли деганда, бизнинг тасаввуримизда, ўзини босиб олган, дунё кўрган, паст-баландни билган, маҳаллада биронта муаммо чикадиган бўлса уни дарҳол ҳал қила оладиган ва кўпчиликнинг ташвишини ўйлайдиган, ўз ишига моҳир, ажойиб, тажрибали, зукко одам гавадаланади. Ҳақиқатда ҳам маҳаллага оқсоқол бўлиш ҳар кимнинг қўлидан келадиган ва ҳар кимга ҳам топшириладиган вазифа эмас. Ҳар ким ҳам бундай ҳурматга муяссар бўлавермайди. Ҳақиқатда кейинчалик сарбадорлар ўз давлатларини тузганларида шу маҳалла оқсоқолининг юртни, шаҳарни бошқаргани маълум. Иккичиси камонмерган Хўрдак Бухорий 30–35 ёшларда, жангчи, учинчиси толиби илм Мавлонозода, у 22 ёшлардаги йигит. Абу Бакр Калавий эса 50 ёшлардаги киши. Романдаги воқеалар мана шу шахслар атрофида айланади. Шарқда ахийлар-жавонмардлар ҳаракати ҳам машҳур. Самарқандда ҳам ахийларнинг шундай бир уюшмаси борлиги мантиқан ҳақиқатдай туюлади. Асарда тасвирланишича, улар оддий авом вакиллари ёки бир пайтлар ишлари юришмаган амирлар, беклар ва дунёни тарк этиб ўз юртидан чиқиб кетган кишилар сифатида бирлашишиб Самарқандда тун салтанатини ташкил қиладилар. Улар асосан хуфтон намозидан бомдод намозигача шаҳарнинг тинчлигини сақлайдилар. Ёзувчи романда Тун салтанати фуқароларининг эсда қолашли образларини яратади.

„Сарбадорлар“ романининг асосий мавзуси – зулмга қарши кураш. „Сарбадор“ сўзи форсча, сар – бош, ба – га, дор – дор, бош дорга (тикилган) деган маънони ташийди. Бу ҳаракат илк марта 1335–36 йилларда Эронда Сабзавор шаҳрида пайдо бўлди. Улар 1335 йилдан 1381 йилгача ҳукм сурдилар. Бу халқдаги одил подшолар ҳақидаги ақидаларга суянган, адолат, тенглик, бирдамлик тимсоллари асосида пайдо бўлган бир давлат эди. Унинг бошқа музофотларга ҳам таъсири ўта бошлади.

Жумладан, Кирмон деган шаҳарда, Мозандаронда хусусан Самарқандда мана шу ҳаракат кўриниш берди.

Сарбадорлар ҳаракати ўзбек халқи ҳаётидаги, тарихидаги жуда ҳам нодир мумтоз ҳодисалардан биридир. Бунда ҳақиқатда халқ агар ҳеч иложи бўлмаганда ҳокимиятни ҳам, ижтимоий ҳаётнинг тизгинини ҳам ўз қўлига дадил ола билиши ва ўзи тарих ғилдирагини юритгучи катта кучга айланишини кўрсатади. Сарбадорлар ҳаракати пайдо бўлган вақтда Туркистонда (Мовароуннаҳрда) мамлакат эгасиз эди. Бунда Тошкентда бир ҳоким, Самарқандда бошқа ҳоким, Қаршида, Бухорода, Хўжандда бошқа ҳокимлар юрт бошқарардилар. Улар бир-бирларига бўйсунимасди. Демак, 1358 йил, яъни Туркистон амири Амир Қозағон ўлдирилганидан кейин то Амир Темур давлат бошига келган 1370 йилгача ўн икки йил мобайнида мамлакатда ҳаражу мараж (анархия) давом этди. Бошбошдоклик, ўзаро курашлар, олишишлар ҳукм суриб, кучларни бирлаштириш ҳақида фикрларга мутлақо йўл бермади. Сарбадорларнинг тарих майдонига кириб келиши мана шу анархия вақтига тўғри келди. Сарбадорлар ана шу паллада ҳақиқатдан мамлакатда ягона ҳукмдорнинг йўқлиги, пойтахтнинг йўқлиги мамлакатни талон-тарожларга, босқинчиларнинг кирдикорларига катта йўл очиб беришини кўрдилар. Ва тизгинни ўз қўлларига олишга мажбур бўлдилар.

1365 йил 22 май куни Сирдарё бўйида эски Тошкент билан Чиноз ёнида мўғул хони Илёсхўжа бошлиқ Жета (мўғулчада қароқчи дегани) қўшини билан катта жанг юз берди. Жанг вақтида қаттиқ ёмғир ёққанлиги сабабли ҳамма ёқ хўл, лой бўлиб кетади. Бу жангда Амир Хусайн билан Темурбек ўзаро келиша олмайдилар, кўпроқ айб Амир Хусайн эди, шу сабабдан амирлар енгилардилар. Самарқанддан Темурбек яна қўшин йиғиб душманга қарши отланади, аммо бунинг уддасидан чиқиш қийинлигидан, чекиниб Қаршига бориб тўхтади. Амир Хусайн эса қочиб Амударёнинг нарёғига ўтиб кетади...

Шундай бир паллада душман мамлакат ичкарисига қараб юради. Юртни сақлаш, киндик қони тўкилган жойини эъозлаш – мана шу туйғу Самарқандда яшаётган сарбадорларни курашга чорлайди, уларга шижоат бахш этади. Айрим тарихчилар, сарбадорлар гуруҳи дейди, бу мантиқан тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки каттол ёвга бас келиш кичкина гуруҳнинг иши эмас, бу ерда халқ ўзи кўтарилган эди. *„Озодлик ва эркка бўлган ташналик рунуди авбошининг тегса ёндириб юборадиган қаҳр-забабига айланиб, истибдод багрини пора-пора қилмоққа чоғланди ва бунда адолатга кўра оддий халқ ўзининг виждоний бурчини бажарди: тарихни тебратувчи куч бўлиб майдонга кирди. Зеро тарих бир бешиқдир, тебратувчи эса ҳамийша халқдир“*. (Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Тошкент. 1997. 79-бет. Кейинги фақат саҳифаси кўрсатилган иқтибослар ҳам ушбу нашрдан олинади).

Мўғуллар уч кун жанг қилдилар, Самарқанд шаҳрига киролмасдан иложсиз Чўпон отадан ортига қайтиб кетдилар. Ана шундай ҳолатда сарбадорлар давлат бошига келиб қолдилар. Ёзувчи Самарқанддаги сарбадорларни Хуросондаги сарбадорларга алоқадор эканликларини боғлаш ниятида Абу Бакр Калавийнинг ўн тўққиз ёшида отаси билан ҳаж сафарига чикканлари, Сабзавор шаҳрига борганларида отасининг оламдан ўтгани ҳақида ёзади. Айнан ўша кунларда у ерда сарбадорлар бош кўтариб юртни, ҳокимиятни қўлга оладилар, барини ёш Абу Бакр Калавий ўз кўзи билан кўради ва кейин давлат бошига келганда кўрганларини амалиётда қўллашга ҳаракат қилади. Самарқанд сарбадорлари Хуросон сарбадорлари билан ана шундай ғоявий фикрлар, мақсадлар орқали боғланган эди.

Самарқанд сарбадорлари мақсадларини ёритар экан, ёзувчи шундай бир усулни қўллайдики, бу усул ўзбек халқининг ҳаёт тарзидан келиб чиқади. Биринчидан, тарихимизда одил подшо ҳақидаги жуда кўп ғоялар бор, масалан, кўп достону эртақларда, Алишер Навоийнинг „Садди Искандарий“ достони ва бошқа ривоятларда

Адиб онаси, Турдиқўли ва онаси Раҳимахонлар билан. 1954.

Муҳаммад Али. Москва. 1962.

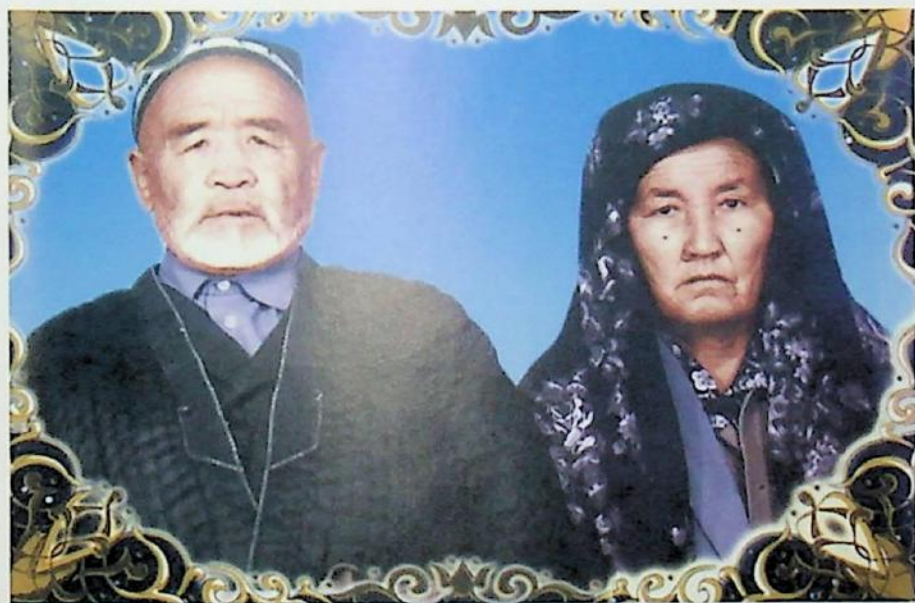
Адиб отаси Ахмадқул сўфи Бекназар сўфи ўғли билан. 1963.

Чапдан: Омон Матжон, Муҳаммад Али, Абдулла Орипов. 1967.

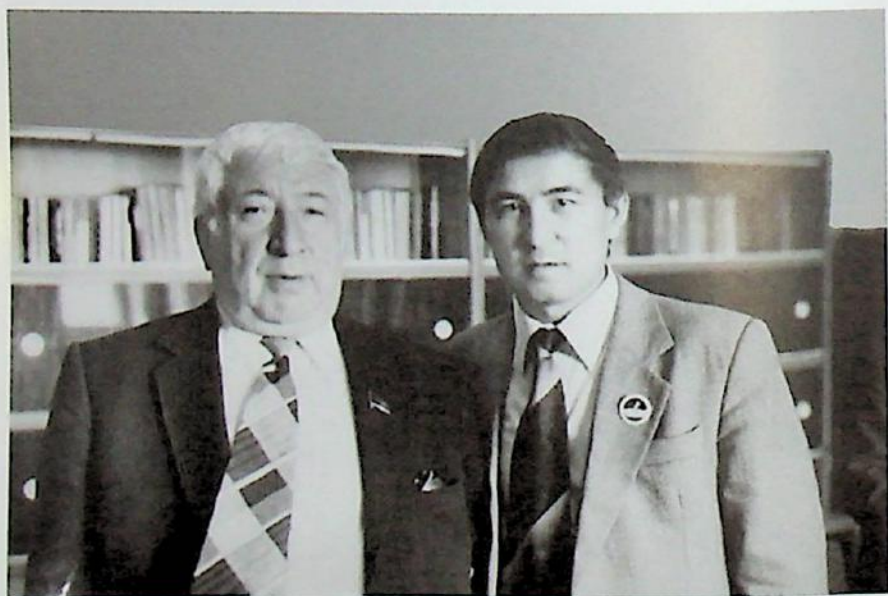
Шоар уқувчилар орасида. 1973.

Адибнинг ота-онаси — Аҳмадкул сўфи Бекназар сўфи ўғли ва
Турдихон Эгамназар қизи. 1974.

Шоира Зулфия ва Муҳаммад Али. 1978.

Расул Ҳамзатов ва Муҳаммад Али. 1983.

Чапдан, Мухаммад Али, Пирмат Шермухамедов,
козоқ шоири Мухтор Шаханов. 1983.

Мухаммад Али тожик шоири Лоик Шерали ва
Нормурод Нарзуллаевлар билан. 1983.

Муҳаммад Али ва рафикаси Манзурахоним. 1985.

Ўзбекистон телевидениеси Адабий-драматик кўрсатувлар
редакцияси Бош муҳаррири Муҳаммад Али санъаткорлар,
кизиқчилар даврасида. 1986.

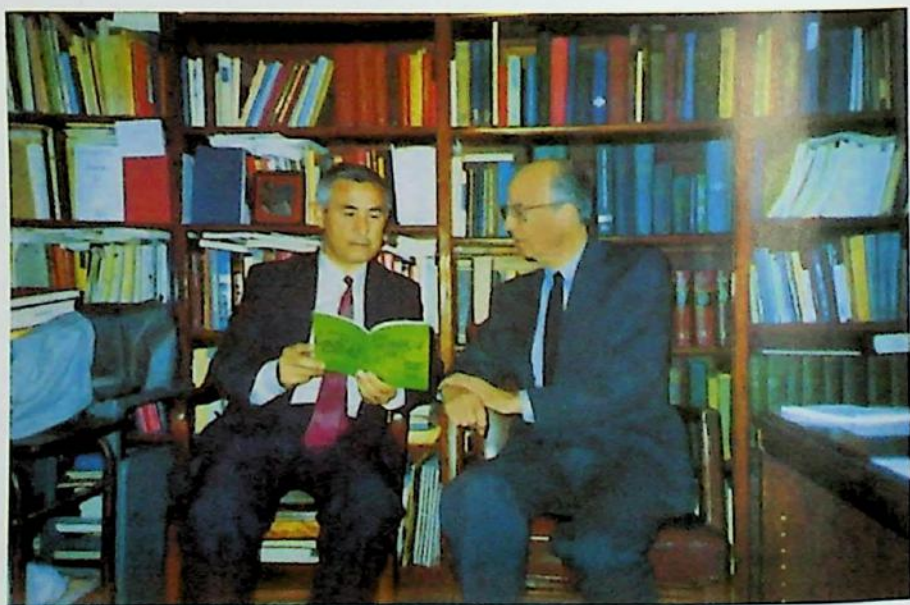
Муҳаммад Али ибн Ибнёт фанлари доктори,
адиб Жуманазарбекназаров. 1991.

Муҳаммад Али Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги
тантаналарига ташриф буюрган шоир таржимонлари давраида.
Тошкент. 1991.

Муҳаммад Али ва Тўлан Низом Қува адирларида. 1992.

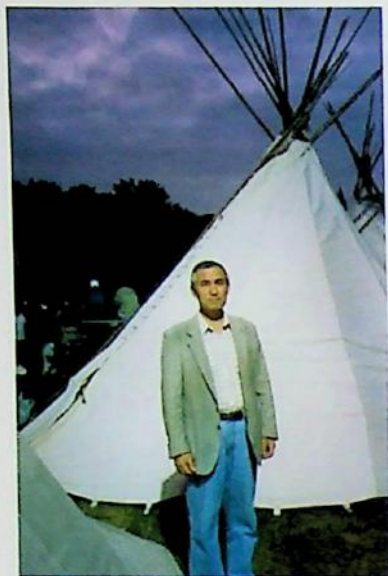
Колумбия университети профессори Эдвард Олворс ва
Муҳаммад Али. Профессор хонадониди. АҚШ. 1992.

Чапдан: Тўлан Имом, Бегали Қосимов, Наим Каримов,
Муҳаммад Али, Йўлдош Сулаймон. Кува. 1992.

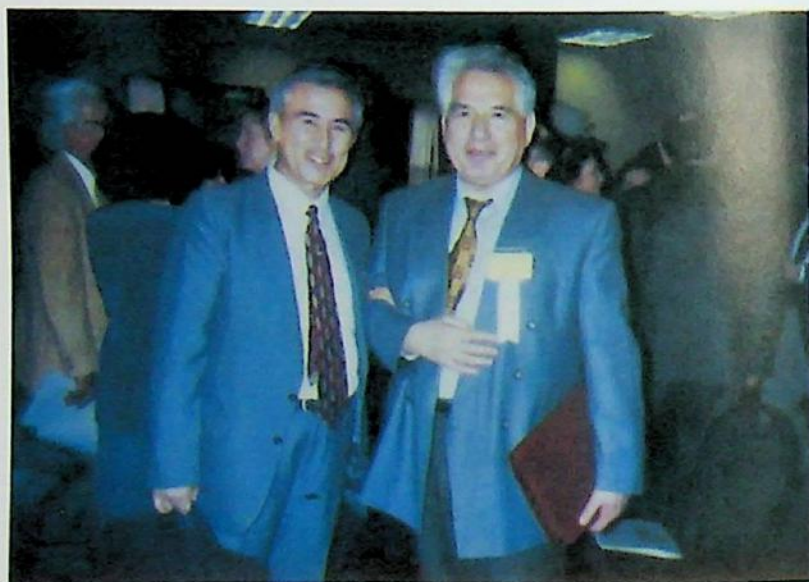
Адиб оила аъзолари давраида. 1993.

Мухаммад Али Америка
хинду(индиан)лари чодир
олдида. АҚШ. 1994.

Адиб Вашингтон университети
профессори машхур туркшунос
олима Илзахоним Сиртаутас билан.
АҚШ. 1994.

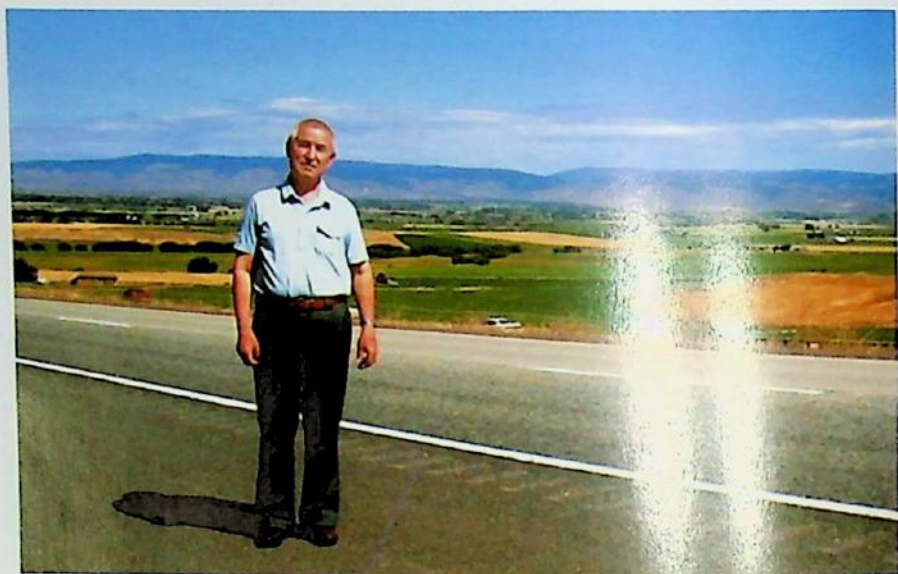
Чингиз Айтматов ва Мухаммад Али. Миннесотада
халқаро конференцияда. АҚШ. 1996.

Мухаммад Али ташмуродовнинг 60 йиллиги. Абдулла Орипов ва
Бегалий Юсупов. Ўзбекистон Миллий университети. 2002.

Чапдан: Темур Ширинов, Пиримкул Қодиров, Зокиржон Машрабов,
Азиз Қаюмов, Муҳаммад Али. Андижон. 2003.

Мухаммад Али Элленсбург водийсида. АҚШ. 2004.

Адиб академик Матёкуб Қўшжонов билан суҳбатда.
Адиб хонадониди. 2004.

**Ёш таржимонларнинг 1-Республика
семинари иштирокчилари**

**«Дурмон» ижодий уйи
2010 йил 23–27 декабрь**

Ёш таржимонларнинг 1-Республика семинари иштирокчилари.
Тошкент. 2010.

Мухаммад Али ва шоир Ҳумоюн. Тошкент. 2011.

Алишер Навоийга бағишланган халқаро конференцияда.

Чапдан: Шухрат Сирожиiddинов, Мухаммад Али,
темурийшунос француз олимаси Фредерико Брессанд-хоним (Париж),
Ўзбекистоннинг Германиядаги Фавкулудда ва Мухтор элчиси.
Берлин, Германия. 2016.

Мухаммад Али ўзининг даврийга бағишланган халқаро конференцияда улуғ шоирнинг халққа таъризу қилмоқда. Берлин, Германия. 2016.

Мухаммад Али ижодкор дўстлари билан Имом Бухорий зиёратида.
Чапдан: Сайди Умиров, Адҳамбек Алимбеков, Мухаммад Али,
Собир Ўнар. Самарқанд. 2016.

Муҳаммад Али Қозоғистонда
ўтказилган Алишер Навоий
иждодиға бағишланган халқаро
конференция иштирокчилари
орасида. Нур-Султон.
Қозоғистон. 2017.

Муҳаммад Али ўғли
Комрон билан. 2019.

Муҳаммад Али китоблари.
2020.

одил подшо одамларнинг бахтини касолатини янаниларини учун асосий кафилдир, деган фикрлар учрайди. *Ана* шу нарсани ёритиш ниятида ёзувчи Абу Наср *Фаробий* образи ва унинг „Фозил шаҳар кишиларининг каришлари“ деган рисоласини маълум маънода асарга *ендириб* юборади. Абу Бакр Калавий ўзини Абу Наср *Фаробийга* „увайс“ (ғойибдан уни устоз санаб унга шоғирлини *кин* ганларни шундай атайдилар) санайди, ўзини *бошқари* Абу Бакр Калавий Увайс, деб гурурланиб ҳам юради. У сарбадорларнинг ҳаракатлари билан Абу Наср *Фаробийнинг* „Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари“ *кичикида* талқин этилган қарашларнинг бир-бирига *фавқулодда* уйғунлигини кўради. Масалан, Абу Наср *Фаробий* ўз асарида фозил шаҳар ҳақида фикр юритиб, бутун *оламни* „шаҳар“ деб тасвирлайди. Шаҳарнинг раиси қандай *бу* лиши кераклиги ва бунинг учун ўн иккита фазилат *ложим* лигини айтади. Ёзувчи романнинг „Дунё – бир *ғуна* ча...“ бобида ўн икки фазилатнинг таърифини келтириб ўтади. Ўн икки фазилат эгаси бўлса ана шу шаҳарга соҳиблик (подшолик) қилиши мумкин. Агар ўн *икки* ижобий фазилатга эга бўлган одам топилмаса, олтинтадан фазилатга эга *икки* киши бошқариши мумкин. Борди-ю, агар *икки* кишида ҳам бу фазилат етарли бўлмаса, унда уч киши бошқарсин...

Сарбадорлар бошқарувида ҳам уч киши эди – Абу Бакр Калавий, Хўрдак Бухорий, Мавлонозода.

Абу Наср *Фаробий* шаҳарларни фозил ва жоҳил шаҳарларга ажратади. Бу ҳақда кўп ўйлаган Абу Бакр Калавий Абу Наср *Фаробий* билан ғойибона учрашган ва мана шу учрашув тасвирида асарнинг асосий тўжаси ётади. Эҳтимол, роман *магзини* шу ердан қиларини керак бўлар. Шунинг айтиши *ложимки*, Абу Наср *Фаробий* сиймосини Мухаммад Али биринчилардан бўлиб ўзбек адабиётига олиб кирди.

Рус ёзувчиси *Василий Янининг*, тарихий роман даролик бўлиши керак, деган бир *ғани* бир. Бу *ган* қавматга тўғри келади. Роман, *адибона*, тарихий роман *фавқ* унда

қаҳрамоннинг ҳаёти, ўша давр тавсифи ёки урф-одатлари, байрамлари ва ҳоказоларнинг таърифигина бўлиб қолмасдан, умуман ўқувчига катта билим ҳам бериши керак. Чунки ёзувчи маърифат тарқатувчи экан, роман бу шунчаки инсоннинг ҳаётини ёритишгина эмас, ўқувчига рухий озука берадиган, унинг аклини теран билим билан бойитадиган манба ҳамдир. Ойбекнинг „Навоий“ асарида Алишер Навоийнинг ҳаётини, унинг сиймосини, Хирот манзараларини, Султон Ҳусайн Байқаро ва бошқа жуда кўп оддий халқ вакиллари кўрамиз, айтиб бир пайтда ўша вақтдаги адабиёт, тарих, илм-маърифатнинг қадамларидан ҳам огоҳ бўламиз. Муҳаммад Али ўз романига мана шундай нуқтаи назардан ёндошади. Романда образлар кўп. „Сарбадорлар“ романини ёзишдан мақсад, ёзувчи озодлик, эркак бўлган интилишлар халқимизнинг қониди бор эканини кўрсатиб бермоқчи эди. Юқорида худди шундай ният унинг „Боқий дунё“ шеърий романи, „Гумбаздаги нур“ достонида ўзига хос йўсинда ёритилганини кўрган эдик. Демак эркак, озодликка бўлган ташналик бизнинг қонимизда бор, у ёзувчининг гоҳ у асарида, гоҳ бу шеърида уч бериб намоён бўлади. Халқ ҳамиша эркин яшашни истади. Мана шу туйғуни, яъни ватанпарварликни, юртга фидойиликни инсонийликнинг муҳим белгиларидан, аломатларидан эканини уқдирмоқчи бўлади ёзувчи. „Сарбадорлар“ романининг бир қараганда бош қаҳрамони йўқдек. Аслида асарда бош қаҳрамон бор. „Гумбаздаги нур“ достонида бўлганидек, бу романнинг бош қаҳрамони ҳам – *Халқ*.

Давлатни одилона бошқарув руҳи романнинг каттагига сингдириб юборилган. Асарда ҳар бир персонаж сарбадорларнинг дунёқарашига, уларнинг хатти-ҳаракатига мос равишда тасвирланган.

Ҳар бир образ ўз ўрнида қисқа, лўнда кўринади. Масалан, Абу Бакр Калавий маҳалла оқсоқоли, охир оқибатда сарбадорларнинг ўша пайтда ярим йил ҳукм сурган давлатининг ҳукмдори. Абу Бакр Калавий тўғри

сўз, ҳалол йигит, маҳаллада отаси ҳам ҳақиқатпараст бўлган ва ҳажга бораётиб йўлда оламдан ўтган. Ноҳақликларни кичикликдан кўриб келгани сабабли Абу Бакр Калавийнинг Сабзаворда кўрганлари, у ерда ака-ука Ҳасан Ҳамза, Хусан Ҳамзалар билан қадрдон бўлиб қолгани ва шундан акли тўлишиб борганини кузатамиз, шулар туфайли келажакда сарбадорлар давлати ҳукмдори бўлганда унга ишонч билан қараймиз. Агар роман-дан Абу Бакр Калавийнинг шахсий ҳаётининг ажа-ратиб олиб саҳифага солинганда эди, бир инсон ҳаёти-ни тўлиқ кўрсатолган асар дунёга келган бўларди. Ёки Хўрдак Бухорий, Мавлонозодалар ҳақида ҳам шуни ай-тиш мумкин. Мавлонозода талаба, ўқийди, у ёшлик эҳти-роси жўшиб турган вақтда юртда бўлаётган катта ўзгаришларга дуч келади. Унинг жуда билимдон, ўқи-мишли йигит эканини таърифларкан, ёзувчи ўқишга, билимга бўлган интилиш ҳалқимизда қадимдан кучли эканини таъкидламоқчи бўлади.

Роман қаҳрамонларидан бири Ахий Жабборнинг Марғилон ахийлари уюшмасида хизмат қилиб юрган вақтида Маҳмуд Носириддин Ахий Жабборга ўқиш-ёзишни ўргатади. Ёзувчи бу жараёни жуда ишонарли таърифлайди:

„— *Хат-саводга қизиқишинг борга ўхшайди, — деди бир кун Маҳмуд Носириддин Жабборқулнинг тоқчада-ги китоблар чангини ихлос билан тозалаётганини кў-риб. — Бағоят яхши хислат бу... Элимиз китобга қизиқади, рағбати бор, ўқиб-ўрганмоққа, афсуски, имкони йўқ, фурсати йўқ... Кел, саводингни чиқариб қўяй, бўталосим. Савоб бўлар.*

— *Сиз падари бузрукворим ўрнида отамсиз... — дея олди холос миннатдор йигит.*

Жабборқул хат ўргана бошлади. Гаройиб машғулот йигитнинг борлигини чулғаб олди. Алиф, лом, мим, нун, Фатҳа, касра, сукун, танвин, таъидид... Сал фурсатда Жабборқул хат танийдиган бўлиб қолди. Илгари ки-

тобга қараса, кўзи кўрмасди. хира ойнага тикилгандай бўлаверарди, энди хира ойна тиниқлаша бошлади...“

Садр Сулаймоннинг боқиб олган ўғли Худобанда тақдиридака тақдир ҳаётда кам учрайди. Нишопурдан сотиб олиб келинган Худобанданинг ҳаёти фожиали. Отаси уни тўрт ёшлигида икки яшар синглиси ва онасини кўшиб киморда ютқазиб қўйган. Ўша-ўша болаларини қидириб элма-эл кезиб юрган Абомуслим деб ном олган ота, Тун салтанатига аъзо бўлиб киради ва Самарқандда яшайди. У бир куни Худобандани кўчада кўриб, нечундир кўнглига яқин олади, доим таъқиб этиб юради. Ёзувчи унинг синглиси билан бобилхонада учрашиб қолиши ва охир оқибатда боқиб олган отасини ўлдириши каби воқеаларни тасвирлар экан, — мана шундай разилликлар қилган одам ҳеч қачон жазосини олмай кетмайди, деган маънони уқтирмоқчи бўлади бизга. Худобанданинг ўзи ҳам фожиали ҳалок бўлади. Унинг ҳаёти ўзи бир асар... Шундай фикрни Худобанданинг синглиси Жоннигор, Хонлиқ оқа, Ахий Жаббор, Темурбек, Амир Ҳусайн, Садр Сулаймонларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ёзувчининг маҳорати шундаки, мана шу хилма-хил, ҳар бири ўз тарзи билан яшайдиган, бир-бирига сира ўхшамаган мураккаб тақдирларни бир-бирига чамбарчас боғлаб сингдириб, асарга едириб юбора олди, натижада ўқувчи кўз ўнгиди ўша давр ҳаётининг яхлит кенг эпик манзараси яратилди.

Ёзувчи романда кўп рамзий ишоралардан унумли фойдаланади. Чунончи, бир рамзий ишора ҳали ўқувчининг эсидан чиқмай, кейинги саҳифаларда яна кўриниш бериб, ҳаёлда жонланади. Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий Кониғилда Амир Ҳусайн ва Темурбеклар билан Наврўзни байрам қилиб уйига қайтади, кечаси уйкусида туш кўради. Тушида муаллими ас-соний Абу Наср Форобий норизо экани англашилади. „Фозил шаҳар одамларининг қарашлари“ деган китобни ўқир экан, Абу Бакр Калавий, агар шаҳарнинг раиси ақлли бўлмаса шаҳар ҳалокатга юз тутди, деган сўзларга дуч келади.

Бирдан „халокат“ сўзи китобнинг саҳифасидан кўчиб (ақл бовар қилмайдиган ҳодиса! Бу катта топилдик! Бу ерда „халокат“ – салтанат халокатига ишора) аста-секин келиб Абу Бакр Калавийнинг кўзини олам-жаҳондан беркитиб қўяди, дунё қоронғуга айланади. Бу уққанга мудҳиш ишора эди. Кониғилга бораётганда ҳам кун кеча-гидек туюлмайдди. Кеча олам нурафшон бўлса, бугун ҳаво булутми-ей, ҳар қалай осмоннинг қовоғи солиқ, тунд... Буларнинг бари келажакдаги ноҳуш воқеага – унинг дорга осилишига ишорадай туюлади.

Ёки сарбадорларнинг русумига кўра бутун шаҳар аҳлидан ҳар бир нарсадан тўртдан бирини уй соҳибига қолдириш, бошқасини давлат хазинасига олиш ҳақида ҳукм чиқарадилар. Мавлонозода шайхулисломнинг уйига келади. Ранжиган шайхулислом беихтиёр бир ҳадис айтади, маъноси, қайси бир укувсиз киши қўлига давлат бошқариш ёки бошқа катта ишлар топширилса, бошлиқликка лаёқати бўлмаганидан, ўзининг хорлиғига мутасаддилик қилади, дегани эди. Мавлонозода ҳадисни тушуниб, дарҳол Қуръони Каримнинг Худ сурасидан бир оятни келтириб, „Фастақим камо умирта“ (Сенга буюрилгон иш устида қоим тур, адо эт!) деган сўзлар билан жавоб беради ва бу унинг нечоғлик билимдон эканини кўрсатади.

Мавлонозоданинг Жаҳон-бика деган қизга бўлган муҳаббати унинг садокатли инсон эканини, ишқнинг инсон кўнглига солган эврилишларини намоён этса, таҳсил жараёни тасвирлари бизга ўша даврдаги мадрасаларда бўлган ҳолатни тасаввур қилишга катта ёрдам беради.

Мавлонозода ва Жаҳоннинг бир-бирига муносабатлари романда ажойиб, самимий берилган. Улар романда кам гаплашадилар, чунки шароитнинг ўзи бунга имкон бермайдди. Бир куни Мавлонозода туш кўрибди, тушида Жаҳон билан иккиси шаҳардан ташқарига адирга чиқибдилар (туш кўриш табиий, чунки йигит севганини кўролмай, у ҳақда кўп ўйлайди). Иккиси адирнинг икки томонида эмиш, бири бирига интилармиш. Адирни қоп-

бўйлик Ахий Жаббор сўзларини доим саж билан гапиради, шоиртабиатроқ. Абомуслим деган Тун салтанати фуқароси, бакуват, соқол мўйлови ўсиб кетган, айикдек лапанглаб юради. Жаҳон-бика гўзал, оқ юзли, шаддод, шартаки, коматидан ғайрат ёғилиб турган киз, жуссаси пишиқ, деб сўзда сурати чизилади. Худобанда жуда келишган йигит. Йигирма икки ёшда, юзлари оқ сарикдан келган, кўзлари қоп-қора, ҳокимнинг яъни боқиб олган отасининг очкўзлигидан уялиб юради. Ёки Хожа Лутфуллоҳ мадраса мударриси асарда кам қатнашади. Лекин шунга қарамасдан эгилувчан, букилувчан, билимдон, лекин тазйик остида ўз эътиқодидан чекинадиган кичик жуссали, узун пахмоқ соқолли, юмшоқ феъл, „ажаб, ажаб“ деган сўзни кўп ишлатади. Садр Сулаймон кўринишдан юмалоқ юзли, кенг пешона, соқоли чиройли қирқилган. Соқолига бир-иккита оқ оралаган, ўрта бўй йирик одам, тез-тез гапиради, овози ингичка, ўткир, худди тарвузга салла ўратиб қўйгандек кўринади. Шу ерда ёзувчининг адабий портрет бериш маҳоратини кузатар эканмиз, ёзувчининг сўз қўллашига алоҳида эътибор қилмоқ жоиз. Ёзувчи портрет чизишда „бикир, куйканак“ каби шева сўзларини ҳам усталик билан ишлатади ва лаҳжа сўзларини адабий тилга олиб киришга тиришади.

Ёзувчи романи ёзар экан, ўша пайтдаги таомлар, овқатлар номларини ҳам жўяли, ўз ўрнида ишлатганини кўрамиз. Масалан, „газак“ бу майдан сўнгги таом ёки „аёқ“ қадахнинг номини келтириб ўтади. Буғро – буғдойни оқлаб пишириладиган катта йиғинда тортиладиган овқат ёки буломиқ – ун ва сутдан тайёрланадиган егулик. Ришта балки лағмондир. Либосларнинг номлари ҳам жуда кизик. Масалан, ўша пайт одамларнинг кийимлари таърифи муҳим, тарихий асарда давр колоритини беришда бу катта аҳамиятга эга.

Ўрта аср кишилари муомаласи, тутумлари ҳам ёзувчи учун эътиборли. Чунончи, одамлар қандай саломлашишади, қандай кўришишади, бу – бир, шу кўришганда улар қандай кийимда эдилар, бу – икки. Дастурхонида кана-

қа таомлар бўлар эди, бу – уч... Чунки бу деталарининг ҳаммаси бирлашиб, қахрамоннинг сўзлари кўшилиб, ана шу даврнинг руҳини, манзарасини яратишда жуда катта роль ўйнайди. Ёзувчи либослар, таомлар номини тарихий китоблардан, манбалардан битталаб териб олади. Масалан, айрим либосларни айтаман, мовут чакмон, олтин узангили от... Демак отнинг узангиси олтин экан, унинг эгари олтин, югани олтин деб ўтирилмайди, энг пастдаги узангининг айтилиши кифоя, отнинг қанақалигини бемалол тасаввур қилиш мумкин. Ҳуман, отлар тўғри-сида сўз кетганда, ёзувчининг бу борада ҳам билимдонлигига қўйил коласиз. „Садр Сулаймон от эсиниси эди. Унинг сайисхонасида бир ярим минг, икки минг от боқилар, ҳар йили баҳор вақтида Шаҳрисабз яқинидаги доғгоҳда камида минг қўнғга тамға босиларди. Отларнинг ҳамма зотидан бор: қўранг, жийрон, қора тўриқ, холдор, кўкиш бурул, бўз, қизил, оч малларанг, саман, олача, қашқа дейсизми ёки ғироту дурот, тўбичоқ, қушу от, жанг отию олой оти, чўқалли от, қазоқи от, тангачипор, кўк, чайли, қизил бўз, арғумоқ, қорабайир...“ (Мухаммад Али. Сарбадорлар. Тошкент 1997, 266-бет). Кўринадики, от баҳона ёзувчи қахрамонининг (Садр Сулаймон) характерининг бир қиррасини ҳам кўрсатиб кетмоқда.

Ёзувчи ўша замон либосларини ҳам пухта ўрганган. Дубулға шаклидаги қалпоқ, етмиш ямоқ мағрибий намат тўн – бу Тун салтанати подшоҳсининг кийими. Ичига қумуш қўйилган таёк, тилло тутмали чоркаб, кийим яъни тўн, кантара – бу либос ҳам тўнга ўхшаш, шунгун хитой атласидан тикилган кўйлак... Пахлавонлар тунбон княдилар, тунбон ҳам камзулга ўхшаш балки ундан бошқачароқ кийим, ёрмоқ деган кийим эса енгил пўстин, чармдан, эчки терисидан тикилади... Буларнинг ўша даврнинг қахрамонини ўқувчи кўз олдига тўлиқ келтириш мушкул.

Мухаммад Али ҳолига мослаб макон ва миталлардан ҳам усталик билан фойдаланиши баробарида ўш ҳам кўплаб хикматомуз талғири ишлатили. Бу мисол

гўзаллаштириб, асар тилининг жозибасини янада оширган: „Қазо ўқи қадалса қандай қалқон чидайдиган“, „Адолат қиличи кесган қўл оғримас“, „Йўртолмас йўл бузар, айтолмас – сўз!..“ Тешадай ўз-ўзинга томон йўнасан“, „Итнинг бошини товоққа солса юмалабдир...“, „Дунёнинг моли шўр сув кабидир, ичган саринг ташналигинг ортадур“, „Таваккал ту алолло“ни деган эр, на қалқону на талқоннинг ғамин ер“, „Диллардаги кибру хавони кетгазишдан кўра тоғни игна билан ағдармоқ осонроқдир...“ кабилар яхши мисоллардир. Академик Матёкуб Қўшжоновнинг романга ёзган „Ўтмишдан бир саҳифа“ номли сўзбошисида қуйидаги: „Адиб, хусусан, образлар психологияси, уларнинг ўша давр ҳаёти, шарт-шароити билан белгиланадиган онги, дунёқараишларини ҳам ҳисобга олади. Маълумки, ҳаётнинг бу жиҳатларини бадиият талаби асосида кўрсатиш адибдан анчагина қунт ва меҳнатни талаб қилади. Кўриниб турибдики, Муҳаммад Али қунт ва меҳнатни аяган эмас. Хусусан, асар тили устида ишлаганда адибнинг чексиз меҳнатини сезиб олиш қийин эмас. ...Фикрни нафис ифода қилишга интилиш, шу мақсадда бўёқдор сўзларни топиб ишлатиш, гўзалликни ифодалайдиган баъзи бир сўзларни алоҳида таъкидлаб ёки уларни такрор-такрор ишлатиш – мана ўша давр маданий тилининг асосий хусусияти. Адиб бу услубдан иложчи борича, китобхонга малол келмайдиган даражада кенг фойдаланади. Қийин бўлса ҳам ўша давр замон ва замин руҳини акс эттиришининг зарур йўллари билан бири эканини яхши билади“. (Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Тошкент. 1997. 6–7-бетлар) сўзлари ҳам фикримизни тасдиқлайди.

„Сарбадорлар“ романида эътиборли жиҳатлардан бири, шубҳасиз, тарихимиздаги энг машҳур шахс Амир Темур образининг берилишидир. Романда Темурбек портрети ниҳоятда чиройли, унинг ҳарактерига мос равишда чизилган. Шу ерда алоҳида бир нарсани таъкидлаш керакки, Темурбек образи ёки шу образга ишора Муҳаммад Али ижодида қандайдир кизил ип бўлиб

ўтгандай... Унинг сарбадорлар ҳаётини ёзишдан аввал битган „Гумбаздаги нур“ достонида ёки „Қадимги кўшиқлар“ туркумига кирган ва бошқа шеърларида ҳам Амир Темур образига маълум даражада мурожаат этилган. Аммо „Сарбадорлар“ романида Темурбек образи аввалгиларига нисбатан кенгрок ва аниқрок ифодаланган. Шу пайтгача Амир Темур ҳақида айрим асарлар битилганини ҳам эътироф этиш даркор. Лекин буюк бобомиз ҳақидаги асарлар бошқа миллат вакиллари томонидан ёзилган ва ўша давр мафкуравий тазйиқидан, ҳукмрон мафкура доирасидаги қарашлардан холи эмас эди.

„Сарбадорлар“да Муҳаммад Али ҳали мустамлака замонида ўзбек бадиий прозасида биринчи бўлиб Амир Темур образини ҳукмрон мафкура тазйиқларини четлаб ўтиб, ҳолис баҳолаб адабиётга олиб киришга муваффақ бўлди. *„Бизлар Ҳусайнбек билан дўст тутинмоққа аҳд қилдук. Зеро туркнинг ота-боболари ҳам Чингизхон авлоди билан дўст бўлиб келгон... – Темурбек имомга қаради. Унинг кучли овози йироқларга ҳам эшитиларди. – ўн сўзни сўзласанг, бирини айтгил, тўққизини тийгил, дейдилар. Бизлар турли ёқларда ўз ҳолимизча юрмакни бас этиб, бирлашмакка азм айладук...“* (Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Т., 1997. 56-бет). „Кучли овознинг йироқларга эшитилиши“, „бирлашмакка азм айламак“ икки калима сўзда ёзувчи Амир Темур келажагига ишорани ифодалагандек бўлади.

Ёзувчи Сароймулкхоним билан Темурбекларнинг ўзаро муносабатларини ёритишда ўзига хос йўлдан боради. Романда улар бир оғиз ҳам гаплашишмайди, аммо ёзувчи буни шундай усталик билан тасвирлайдики, ўқувчи сезмай қолади. Аслида улар бутун асар давомида фақат нигоҳлари билан сўзлашишарди. Бу ёзувчининг катта маҳоратидан далолатдир. *„Сароймулкхоним билан тахтнинг ўнг томонидаги сўрида тиз чўккан Темурбек машғалалар ёруғида пинҳона илк бор кўз уриштирдилар. Темурбекнинг чақнаб турган ўткир кўзлари малика кўзларига дуч келди-ю, нури кесилгандай бўлди! О...бир қа-*

раида минг бир савол кўрди Шаҳрисабз ҳокими! Ғалати кўзлар эди бу кўзлар! Бунда ноз-истигно ҳам бор, озгина ўпка-гина, озгина мунг шарпаси, куйдирмажсон ўтнинг ёлқини, хиёл хокисорлигу шикасталиг — бари-бари ниҳон эди бу қараида!

Ўшандан бери Темурбек Сароймулкхонимнинг қараидаги юз бир саволга жавоб топишга уринадир, топа олмай қийналадур...“ (Юқоридаги китоб. 293-бет).

Амир Темур давлат бошига келгунча унинг исми Темурбек деб аталган. Романда ҳам Темурбек деб олинган, чакмоқ хулқли, қатъиятли, таваккалчи, душманга нисбатан аёвсиз, хазилни ёқтирмайдиган, жиддий, ўнг оёғи билинар-билинемас оқсокланади, деб таърифланган. Шунини айтиш керакки, мустамлака замонида Амир Темур шахсига нисбатан мутлақо бир ёқлама ёндошишлар бўлган эди, бироқ Муҳаммад Али ўз ижодий услубидан келиб чиқиб, бу образга тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан ёндошишга ҳаракат қилди. Машҳур олим, филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимовнинг Муҳаммад Али ҳақидаги „Ижод бахти“ мақоласида мана шундай сўзларни ўқиймиз: „Ўтмиш ёди, тарихга саёҳат Муҳаммад Алининг севган машғулотларидан. Биз киммиз, аجدодларимиз кимлар эди, олис тарих давомида қай ерларни ватан тутдилар, қандай салтанат қурдилар, жаҳон тараққиётидаги хизматлари-чи? Булар ҳақида у билан гаплашсангиз, ҳузур қиласиз. Машҳур обидаларимиз, уларнинг „таржимаи ҳол“лари, сулоалар ва буларнинг камолию заволи хусусида унинг ўз фикри, нуқтаи назари бор“ (Муҳаммад Али. Сайланма. „Шарқ“. Т., 1997. 6-бет).

Чиндан ҳам Муҳаммад Али тарихий фактларга, воқеаларга сиймоларга қарашда ўз фикрига эга бўлган ижодкор. Шунинг учун „Сарбадорлар“ романи мустамлакачилик даврида ёзилишига қарамасдан, ҳақиқатдан чекинмай, Темурбекнинг асл сиймосини чизишга ҳаракат қилди. Ҳақиқий реалист ёзувчи ҳаётдан бошқача йўл тутолмайди, агар ҳаётда бор бўлса, ўша бор нар-

сани асарида акс эттиради. Сарбадорларнинг тарих майдонига кириб келиши Темурбекнинг ҳам тарих майдонига кириб келиши билан бир пайтда рўй берди, демак, бу даврни қаламга олган ёзувчи албатта Темурбек ҳақида ҳам ёзмоғи керак. У пайтда Амир Темур ҳали давлат тепасига келмаган, ўзбошимча амирларнинг бошини қорувштириб катта мақсадларга йўналтириш, мамлакатни бирлаштириш орзулари билан юрган кезлар эди. Шунинг учун Темурбек романда она юрт тақдирини ўйлабдиган ёш, билимли ва жасоратли, мард йиғит сифатида намоён бўлади. У ҳақиқатгалаб одам. У ҳатто Амир Хусайн билан гаплашганда, сарбадорлар ҳақида сўзлаб, бизлар қилмаган ишни улар бажардилар, уларга ҳурмат кўргизиш лозим, деган гапларни айтади. Бу ўқувчида, тарихий жараён ҳақида мантиқан тўғри хулоса чиқаришга имкон яратади. Айни бир пайтда Амир Хусайн сарбадорлардан кўрқув хисси борлигини ҳам сезади.

Ёзувчи Темурбек билан Амир Хусайн ўртасидаги кучайиб бораётган яширин рақобатга диққатни қаратади. Ҳақиқатда ҳам Амир Хусайн ҳушдор, лекин ҳарбий маҳорати, раҳбарлик салоҳияти Темурбекдан анча қашшоқроқ эканлиги сезилиб туради. Темурбек гарчи амирлашкар бўлса ҳам, кенг фикрли, зукко, сиёсатдон сифатида тасвирланади романда. Мелажакда катта давлат тузиш ниятлари Темурбекнинг ҳаракатларидан аён бўлиб туради. Ҳатто, сарбадорлар билан бўлган муносабатларда ҳам Темурбек ўзини бошқача тутди. Расмий тарихда баъзан шундай – Амир Хусайн билан Темурбек иккиси гўё сарбадорларни алдаб, уларни дорга осдилар ва улардан фойдаландилар, деган фикрлар учраб туради. Лекин ўша воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ёки доғқал уларда иштирок этган, гувоҳ бўлган бирон бир одамнинг маълумоти, афсуски, етиб келмаган. Ёзувчи буни эътибордан соқит қилиши мумкин эмас. Шу сабабдан, Амир Хусайн билан Темурбекнинг расмий тарихда сарбадорларга муносабати кўпроқ эҳтимолга яқиндир. Буни ҳисобга олган ёзувчи бошқача йўлдан, яъни та-

рихий мантикқа асосланиб, Темурбекнинг ўзлигини тас-
вирлаш йўлидан боради. Асарда Амир Қозоғоннинг
набираси, ҳокимликка ҳақдор Амир Ҳусайн юртнинг
бошлиғи Туркистон амири сифатида кўринса, ҳеч қандай
хоннинг авлоди бўлмаган ёки давлатни бошқаришга даъ-
воси йўқ Темурбек оддий амирнинг ўғли сифатида
намоён бўлади. Лекин ёзувчи Темурбекда ўзига бе-
рилган Аллоҳ таолонинг буюк салоҳияти туфайли
мамлакатни бирлаштириш, обод қилиш ва дунёга та-
нитиш ниятлари мустаҳкам эканлигини ҳам қандай-
дир ишораларда кўрсатишга ҳаракат қилади. Айниқ-
са, бу сарбадорларга бўлган муносабатда, Темурбек-
нинг сарбадорларни ҳурмат қилишида сезилади. Романни
ўқиганда, Темурбек ҳақиқатда катта ҳарбий салоҳиятга
эга раҳбар, зукко сиёсатдон эканлиги англашилади.
У мамлакатдаги ҳамма кучларни жамлашга тиришади.
Умум мамлакат манфаатидан келиб чиқиб ва ўзининг
кўнглидаги давлат тузишдек буюк орзулар нуктаи
назаридан душманлари билан ҳам яхши алоқалар боғлашга
тиришади.

Темурбек сарбадор Мавлонозода билан доимо алоқа-
да бўлади, ҳатто мен сарбадорлар тарафидан, уларни
қўллаб-қувватлайман, дейди. Чунки у мард одамларни
тан оларди. Ёшликданоқ мард, жасур одамларни ҳурмат
қиларди. Душманни Самарқандга киритмаган сарбадор-
ларга Темурбекнинг ҳурмати ортади. Амир Ҳусайн, Те-
мурбек сарбадорлар билан кўшилиб, мени орадан кў-
тариб ташламоқчи шекилли, деб ўйлайди ва эҳтиёт
чорасини қўллаб, Темурбек йўқлигидан фойдаланиб, сар-
бадорларни дорга тортади. Етиб келган Темурбек фақат
Мавлонозодани дор тагидан кутқариб қолади холос.

Ёзувчи ўша тарихий ҳақиқатни тўғри илғаб олади,
яъни мантиқан сарбадорлар билан Темурбекнинг душман
бўлишлари мумкин эмаслигини ва улар мамлакатни
озод этишда бир-бирига кўмакчи эканликларини ҳам
англагандай бўлади. Дордан кутқариш тарихий факти
Темурбек билан сарбадорлар орасида қандайдир алоқа

борлигининг яққол далилидир. Чунки, буни рус олимлари В.Бартольд, А.Якубовскийлар ҳам таъкидлашган. Темурбекнинг Мавлонозодани дордан кутқариб қолиши оддий инсонийликни, шафқатни кўрсатиб туради ва бу нарсa умуман Темурбек сиймосини тасаввур қилишда катта ёрдам беради.

Ўша воқеадан сўнг Темурбек билан Амир Ҳусайн муносабатларига раҳна тушади. Амир Ҳусайннинг синглиси, Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг оламдан ўтиши билан уларни боғлаб турган охириги ришта ҳам узилади... Демак, ёзувчи Амир Темурнинг катта ижтимоий ҳодиса бўлган сарбадорлар ҳаракатига муносабатини тарихий мантиқ юзасидан ўзгача талқин этади, расмий тарихга қараганда бошқачароқ ёндошади ва, айтиш лозимки, оқибатда шундай йўл тутганлиги ўзини оқлайди.

„Сарбадорлар“ романи ҳақида академик Матёкуб Қўш-жонов „Ўтмишдан бир саҳифа“ деган мақоласида: „Романда Амир Темур образи тасвирига ҳам анча ўрин ажратилади. Жаҳон миқёсида бу саркарда образи тасвирига кўп асарлар бағишланган. Аммо Амир Темурнинг ўз ватани – Туркистонда бу улуг шахс адабиёт эътиборидан четда бўлиб келди. „Сарбадорлар“да адабиётимизда мавжуд бу кемтик бир оз тўлдирилади“ – деб ёзган эди (Юқоридаги китоб. 6-бет). Муҳаммад Али „Сарбадорлар“ романида ўша тарихимизда ёритилмаган давр – сарбадорлар ҳаракатини бадний адабиётда биринчилардан бўлиб акс эттирганини юқорида айтиб ўтдик. Бу вақтгача сарбадорлар ҳақида Муҳаммад Алининг бир шеъри, Азим Суюннинг бир достони бор эди холос. Насрда умуман ёритилмаган мавзу ҳисобланарди. Лекин Муҳаммад Али, сарбадорлар мавзусининг оҳанрабоси тортиб, тарихий даврни теран ўрганди ва илҳом билан ўз романдилогиясини яратди. Ўқувчи асарни ўқиб, худди ўша даврни кинода кўргандай, у одамлар билан гўёки гаплашгандай бўлади, кўриб туради, уларга ёрдам бергиси келади, ачинади,

уларнинг хурсандчиликларидан қувонади. Бунга ёзувчи ўзининг юксак бадий маҳорати билан эриша олади.

Асардаги Абу Бакр Калавий, Хўрдак Бухорий, Мавлонозода, Темурбек, Амир Хусайн, Сароймулкхоним, Аббос-баҳодир образлари тарихий шахслардир. Романдаги Садр Сулаймон, Худобанда, Жоннигор, Ахий Жаббор, Абомуслим, Абумансур каби образлар, Қорасочбика, Жаҳон-бика деган қиз, Хонлиқ-оқа, Қавомиддин қози, Абулворис Самарқандийлар бадий тўқима маҳсуллари дир. Тўқима образларни тарихий образлар билан бир-бирига аралаштириб, муқояса қилиб боғлаб, мослаштириб ёзиш ёзувчидан катта маҳоратни талаб қилади. Айниқса, сарбадорлар сингари ўзига хос, бош йўналтирувчи куч – халқ бўлган романда кўп одамларни таърифлаш, уларни ўз қиёфаси билан ўқувчининг кўз ўнгига жонлантира олиш мураккаб масала. Муҳаммад Али буни уддасидан чиқди. Романни ўқиган ўқувчи қайси образ тарихий, қайсиси бадий тўқима эканини ажратолмай қолади, ажратишнинг зарурати ҳам сезилмайди, буни ўйлаб ўтиришга эҳтиёж ҳам туғилмайди.

Роман ёзилганига чорак асрдан ҳам ошди. Мустақилликка эришганимиздан кейин асарга бўлган қизиқиш тобора кучайиб бормокда. Асар бизга мустақиллигимизга қадар тарихимизда мустақиллик учун кураш олиб борган сарбадор боболаримиз ҳақида ҳикоя қилган йирик полотно сифатида қадрлидир.

„Сарбадорлар“ романининг яна аҳамиятли томони, биринчидан, ўқувчилар, кенг халқ оммаси ўртасида сарбадорлар ҳақида кенгрок тасаввур пайдо бўлишига хизмат қилса, иккинчи томондан, бизнинг ота-боболаримиз давлатчилик соҳасида ўрта асрларда ўзига хос йўл тутганлигини тарихий факт сифатида кўрсатиб беришидир. Агар биз жаҳон тарихига назар ташласак, сарбадорлар ҳаракатига ўхшаган ижтимоий ҳаракатни кам учратамиз. Шунинг ўзи ҳам маълум маънода янгиликдир. „Сарбадорлар“ романи давлатчилигимизнинг фақат бир йўл билан кетмаганлигини, давлат бошқа-

ришда ҳам ота-боболаримизнинг бошқа халқлардан кўра кўпроқ тажрибага эга бўлганларини ёрқин кўрсатиб берди.

„Сарбадорлар“ романи тўрт қисм, икки китобдан иборат дилогиядир. Асарни полифоник роман сифатида талқин қилиш жоиз, енгил ўқилади, унда воқеалар жуда тигиз, сюжет серқатлам, характерлар курч ва ранг-баранг.

Асар Темурбекнинг Мавлонозода қабри тепасида турган ҳолати тасвири билан якунланади. „Ўзгаларнинг қаддини кўтармоқ учун ҳам ўзининг ғамини ичинга ютмоғинг керак... Бас, ҳозир нола чекмоқ фурсати эмас, нола-ғам кишининг кучини қирқади, оғсиз қилиб қўяди... Нола билан олдиндаги улуг юмушларни адо этиб бўлмайди. Олдинда катта муждалар кутмакда. Темурбек буни яхши билар эди...“ (558-бет) — деган келажакка бўлган ишончни ифодалаган сўзларни ўқиймиз асар хотимасида.

„Сарбадорлар“ тарихий роман-дилогияси нурли-фожиавий асардир. Нурлилик романдаги қаҳрамонларнинг ўз мақсадлари йўлида ҳар ишга тайёрлиги, ҳеч нимадан қайтмаслиги, асарнинг оптимистик тугалланмасида бўлса, фожиавийлик даврнинг инсон тақдирига кўрсатган таъсирида намоён бўлади. Олис ўтмишимизда Инсон қисматини, юрт тақдирини ёрқин ёритиб берган бу асар ўзбек тарихий романлари орасида тобора ўзининг бетакрор ўрнини мустаҳкам эгаллаб бормокда, ҳақли равишда ўқувчилар қўлдан қўймай ўқийдиган севимли асарлар қаторидан жой олмокда. Асарнинг қайта-қайта нашр қилинаётгани сабаби ҳам шунда бўлса керак. Роман шу кунгача олти минг нусхада кирилл ва лотин алифбаларида олти марта нашр этилди. „Сарбадорлар“ қорақалпоқ шоири Абулқосим Ўтапбергенов томонидан қорақалпоқ тилига таржима қилинди ва „Амударё“ журналида босилди, 2016 йилда „Қорақалпоғистон“ нашриётида китоб ҳолида босиб чиқарилди.

„УЛУҒ САЛТАНАТ“ РОМАН-ЭПОПЕЯСИ

„Жаҳонгир Мирзо“

„Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси, баъзан тўрт китобдан иборат эканлиги учун тетралогия ҳам дейилади, таҳлилига ўтишдан аввал адабиётда Амир Темур образи яратилишига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқдир... Аввало шу пайтгача адабиётимизда эпопея-тетралогия сифатида шундай миқёсга эга асар яратилмаган эди. „Улуғ салтанат“ тўрт китобдан иборат эпопеядир, бир китоб эмас, *бир неча китобдан иборат яхлит бир Китоб*. Ҳар бир китоб кўрилганда уни ўзидан кейинги ёки олдинги китобдан узилмаган ҳолда иш олиб бормоқ лозим. Бу том маънода янгиликдир ва ўзига янгича ёндошишни талаб этиши табиий.

Буюк тарихий сиймолар ҳаёти ҳамиша халқ эътиборини ўзига чорлаб, қизиқтириб келади. Уларнинг шахс, ғавқулдда сиймо сифатидаги ўзига хослиги, бутун миллатнинг, давлатнинг тақдирида бурилиш ясаган инсоний қудрати нималарда кўринади?

Хўш, Амир Темур сиймоси бадий адабиётда қандай яратилди ва яратилмоқда? Собик шўролар даврида бу мавзуда ҳақиқатни айтиш мумкин эмас эди. Ваҳоланки, жаҳон адабиётида Амир Темур ҳақида кўплаб илмий ва бадий асарлар ёзилганди. Франциялик тарихчи Альфонс де Ламартин „Оврупо на Искандар, на Атилла ва на Московия зафарини кучган янги фотиҳ Наполеон шахсида бу қадар олий мақомдаги бир завқ, гўзал иродани кўрган эмас!“— дея бекорга ёзмаганди (Иктибос Х. Давроннинг „Амир Темур пирлари“ мақоласидан олинди. „Тафаккур“ журнали, 1995 йил №1. 36-бет). Асосан, ўзга миллат муаллифлари томонидан яратилган тарихий

асарларда, масалан, Сергей Бородиннинг „Самарканд осмонида юлдузлар“ роман-трилогиясида Амир Темур образига ўша давр сиёсати нуқтаи назаридан келиб чиқиб, салбий ёндошилганини кўрамиз. Бундай асарлар ҳақида кўп тўхталиш мумкин.

Тарихимизга ҳаққоний қараш истиклолимиз туфайлигина амалга ошди. Улуғ Амир Темурга бағишлаб ёзилган кўплаб асарлар пайдо бўлди ва пайдо бўлажак. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг „Амир Темур“ биографик романи, Абдулла Ориповнинг „Соҳибқирон“ драматик достони, Одил Ёқубовнинг „Фотиҳи музаффар ёки бир париваш қиссаси“ пьесаси, Хуршид Давроннинг „Самарканд ҳаёли“, „Соҳибқирон набираси“ асарлари, Олимжон Бўриевнинг „Амир Темур“ (шеърый роман), Ғулом Каримовнинг „Соҳибқирон ва аллома“, Иброҳим Муҳаммаднинг „Хаттот“, Евгений Березиковнинг „Улуғ Темур“, Тўлқин Ҳайитнинг „Вафо маликаси“ романлари, Ҳаким Сатторийнинг „Ҳазрат Соҳибқирон“ китоби, Пирмат Шермуҳамедовнинг „Хоразм маликаси ёхуд Амир Темурнинг келини“ бадеа-романи, Темур Убайдуллонинг „Темур ва Тўхтамиш“ асарлари шулар жумласидандир.

Муҳаммад Али ижодида Амир Темур сиймосига муурожаат қилиш узлуксизлигини, унинг бутун ижодини кузатиб келаётган ўқувчи сезиши қийин эмас. Юқорида бу ҳақда кенг тўхталишга ҳаракат қилдик. Муҳаммад Али ёзувчи сифатида тарихдаги улуғ шахслар ҳаёти ва даврини ўрганиш бугунги кунимиз учун ҳам зарурлигини, уларни билишимиз, замон билан боғлиқлигини туйган ҳолда, ёш авлодга ўрناк қилишимиз лозимлигини теран англайди. Ойбек суҳбатлардан бирида: „Мен, ёзувчи қайси бир тарихий даврга муурожаат қилмасин, мабодо у даврнинг ғайри ёки ғалати кўнган (кўринган?) барча хусусиятлари орасидан ўзига таниш бўлган хис-туйғулар ва фикрлар изласа, пировардида, мутлоқо хато қилмайди, деб ўйлайман... Бегона даврни билиш, яъни бизнинг давримиз билан боғлаб турган нарсаларни кўрмоқ лозим“ деган экан. (Иқтибос проф. Ума

али Норматовнинг „Персонаж меъмори“ мақоласидан („ЎзАС. 2005 йил, 11 февраль“) олинди). Устоз Ойбекнинг бу сўзлари тарихий мавзуга қўл урмоқчи бўлган ҳар бир қаламкашга дастуриламал бўлиши керак.

Муҳаммад Али қаламига мансуб „Улуғ салтанат“ тарихий эпопеясининг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“, „Шарқ Юлдузи“ журналининг 2001 йил охириг сонларида эълон қилинди, 2003 йилда „Шарқ“ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти томонидан босиб чиқарилди. Биринчи китобга ёзилган „Ёзувчининг камолотидан далолат“ сўнгсўз муаллифи академик Матёқуб Қўшжонов романни теран таҳлил қилиб, асарнинг мувафаққият қозонишига ишонган ҳолда куйидагиларни ёзган эди: „Муҳаммад Алининг янги романи кўп жиҳатдан улуғ саркарда Амир Темурнинг ҳали китобхонга кўп ҳам маълум бўлмаган, барчага ибратли бўларлик янги-янги хислатларини очиб берди. Бошқа асарларда кўрсатилган ижобий хислатларни яна бир гал урғулади. Шу маънода *адибнинг бу романи ўзбек адабиётида пайдо бўлган янги реалистик тарихий романдир*“ (Таъкид бизники – А.А.) (Муҳаммад Али. „Улуғ салтанат. Шарқ. Т., 2003. 333-бет).

Муҳаммад Али бу романига қадар ҳам тарихий мавзуларда қалам тебратиб тажриба орттирган эди. Унинг „Гумбаздаги нур“ (1967) достони ва „Сарбадорлар“ романдилогияси (1989) каби асарларда Амир Темур образини яратишга киришилганидан хабардормиз. Ўша асарларнинг мантиқий давоми бўлган „Улуғ салтанат“да ёзувчи энди бевосита Амир Темурга ва темурийлар даврига мурожаат этади, бу ҳақда кўнглига тугиб юрган, пишиб етилган фикрларини, ижодий мақсадини бадиий образларда кенгрок акс эттиришга бел боғлайди.

„Амир Темур даставвал гоятда баркамол Инсон сифатида, қолаверса, давлат арбоби ва саркарда сифатида қадрлидир...“ – дейди адибнинг ўзи „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасида эълон қилинган суҳбатда (2001 йил 12 октябрь). Адиб ўз романларида Амир

Темурни *Инсон* сифатида кўрсатишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди.

Биринчи китоб воқеалари 1370 (хижрий 771) йилдан бошланади. 34 ёшли Темурбекнинг улуғ салтанат бунёд этишдаги саъй-ҳаракатлари, уни қуршаган инсонлар тақдири, мураккаб йиллар воқеалари роман материалига киради. „Улуғ салтанат“ эпопеясининг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“ деб аталишидан кўзланган мақсад бор. Биринчидан, Жаҳонгир Мирзо тўнғич ўғил бўлиб, валиаҳд деб эълон қилинган бўлса, иккинчидан, бадиий адабиётда Жаҳонгир Мирзо образи ушбу романга қадар мутлақо ёритилмаганди. Романнинг бош қаҳрамони Амир Темур бўлса-да, унга ёндош тарзда Жаҳонгир Мирзо образининг берилиши ва кенг тасвирланиши мантиқан ўзини оқлайди. „*Жаҳонгир Мирзо табиатан юмшоқ кўнгил ва ҳаёлпараст бўлиб ўсди. Ширин ҳаёлларни яхши кўрар, бир ҳаёлга берилса, дунёнинг бу бошидан кириб у бошидан чиқарди. Энди ўн беш ёшга қадам қўяётган эса-да, тутумининг босиқ, ўзининг салобатлигидан катта йигитларга менгзарди, бунга дуркун, бўйчанлиги ҳам сабабчи эди. „Бўларининг боласи ўн бешида бош бўлар, бўлмасининг боласи йигирма бешида ёш бўлар“, айни ўн беш ёшли Жаҳонгир Мирзо шаънига айтилгандек эди. Шунинг учун Темурбек сафарга, жангларга кетар экан, ҳар доим уғруқни Жаҳонгир Мирзога топширади ва кўнгли тўқ бўлади.*“ (Муҳаммад Али. „Улуғ салтанат. Шарҳ. Т., 2003. 95-бет). Мана шу парчаниннг ўзида, Жаҳонгир Мирзога Амир Темурнинг муносабати ва асар муаллифининг муносабати ҳам яққол сезилиб турибди. Қолаверса, темурий маликалар ичида алоҳида ўрни бўлган, Соҳибкирон келини Хонзода-хоним ва Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султонлар ҳаётини Жаҳонгир Мирзо тақдиридан айри тасвирлаш мумкин эмас. Иккинчидан, Амир Темурнинг ота сифатида қандай инсонлиги Жаҳонгир Мирзога муносабатда, айниқса, ёрқин кўринади. Зотан, бадиий адабиётда бирор шахс сиймосини унинг атрофидаг

одамларсиз тўлақонли бериш мушкул. Ёзувчи Амир Темур образини теран, ҳар томонлама турли вазиятларда кўрсатади. Воқеалар оқимидан келиб чиқиб, уларни гоҳ лирик кайфиятда, гоҳ душман билан аёвсиз олишувда тасвирлаганки, бу усул асар қаҳрамони характерини тўлиқ очишда, кўрсатишда жуда қўл келган.

Соҳибқироннинг асосий мақсади юртни бирлаштириш эди. Мўғуллар истилоси азобини тортган, ўзаро низолар туфайли парчаланиб кетган, хонавайрон бўлган пароканда мамлакатни бирлаштириш, ота юртини мўғул истилочиларидан батамом тозалаш бош мақсадга айланганди. Буюк мақсад йўлида адолат шамширини баланд тутган Соҳибқироннинг ҳаёти, ҳар қадамда хиёнатларга, алдовларга, унга қарши уюштирилган фитна-адоватларга дуч келарди. Амир Темурнинг адолатпарварлиги, ёвузлик улуғлар учун бир доғ бўлиб тушиши ҳақидаги ҳаётий фикрлари романда Соҳибқироннинг ўз тилидан жуда ишонарли очиб берилган: „Билингизким, иқбол ниҳоли адолат ва хайру эҳсон булогидан сув ичмас экан, ул бахтиёрлик мевасини тугмас, саодат соясини бермас!..“ „Қилич бирлаштирамайди, Ҳусайнбек, қилич айиради“. Чиндан ҳам бундай сўзлар Амир Темур характерини очиб беришда, унинг ботиний дунёсини кўрсатишда ёзувчи томонидан ғоятда ўринли ишлатилган.

Одатда, ёзувчилар қаҳрамонлар руҳий дунёсини кўрсатишда кўпроқ икки йўлдан фойдаланадилар. Биринчи: муаллиф томонидан қаҳрамонларга бериладиган тавсиф, уларнинг характеридан келиб чиққан умумлаштирувчи тасвир бўлса, иккинчиси, бевосита қаҳрамонларнинг ўз тилидан – сўзлари, ўйлари, мушоҳадалари воситасида уларнинг руҳиятини, кайфиятини, ички оламини, умуман қандай инсонлигини кўрсатишга интилишдир. Муҳаммад Али иккинчи усулни кўпроқ қўллайдиким, бу усул китобхонни ишонтиришда, қаҳрамонларга яқинлаштиришда катта афзалликларга эга.

Амир Темурнинг машваратларда, жангда ўзини тутиши бир бошқа-ю, оила даврасида суюкли фарзандларини

эркалаганда бир бошқа тасвирланади. Бу табиий, албатта. Аммо, ёзувчининг бадий маҳорати шундаки, у тасвирлаган Амир Темур образи ўқувчида бир томонлама таассурот қолдирмайди. Кези келганда қаттиққўл саркарда, мамлакатларни забт этувчи Амир Темур, айти пайтда ниҳоятда нозиктаб, ҳиссиётли қалб эгаси. У гулларни яхши кўради. Қайси юртга борса ноёб гуллар, мевалар уруғидан келтириб, Самарқандда боғлар, гулзорлар яратади. Муҳаммад Алининг „Улуғ салтанат“ романигача ёзилган асарларда Амир Темур образи бу тарзда тасвирланмаганди.

Муҳими, Муҳаммад Али ўқувчини ишонтирадиган бадий деталларни топиб, Амир Темур характеридаги ўзига хос қирраларни кўрсатишга эришади. Амир Темур ота сифатида, ўғли жангга кирганда „юраги булкиллаб“ туради. Давлат ишларидан ортиб, фарзандлар тарбияси билан шуғулланишга вақт топади. Турмуш қурганларига ярим йил ҳам бўлмаган келинчак — суюкли малика Сароймулкхоним билан лолазорда сайр қилар экан, бир ошуфтадил ошиқу ҳабиб сифатида Сароймулкхоним зулфининг тепасига иккита лола тақиб кўяди. Адиб бу ҳолатни шундай тасвирлайдики, китобхон беихтиёр воқеани кино лавҳадай кўз олдига келтиради:

„Амир Темур тепаликка чиқди, малика сал қўйироқда тўхтади. Ақикдек қип-қизил лолалар уларни ҳар томондан ўраб олишди. Осмон тин-тиник, поёнсиз майсазор, гўё оламда Аллоҳу иккиси холос, бошқа ҳеч ким йўқ эди Соҳибқирон назарида. У лолалардан бир нечасини узмоқчи бўлиб атрофга аланглади. Лолалар: „Мени ол!“, „Мени уз!“ дегандай талашишиб уни шошириб қўйишди. Бири биридан гўзал, бири биридан нафис... Амир Темур иккита лола танлади ва Соҳибқироннинг бебадал меҳру ҳимматидан бахтиёр Сароймулкхоним ёнига келиб икки зулфининг тепасига тақиб қўйди. Маликанинг қирмизи оқ юзи, лолаларнинг ранги урди шекилли, яна оловланди, чап юзидаги хол эса бадтар қорайди. Амир Темур Сароймулкхонимни уялтириб

унинг дилрабо чехрасига бир дам тикилиб турди, аммо ҳеч нарса демади... Амир Темур тез-тез лолалардан уза бошлади. Бир даста бўлгач, келиб Сароймулхонимнинг кўлига тутқазди...

Ёзувчининг мана шундай ҳаётӣй эпизодларни топиб тасвирлагани, биринчидан, бош қахрамон Амир Темурнинг ички олами инъикосини беришга хизмат қилса, иккинчидан, китобхон кўз ўнгида Соҳибқироннинг оддий инсоний сифатларини гавдалантиради. Амир Темурнинг кувонч ва ташвишлари, инсоний сезимларининг теран ифодаланиши Соҳибқирон образининг жонли, жозибали чиқишида асосий омил бўлган.

Тушида Шайх Бурҳониддин Қилични кўрган Амир Темур ундан Самарқандда ўғлим бетоб эди, бир дуо қилиб, худодан сўраб беринг, деб ёлворади, аммо Шайх Бурҳониддин Қилич ўғли ҳақида ҳеч нарса демайди, фақат уч сўз айтади: „Худо бирлан бўлгил“. Шундан сўнг Амир Темур отланиб Самарқандга йўл олади. Шу туш детали Амир Темурнинг хаёлида кўп учрайдиган деталь бўлиб қолади ва ёзувчи мана шу деталдан романларида унумли фойдаланади. Амир Темурнинг ҳолати унинг ўзини тутиши, жасорати, саботи, қатъияти мана шу жойларда намоён бўлади. Соҳибқирон Самарқандга кириб келар экан, пойтахт томонда бутун қора кийган катта оломоннинг чиқиб келганини кўради. Чўпон отага келганда юраги сезади, чунки ҳеч ким унга ҳали бу гапни – унинг бошига фалокат тушганини айтолмаган. Ана шу паллаларда ёзувчи Амир Темур ҳолатини ажойиб таърифини беради, мохирона тасвирлайди:

„...Соҳибқирон улар нима сабабдан қора кийиб олганларини даставвал тушунмади. Кейин англаб етди-ю... юрагига муз югурди! „Наҳотки, ўғлим, жигарпорамдан айрилиб қолган бўлсам?..“

– Хонавайрон бўлдук, Амир Соҳибқирон, хонавайрон бўлдук... – деди Қутлуғ Туркон оқа инисига ҳолсиз ўзини отиб...

Меҳрибон эгачисини бағрига босар жон. Амир Темурнинг кўзларидан ёшлар тўкиларди хоним! (Юкоридаги китоб. 326-бет).

Амир Темур олдига биринчи бўлиб эгачнен келадиган Кутлуғ Туркон оқа охишта воқеани айтади. Шу пайт кўзига ёш олиб йиғлаши ҳам табиий. Бирдан бир чеккада мунғайиб турган Хонзода-хонимга кўзи тушади, буни ёзувчи жуда чиройли илғай олади. Чунки бу ерда кора кийинган оломон изгиробда, ҳамма аёлларнинг сочлари ёйик, ёқалари чок, ҳаттоки доим оқ кийимда юрадиган пири муршид Мир Саййид Барака ҳам кора кийиб олган эди. Шунда ёзувчининг назари Амир Темурни кузатади. Амир Темур Кутлуғ Туркон оқадан нари Сароймулхоним орқасида мунғайиб турган Хонзода-хонимга кўзи тушади ва унга яқинлашиб чақириб манглайдан ўпади:

„Сизни келиним эмас, қизим, дегандим... Энди... қизим эмас, ўғлим, деймен! Ўғлим ўрнида ўғлим!..“ (Юкоридаги китоб. 327-бет.)

Ёзувчи мусибатда қолган Хонзода-хоним ҳолатидаги эврилишларни жуда яхши кузатади. Шу пайтгача Хонзода-хонимдан ҳеч бир садо чиқмаган эди, сабр этагини тутиб барига чидаб келарди, лекин энди, ўғлимсан, деган сўзни эшитиб, ўпкаси тўлгандан-тўлади ва ўкраб йиғлаб юборади! Бундан унинг Амир Темурга каттиқ суяниб қолгани кўринади, оғир дамда киши яқин одамидан яхши сўз эшитганда, кўнгли бўшашиб кетиши табиий. Бирдан окка ўралган гўдак – Мухаммад Султонни энага Кутлуғ Туркон оқага тутказди ва у гўдакни Соҳибқироннинг кўлига кўяди. Ҳамма кора кийинган эди, фақат Мухаммад Султон – оппоқ йўрғакдаги кирк қулиқ чақалок яккол ажралиб турарди... Бу ёзувчининг келажакка ишораси. Ёзувчи оқ билан кора рангини олиб, оқ рангини келажакка бўлган ишонч – бадийий деталь сифатида жуда ўринли келтириб ўтади. Биз адиб ижодига умуман „оқ ранг, окнур“ мотиви ҳос эканини юкорида унинг шеърый асарларида кузатгандик. Ҳақиқ

катда ҳам романни ўқиб тугатган ўқувчи руҳан тушкун ҳолатда қолиши мумкин эди. Лекин ўша оқ рангни кўриб, қандайдир кўнгиллар таскин топади...

Умуман, роман ҳақида, унинг тугалланмаси бора-сида профессор Абдуғафур Расулов ҳақли равишда шундай ёзганди: „...Муҳаммад Али тарих деб аталмиш уммондан ўз мақсадига мос материални танлаб ола билган ва ўз руҳи, моҳиятига эга роман ярата олган. „Улуғ салтанат“ романининг оҳанги тобора шаклланиб, такомиллашиб боради ва бетакрор, тиниқ тасвир билан тугалланади...“ („Жаҳон адабиёти“ журнали. 2003 йил 11-сон).

„Одиссей арвоҳларни ўзи билан суҳбатлашишга кўндириш учун уларга ўз қонидан бериб тирилтиради. Ёзувчи тарихий шахслар ҳақида ёзганда шундай қилиши керак.“– деган устоз Аскад Мухтор. Бу ўғит Муҳаммад Али адабий қаҳрамонларининг ишонарли чиқишида қўл келгани шубҳасиз.

Роман муваффақиятли чиққанидан хорижий китобхонларнинг ҳам диққатини тортди. Асар „Улуғ салтанат сари“ номида, таржимон А.Енис Турон томонидан турк тилига таржима қилиниб, 2008 йилда Истамбулда нашр этилди. Китобга Лутфуллоҳ Тўра кириш сўзи ёзган, муаллифнинг туркча нашрига сўзбошиси ҳавола қилинган. Академик Матёкуб Қўшжоновнинг адиб ижоди ҳақидаги „Ёзувчи камолотидан далолат“ мақоласи турк ўқувчиларига ёзувчи ижоди ва роман ҳақида кенгрок маълумот беради. Адабиётшунос олим Темур Хўжанинг ушбу нашрга илова қилинган мақоласида Амир Темур дунё тарихидаги энг буюк давлат арбобларидан бири бўлганини уқтириб, мамнуният билан Мустафо Камол Отатуркнинг қуйидаги сўзларини келтиргани эътиборли: „Мен Амир Темур замонида бўлсайдим, унинг қилган ишларини бажара олмасдим. У менинг замонимга келсайди, қилган ишларидан-да жуда кўп буюк ишларни адо этган бўларди...“

„Улуғ салтанат“нинг биринчи китоби Амир Темур хукмронлиги даврининг бошланишини ҳаққоний ёритиб берганлиги, тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо образини бадиий адабиётда биринчилардан бўлиб ёритгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Улкан адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров роман ҳақида шундай ёзганди: „Мухаммад Али кутлуғ мақсад йўлидаги дастлабки довонни шоирона кўтаринки руҳ билан забт этибди. Эндиги тилагимиз шуки, олдинда турган навбатдаги баланд довонлардан ошишда у ўзининг адиблик ва олимлик тажрибасига ҳам астойдил амал қилса. Ишонамизки, юқорида биз эслатган тарихий манбалардан янада дадилроқ, янада самаралироқ фойдаланади ва ўз олдиға қўйган улкан мақсадни тўлиқ амалға оширади!“ („Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси, 2003 йил 24 октябрь)

Бу кўпчилик ўқувчиларнинг дилидаги гап десак, адашмаган бўламиз.

„Умаршайх Мирзо“

Эпопеянинг иккинчи китоби „Умаршайх Мирзо“ („Шарқ“ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент. 2006) 1376–1391 йиллар воқеаларини ўз ичига олади. Унда Соҳибқирон Амир Темурнинг давлатни мустаҳкамлашдаги ҳаракатлари, Олтин Ўрда хонлиги билан муносабатлари бош планда тасвирланади. Хусусан, Тўхтамишхон билан боғлиқ воқеаларга кенг ўрин ажратилган, ҳатто романи „Умаршайх Мирзо“ эмас, балки „Амир Темур ва Тўхтамишхон“ деб атаса ҳам бўладигандек туюлади. Асосий воқеалар Амир Темурнинг Олтин Ўрда билан муносабатларини акс эттиришга қаратилган. „Тарихий романларда, одатда, ўтмиш макон ва замондаги алоҳида эътиборга молик бир давр танлаб олинади. Тарихий факт ва тарихий ҳақиқатни бадиий хронотоп орқали гавдалантиришда муаллиф аниқ ҳужжатларга таянган ҳолда иш юритади“ (Абдусамад Тўйчиев. Умида Умирова. Тарихий романда макон ва замон концепцияси. „ЎзАС“ 2012 йил, 30 март). Бу романда ҳам Муҳаммад Али тарихий фактларга бадиий жило бериш орқали Амир Темур ҳаётидаги маълум бир даврни (хронотоп) ёритиб беришни мақсад қилган.

Биринчи китоб Жаҳонгир Мирзонинг вафоти билан тугаган бўлса, иккинчи китоб худди шу ердан Амир Темур хонадонидан азадорлик тугамаган вақтдан бошланади.

Жигарбандидан айрилган Амир Темур хонанишин бўлиб, кўкрагини ерга бериб ётарди. Муҳаммад Али Соҳибқирон Амир Темурни ота сифатида, фарзандига мотам тутган одам сифатида характерли қирраларини ёрқин лавҳаларда кўрсатади:

„Мир Саййид Барака хос хонага кирганда, Амир Темурнинг ерга бағрини бериб юзтубан ётганини кўрди.

– Зинҳор безовта бўлмакунлар! (Нажозани, нажозани!)

– Адо бўлган одаммен, пирим!”

Аввало, Амир Темурдаги устозга юксак ҳурмат, енгил дошу дўст муршидаги дилини ёриши жуда ҳаётий табиий ҳолат. Не-не жанглари кўрган, ақл бовар қилиши қийинчиликларни бошидан кечирган Амир Темурдек одамга фарзанд доғи ҳар нарсадан ҳам оғир юк бўлиб, бағрини эзмокда. Ёзувчи бу ҳолатда Амир Темурнинг инсон сифатидаги кечинмаларини моҳирона тасвирлаган. Қирчиллама қирк ёшдаги Амир Темурдек шахснинг „Адо бўлган одаммен, пирим!“ – дея нола қилиши унинг нақадар меҳрибон оталигини кўрсатади. Қаҳри қаттиқ, ички дунёсида бир нур бўлмаган зот меҳрдан йироқ бўлади. Амир Темур эса бунинг акси. Амир Темурни турли туйғулар оғушида тасвирлашдан мақсад, унинг ички дунёсини, инсоний киёфасини ёркинроқ кўрсатишдир.

Ёзувчи ўзининг „Тарих давомли китобдир“ деган суҳбатида шундай сўзларни келтиради: „Мени адиб сифатида Амир Темур Кўрагоннинг хонадони, оилавий ҳаёт, фарзандлар, келинлар, ҳарам аҳли, – шунини айтиши керакки, Соҳибқиронда ўн тўққизинчи аср хонларимиздагидек ҳарам бўлмаган, – улар орасидаги муносабатлар қизиқтиради...“

Соҳибқироннинг ўзи ҳақидаги каби, оиласи тўғрисида ҳам кам ёзилган. Бадиий адабиётда қаҳрамонларни ёркинроқ тасаввур этиш учун уларни оила кўзгусига солиб кўриш ва тасвирлаш яхши натижалар беради. Бу чинакам адабиётнинг талаби ҳам. Чунки оила – бамисли лакмус қоғози, оила муҳитида тасвирланган образ ўзининг бутун ранглари, товланишлари, характерларнинг қирралари билан кўз олдимизда очилиб боради. Ёзувчи бу йўлдан яхши фойдаланади. Натижада, адиб бош қаҳрамондан тортиб то маликалар, амирзодалар образларига қадар тиниқ сиймоларни чизишга муваффақ бўлади.

Муаллиф ўз қаҳрамонларини турли ҳолатларда, тағир вазиятларда тасвирлайди. Соҳибқиронни кузатайлик. Ҳар

кандай ҳолатда ҳам Амир Темур халкини, юртини ўйламадан туролмайди. Ундаги элга масъуллиқ кучи шу қадар кучлики, Ватан тупроғига ёв қадам босганини эшитса, ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб, ёвни даф қилгани отланади. Унинг учун ҳамма нарсадан ҳам Ватан муқаддас! Шу сабабдан ҳам Жаҳонгир Мирзонинг таъзияси тугамасдан ёғий Қамариддинни бартараф этгани Иссиқкўл томонларга жўнаб кетади. Биринчи китобда ҳам Жаҳонгир Мирзонинг бетоблиғига қарамай, юртга бостириб кирган душманни қувиб юбормоққа Андижонга отлангани тасвирланган эди.

Ёзувчи Соҳибқирон образида юртбоши ва ота тимсолини кўрсатмоқчи экан, бу икки хислатни бир-бирига омукта ҳолда тасвирлайди. Амир Темурнинг шахс сифатида ички дунёсини янада теран чизиш учун, унинг ўй-хаёлларини беради. Руҳий ҳолат, таҳлил имкониятларидан усталиқ билан фойдаланиб, ички монолог, туш кўриш, мулоҳаза юритиш, эслаш каби бадиийлик унсурлари орқали қаҳрамонлар сажиясини, тийнатиини тиниқ кўрсатишга эришади. Айниқса, табиат тасвири ва табиатга муносабат орқали киши руҳиятидаги товланишларни беришда Муҳаммад Алининг маҳорати яққол кўзга ташланади:

„Атроф водий бағоят хушманзара, кишининг иқи суядиган файзиёб ерлар дилларни эркалаб, ўзига меҳр тилайди. Шимоли-ғарб томонда яккам-дуқкам арчалар билан қопланган тоғлар нимқора-кўкиш тусда кўзга ташланади. Ундан тепароқда, ортда тоғларнинг баланд чўққиларида оппоқ қорнинг чойшаби жилва қилади. „Кузнинг охирлари, хазонрезгилик бўлишига қарамай бу жойлар шунчалик гўзал, – ўйланди Амир Темур. – Баҳорда жаннатнинг ўзи бўлур экан-да?..“

Ёзувчи табиат тасвирини рассомдек ўқувчи кўз ўнгида гавдалантиради, сўнг қаҳрамон фикрини беради-ким, китобхон ҳам бунга қўшилмай иложи йўқ. Муаллиф табиат манзараси, кўриниши ҳақида Амир Темурнинг ўй-хаёлларини келтириш билан, ҳеч бир изоҳсиз унинг

ички дунёсини, гўзалликни қадрловчи хислатларини ифодалайди. Асар қаҳрамонини гапиртириб, сажиясини очиш ижодкордан катта маъсулият ва маҳорат талаб қилади. Муаллиф сўзи билан тасвирлаш анча қулай, бунда автор мулоҳазалари китобхонга бевосита таъсир қилиши мумкин. Қаҳрамоннинг ўз сўзлари орқали руҳиятини тасвирлашда эса, ўқувчи унинг тили дилига мослигини хис қилмоғи даркор. Ёки, ёзувчи баъзи тасвирлар орқали шахс ҳаётига ишора қилгандек бўлади. Чунончи, Боғи Чинор манзараси тасвири худди ўн етти ёшида тул қолган, ақлу ҳуснда тенгсиз Хонзода-хонимнинг ҳаётига қиёсдек, эртароқ хазон бўлган гуллар Хонзода-хоним рамзидек туюлади:

„Богнинг теварагидаги мағрур бўй чўзган тераклар барги сарғая бошлаган, шовуллашлари ҳам негадир мунгли туюлади. Чорчаманлар орасидаги йўлакларга тўшалган хазон япроқлари оёқлар остида шитирлайди. Богбон ҳар кун кам деганда икки қучоқ-икки қучоқ сарғайган барглари ташқарига олиб чиқиб ташлайди. Богнинг ўртасидаги таги феруза лаппакчалар билан қопланган, ҳамиша зилол сувга тўлиб турадиган, Хонзода-хоним яхши кўрадиган каттагина ҳовуз ҳам нечундир у қадарли файзли эмас... Бир-бирига туташиб ранг-баранг мусамман юлдуз ҳосил қилган гулбоғларда эртароқ хазон бўлган гуллар кўзга ташланади...“

Лев Толстой ижоди билимдонлари „Хожимурод“ қиссасида бир гиёҳнинг қаҳрамон келажигига ишора тарзда тасвирланишини юксак маҳорат белгиси сифатида баҳолаганларини эслайлик. Нечоғлик эса қоларли деталь! Табиат ва инсонни уйғунликда мохирона тасвирлаш Муҳаммад Алининг ҳам севган услубларидан бири. Унинг романларини ўқиганимизда, бундай услубнинг юксак бадиийликка олиб келувчи муҳим компонентга айланганига шохид бўламиз. Ҳар икки романни мутолаа қилар экан, ўқувчи беихтиёр қаҳрамонлар билан киришиб кетганини сезмай қолади.

Айтганларимиз исботи учун икки ҳолатни кузатайлик... Романнинг олтинчи бобида тасвирланишича, Амир Темурнинг кўнглида ёш тул қолган, азадор келини Хонзода-хоним ҳақидаги ташвишлардан қаттиқ безовталиқ сезилади. Ёзувчи мана шу ҳолатни кўрсатиш учун, табиат манзараларига мурожаат қилади:

„...Амир Темур атрофга назар ташлади. Қишки бог... Бог эмас, қуруқ, шип-шийдам дарахтлардан иборат бир маскан... Либоссиз оғочлар совуқда жунжикшилади. Қорқировда қолган юпун кийинган одамнинг нақ ўзи. Ҳовузда феруза лаппакчалардан бошқа ҳеч вақо йўқ, унда-бунда қор қолдиқлари кўзга ташланади. ...бир-биридан ажралиб турадиган ранг-баранг анорзор, шафтолизор, нокзор, беҳизорлар бир хил тусда маъюсликка чўмган... Қасрнинг ўнг томонидаги ёлғиз чинор қаққайиб кўзга ташланади.

– Жаҳонгир Мирзо бу боғни бағоят хуш кўрарди, унга худди боғбондай қарарди... Боғнинг ҳам файзи кетди... – деди Амир Темур қалби тирналиб. – Ана, барча дарахтлар боғбонсиз, жимгина қайгуларга ботгонлар, нашъалари йўқ, ҳовуз ҳам гўё йиғидан кўзи қуригондек...”

Энди, эгачиси Кутлуғ Туркон-оқадан насихатлар олган, ташвишларни нари суриб кўнгли равшан тортган Амир Темур назаридаги боғ тасвири:

„Амир Темур... атрофга қараркан, боғни шип-шийдам, файзсиз эмас, тасаввурида ям-яшил либосга ўралган ҳолда кўрди. Ҳаво ҳам унчалар совуқ эмас, аммо ҳали шундай туюлганди. Ҳовуз, яхшироқ назар солмаган эканми, суви йўқ, аммо феруза рангда ажабтовур чиройли товланиб турибди...”

Асарнинг тил хусусиятларини алоҳида таъкидламоқ керак. Бадиий мезонлардан бири асарнинг тили экан, адиб замон руҳини беришда бундан моҳирона фойдаланади, ҳар бир персонажни ўзига хос тарзда сўзлатишга ҳаракат қилади. Масалан, Амир Мусонинг бўлса-бўлмаса „тушундик...” ёки Амир Довуд дуғлатнинг ўз табиатидан

келиб чиқиб „хўроз“, „макиён“ сўзларини ишлатиши каби. Кўпгина ҳолатларда қаҳрамоннинг номи айтилмасам ҳам, айтган сўзларидан кимлигини сезиб олиш мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг ички дунёсини уларнинг нутқи, хаёли орқали кўрсатиб беради. Бунинг ижобий томони шундаки, муаллиф қаҳрамон билан китобхон ўртасига аралашинишдан ўзини тийиб, асар қаҳрамони билан кадрдонлашиб кетган китобхон руҳиятини бир маромда тутиб туради.

Амир Темур ҳақидаги эпоеянинг дастлабки икки китоби шу мавзуда яратилган бадий асарлардан фарқи нималарда кўринади? Бизнингча, асарда Амир Темур образи даставвал Инсон сифатида, Шахс сифатида тўлақонли тасвирланишидадир. У давлат бошлиғи ва улуг сулолага асос солган хонадон бошлиғи сифатида китобхон кўз олдида намоён бўлади. Иккинчидан, қаламга олинган ижтимоий тарихий муҳит ҳолис ёритилган, бу кўп жиҳатдан тарихий манбалар билан уйғун келади. Учинчидан, асарда Соҳибкирон атрофидаги аёллар сиймоси шундай ёрқин чизилганки, биз уларнинг жамиятдаги мавқеини ҳам, оиладаги эъзозу кадрини ҳам билиб оламиз.

Романда Амир Темур ва Тўхтамишхон муносабатлари ёритилишига диққатни қаратайлик.

Тўйхўжа ўғлон ўғли Тўхтамишхон Ўрисхон ғазабдан кўрқиб, Амир Темурга юкуниб келаётганда Самарқанд аҳли Жаҳонгир Мирзо мусибатидан ҳали унчалар йироқлашиб кетмаган эди.

Тўхтамиш ўғлон, кейинчалик Амир Темур ёрдамида „Тўхтамишхон“га айланган одамнинг ўзи ким?

Тўхтамиш манғишлоқлик, Дашти Қипчоқ ўзбекларидан бўлган чингизий Тўйхўжа ўғлоннинг зурёди. Унинг отаси Олтин Ўрда хони Ўрусхон томонидан ўлдирилгандан кейин, қочиб Самарқандга келади. Бу тарихий факт. Иккинчидан, Амир Темур Тўхтамишни бағ-

рини очиб кутиб олади, кейин унга ёрдамлар кўрса-тади. Бу ҳам тарихий факт. Ёзувчининг тарихий фактни, агар таъбир жоиз бўлса, бадиий фактга айлантириш йўл-ларини кузатайлик-чи.

Асарда Амир Темурнинг ҳам, Тўхтамиш ўғлоннинг руҳий ҳолатидан келиб чиқиб масалага ёндошилади. „Аммо Тўхтамиш ўғлон деганлари ким ўзи, дўстми, душ-манми?.. Ўша Чингизхон авлоди, Соҳибқирон истаган „қўл“ бўлишга бўйни ёр берармикин? Эҳтимол, эҳти-мол... Ноумид шайтон ахир. Бироқ комил ишонч билан шундай бўлади, деб айтиш ҳам қийин... Синамаган от-нинг сиртидан ўтма, деганлар. Қадам олишини обдан синаб кўриш керак...“ – дейди ўзича Амир Темур. Жаҳон-гир Мирзо вафотидан кейин ичи бўм-бўш бўлиб, фар-зандидан айрилиб турган Соҳибқиронга Тўхтамиш-нинг келиши худди ўғли тирилиб келгандай туюлади, деб талқин қилади ёзувчи. Бунда мантикий асос бор. Романда шу ҳолат бундай тасвирланади:

„Меҳмонни яқиндан кўрган Амир Темур бирдан ёқа тутар даражада ҳайратда қолди. Одам ҳам одамга шунчалар менгзар экан-а!.. Воажаб! Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникидек залварли эмас, ингичкароқ, бир-оз ёқимсизроқ овозини демаса, Тўхтамиш ўғлон қуйиб қўйгандай... Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Бўйи ҳам, келбати ҳам... Халлоқи безаволга салламно!

Тўхтамиш ўғлон ҳали ўсмирлик нуқси сезилиб тур-ган, дуркун, тиниқ юзли, ёрқин кўзли эди, илк сабза ур-ган мўйлаби ҳам ўша улуг амирзоданикидек... Тутинган ўглингиз бўлай, демакда. Ўғил қилиб олсам-чи... Ўғил! – пичирлади ичида Амир Темур. – Ўғлим, десам... Жуда ўхшайди... Ё раббий! Бир бандангни қандай синовларни раво кўрмакдасен?..“

Соҳибқирон кўнгли увалиб:

– Хуш келибсиз, ўғлим! Хуш келибсиз!.. – деб юборди беихтиёр...“

Бу ерда бағри бўшаб турган Соҳибқирон ҳолати жуда ҳам ишонарли, ҳаётий ҳақиқатга мосдир. Ўқувчи

бунга ишонади. Тўхтамиш ўғлон эса гарчи чорасиз, сиғиниб келиб турган эса-да, ўзининг чингизий эканидан ғурурланади, атрофдагиларга беписанд қарайди. Ёзувчи Тўхтамиш хаёлларини шундай ифода этадики, уларда қочқин Чингизхон авлодининг бутун ички дунёси намоён бўлади:

„У Чингизхон авлоди, дунё салтанатини барпо этган жаҳонгир авлоди! Улар эгаллаган Турон замини ҳам асли Чингизхон забтида эди-ку! Улар кимлар ўзи? Хон авлоди эмаслар, шунчаки амирлар, ювуқсиз ялангоёқлар, ювиндихўрлар!.. Уларга азалдан фақат амирлашқарлик, сипоҳсолорлик мерос холос, Чингизхон авлодига хизмат қилишдан нарига ўтмасликлари шарт. Бу билдирилаётган иззату икромлар, базми жамшидлар ҳам бари – уларнинг вазифаси, бу ҳашамлар, Тўхтамиш ўғлонни меҳмон қилишлар подшоҳзодага эмас, кўпроқ уларга керак. Шундай йўсинда чингизийларга яқинлашмоқчилар, суйкалиб юриб бу гадолар одам бўлиб олмоқчилар!..“

Амир Темур, романда кўрсатилишича, Тўхтамиш ўғлондаги айрим ўзгаришларни сезса-да, улкан шахсга хос зукколик билан сабр-тоқат этагини тутати, унга ўзи ўйлагандек шимолдаги „кўл“и бўлиб қолади, деб умид боғлайди. Тўхтамиш ўғлон эса ҳарбий лаёқатини қандай даражада етук-етукмаслигини торозига қўйиб, ўйлаб қадам босишдан кўра, Чингизхон авлодидан, деган иддаога суяниб, ғурурланиб юрадиган, Олтин Ўрданинг шон-шуҳратини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳукмдор. Ёзувчи бу машҳур шахслар образини яратишда тарихий фактларга мурожаат қилади ва ҳаққоний ёритади.

Амир Темур Тўхтамиш келганда уни совға-саломлар билан сийлайди, қўшин инъом этади. Ана ўша ҳадялар ичида унинг яхши кўрган оти ҳам бор эди. Ёзувчи бу тарихий фактдан ажойиб от образини ярата олган. Учқурликда шамолни ҳам ортда қолдирадиган, тезликда чақинга сабоқ берадиган, куббатуюқ от пишкирганда тумшуғидан ховурлар пуркарди. Охудан ҳам ўзғир, дов-

руғи дoston отнинг номи Хонўғлон эди. Аммо, мана шундай тулпор, бир неча бор ўлимдан сақлаб қолган Тўхтамишхоннинг қамчиси зарбидан бир кўзи оқиб тушиб, аранг Самарқандга қочиb келади.

„Сайисхона ҳовлисига кирганларида Соҳибқироннинг кўзи боши теракка қаратиб боғлаб қўйилган Хонўғлонга тушди-ю вуҷуди титраб кетди. Воҳ-воҳ!... Бир пайтлари гијсинглаган сулув тулпордан асар ҳам йўқ,.. Рўпарада азоб-уқубатларда қаровсиз қолган, ориқлаб кетган, қовургалари туртиб чиққан бошиқа бир от турарди... Бошини ерга экканча, худди қарашга ботинмагандай алпозда турган от бирдан Соҳибқирон нафасини сездими, шарт қайрилди! Амир Темурнинг бағри узилгандай бўлди: Хонўғлоннинг бир кўзи... йўқ эди!

– Бечора жонивор!.. Бечора жонивор... – деёлди холос Амир Темур.“

Отини бўйнидан кучоклаб бағрига босган Амир Темурнинг ҳолати, садоқатла эгаси олдига не-не машаққатларни енгиб келган от қисматининг ўзи бир қисса бўлгулик. Романдаги Хонўғлон – адабиётимизда яратилган ҳайвонот тимсоллари орасида ёрқин чиққан образлардан бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Романда Умаршайх Мирзо образи Амир Темурга муносиб фарзанд сифатида тасвирланган. Умаршайх Мирзо Тўхтамишхонга ишонмайди, шунинг учунми уни ёмон кўради. Нияти жангда Тўхтамиш-ўғлонни асир олиш. Қундузча дарёси бўйидаги жангда Умаршайх Мирзонинг ўзини қандай тутишини тасвирлар экан, ёзувчи бир кичик парчада Умаршайх Мирзонинг бутун шахсиятини очиб беради.

„Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душмanning уч қўшинига қарши жанг қилар ва бундан кўнглида гурур туярди. У ахир Соҳибқироннинг катта ўғли, биринчи суянчиги, ишонгани... Энг катта оғирликни ўз зиммасига олиши керак. Ишончни оқлай олса бўлди... Ҳамма унинг баҳодирлигидан ёқа ушлар, кўрганлар „Рустам ҳам бундай

ишни қила олмайди!" дер эдилар. Ўнгга ҳам, сўнгга ҳам қилич сермаётган амирзода ўз жонини ўйламас, нима бўлмасин, ўша қаттол, жинидан баттар ёмон кўрадиган лапашанг Тўхтамишхон лашкарини кунпаякун қилса бас..."

Асарда мана шундай тиниқ тасвирланган бадий лавҳалар истаганча топилади. Бундай тасвирлар ўз навбатида тарихий муҳитни беришда ҳам, бевосита шахс тийнатишни очишда ҳам бағоят муҳимдир.

Биз билан бўлган суҳбатда, мухтарам адибимиз бир муҳим муаммо ҳақида сўз юритди, аниқроғи, нозик масалада бизнинг саволимизга жавоб берди. „Амир Темур ҳақида асар ёзадиган ижодкор олдида нохуш ҳодисалар – Исфахон, Сабзавор, Ҳиндистон каби жойларда юз берган киргинлар, минора яшашларни қандай ёритиш масаласи кўндаланг туради, – деди адиб. – Бу ҳодисалар четлаб ўтиш мумкин бўлмаган ҳодисалар, уларни яширишга ҳаракат қилмаслик керак. Афсуски, жаҳон афкор оммасида, Амир Темурнинг душманлари саъй-ҳаракати билан бир хил қараш, яъни, Амир Темур босқинчи, қотил, монстр, одам ўлдириш туйғуси унда туғма, бешафқат саркарда, қабилида фикр шаклланди, ўзига хос стереотипга айланиб қолди. Соҳибқироннинг бошқа буюк ва эзгу фазилатлари юқоридаги бир ёклама тушунчалар соясида қолиб кетди. Аслини олганда, бу Соҳибқирон тарихини чуқур ўрганмаганликдан келиб чиқади. Чунончи, Европа ва Америкада учинчи-тўртинчи манбалар орқали маълумотлар олишган. Буни улар ёзган китобларда фойдаланилган адабиётлардан билса бўлади. Фалсафада сабаб ва оқибат деган тушунча мавжуд. Бу ҳар нарсанинг ибтидо ва интиҳоси, бошланиши ва охири бор, ҳеч нарса бесабаб юз бермайди, деганидир. Тарих воқеаларига баҳо қўйилганда, ҳар икки жиҳат теран ўрганилиши керак. Аччиқ тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантира олиш бу, албатта, ёзувчидан катта куч, маҳорат талаб этади..."

Амир Темур табиатан кечирувчан, шоша-пиша крор қабул қилмайдиган, ғазабини боса олишга қодир

руғи достон отнинг номи Хонўғлон эди. Аммо, мана шундай тулпор, бир неча бор ўлимдан сақлаб қолган Тўхтамишхоннинг қамчиси зарбидан бир кўзи оқиб тушиб, аранг Самарқандга қочиб келади.

„Сайисхона ҳовлисига кирганларида Соҳибқироннинг кўзи боши теракка қаратиб боғлаб қўйилган Хонўғлонга тушди-ю вужуди титраб кетди. Воҳ-воҳ!... Бир пайтлари гижинглаган сулув тулпордан асар ҳам йўқ... Рўпарада азоб-уқубатларда қаровсиз қолган, ориқлаб кетган, қовургалари туртиб чиққан бошқа бир от турарди... Бошини ерга экканча, худди қарашга ботинмагандай алпозда турган от бирдан Соҳибқирон нафасини сездим, шарт қайрилди! Амир Темурнинг бағри узилгандай бўлди: Хонўғлоннинг бир кўзи... йўқ эди!

– Бечора жонивор!.. Бечора жонивор... – деёлди холос Амир Темур.“

Отини бўйнидан кучоклаб бағрига босган Амир Темурнинг ҳолати, садоқатла эгаси олдиға не-не машаққатларни енгиб келган от қисматининг ўзи бир қисса бўлгулик. Романдаги Хонўғлон – адабиётимизда яратилган ҳайвонот тимсоллари орасида ёрқин чиққан образлардан бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Романда Умаршайх Мирзо образи Амир Темурга муносиб фарзанд сифатида тасвирланган. Умаршайх Мирзо Тўхтамишхонга ишонмайди, шунинг учунми уни ёмон кўради. Нияти жангда Тўхтамиш-ўғлонни асир олиш. Қундузча дарёси бўйидаги жангда Умаршайх Мирзонинг ўзини қандай тутишини тасвирлар экан, ёзувчи бир кичик парчада Умаршайх Мирзонинг бутун шахсиятини очиб беради.

„Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душманнинг уч қўшинига қарши жанг қилар ва бундан кўнглида гурур туярдди. У ахир Соҳибқироннинг катта ўғли, биринчи суянчиги, ишонгани... Энг катта оғирликни ўз зиммасига олиши керак. Ишончини оқлай олса бўлди... Ҳамма унинг баҳодирлигидан ёқа ушлар, кўрганлар „Рустам ҳам бундай

инини қила олмайди!“ дер эдилар. Ўннга ҳам, сўннга ҳам қилич сермаётган амирзода ўз эсонини ўйламас, нима бўлмасин, ўша қаттол, жинидан баттар ёмон кўрадиган лапашанг Тўхтамишхон лашкарини кунпаякун қилса бас...”

Асарда мана шундай тиник тасвирланган бадий лавҳалар истаганча топилади. Бундай тасвирлар ўз навбатида тарихий муҳитни беришда ҳам, бевосита шахс тийнатиини очишда ҳам бағоят муҳимдир.

Биз билан бўлган суҳбатда, мухтарам адибимиз бир муҳим муаммо ҳақида сўз юритди, аниқроғи, нозик масалада бизнинг саволимизга жавоб берди. „Амир Темур ҳақида асар ёзадиган ижодкор олдида нохуш ҳодисалар – Исфаҳон, Сабзавор, Ҳиндистон каби жойларда юз берган қирғинлар, минора яшашларни қандай ёритиш масаласи кўндаланг туради, – деди адиб. – Бу ҳодисалар четлаб ўтиш мумкин бўлмаган ҳодисалар, уларни яширишга ҳаракат қилмаслик керак. Афсуски, жаҳон афкор оммасида, Амир Темурнинг душманлари саъй-ҳаракати билан бир хил қараш, яъни, Амир Темур босқинчи, котил, монстр, одам ўлдириш туйғуси унда туғма, бешафқат саркарда, қабилида фикр шаклланди, ўзига хос стереотипга айланиб қолди. Соҳибқироннинг бошқа буюк ва эзгу фазилатлари юкоридаги бир ёклама тушунчалар соясида қолиб кетди. Аслини олганда, бу Соҳибқирон тарихини чуқур ўрганмаганликдан келиб чиқади. Чунончи, Европа ва Америкада учинчи-тўртинчи манбалар орқали маълумотлар олишган. Буни улар ёзган китобларда фойдаланилган адабиётлардан билса бўлади. Фалсафада сабаб ва оқибат деган тушунча мавжуд. Бу ҳар нарсанинг ибтидо ва интиҳоси, бошланиши ва охири бор, ҳеч нарса бесабаб юз бермайди, деганидир. Тарих воқеаларига баҳо қўйилганда, ҳар икки жиҳат теран ўрганилиши керак. Аччиқ тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантира олиш бу, албатта, ёзувчидан катта куч, маҳорат талаб этади...”

Амир Темур табиатан кечирувчан, шоша-пиша қарор қабул қилмайдиган, ғазабини боса олишга коди]

ўз хатоларини тан оладиган, гуноҳкорларни битта гуноҳига қараб эмас, балки унинг умум ҳаётини тафтишдан ўтказиб кейин жазо берадиган, ҳамиша мурсаю мадора йўлини излаган, душманларига қон тўкилишининг олдини олиш мақсадида уруш эмас, куда-анда бўлишни таклиф этган (Соҳибқирон Ҳирот малиги Ғиёсиддин Курт, Эрон музаффарийлар подшоси Шох Шужоъ, Рум императори Йилдирим Боязидлар билан шу йўсинда куда бўлганлар), давлат ишларининг тўккиз улушини маслаҳат, кенгашга қўйган, бир улушини (иложсиз!) қиличга қолдирган, меҳри билан қаҳри ҳаммайдон Инсон ва султон эди...

Биз юқоридаги чуқур илдиз отиб кетган қарашларни ўзгартиришга қодирмиз ва шундоқ қилишимиз шарт. Бунинг Амир Темур ҳақидаги ҳақиқатларни кенг дунёга ёйишимиз, тарғиб этишимиз лозим. Албатта, бунга узоқ йиллар керак бўлади... Бунинг Соҳибқирон исмининг ҳамма жойда тўлиқ ва тўғри аташларига, ҳурмат билан ёндошишларига эришмоқдан бошлашимиз лозим..."

Исфаҳонда нима бўлган эди? 1387 йилда Турон армияси Исфаҳонга яқинлашади, таомилга кўра, кўшин ҳеч қачон шаҳарга кирмайди. Соҳибқирон шу ердан шаҳар ҳокимига элчи юбориб, Турон салтанатини тан олишни, эвазига бир йиллик товон тўлаш кифоя эканини, Исфаҳон Турон салтанати ҳимоясида эмин-эркин бўлишини маълум қилади. Улкан кўшинга тенг келиш иложи йўқлигини англаган шаҳар ҳокими бошқа улуғлар билан Амир Темур ҳузурига йўл олиб, талабга рози эканларини билдирадилар. Ҳоким товонларни йиғиш учун одам сўрайди. Турон томони 3 минг аскар ажратиб беради, уларнинг шаҳарнинг турли хонадонларида жойлашадилар. Барча мамнун бўлади.

Лекин кечаси шаҳар майдонида одамлар тўплана бошлайди, Али Кўчапо деган сўзи таъсирли бир номаълум киши йиғилганлар кўнглига қутку солиб, Амир Темур талабларига қарши иш кўришга чакиради. Шаҳар улуғлари етиб келишиб, бузғунчининг гапига кулок

солмасликка ундайдилар. Ўртада низо чикиб, одамлар шаҳар ҳокимига ташланиб уриб ўлдирадилар, исён кўтарилади, кейин бирма-бир хонадонларга кириб юриб, Амир Темурнинг уч минг аскарини қиличдан ўтказадилар... Соҳибқирон даҳшатни билгач, ғазабланган ҳолда, иш қиличга қолганини фаҳмлайди. Шаҳар қонга ботирилади, ўлган бузғунчилар калласидан минора ясалади... Амир Темур ҳам Худонинг бир бандаси, беайб эса ёлғиз парвардигордир.

Адиб ўша маълум стереотипни бузади, Амир Темурнинг изтиробларини кўрсатади, фожиани бор ҳолича қаламга олиб тасвирлайди ва тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқат даражасига кўтаради...

„Улуғ салтанат“ эпопеясининг иккинчи китоби Амир Темур ва (Олтин Ўрда) Тўхтамишхон муносабатларини тарихий фактлар асосида ёритганлиги, Амир Темурнинг салтанат шимолий сарҳадларини мустаҳкамлаш йўлида қилган саъй-ҳаракатларининг акс эттиргани, айниқса, Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх Мирзо образини адабиётда биринчи марта кенг ёритиб бергани билан ҳам китобхонга бой маънавий озуқа беради.

„Мироншоҳ Мирзо“

„Улуғ салтанат“ роман-эпопеясининг учинчи китоби „Мироншоҳ Мирзо“ („Шарқ“ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Тошкент–2010) аввалги икки роман „Жаҳонгир Мирзо“, „Умаршайх Мирзо“ романларининг тадрижий давоми, айна пайтда, мустақил асардир.

Ёзувчининг ижодий нияти бўйича, бу китобнинг ҳали давоми бор, бу воқеалар ривожидан ҳам кўриниб турибди. Шунинг учун сюжет чизигида айрим воқеалар кейинги китобда ҳам давом этиши сезилиб турса, айримлари эса аввалги китоблардаги воқеалар якунидир. Шу сабабли, бу китобни аввалгилари билан боғлиқ ҳолда ва яна давоми борлигини назарда тутиб таҳлил қилиш лозим. Асар табиат тасвири билан бошланади:

„Ғира-шира тонг отиб келарди.

Борлиқ уйқунинг энг ширин паллаларини бошдан кечирмоқдайди. Осмонда ёмби олтиндай ярақлаган тўлин ой нурлари кесила бошлаганидан хиралашиб борар, милт-милт қилган яккам-дуккам юлдузларгина уйғоқ эди. Онда-сонда чириллаган чигирткалар овози олам тинчлигини бузишга бенаф тиришарди“ (3-бет).

Асарни гоҳ диалог, гоҳ пейзаж билан бошлаш Муҳаммад Алининг ўзига хос услубидир. Бошлама китобхонни асар руҳига олиб киришда муҳим аҳамиятга эга, ёзувчи буни унутмайди.

„Улуғ салтанат“нинг бу китобида ҳам асар бош қахрамони Амир Темурдир. Воқеалар шу шахс атрофида айланади. Амир Темурнинг давлат арбоби, катта бир сулола бошлиғи ва ота сифатидаги инсоний қирралари, фазилатлари яна ҳам очилиб боради. Айниқса, унинг адолат билан иш кўриши, мардлиги ва мардларни

кадрлаши аниқ ҳаётий лавҳаларда кўрсатилади. Қундузча жангида асир олинган Айбож-ўғлонга муносабатда бу яққол кўринади. Айбож-ўғлоннинг қаттиқ саваш килганини эшитган Соҳибқирон:

„Ғаним лашкари бизга қариши қилич кўтарса, жон-жаҳди билан ёпишса... ўз юртининг тузини ҳалоллаган ҳисобланадур! Қайси навкарки, жон ҳузурини ўйлаб, юртнинг туз ҳақини ва садоқатини унутиб, жанг пайтида ўз сардоридан юз ўгириб, бизга қочиб ўтса... дунёда мен учун энг қаттол душман ўшадир! Айбож-ўғлон мард йигит экан, юртининг тузини ҳалоллабди! Иззату икромга сазовор этилсун!“

Бундай ҳиммат ўзига ишонган кучли шахсларнинггина қўлидан келади. Романдаги Амир Темур тимсоли кучли шахс, буюк давлат арбобининг бадиий адабиётда тўлақонли характер даражасига кўтарилган образдир...

„Мироншоҳ Мирзо“ романида, Амир Темурнинг кўп йиллик юришлари воқеалари қаламга олинган. Амир Темур қай юртга бормасин, адолат нуқтаи назаридан иш тутиши, илм, санъат, ҳунарманд аҳлини авайлаши, борган жойларида ҳам бунёдкорлик ишларини амалга ошириши (масалан, Шосмон (Мозандарон)даги қурилган сарой) ишонарли кўрсатилган.

„Қайси бир подшоҳ ўз ишини зулму қабоҳат заминига қурса, кишиларга озор етказиши измини тутса, унинг давлати чайқалиб мувозанатдан чиқаду... Билсунларким, биз ўз салтанатимизни раиятга, одамларга эътибор бериш ва ҳимоя олиш асосида барпо этажакмиз! Шу сабабли ҳамма жойда одамларни юпантириб, хотиржам айлаш йўлидан борғаймиз...“ дейди Амир Темур (49-бет).

Амир Темурнинг бу сўзлари, аввало, ўзи учун дастуриламалдир. Олдинги икки романдаги каби „Мироншоҳ Мирзо“да ҳам бу ғоя асар марказига қўйилган. Аввалги китобларда бўлганидек, бу китобда ҳам Амир Темурнинг ўз оила аъзоларига бўлган муносабати ниҳоятд самимий тасвирланган, инсон сифатидаги хислатлар яна ҳам теранроқ очилган. Демак, Амир Темур обр:

китобдан китобга динамик тарзда мукаммаллашиб бормокда. Бадииятнинг қонунияти ҳам айнан шуни тақозо этади.

Масалан, набираси Улуғбек Мирзо туғилганда, хурсандчиликдан ўзини қўйгани жой тополмай қолади, қаттиқ қаршилик кўрсатган Мордин қалъаси аҳлининг гуноҳидан ҳам кечиб юборади. Ёки Умаршайх Мирзо ҳалокати ҳақидаги хабарни эшитгандаги ҳолати. Жуда реалистик тасвирланган, биз изтироб чеккан, чекаётган Амир Темурни кўриб турамиз...

Романдаги бошқа тарихий шахслар образлари ҳам шу тарзда сайқалланган. Масалан, Сароймулкхонимнинг, Хонзода-хонимнинг давлат ишларида ўз ёстикдошларига таянч бўлиши, фарзандлар тақдирига ниҳоятда жиддий қарашлари, куйинишлари бу китобда янги ҳолатларда намоён бўлади (масалан, кундошларнинг ўзаро ғидибидиси Сароймулкхонимнинг босиқлиги, фаросати билан бартараф этилиши ва ҳоказо).

Ўқувчида алоҳида мамнуният ҳиссини уйғотади. Ёзувчи Амир Темурнинг хотинлари – маликаларнинг мавқе талашиб бир-бирларига ғашланиши, пичинглар қилиши, аёл киши сифатида ҳамиша эътиборда бўлишни хоҳлаши ва ҳоказо ҳолатларни тасвирлашга жуда нозиклик билан ёндошади, ифоданинг ҳаётий чиқишига эришади.

Романдаги шахзода Муҳаммад Султон ва Соғинчбика образларининг ёркин, эсда қоларли яратилганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Асарнинг бошланишидаёқ „... Эндигина ўн олтини қоралаган, лаблари устини ўсмирлик мўйлаби сабзадай безаган, кўзлари катта-катта оқ-сарик юзли, нозик табиатли, ҳиссиётли, билимга интиқ, ҳозирданоқ довураклиги тилга тушган чақмоқдай йиғит“, туғма истеъдодли Муҳаммад Султон бетоб ётган бобоси Амир Темур ҳузурига Жўйи Зарга келаётиб, шошилишига қарамай, бузилган кўприкни тузатмасдан кетишни ўзига муносиб билмагани, қатъияти шахзоданинг характерини очишдаги яхши деталлардан бири бўлганини таъкидлаш жоиз.

Соғинч-биканинг ҳам Муҳаммад Султонни айнан шу вақтда кўриб, қаттиқ севиб қолиши ўқувчида қизиқишни орттира боради. Соғинч-бика халқ оғзаки ижодидаги жасур аёллар образи руҳида тарбияланган, мард ва жасур қиз. Ёзувчи Соғинч-бика ёшлиги ҳақида ёзаркан, унга отаси Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қаҳрамон, ботир аёллар ҳақида ривоятлар сўзлашини, ҳаётий мисоллар келтиришини айтиб ўтади. Айниқса, Темурбек бошига оғир кунлар тушганда завжаси Улжай Туркон-оқанинг кўрсатган жасоратлари, Амударёдан от солиб ўтишлари кизда ҳавас уйғотарди, ўшандай жасур аёл бўлишни орзу қиларди.

„Соғинч-бика ўзини ожизаларнинг эркаклардан кам эмасликларини, довюрак ва мардликларини амалда исбот қилишга бел боғлаган қизлардан деб ҳисобларди, онаси Отпоқойим маъқуллагандан кейин, падари бузрукворига ҳарб майдони сирларини ўрганмоқчи эканини айтди. Ота бу ишни ўзининг дўсти моҳир жангчи Амир Аллоҳдодга топширди“.

Ёзувчи ана шу интилишларни ёритаркан, шаддод кизнинг келажақдаги хатти-ҳаракатларини ўқувчи кўз ўнгида ишончли чиқишига замин ҳозирлайди. Икки ёшнинг муносабатлари воқеалари тасвири романни нурлантириб турган контурлардан бири – китобхонни ўзига тортадиган, завқ билан ўқиладиган саҳифалардир. Жаҳон романчилик назариясидан маълумки, жаҳон адабиётининг дурдона романларида саргузашт ва романтизм элементлари асарнинг муваффақиятини таъминловчи омиллардан деб қаралади. Масалан, Томас Манн, Абдулла Қодирий романларини эсга олишимиз мумкин. Муҳаммад Султон билан Соғинч-бикадаги бир-бирига бўлган самимий туйғулар китоб саҳифаларидан балкиб тургандек тасвирланган. Севишганлар муносабати тасвирларида инсон қўнглининг нақадар чексиз меҳру муҳаббат, ардоқлилик, фидойилик сезимлари макони эканлиги жуд нафис берилган. Рус адабиётшуноси Вишневскийни бадиий асарни коктейлга қиёслаши, коктейлга коньяк к

шилмаса мазали бўлмаганидек, севги саргузаштларисиз бирор роман ўқишли чиқмайди, дегани бежиз эмас. Асарда Муҳаммад Султон билан Соғинч-бика линиясида саргузашт ва романтика руҳининг берилиши жаҳон романчилигидаги яхши анъаналар бугунги ўзбек романларида ҳам давом этаётганини кўрсатади.

Мироншоҳ Мирзо, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Шайх Нуриддин-баҳодир, Айбож-ўғлон, Амир Аллоҳдод, Ахий Жаббор-баҳодир, Шох Мансур, вазири аъзам Муҳаммад Жалд, Султон Бахт-бегим, Сарвиноз образлари ҳам китобхоннинг эсида қолади.

Ёзувчи ўз қахрамонларини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор қилади. Буни адибнинг аввалги романларида ҳам кузатгандик. Улардаги айрим ўрганиш бўлиб қолган хатти-харакатлар, сўзлаш услубидаги ўзига хосликлар диалогларда яхши акс эттирилган. Асарда инсонийликка алоҳида эътибор берилганлигини таъкидлаб, профессор Насимхон Раҳмонов „Тарихий давр манзараси“ (ЎзАС. 2010. 7 январь) мақоласида шундай ёзади: „Муҳаммад Али мазкур тарихий романида ўз олдига китобхон тарихий воқеаларни билиб олсин, деган мақсадни қўймаган, балки Соҳибқироннинг комиллигини, набираси валиаҳд Муҳаммад Султоннинг бобога руҳан ва жисман муносиб эканини далиллаш, Ахий Жаббор-баҳодир, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Уста Хоразмий, Шох Мансур, Умаршайх Мирзо ва бошқа қатор қахрамонлар характерини яратиб, асар том маънода инсоншунослик эканини далилламоқчи бўлган ва бунга эришган ҳам“.

Замон руҳини, замон тутумини яққолроқ кўрсатиш учун ёзувчи бир қанча образларни асарга киритади. (Ахий Жаббор-баҳодир, Амир Шохмалик кабилар). Ахийлар жамоасидаги, такяхонадаги, сипоҳлар ўртасидаги суҳбатлар берилиши ҳам давр ҳақидаги тасаввурни тўлдиришга хизмат қилган. Шу ўринда таникли ёзувчи, кўплаб тарихий асарларнинг муаллифи Асад Дилмуроднинг қуйидаги сўзларини эслаш жуда ўринли бўлурди: „...Тарихий ҳақиқатдан бадий ҳақиқатга ўтиш

учун қилинадиган меҳнат замон ва маконга хос ижтимоий-сиёсий, маънавий ва ахлоқий қарашлар ҳамда фалсафий йўналишларни бадиий талқин марказига кўчиришдек мураккаб ижодий жараёни қамраб олади. Аниқроғи, турли ҳаракат қутбларида жойлашган турли қиёфали ва турли маслакли образлар ўртасида кечадиган, ҳеч бир қолипга солилмаган тўқнашувлар ва зиддиятлар тарихий ҳақиқат бадиий ҳақиқатга айланиши учун ҳал қилувчи асосий омил вазифасини бажаради. Умуман олганда, тарихий ҳақиқат асар вужуди-борлиғи бўлса, бадиий ҳақиқат жони ва қони, адиб мақсад-муддаосини нурлантириб турувчи романтик рухдир.¹

Роман-эпопеянинг учинчи китоби аввалги икки китобга нисбатан енгил ўқиладиким, бу ёзувчининг тил хусусиятлари асардан асарга пухталашиб бораётганлигининг нишонасидир. Муаллиф қалами айниқса персонажлар адабий портретини беришда, қаҳрамон руҳиятини, ҳаракатини табиат тасвирлари орқали очишда яйраб кетади. Қаранг: „*Шу палла: „Бу отлиқлар саҳарлаб қаерга шоиш-лаяпти экан, қарай-чи... дегандай, тоғ ортидан қуёш аста мўралади.*“² Вақтни-да, китобхон кўнглидаги саволни-да жамлаган нафис тасвир.

Асарнинг архитектоникаси пишиқ ишланган, умумий руҳ ҳар бир пейзаж, интерьер тасвирлари роман қаҳрамонлари руҳий ҳолати билан уйғунликда берилади. Ёзувчи архаик сўзлардан истифода қилишда меъёрни билади, историзм, архаизмларга берилиб кетмаган, айти пайтда тилни замонавийлаштириб ҳам юбормаган. Тарихий роман тили қандай бўлиши ҳақида аниқ кўрсатма бериш қийин. Бу ҳамишалик мунозарали масала. Лекин меъёрни сақлаш энг тўғри йўл бўлса керак. Муҳаммад Али шу тарзда йўл тутиб адашмаган.

¹ „Шарқ Юлдузи журнали, 2010 йил, 6-сон. 94-бет“.

² Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо. Т., 2010. 23-

Романда милодий 1391 – 1399 йиллар воқеалари қаламга олинган. Бу даврда Амир Темур хорижий мамлакатларга кўплаб юришлар қилади. Айримлар буни босқинчилик юришлари, деб урғу берадилар (масалан, шўро мафкура-си замонида, ҳозир ҳам баъзи бир хорижда чиқаётган китобларда). Хўш, ёзувчи ўз асарида буни қандай бадий асослаб беради?

Ёзувчи Муҳаммад Алининг маҳорати шундаки, у Амир Темур юришларини салтанатнинг, юртнинг ҳамишалик муҳофазаси, Буюк Ипак йўлини кўлдан бермаслик, аксинча, мустаҳкамлаш, карвонларни қароқчилардан сақлаш, қолаверса, „Темур тузуклари“да таъкидланганидек, „мазлумлардан золимлар кўлини қисқа қилиш“, қутқариш, адолатни тиклаш йўлида амалга оширилганини бадий асослайди ва бунга ўқувчини ишонтира олади.

Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, ёзувчи эпопеянинг тўрт китобини Амир Темурнинг тўрт ўғли номи билан аташи бежиз эмас. Ҳар бир китобда, тарихда қандай из қолдирганидан қатъи назар, шахзодалар – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзолар ҳар бирининг индивидуал хусусиятлари, фазилат ва қусурлари очиб берилган. Гарчанд тетралогиянинг асосий ўқ томир образи Амир Темур бўлса-да, темурийзодаларга эътибор берилгани, адабиётимизда улар образларининг илк марта тўлақонли бадий акс эттирилгани асарнинг ютуғидир.

„Мироншоҳ Мирзо“да қаламга олинган давр Амир Темур ҳаётидаги энг мураккаб йилларга тўғри келади. Бу йилларда расмий тарихда беш йиллик юриш деб аталадиган давр, яъни 1392 – 1396 йиллардаги юришлар воқеалари юз берган. Бу даврни акс эттириш анча мураккаб. Ёзувчи олдида тарихий факт бўлган Амир Темур юришларининг бадий асосини, мантиғини кўрсатиш муаммоси турарди. Расмий тарих йўриғи бошқа, бадий асарнинг қонуниятлари, талаби бошқа, шунинг учун бадий асарни ўқиган ўқувчи гарчанд Амир Темурнинг Хуросонга, Ироққа юриши ёки Тўхтамишхон

билан жанг қилганини тарихдан билса-да, бадий асарда у асосланган ҳолда кўрсатилиши керак, бўлмаса унга ўқувчи ишонмайди, гарчанд тарихан шундай юз берган бўлса ҳам. Муҳаммад Али буни яхши тушунади. У ўша даврда Турон салтанатининг бошқа салтанатлар билан алоқалари, Хуросонда, Эронда бўлган давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳам чуқур ўрганиб чиқади. Нафақат бу давлатлар, балки давлатларнинг нуфузли ҳукмдорлари ўртасидаги шахсий муносабатларни, ўзаро айирбошланган мактубларни ҳам синчиклаб назардан ўтказди. Маълум бўладики, ўша Шероздан, Эрондан, Форс мамлакатидан келган элчилар ўз подшо, ҳукмдорларининг ноҳақ ишларидан норизо бўлиб, дунёнинг қудратли подшоси сифатида танилган Амир Темурга арз қилиб келадилар ва бизларга кўмак беринг, деб элчилар юборадилар. Иккинчидан, масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу юришнинг сабабларидан бири бу ерлардан ўтадиган Буюк ипак йўлини қўлдан бермаслик лозим эди. Чунки, Буюк ипак йўлини эгаллаш – дипломатияда халқаро майдондаги мавқе, обрў-эътибор дегани. Яна бир жиҳати, бу йўл катта даромад манбаи эди, бу йўлдан Шарқдан Ғарбга, Ғарбдан Шарққа кўп мамлакатларнинг карвонлари бож тўлаб ўтарди. Аввалги уч йиллик юриш даврида бу нарсa маълум маънода амалга оширилганди. Тўхтамишхон Амир Темурдан кўп кўмаклар олиб Олтин Ўрда тахтини эгаллагач, жуда ҳам иштаҳаси очилиб, Қоғқоз, Форс, Мовароуннаҳр мамлакатларига ҳам кўз олайтира бошлайди ва бу ерларга бостириб кириб буюк ипак йўлига эгалик қилишни истаб қолади.

1403 йилда Самарқандга саёҳат қилган Испания элчиси Р.Г.Клавихо ўз кундалигида Дарбандда (ҳозирги Сурхондарё вилоятидаги Дарбанд, бугун у ердан темир йўл ўтган) катта божхона борлигини ва бу божхона орқали Амир Темур давлати кўп даромад олишини қайд этади. Дарбандлар иккита бўлиб, бири Каспий денгизи бўйида, иккинчиси Сурхондарёда эди. Демак, Буюк ипак йўлининг тарихий катта аҳамиятини чуқур тушунга

Амир Темур албатта уни кўлдан бермасликка, балки яна ҳам мустаҳкамлашга ҳаракат қилишга мажбур эди. Агарда шундай қилмаса, Буюк ипак йўли кўлдан кетган, уни эгаллаб олган бошқа давлатларнинг нуфузи ортган, Турон салтанатининг имкониятлари торайиб қолган, Турон салтанатига муҳолиф давлатларнинг бирлашиши ва кучайишига катта имконлар яралган бўларди. Жуда катта ният бошини тутган ва жаҳонгирлик даъвоси билан тарих майдонига қадам ташлаган Амир Темур бунга асло йўл қўя олмасди. Муҳаммад Али мана шу нуқтаи назарга урғу бериб, асарда кўп фактик материаллар келтиради ва Хуросон, Эрон томонларга бўлган юришларни мана шу тахлитда бадий жихатдан асослайди ва ўқувчини ишонтира олади.

Романда Амир Темур ислом динини ёйишга масъул этилган, Аллоҳ катта мақсадни кўнглига солган саркарда, давлат арбоби сифатида ҳам намоён бўлади. Ҳажга бораётган кўп мусулмонларни йўлда қароқчилар тунаб, уларни қийнаб, бойлигини тортиб олар, буларни Амир Темур эшитганда чидаб тура олмасди. Айниқса, Хирот яқинида Фўшанж қалъасида шундай йўлтўсарлар бор экан. Бу йўлтўсарлар ҳажга бораётган барча карвонларнинг йўлини тўсиб, кўп бесаранжомликлар келтириб чиқарар экан. Амир Темур шундай бузғунчиларни бартараф этиш учун ҳам шу томонларга отланади.

Амир Темур забт этган жойларнинг кўпини ўзининг химоясига олиб, ўша жойнинг эгаларига топширар эди. У Форсга борган вақтида Шох Шужо оламдан ўтганди. Шох Шужо билан биринчи юриш вақтида куда бўлишга келишиб, Шох Шужонинг набирасини ўзининг набирасига сўраттирганди. Амир Темур фаолиятида бу ҳам дипломатиянинг халқона демократия усули бўлиб, асосий мақсад куда-андачилик, қариндош-уруғчилик йўллариини тутиш, қон тўкишлар, қилич ўйнатишларнинг олдини олишга эришишдан иборат эди. Кудачиликка чакириш — яхшиликка чакириш, қариндош бўлиш дегани.

Йилдирим Боязиднинг қизини ўз набираси Абубакр Мирзога олиб бергани ҳам, Ҳирот малиги Гиёсиддин Курт ўғли Пир Муҳаммадга синглиси Ширинбиканинг қизи, жияни Севинч Қутлуғ-оқани узатгани ҳам ана шундай „дипломатик“ қадамлардан эди.

Лекин мунтазам фитналар, яъни айтилган сўзга вафо қилмаслик натижасида элнинг бесаранжом бўлиши ва бошқа турли ҳолатлар Амир Темурни Эрон томонларга қайта юришга ундаган омилларни келтириб чиқарган. Қорақўйинли туркман қабиласининг бошлиғи амир Қора Юсуф билан Ироқ подшоси Султон Аҳмад-жалойирларнинг ҳам нохуш қадамлари сиёсатдаги давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўйиб, бир улушини қиличга қолдирган Амир Темурни қилич кўтаришга мажбур қилганини ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Ёзувчи романда салтанат душманлари Амир Темурга қарши бирлашиб „иттифок“ тузиб курашмоқчи эканларини кўрсатиб беради. Айни бир пайтда адиб Амир Темурнинг зукко раҳбар, моҳир стратег сифатида усталик билан уларни бир-бирига қўшилишига қўймасдан, ҳар бири билан алоҳида-алоҳида музокаралар олиб бориши, музокаралар иш бермаган пайтда юриш қилиб уларга адолатни тан олишга мажбур қилганларини ишонарлиқ билан ёритади.

Романнинг муваффақиятли чиқишига омил бўлган сабаблардан бири, ёзувчининг тарихий фактларга муте бўлиб қолмаганлигида, фактик материаллардан илҳомланган ҳолда, тарихий далилларга путур етказмай, уларга ўз бадиий тўқимасини сингдириб юбора олганлигидадир. Романлардаги бадиий тўқима ҳам, тарихий далиллар ҳам бир ниятда – ўша давр муҳитини тўлақонли кўрсатиш ва тарихий шахс тимсолини рангсизлантирилмаган ҳолда акс эттиришга қаратилган. Муҳаммад Амин ўз романларида маҳорат билан факт ва тўқимани уйлантириб, бир-бирига едириб юборишнинг уйдасидан чиқара олади.

Романда Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг ёрқин образи чизилган. Адиб талқинида амирзода портрети қуйидагича:

„У тинҳона ҳар қадамда падари бузрукворига ўхшашга тиришишини Аҳий Жаббор-баҳодир биларди. Ҳусурат, тиниқ юзли қошлари қуюқ, бежирим мўйлаби ўзига ярашган, бўйдор амирзода шафқатсиз, тобора ўйин-кулгуга, машаққатли майхўрликка руҳу қўйиб борар, буни яширай ҳам демасди. Ҳар кун саройда базм, машаққат, дарё-дарё майи ноблар оқади. Шами шабистон бўлгувчи ҳурилиқлар беадад...“¹

Бировни гапини охиригача эшитмайдиган, ҳукминини (нотўғри бўлса-да) ўзгартиришни истамайдиган Мироншоҳ Мирзонинг ҳатти-ҳаракатларида биринчиликка интилиш доимо сезилиб туради. Ундаги ўзига бино қўйиш, тахтдан умидворлик, умуман Мирошоҳ Мирзодаги саркашлик асарда ишонарли ифодаланади. Гарчанд у Амир Темури образидек фаол образлардан бўлмаса-да, жасур ва шафқатсиз, қизиққон ва қув амирзоданинг Ҳулоқухон тахти соҳиби эканига қарамай, отасидан норизо бўлиб, гоҳо ўз ҳолича ножўя қадам босишлари асарда ишонарли ёритиб берилганини кўрамиз. Унинг ички дунёсини ёзувчи Хонзода-хоним билан суҳбатида жуда яхши очиб беради:

„– Ҳали Ҳинд фатҳномасини ҳам ўғлим Халил Султон номига ёздирсалар, ҳеч ажабланмаймен! Жумла эшаҳон олдида ўғлини кўкларга кўтариш отани тунроққа қоришдан бошқа нарса эмас!...“

Мени эл-улус кўзида ер билан тенг қилгон нарса, валиаҳдликни менга эмас, ўғай ўғлим Муҳаммад Султонга инъом этилишидур! – зугум билан деди Мироншоҳ Мирзо. – Барига ақлимиз етадур, ҳа... Бунинг сабаби... менинг тағим тоза эмаслиги... яъни онамнинг канизаклиги...“²

¹ Юқоридаги китоб, 20-бет.

² Ўша китоб. 410 – 411-бетлар

Ёзувчи Мироншоҳ Мирзо образини тарихий далилларга суяниб, манфий ва мусбат томонларини тарозига тенг солган ҳолда ҳолисанилло тасвирлайди.

„Мироншоҳ Мирзо“ романи Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг энг долғали даврларини бадийй ёритиб бергани, китобхонни ўша мураккаб ва суронли замон ичига олиб кира олгани билан эътиборлидир.

„Шохрух Мирзо“

Муҳаммад Али эпопеянинг сўнгги китобини ёзишда ҳам ҳамишалик принципига содиқ қолди. Воқеаларни ҳаққоний, характерларни ёрқин чиқишига ҳаракат қилди. 2013 йилда „Улуғ салтанат“ эпопеясининг тўртинчи китоби „Шохрух Мирзо“ китобхонлар қўлига тегди.

Тўртинчи китобда воқеалар 1400–1409 йилларда кечади. Бу китоб эпопеянинг сўнгги китоби бўлиши билан бирга бутун бошли эпопеянинг якунланиши ҳамдир. Шунинг учун бу китобнинг салмоғи аввалгиларига қараганда оғир бўлиши табиий. Амир Темур ўғилларидан энг узоқ салтанат сурган ҳам Шохрух Мирзодир.

Қадимги хитой мутафаккири Цзен шундай деб ёзганди: „Агар одамлар ўтганларни ёд этсалар, аждодларни унутмасалар, халқда яхши хислатлар янада камол топади“. (Конфуций. „Шарқ юлдузи“ 2016.3). Шу нуқтаи назардан ёндошсак, замонамиз учун тарихий асарларнинг кадри янада ошади.

„Улуғ салтанат“ эпопеясининг тўртинчи китоби „Шохрух Мирзо“ милодий 1400 йил арафасидаги дунёда юз бераётган муҳим сиёсий воқеаларни тасвири билан бошланади. Йилдирим Боязиднинг кимлиги, Кичик Осиё ва Европа мамлакатлари ўртасидаги сиёсий вазиятни китобхонга англатиш, тўртинчи китобнинг асосий воқеалари бўлган Амир Темур ва Йилдирим Боязид ўртасидаги муносабатни китобхон теран тушуниши ва икки буюк турк ҳукмдорлари ўртасидаги можаронинг келиб чиқиши сабабларини англаши учун ҳам муҳим очкич бўлган. Кейинчалик Амир Темур юришлари билан боғлиқ бўлган Европадаги сиёсий вазият англатилганидан сўнгги иккинчи фасл фирдавсмонанд Самарқандда жоме масжиди қурилиши жарёни билан бошланади. Марка-

зий Европа халқи таҳликада, Туронда эса бунёдкорлик, курилиш ишлари авжида. Бу тасвирларнинг таг маъноси теран. Романнинг бошидан бошланган антитеза, киёсий усул асар охиригача сақланади.

Ёзувчи кўп жойларда айтилиши керак бўлган фикрларни, ҳатто тасвирларни персонажлар тилидан беради. Курилишда ишлаётган икки кишининг суҳбатидан Соҳибқирон пайғамбар ёшига тўлганлиги муносабати билан берган ошию курилаётган бинонинг қандай бўлишигача билиб оласиз. Бунинг яхши томони, китобхон зерикмайди, суҳбатдошларни тинглаётгандек бўлади, айти пайтда маълумот ҳам олади. Ёзувчининг қаҳрамонлар нутқини беришдаги маҳорати ҳам кўринади. Яна бир томони, характер қирраларини очишда кўл келади. Полвонкелбат йигитнинг Амир Темур ҳақидаги: „Амир Соҳибқирон ҳам, ўн кундирки шу ердалар, анови мадрасада турадилар. Азиз жонларини койитиб бизлар билан бирга иссиқ демай, совуқ демай оворалар... Зарурмикин?“ (14-бет) каби фикрлари Соҳибқирон сажиясини очишда, килаётган ишига муносабатни кўрсатишда жуда муҳимдир. Шундай суҳбатларда ёзувчи персонажларига ном бермайди. Кўпчиликнинг фикрини ифодалаётгандек исм-сиз киши номидан гапиртиради. Керакли ўринларда Амир Темурнинг ўз сўзлари орқали ҳам Соҳибқирон сажиясини билиб оламиз. Нағар калъасидаги ишлар тугагач, Муҳаммад Чуроғадодхоҳнинг „Истирохат этсунлар“ – деганида Амир Темурнинг: „Истирохатни, майли, фақир мискинлар қилсунлар, токи савоби бизларга тегсун. Борини фуқарога тасаддуқ айладук...“ (22-бет) – сўзлари Амир Темурнинг нақадар фуқоропарварлигини кўрсатувчи сўзлардир.

Эпопеянинг аввалги китобларида бўлганидек, тўртинчи китобда ҳам Амир Темурни оддий инсон сифатида тасвирлашга урғу берилган. Унинг оила бошлиғи сифатидаги, ота, бобо сифатидаги фазилатлари янада бўртиб кўринади. Асардаги бошқа образларга ҳам шундай ёндошилган, аввало уларнинг инсоний сифатларини бе

ришга алоҳида эътибор қилинган. Мўғулистондан қайтган, икки йил бобосини кўрмаган валиаҳд Муҳаммад Султоннинг Амир Темур билан учрашгандаги ўйлари-га диққат қилайлик:

„Ногоҳон бобосининг бир томчи кўз ёши соқолига юмалаб тушганини илғади:

– Бобожон! Бобожон!.. – дея талпинди шаҳзода юзларини Амир Темурнинг юзларига босиб юпатмоқчидай, кейин бошини оҳиста елкасига қўйди ва негадир тўлиқиб, ўзини тутолмай йиглаб юборди! Шу рўбарўсида турган азизу мукаррам инсон ўзининг улуг бобоси эканини, у эса фоний дунёнинг юмушлари деб қўл-оёғи бозланиб юрганини англади, икки йил ичида лоақал бир марта ҳам вақт топиб зиёратга келмаганидан уялиб кетди. Ичида ўз-ўзини қаттиқ қойиди. Такрор бундай йўл тутмасликни кўнглига тугди. Амир Соҳибқирон ҳам бир ёшга бормоқдалар ахир, шаҳзодадай ёш эмаслар“ (40-бет). Ҳамишалик кишини ўйлатадиган туйғулар. Замонидан қатъи назар инсон кўнглида бўладиган фикрлар. Муҳаммад Султоннинг ўйлари бугунги кунда ишини кўплигини рўқач қилиб, бир шаҳарда бўлса-да ойлаб отонасини зиёрат қилмайдиган фарзандларни кўз олдингизга келтирмайдими? Бунингдек тасвирларнинг берилиши, бугунги тезкор даврда одамлар ўз-ўзи билан кўпроқ овора бўлиб қолаётган замонда тарбиявий аҳамияти катта. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам шу жиҳатларида кўринса керак.

Романда учинчи бобнинг иккинчи фаслидан Шохрух Мирзо пайдо бўлади. Хуросон ҳукмдори этиб тайинланган Шохрух Мирзонинг ишни нураган Аркни янгидан бунёд этишдан бошлаганидан китобхонга таништирилиши Шохрух Мирзонинг, қолаверса темурийларнинг бунёдкорлик ишига ўч эканига далолатдай туюлади.

Ёзувчи адабий портретларни чизишга алоҳида эътибор қилади. Бадиий асарда адабий портретнинг ўрни муҳим. Адабий портрет китобхон кўз ўнгида асар қаҳрамонларини гавдалантириш билан уларни тирик одам-

лардек қабул қилинишига ёрдам беради. Иккинчидан адабий портрет қаҳрамон сажиясини очишдаги муҳим воситалардандир. Адабий портрет, табиат тасвири, романдаги воқеа-ҳолатларни тиниқ чизиш китобхонга бадий завқ бериб, адабий дидини тарбиялаши билан бирга асарда кечаётган воқеаларни кинолавҳадек кўз олдига келтиришга ёрдам беради. Гавҳаршод-бегимнинг ҳалинчак учаётган ҳолати: „Гавҳаршод бегим ҳалинчак учар экан, ўзини вазнсиз, гарддек енгил сезар, тимқора бўлиқ икки ўрим сочи худди уни қувиб етолмаган илонлардек тўлғонар, ортга қайтганда эса, муроди ҳосил бўлганига шукрлар қилгандек қизнинг қўймичи-ю оёқларига бош қўяр, ўралиб-ўралиб экон нисор айларди. Гоҳда эса, сочларининг учи интиқ турган ерга тегай-тегай дер, лекин шу палла ошуфта шамол бунга йўл қўймай, уларни огушига олиб қочар, ерни такрор-такрор доғда қолдирарди. Ҳалинчак эса парвозда давом этарди...“ (51-бет). Бунингдек тиниқ тасвир ёзувчи маҳоратини кўрсатиш билан, Шохрух Мирзонинг Гавҳаршод-бегимга кўзи тушиб севиб қолишини ҳам ишонарли чиқишига асос бўлади.

Темурий шахзодаларнинг маърифатли инсонлар эканлиги Муҳаммад Султон мисолида яхши намоён бўлган. Муҳаммад Султоннинг Қуръони Каримни кўчириб, бобосига тақдим қилиш нияти, шунчалар банд бўлишига қарамасдан кундалик тутиб, кўрганларини ўқишли қилиб ёзишга интилиши унинг юксак маънавият соҳибидан эканидан далолат. Кундаликларида „*Кишилар тасвиғи*“ ҳам навбат етди“ дея атрофидагиларни тасвирлаш ёзувчи фикрини тасвир маромини қаҳрамон тилидан бераётгани ўқувчига таъсир жиҳатидан кучли бўлиб, муаллифни кўп гапиришдан ҳам сақлайди. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи Муҳаммад Султоннинг хотира дафтари оркали асарида иштирок этадиган қаҳрамонларнинг портретини ва характерини тасвирлайди. Бу муваффақиятли услуб деб қаралиши керак. Шахзода Муҳаммад Султоннинг кундалик тутиши унинг қандай маънавиятли инсон эканлигини кўрсатиш билан бирга асар

даги вокеалар ривожига ва қаҳрамонлар сажиясини чуқурроқ очишга хизмат қилади.

Ёзувчи кўп ўринларда муаллиф сўзини ҳам тарихий асар руҳига мос равишда беришга ҳаракат қилади. „Мамнун Соҳибқирон кузатаётганда Шохрух Мирзога кўп насиҳатлар қилди, қулогини ҳикматлаар жавҳари ила ораста айлаб, бамисли жондай бағрига босди...“ (53-бет), „Аммо ҳар қанча ўйласа ҳам, тадбир оинасида бирон ёруғлик кўринмас эди“ (55-бет). Бунинг ижобий томони ўқувчи асар руҳидаги тилдан, баён услубидаги оҳангдан чикиб кетмайди. Асарда айрим ўша даврга хос терминлар ўрнида қўлланилгани, романдаги давр руҳини кучайтирган. Газ, жериб (ботмоннинг бешдан бирига тенг (0,2 га), майдон ўлчов бирликларини ҳам меъёрида қўллаши асар руҳига мос. Манзил – 30 км (Хонбалиққача юз олтмиш бир манзил экан).

Ёзувчи қаҳрамонлари характерини очишда ички монологлардан ўринли фойдаланади. Айниқса, Амир Темурнинг Мироншоҳ Мирзо киликларидан озурда топганидаги ўйлари, Соҳибқироннинг ички дунёсини очиб, унинг қандай ота эканлигини китобхон шуурига тиник сингдиради.

Ёзувчи персонажлар нутқини зийнатлаш учун мақол-маталлардан ўрнида фойдаланади. „Ўтнинг иши қовурмоқ, елнинг иши совурмоқ“, „Янтоқ ўзини боғ билибди“, „Тикилган қозон қайнамас“, „От боққанинг – улоққа, қўй боққанинг – қўноққа...“, „Ўтмас пичоқ қўл кесар“, „Подшо этади амр, қул қилади хамир“, „Поладан олдин чанг кўтарманг“, „Инсоф сари барака“, „Одам лафзидан, қўй бўғзидан“, „Кўпнинг фикри қўл, хосияти мўл“, „Кўзга кўканак, бетга тиканак“ ва ҳоказо.

Китобдаги хатларнинг тили ёзувчига мос. Сароймулкхонимнинг Амир Темурга мактубидан: „Суянгон баланд тоғимиз, хазон билмас богимизнинг миришкор богбони, моҳиталъат санамлар соябони кўнглимизнинг Соҳибқирони Ҳазратим жаноби олийларига...“ (185-бет).

Романда Амир Темурнинг олимлар билан суҳбатига алоҳида эътибор берилади. Айниқса, Ибн аш-Шихна ва Ибн Халдун билан суҳбатлари Соҳибқироннинг нақадар мушоҳадакор, фикри теран, замонасининг йирик олимларидан қолишмайдиган билимга эгаллигини кўрсатади. Мухими, бу суҳбатлар тарихий фактларга асосланган.

Ёзувчи романда ижобий қаҳрамонларга ҳам, салбий қаҳрамонларга ҳам бирдек муносабатда бўлади. Ижобий қаҳрамонларда яхши хислатларнинг, салбий образларда қусурли томонларнинг қуюқлашиб кетишидан эҳтиётланади. Бу эса образларнинг ҳаётий чиқишига омил бўлган. Ҳалаб ҳокими Темуртош сўзлари: „*Бостириб келаятган одам Худо назар қилган одамдур. Ҳар сориқим борди, ул ер мусаххар бўлди. Кимки муҳолифат йўлини тутди, хор-зорликка юз бурди... Бирор кишида ҳол йўқким, унинг кўзига тик боққай. Барча гарданкашлар ҳузурида итоат ҳалқасини гуноҳкор қулоқларига тақдилар. Кўзимизни очайлик, биродарлар... Ягона фикрда иттифоқ бўлайлик...*“ (197-бет).

Амир Темурнинг душманлари ичида ақллилари, кучлилари кўп эди. Лекин барчасидан Соҳибқироннинг ақли, шижоати устун келади.

Романдаги Йилдирим Боязид образи ҳам жуда жонли чизилган. „*Рум қайсари қирқ ёшларда, паст бўйли, мовий кўзли, йирик қирғий бурунли, соқолига битта-ярим оқ оралаган, тўладан келган одам эди. Такаббурлигию жасурлиги, шижоати ошкор, ҳаётсевар, қизиққон, иродаси метиндек мустаҳкам, кучли бу инсон мардлиги билан аскарларни жўштириб юборарди. Аммо шошқалоқ, унда заррача ҳам сабр-тоқат йўқ эди. Гапирганда тахтдан тушар, жўшганидан айвоннинг четига бориб қоларди*“ (234-бет). Бу ёзувчининг қаҳрамон адабий портретини характери билан уйғунликда тасвирлашнинг яхши усулидир.

Маълумки, тарихий манбаларда Йилдирим Боязиднинг асир тушгани, унинг омон қолдирилгани ҳақида маълумотлар бор, лекин нима учун ўлдирилмаган, деган

саволга жавоб келтирилмайди. Муҳаммад Али тарихий мантиқ назариясига аосланиб, бу жавобни топади ва ўқувчини бунга ишонтира олади. Амир Темур мард инсонларни, жангчиларни (у дўстми, душманми, душман бўлса дўстга айлантиришга тиришарди) ниҳоятда ардоқларди. „Мироншоҳ Мирзо“ романида ёзилишича, у музаффарийлар подшоси мард Шох Мансурни ўлдирган амирни қатл этдирган, мол-мулкани мусодара қилдирган! Бу ерда Амир Темур Ёилдирим Боязидни, у ҳам ҳали бирон марта енгилмаган саркарда эди, жанг майдонини ташлаб кетмай мардона жангга кирганини кўради, унинг мардлигини тан олади, ҳурмати ортади. Амир Темурнинг душманлари одатда фақат қочиб жон сақлар эдилар, лекин Боязид Ёилдирим чинакам мард экан, кўркмай дадил жангга кирди! Амир Темур ҳатто Туронга қайтишдан олдин Рум салтанатини яна Боязиднинг ўзига қолдирмоқчи эди. Боязиднинг ўша мардлиги туфайли, на ўзини, на фарзандларини қатлга тортади, аксинча юртни яна Боязид фарзандларига топшириб кетади. Мана ёзувчи топган мантиқий ҳаётий ечим!

„Шохрух Мирзо“ романидаги аёллар асосан эпопеянинг аввалги китобларидагилар бўлса-да, тўртинчи китобда аввалгиларидан мураккаброқ ҳолатда кўринадилар. Хонзода-хонимнинг Мироншоҳ Мирзо билан муносабатлари кескинлашуви, Мироншоҳ Мирзо тутумидаги, Султон Ҳусайн Мирзонинг Фараж томонга ўтиб кетганлигини эшитган аёлларнинг ҳолатлари...

Сароймулкхоним бошлиқ аёллар галареясининг умумий жиҳатлари борки – бу оилапарварлик, болапарварлик, ватанпарварликдир...

Романда Амир Темурнинг Ёилдирим Боязид билан жанги тафсилотлари шу даражада тиниқ бериладикки, китобхон кўриб тургандек жанг жараёни кўз олдида яқкол намоён бўлади, қурол-аслаҳалар жаранги қулоғига сас беради. „Бамисли баркаш сингари майдон раҳм-шафқат кўзлари батамом юмилган жасаррор аскар ва йаничарларга тўлиб тошган. Ҳа, майдон улкан баркаш дегу-

лик. Баркаш тўқилмоққа мойил чайқалгани чайқалган... Тогдан оқиб тушаётган бири тиниқ сувли, бири қизғин лойқали икки жилга „баркаш“да бир-бирига қўшилганда, гоҳ лойқа тиниқ сув ичига киради, бироқ тиниқ сув уни қабул қилмай ортига итаради. Ўз навбатида тиниқ сув лойқа сувни ютиб юборишига уринади, аммо иложи топилмайди, (қиёсга эътибор қилинг – А.А.). гоҳ қўшиладилар, гоҳ айрилади. Кураш тўхтамайди, давом этаверади...

Жанг жабҳасида худди ўшандай ҳол: гоҳ Амир Темур лашкарлари душман ичига ёриб ўтади, гоҳ эса Йилдирим Боязиднинг мардона йаничарлари наъра тортиб қаршисидаги ганим фавжларини тумтарақай қилиб юборади, аммо қарши ҳужумга дош беролмай ортга чекинади. Найзалар „шув-шув“и, гурзилар чақ-чақи, қиличлар жаранги суронларга безак бўлиб тақилади... Ҳар икки ҳолатда ҳам улар ортидан оҳ-воҳлар, мурдалар, қаерга боришини билмай у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган эгасиз сарсон отлар, соҳибини йўқотган исфиҳоний қиличлар, ўқлари сочилган садоқлар, ерларга санчилган арабий найзалар, гурзилар, чўқморлар уюми қолади... Кесилган бошлар, узилган қўллар, оқаётган қонлар, ўлиб-ўлолмай, қолиб-қололмай ётган ярадор сипоҳийларнинг ингроқ саслари инсон боласини сира ҳайратга солмайди, кўнглини юмшатмайди. Бандасида ҳайратланиш, раҳм-шафқат туйғулари қолмагандай гўё... Ана, кўкрагига теккан найза орқасидан чиқиб, тикрайиб турган йаничар ажабтовур тирикдек ўтириб қолган эди... Бора-бора баркашдаги тиниқ ва лойқа сувлар бирлашди: беомон жанг, тўполону ийришлар, галаёну гавголар орасида кечаю кундуз бир-бирига қоришиб, ҳаёту мамот аралаш-қуралаш бўлиб кетди...“ (341–342-бетлар). Қиёмат кунинда куёшу ой бирлашиб кетиши ҳақидаги фикрларни эсласак, жанг „қиёматини“ янада аниқ тасаввур қиламиз. Бу тасвирлар улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг „Уруш ва тинчлик“ романидаги Бородино жанги лавҳаларини эслатади.

Иккинчи бир тасвирни — тўй жарёни тасвирини олайлик: „Тўлқин-тўлқин эл кезарди. Чехралари майин табассумлар билан безанган пари пайкарлар, нозик адо-лар шеру айиқлар олдида эмин-эркин юрган охулардай туттишарди ўзларини. Ҳар жой-ҳар жойда гавжум ши-рахоналарда, кичик соябонлар тагида турфа хил егулик таомлар, бўрсилдоқ нонлар, бутунича пиширилган қўй-лар, қазии-қарталар, ҳасиплар, яхна жигарлар, мева-чева-лар, қанд-қурслар, шарбатлар, хумларда майлар, меш-ларда қимизлар қўйилган, бу ерда бандаси оч қолмас, ёни-дан ўтиб кетса ҳам қараб қорни тўярди. Боиларига оқ қалпоқча кийишган хушбичим мулозимлар қимизга қант ва қўйруқдан солиб, барчанинг иштаҳасини қўз-габ, гулдор таёқча билан мешни уриб-уриб пишитишар, меҳмонларни таомлардан татиб кўришига ундашарди“ (504-бет). Бу икки хил бир-бирига моҳиятан зид манза-раларни тасвирлашдаги аниқлик ёзувчининг бадий тасвир устаси сифатидаги маҳоратидан далолат.

Эпопеянинг тўрт китобдан иборат бўлгани, ҳар бир китоб Амир Темурнинг ўғиллари номи билан аталса-да, эпопеянинг бош қаҳрамони Амир Темурнинг ўзидир. Бутун воқеалар Соҳибқирон билан боғлиқ ҳолда тас-вирланади. Ёзувчи асарнинг эпилогда шундай ёзади: „Тарихий асарларни ўқиганда ўқувчи, қани бу қаҳрамон оқланибдим, қораланибдим, деган қизиқиш билан қўлга олади. Ҳолбуки, асар бировни оқлаш ёки қоралаш учун ёзилмайди, балки қачонлардир тарих майдонларида жав-лон урган қаҳрамонлар ҳаётини, юрак тепишларини, кўнгил хоҳишларини, босган қадамларини холисона тас-вирлаб, ўқувчи кўз олдида жонлаштиришига хизмат этади, токи қаҳрамонни оқлаш ёки қоралашни — агар шу зарур бўлса! — ўқувчининг ўзи ҳал қилсин. Олий ҳа-кам — Ўқувчи жаноби олийлари. Эҳтимол, ёзувчи ўзи-нинг севган омолларидан келиб чиқиб, қаҳрамони ҳақида қуюқроқ ранг бериб қалам тебратгандир, зеро у ҳам банда, кўнгил хоҳишига қараб иш туттишдан холи эмас...“ (550-бет). Муаллифнинг бу фикрлари эпопеяга

холис ёндошишни, қахрамонларга бир инсон сифатида қарашни тақозо қилади.

Романда муаллиф Амир Темур ҳаётининг сўнги кунларини вафотини очиқ тасвирламайди. Бунда бир рамзийлик бор. Амир Темурнинг туш кўриши, муаллақ турган нарвондан кўтарилиши, олтмиш тўққизинчи пояга етганида охирги зинадан сўнг нарвоннинг ўз-ўзидан ғойиб бўлиши, Соҳибқироннинг абадийликка дохил бўлиб, руҳининг арши аълога кўтарилишининг инжа тасвиридир. Ёзувчи хотимани мана шундай юқори пафосда тугаллагани ҳам Амир Темур шахсиятига, унинг қилган ишларига, бутун эпопея руҳига муносиб тушган.

„Мен эпопеянинг ҳар бир китобини ўқир эканман, – дея ёзади таниқли ёзувчи Тўлқин Ҳайит, – якун қандай бўлиши билан қизиқар эдим... Ниҳоят „Шохрух Мирзо“ни ўқиб енгил нафас олдим: Амир Темур ҳеч қачон ўлмайдиган инсон, дунё тургунча унинг адолати барчанинг тилидан тушмайди. Агар муаллиф Амир Темурнинг Ўтрордаги сўнги кунларини қайта тасвирлаганда, бутун бошли эпопея қийматига путур етиши мумкин эди. Муҳаммад Али эса буни аввалдан ҳис этган ва оригинал ечим топишга ҳаракат қилиб, бунга чин маънода эришган“. („Китоб дунёси“ газ. 2014, 26 ноябрь.)

Тарихий мавзуда, хусусан, Амир Темур ҳаётига бағишланган бир неча асарлар муаллифи Тўлқин Ҳайитнинг бу эътирофига қўшилмай илож йўқ. Дарҳақиқат, ҳар қандай асарда эпилонг ва прологнинг ўз ўрни бор. Ёзувчи асар хотимасида ихчам тарзда бутун эпопеянинг моҳиятини, яъни Амир Темурдек тарихий шахслар мангуликка дахлдорлигини ифода эта олган.

Эпопеянинг тўртинчи китоби „Шохрух Мирзо“ романининг муваффақиятли якунланиши муаллиф томонидан адабиётимизда катта бўшлиқ бўлиб турган ўринни тўлдирди, Амир Темур ҳақида китобхонларга тўқистугал маълумот берадиган асарлар билан бойитди. Эпопеяни ўқиган китобхон Амир Темур даври ва шахси ҳақида теран маълумотларга эга бўлади.

Машхур ёзувчи Константин Паустовский „Тилла атиргул“ китобида „Бадий асар ғояси қандай туғилди?“ деган савол қўйиб ўзи шундай жавоб берганди: „Ғоя пайдо бўлиши учун нима қилиш керак ёки янада курукроқ тил билан айтадиган бўлсак, ғоя пайдо бўлиши учун қандай шарт-шароитлар зарур, деган саволга осон жавоб бериш мумкин. Ғояни ёзувчининг ички олами тайёрлайди ва юзага чиқаради“ („Ёшлик“ журнали, № 6).

Кўнгилда пайдо бўлган ният ўқиш, ўрганиш натижа-сида туйғулар билан омухта бўлиб тўлиб боради. Ва истейдодли ёзувчи кўнгил косасида тўлган фикрларини тўлиб-тошиб ёза бошлайди. Муҳаммад Алида ҳам Амир Темур ҳақида эпоея яратиш халқ кўнглидагини англаб турган ёзувчининг ички эҳтиёжи эди. Ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ шеър шаклида, достон шаклида ниш кўрсата бошлаган бу эҳтиёж, оқибат эпоея бўлиб қоғоз-га тўкилди.

Ёзувчи адабиётшунос олим Йўлдош Солижонов билан „Тарих, замон ва ёзувчи масъулияти“ мавзусидаги суҳбатида шундай деганди: „Романдаги каттами-кичик ҳар бир образ Соҳибқирон Амир Темурга боғлиқ. Шунини айтишим керакки, бирорта образ ҳам ўз-ўзича асарга кириб қолмаган, балки, Амир Темурга қанчалар кераклиги, бош қаҳрамоннинг бирор қиррасини очишга, образни нечоғлик нурлантиришга қанчалар хизмат қила олиши, қайси жиҳати билан асарга кўрк бағишлаши, бошқача айтганда, ўз мақсади ва унга юкланган вазифаси билан кирган“. („Шарқ юлдузи“. 2016. № 7. 116-бет).

Тарихий мавзуда роман ёзган ёзувчи, тарихни борлигича авлодларга кўрсатиши керак. „Улуғ салтанат“ эпоеясида ёзувчи Амир Темурни ўзи қандай тасаввур қилган бўлса, уни бадий ҳақиқатга айлантириб романга олиб кирган дейиш мумкин. Асарда Шохрух Мирзонинг ҳам Амир Темур ўғли шаънига муносиб шахзода сифатида тасвирлангани муваффақиятли чиққан.

Тўртинчи китоб аввалгиларига нисбатан воқеаларга бойлиги ва эпоеянинг якуний китоби сифатида

умумлашма фикрларнинг бера олганлиги билан ҳам аж-
ралиб туради.

Умуман, эпопеяда иккинчи китобнинг биринчи ки-
тобга нисбатан қизиқарлироқ, учинчи китобнинг иккин-
чисига, тўртинчи китобнинг учинчисига нисбатан қизи-
қарлироқ, жўшқинроқ чиққанини таъкидлаш лозим.

МУҲАММАД АЛИ РОМАНЛАРИДА АЁЛЛАР ОБРАЗИ

Бирорта бадий асар йўқки, унда аёллар образи бўлмасин. Асарлардаги аёллар бош қаҳрамонми ёки оддий персонаж бўладими – асарнинг ўқишли чиқишига хизмат қилади. Бадий типларнинг ёрқинроқ чиқишида, умуман, образнинг атроф муҳитга бўлган муносабати, айниқса, эркакнинг аёлга бўлган муносабатида унинг тийнати кўринади. Бадий асарда аёллар тимсолини тўлақонли ёритиш учун, факат уларнинг адабий портретларини чиройли бериш эмас, биринчи навбатда ички дунёсини, руҳий ҳолатларини теран тасвирлаш даркор. Ёзувчи ўткир рухшунос бўлиши лозим.

Муҳаммад Али романларида аёллар образининг ранг-баранг галереяси яратилган. Романлар саҳифаларида ҳаракат қилаётган ўнлаб аёлларнинг ҳар бири ёзувчи каламининг сеҳри билан ўқувчи кўз ўнгида ўзига хос бир оламдай таассурот қолдиради.

„Мовароуннаҳр ҳукмдорининг хотинлари ичида Тар-маширхоннинг қизи Севинч Қутлуг-оқа катта нуфузга эга эди. Бўлар-бўлмасга кундошларига зугум ўтказишни яхши кўрар, кўзи қаттиқ, айниқса, Сароймулкхонимга кун бермасди. Бир ҳарамда иккита хон қизи бўлганидан, табиийки, орада рақобат чиқди. Тўғри юрган оҳунинг кўзидан бошқа не айби бор, деганларидай, Сароймулкхонимнинг бир айби – ёшлиги, сулувлиги, дуркунлиги эди. Ёши ўтиброқ қолган Севинч Қутлуг-оқага бу ёқмас, унинг аламига алам қўшар, ҳаммаси тилидан заҳар бўлиб томар эди. Ҳарамга келган дастлабки пайтлари Сароймулкхоним ўзини ҳимоя қилмоққа, бир-икки марта тушунтирмоққа уриниб кўрди. Бефойдалигини билгач, индамасдан енгадиган бўлди.

Ҳарам эшигида ўзига оро берган, бошига оқ ҳарир рўмол ўраган, икки ўрим сочини таманно ила орқасига ташилаган, қаро иксун қабо кийган Севинч Қутлуғ-оқа кўринди.

– Эри ўлиб, тул қолиб ўлтирибди-ю, бошига оқ рўмол ташилаганига ўлайми!– энсаси қотди Баён Сулдузнинг қизи Улу-оқа кўзгуда қошларини тузатар экан.

– Эрсиз қопкетмай, деб қилган иши-да бу! – Тоғай Туркон-оқа эшиттирмай деди. – Ўл, бу кунингдан беш баттар, қариб қуюлмаган!¹

Мана шу парчада адибнинг аёллар руҳий ҳолатини нозик ифодалаши, адабий портрет чизишга усталиги яққол кўринган. Ёзувчи суҳбатлар, имо-ишоралар, қарашлар, ҳатто йиғлашларни ҳам шундай ифодалайдики, улар ўша образни ёрқин тасаввур этишга ёрдам беради.

Шуни айтиш керакки, Амир Темурнинг аёлларга ҳурмати, эътибори кучли бўлган, айниқса, ўзининг яқинларига, аҳли-аёли, қизларига бўлган муносабатни, нозик ҳолатларни ёзувчи чиройли ёритади. Ёзувчининг фикрича, Амир Темурда ҳарам бўлмаган, яъни бу XIX аср тушунчасидаги ўзбек хонларида бўлган (Худоёрхон, Амир Олимхон ёки Оллоқулихон...) ҳарамлар, Тошховлига ўхшаган бинолар Амир Темур даврида бўлмаган. Амир Темурнинг фақатгина шариатга кўра тўрт аёли ва канизаклари бор эди. Булар ҳаммаси катта бир бинода, саройда яшамасдан, балки алоҳида-алоҳида боғларда ўзларининг канизаклари, хизматкорлари билан истиқомат қилганлар. Самарқанд атрофидаги ўн тўртта боғ маликалар учун куриб берилган. Ҳар бир малика бир боғда яшарди, улар умуман катта йиғинлар, тўйлар, базмлар бўлганда ва турли бошқа ҳолатларда учрашишлари мумкин эди. У боғларнинг номлари расмий адабиётларда маълум: Боғи Чинор, Боғи Нақши жаҳон, Боғи Баланд, Боғи Биҳишт, Боғи Дилкушо ва ҳоказо.

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Жаҳонгир Мирзо. Шарқ, 2003. 109-бет.

Амир Темур ва Сароймулкхонимларнинг муносабатлари романда жуда бошқача ёритилади. Маълумки, 1370 йилда Амир Хусайн вафот этгандан сўнг, Сароймулкхонимнинг боши очик бўлади, маълум муддат (идда)ни ўтказади, шундан кейин Амир Темур унга уйланади. У мусулмонликни қаттиқ тутарди. Айрим рус олимларининг (чунончи, В.В.Бартольд) Амир Темур ҳақида мусулмонликнинг баъзи қонунларига зид ҳолда мўғулларнинг қонунларини ортиқроқ кўрарди, деган фикрларига қўшилиш кийин. Чунки Амир Темур ниҳоятда исломни биринчи ўринга қўйган зот эди. „Темур тузуклари“да ёзилишига қараганда, Амир Темурни исломга ривож бергувчи, яъни мураввиж, ривожлантирувчи тарихий сиймо сифатида ҳурматлаганлар. Чунки ҳар юз йилликда бир одамга, бир арбобга шундай бир шарафли унвон бериларди. Амир Темур бутун қилган ишларини ислом ақидаларига асосан олиб борди. Шунинг учун Амир Темур давлатида Шайхулисом, қозиларнинг ҳурмати катта бўлган. Тўғри, умуминсоний қоида-русумларга хос айрим жиҳатларда Чингизхон ясосидан ҳам фойдаланилган.

Амир Темурнинг Сароймулкхоним билан муносабатларига келсак, 1370 йилдан 1405 йилгача Амир Темур билан Сароймулкхоним ўртасидаги муносабатлар гўзал кечди. Бирон тарихий китобларда, айтайлик, Амир Темур билан Сароймулкхоним ўртасида бирон дилхирачилик бўлгани ҳақида расмий маълумотлар учрамайди.

Амир Темур Сароймулкхонимни жуда ҳурмат қиларди. Сароймулкхоним ажойиб аёл, оқила, элпарвар, салтанатнинг паст-баландини, оғирликларини Соҳибқирон билан бирга кўтарган аёл сифатида намоён бўлади. У Амир Темурни севганидан умр йўлдошининг оғирини енгил қилишга, ҳамиша рухий мададкор бўлишга интилади, фақатгина саройда ўтириб айрим аёллар йиғинини ўтказишгина эмас, балки давлат ишлари билан ҳам шуғулланади. Лекин давлат ишлари билан шуғулланганда ҳам ўзбилармонлик қилмайди, вазиятга қараб сўз-

лайди, Амир Темурга маслаҳатлар беради, айниқса, фарзандлар тарбиясида Амир Темурнинг энг яқин ёрдамчиси, кўмакчиси. Ҳатто салтанатда ҳал қилинмаган ишлари Амир Темур билан гаплашишга бошқалар тортинса, Сароймулкхонимга мурожаат этишар ва Сароймулкхоним, яъни Бибихоним деб лақаб олган ҳурматларга сазовор момо ҳамма мушкул ишлар чорасини топарди.

Сароймулкхоним билан Темурбекнинг бириинчи учрашувини ёритаркан, ёзувчи Темурбек Сароймулкхонимни кичик вақтида Занжирсаройда кўрган, деб таърифлайди. Чунки Сароймулкхоним билан Амир Темурнинг ўртасида беш ёш фарқ бор эди. Сароймулкхоним 1341 йилда туғилган ва Амир Тарағай отаси билан гўёки Занжир-саройга борган вақтида шу ёш кизалок Сароймулкхонимни кўради ва исмини сўраганда Сароймулкхоним дейди... Гарчанд ҳеч қандай маълумотларда бўлмаса ҳам, бу мантиқан жуда ишонарли, чунки 1370 йилдан то 1405 йилгача 35 йил давомида, масалан, икки кишининг шу қадар кадрдон инок бўлиши учун теран илдизлар керак, яқингинада бири-бирини билиш билан булардек тотувликка эришиш қийин. Ёзувчининг хулосаси жуда ҳаётий чиққанлигини айтиб ўтиш жоиз.

„Сарбадорлар“ дилогиясида ҳам бир эпизодик ҳолат бор. Сароймулкхоним ўша Самарқандда тунда Амир Ҳусайн ва Темурбек келган вақтда шаҳар майдонида сўрида Амир Ҳусайннинг ёнида ўтирган Темурбекни кўриб қолади. Шу ерда таъкидлаш керакки, ёзувчи бу ҳақда ҳеч қандай тарихий маълумотлар бўлмаса ҳам, „Сарбадорлар“ романида шунга диққатни қаратган эди. Демак, мана шундай ҳолатда Сароймулкхоним билан Амир Темур ўртасида ҳеч бир алоқа йўқ, лекин қандайдир мойиллик бир-бирига интилиш бўлганлигини ёзувчи тахмин қилади ва, бизнингча, бу тўғри тахминдир, ўқувчи унга ишонади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, „Сарбадорлар“ романида Сароймулкхоним ва Амир Темур бирор марта ҳам гаплашмайдилар, ҳаттоки, Са-

роймулкхоним бир огиз сўз айтмайди. Ёзувчи шу ҳолат тасвири билан Сароймулкхонимнинг ниҳоятда окила ва боодоб аёл эканини кўрсатади.

Амударё бўйида бўлаётган йиғинда саропарда олдида Темурбек билан Амир Ҳусайн ўртасида баҳс кетади. Шу баҳс кетган вақтида Сароймулкхоним саропарда ичида баҳсни эшитиб туради ва унинг хаёлидан турли хил ўйлар ўтади. Ёзувчи Сароймулкхонимда кечаётган нозик рухий ҳолатни илғаб олади. Ажабо, у Амир Ҳусайннинг жуфти ҳалоли-сифатида Амир Ҳусайн томонида, лекин Амир Темурнинг сўзлари тош босадиган ҳақ сўзлар бўлганидан, адолат нуқтаи назаридан эса Темурбек тарафида сезади ўзини... Сароймулкхоним Амир Ҳусайннинг гаплари енгил бўлаётганидан ўтирган жойида ўнғайсизланади, Темурбекнинг олдида эри учун хижолат чекади. Бибихонимнинг ҳалол аёл эканини ёзувчи ўша романидаёқ кўрсатиб берган эди. Сароймулкхоним образи эпопеянинг тўрт китоби саҳифаларида Амир Темур билан баробар юради.

Эпопеядаги яна муҳим сиймолардан бири бу Хонзода-хонимдир. Ёзувчи шундай тасвирлайди:

„Чиндан ҳам Хонзода-хоним гўзалликда табиатнинг дурри яктоси эди. Нур билан чайилгандай оқ сариқдан келган тиниқ юзлари жозиблага тўла, тим қора ҳилол қошлари чиройли, шахло кўзлари ўтли, қирмизи ақиқ лаблари жон олади, иринининг ўнг томонидаги мўъжазгина қора ҳолдан бошқа бу тоза рухсорга дахл этган бирор нимарса йўқ... Чиний нилгун кўйлагини хиёл туртиб турган кўкраклари ўзларида олам-жаҳон сеҳрни ниҳон этган эдилар“.

Амир Темурнинг келини Хоразм маликаси Хонзода-хоним Ўзбекхоннинг набираси, Хоразм ҳукмдори Ҳусайн Сўфининг укаси Оқ Сўфининг қизи бўлади. Оқ Сўфи Ўзбекхоннинг қизи Шакар-бикага уйланган ва Хонзода-хоним мана шу никоҳдан туғилган эди. Унинг асл исми Севин-бика, лекин у хоннинг қизи бўлгани учун „Хонзода-хоним“ номи билан машҳур бўлиб кетади. Хонзо-

да-хоним билан („Улуғ салтанат“ нинг биринчи китобида) Жаҳонгир Мирзонинг муҳаббати ёритилиши ҳам тўқима. Лекин бу мантикка асосланган бадиий тўқима. Ёзувчи масалага халқ эртаклари услубидан келиб чиқиб ёндашганлиги диққатга молик. Эртакларда, достонларда маълум бир элда гўзаллиги, хусни овоза бўлиб кетган фалон подшонинг, бойнинг кизи бор экан, талабгор йигитлар турли жойлардан келибди, у ерда мусобақа бўлибди, мусобақаларда фалончи йигит, шаҳзода ютиб чиқибди ва ўша кизга уйланибди, деган гапларни кўп учратамиз. Умуман, шарқда машҳур русум бу. Масалан, „Рамайна“-да ҳам шундай ҳолатни кўрамиз: Рама Митхила мамлакати маликаси Ситага талабгор бўлиб, яздон Шиванинг катта камалак-ёйини кўтариб, тор боғлаб мусобақада ютиб чиқади ва гўзал Ситага уйланади. Достонларимизда ҳам Алпомиш ёки бошқа Гўрўғли туркумидаги кўп достонларда мана шундай ҳолатларни учратамиз. Демак, у пайтда Хонзода-хонимнинг ҳақиқатда гўзал, ақлда тенги йўк, мислсиз ҳурилиқо киз бўлганини тарихчилар расмий тарихда таърифлашади. Ҳатто, Ибн Арабшоҳ уни испан маликаси Валлодадан ҳам гўзал, деб ёзади.

Хонзода-хонимнинг таърифи бутун Туронга ёйилган эди, бу тарихдан маълум. Чунончи, Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Хусайннинг кизини ўғлига сўраб совчи юборгани ҳам тарихий факт. Демак, мана шу фактнинг ўзи у киз ҳақидаги таъриф ўша пайт кулоқма-кулоқ бўлиб, юртма-юрт ошиб, албатта мамлакат подшоси ўғлининг кулоғига тушмай иложи йўқлигини кўрсатиб турибди. Ҳукмдорнинг ўғли, албатта, шундай номдор кизга уйланишни истайди, бу нарсаси, айниқса, ёш йигитларда бўладиган табиий ҳол. Ёзувчи буни илғаб олади ва Хонзода-хоним доврўғини Жаҳонгир Мирзо қандай эшитганини асарда ишончли далиллайди. Ёзувчи буни асослаш учун, шунчаки шаҳзода Хонзода-хонимнинг таърифини эшитди-ю унга меҳри тушиб қолди, деб қўя қолмайди. Жаҳонгир Мирзонинг ёшлиги ҳақида гапиради ва энаси Тегина-Хотундан кўп эртаклар эшитганини таъкидлайди.

Турўғлон ва Онабўри ҳақидаги эртакни эса Ахий Жаббор айтиб беради. Узоқдан ёрини девлар қўлидан қутқарган паҳлавон йигитлар ҳақидаги эртакни эшитганини келтирар экан, ёзувчи бу билан Жаҳонгир Мирзонинг жуда романтик ҳаёлларга эга йигитлигини, ўзи ҳам худди ана шу эртақдаги қаҳрамонларга ўхшаб, ёрини узоқлардан олиб келишни истаганини урғулайди. Бу мантиқан асосли. Жаҳонгир Мирзода шу тариқа Хонзода-хоним ҳақидаги ҳаёллар куюклаша боради. Бу орада Амир Темур Хоразмга элчи жўнатади. Чигатой улусининг вориси сифатида майдонга тушган Амир Темур Хоразм ҳам Чигатой улусига қараганлиги учун бу жойларни бизга топширасиз, деган маънода мактуб юборади. Ёзувчи мана шундан усталик билан фойдаланиб, Жаҳонгир Мирзонинг йигитларини элчиларга қўшилиб, Хоразмга борганини таърифлайди ва ҳаммаси мантиқан бир-бирига боғланади. Хонзода-хонимни тавсифлаган адиб, унинг ўта гўзал қиз бўлгани учун жуда кўп жойлардан совчилар келади ва бу совчиларга у йўқ, деб жавоб беради, дейди. Мовароуннаҳрдаги катта салтанат шахзодаси, Амир Темурнинг валиаҳд ўғли Жаҳонгир Мирзо овозасини Хонзода-хонимнинг ҳам эшитгани шубҳасиз. Мухаммад Али ҳар икки ёш кўнгил тавсифини шундай келтирадики, бунда уларнинг ғойибона бир-бирига меҳр қўйганларига ишора бор.

Хонзода-хоним жуда ақлли қиз бўлганидан, амаркиси Ҳусайн Сўфига ҳатто давлат ишларида маслаҳатлар бериб туради. Шундай бўлгач, бу номдор қизга аллақандай бир бекнинг ўғли ҳаридор бўлиши мумкин эмас. Унга фақат мавкеи энг баланд шахсларгина интилиши мумкин ва бундай ҳолатда Амир Темур ўғлига сўратиб совчи юбориши табиийдир. Амир Темур Хонзода-хонимни келин қилиб олгани тарихий факт. Соҳибқирон Ўзбекхоннинг набирасини ўғлига олиб бериш, шунинг билан Чингизхон авлодига қариндош бўлиш ниятида эди. Асарда ёзувчи Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода-хоним ўртасида ғойибона интилиш, меҳр-му-

ҳаббат борлигини воқеалар силсиласидан келиб чиқиб асослайди.

Хонзода-хоним келин бўлиб тушгач, Амир Темур унга ўз кизидек муносабатда бўлади. Чунки Ёзувчининг кўз олдига Хонзода-хонимнинг кейинги расмий тарихдаги ҳаёти турибди. Ўшандан келиб чиқиб, Ёзувчи қаддини ташлаши керак ва бу ерда у тўғри йўл танилайди. Ёзувчи Хонзода-хонимни Амир Темур қанчалар яхши кўришини, ҳатто келиним эмас қизимсиз, деган сўзларини келтиради. Ёзувчининг бадний тўқимасига ўқувчи мантиқан ишонади, чунки бу халқимизда бор нарсаси келин уйга қиз-фарзанд бўлиб келади. Ёзувчи буни руҳан асосли бўлганлиги учунгина келтиради ва Жаҳонгир Мирзо вафот этганда Амир Темурнинг Хонзода-хонимга қарата: „Аввал қизим дегандим, энди ўғлимсиз“ – дейишига асос яратади. Бу яна ҳам Хонзода-хонимга бўлган катта ҳурматни, уни қанчалик аяшларини кўрсатади.

Хонзода-хонимнинг тақдиридан келиб чиқиб, уни адабиётимиздаги пишиқ ишланган фожиавий образлардан бири, деб бемалол айта оламиз. Хонзода-хонимнинг жуда кўп фазилатлари тарихий адабиётларда ёзилган. Клавихо ўз кундаликларида у элчиларни ҳам қабул қилганини айтади. 1404 йилдаги Кониғил воқеаларига бағишланган саҳифаларда буни кўришимиз мумкин. Низомиддин Шомий „Зафарнома“сида келтирилган фактлар, Шарафиддин Али Яздийнинг „Зафарнома“ асарида ёзганлари, Ибн Арабшоҳ асаридаги тавсифлар асосида ёзувчи Хонзода-хонимнинг ҳаётига назар ташлайди, жами маълумотларни қисқартиб чиқади ва асарида унинг тўлиқ ва ёрқин сиймосини яратади.

Хонзода-хоним Султонияга ташриф буюрган маҳди улё Сароймулкхоним шарафига Чаманбоғда катта зиёфат беради. Амирлар, саркардалар, бекларнинг хотинлари оламнинг улуғ маликаси, доврқли Бибихоним билан дийдорлашишга келишади. Ҳамма шод, хурсандчилик авжида. Ёзувчи ана шу издиҳом тугаши ва икки малика дийдорлашувини жуда таъсирли тасвирлайди:

„Салтанатнинг олийқадр маликалари ўз дилларида, зиёфат тезроқ тугаса-ю, икковлари холи суҳбатга киришсалар, деган мақсадда бир-бирларига илтижо ила қараб-қараб кўярдилар. Ниҳоят, гўзаллар анжумани якунига етиб, кўз олар ранг-баранг либосларга бурканган ҳурилиқолар гангир-гунгир ичида зиёфатдан қайта бошладилар. Дарвоза олдида қаторлашиб, интиқ кутиб турган аробаю маофалар боғнинг рашкини келтириб, қушлардай учмоққа шай нозик-ниҳол паричеҳраларни ўз қучоқларига олдилар. Бағри бўшаган боғ сассиз, хо-мушланиб қолди...

...Тилла узукнинг бўртиб чиққан кўзига ўхшайдиган саккиз устунли ҳаворанг кўшкда салтанатнинг икки номдор маликаси бамисли узук кўзидаги ёқут-лаъллардек балқиб ўлтиришар, ҳарир пардаларнинг шокилаларини у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнаётган шаббода маликалар атрофида айланиб ўргилай деб, ўзини дам-бадам гўзал кўшк ичига урар эди.¹

Адиб романларида эстетик завқ бағишлайдиган бундай тиниқ тасвирлар кўплаб учрайди.

Муҳаммад Али романларида мактуб, нома деталдан ўринли фойдаланилади. Хатлар мазмунан турлича бўлиши табиий. Аммо, муҳим жиҳат, хат қайси мавзуда бўлишдан қатъи назар унда шахснинг ўзига хослиги маълум даражада акс этади. Умуман, ёзувда инсоннинг ўзлиги намоён бўлишини бугунги фан – графиология исботлаб бергани эндиликда сир эмас. „Улуғ салтанат“даги мактубларда ҳам шундай, Амир Кайхусрав Хутталоний бўладими, Хоразм волийси Хусайн Сўфими, барча мактублар характерли. Айниқса, аёлларнинг ёзишмалари алоҳида ажралиб туради. Аёллар эркакларга нисбатан ҳиссиётга берилувчан бўлгани учун ҳам, уларнинг ёзишмалари бошқачароқдир, балким. Аёллар ора-

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо, Шарк, 2010. 317-бет.

сидаги мактублар уларнинг ички дунёсини очишда бамисли психологик калитдек хизмат қилади.

Хонзода-хоним ва Сароймулкхоним ёзишмаларига эътибор қилайлик:

„...Саккиз йилдирки, мана, Султониядадурмен. Кунлар ўтиб турибдур... Маҳди улё жаноби олияларини жуда кўргим келаду. Оллоҳ азиз қилгон чехрага назар солмак кони савобдур...

....Хонимойим хазрати олиялари, Султония бозорига чиқдум...Диққатимни фақат дурлар ўзига тортди...

Дур сотаётган киши дедик: „Маликам! Агар истасалар, сизга ноёб бир дур кўрсатурмен. Балки сотиб олгойлар. Жуда қиммат, фақат ўзлари сотиб олишлари мумкин...“ Буюрдум. Қарасам, бир чиганоқ (кўргонларимиз фақат дурнинг ўзи, лекин чиганоқдан ажралмагон дурни энди кўришим)... ичида эса жуда катта чиройли дур ётишгон.. Чиганоқнинг ўзи ҳам нафис, дурга айланиб кетибди, садаф тароқ каби бағоят шуъладор товланадир. Дур чиганоқнинг бир бурчагида жони оғриб қисилганча турадир... Чархи фалакнинг қаттиқ тоши унинг бағрига ботгон... Кўлга олсангиз, ҳоли харобимни кўряпсенму, дегандек маюс боқадур. У худди ёруғликка чиқмоқчи бўладир, аммо қўймайдирлар. Чиганоқни ёриб чиқиб кетмоқни орзу қиладир, аммо қачон? Фикри оғизимча, ҳеч қачон! Ие, нималар деяпмен? Нималарни ёзяпмен ўзи? Узримни қабул айлангиз!

Аммо кўнглим эзилиб кетди. Ўша чиганоқ гардуни дундир, дур эса – маликангиз...“¹

Хонзода-хонимнинг рухий изтироблари, Мироншоҳ Мирзодан кўрган жабрлари ниҳоятда усталик билан матн қатига яширилган. Малика бўла туриб, кўнглида ёруғликка чиқа олмаган аёлнинг дардлари ниҳоятда мохирона ифодаланган. Хонзода-хонимнинг мактубини ўқиган

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо, Шарқ, 2010. 317-бет.

„Салтанатнинг олийқадр маликалари ўз дилларида, зиёфат тезроқ тугаса-ю, икковлари холи суҳбатга киришсалар, деган мақсадда бир-бирларига илтижо ила қараб-қараб қўярдилар. Ниҳоят, гўзаллар анжумани якунига етиб, кўз олар ранг-баранг либосларга бурканган ҳурилиқолар гангир-гунгир ичида зиёфатдан қайта бошладилар. Дарвоза олдида қаторлашиб, интиқ кутиб турган аробаю маофалар бознинг раиқини келтириб, қушлардай учмоққа шай нозик-ниҳол паричеҳраларни ўз қучоқларига олдилар. Бағри бўшаган боз сассиз, хо-мушланиб қолди...

...Тилла узукнинг бўртиб чиққан кўзига ўхшайдиган саккиз устунли ҳаворанг кўшкда салтанатнинг икки номдор маликаси бамисли узук кўзидаги ёқут-лаъллардек балқиб ўлтиришар, ҳарир пардаларнинг шокилаларини у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнаётган шаббода маликалар атрофида айланиб ўрғилай деб, ўзини дам-бадам гўзал кўшк ичига урар эди.¹

Адиб романларида эстетик завқ бағишлайдиган бундай тиниқ тасвирлар кўплаб учрайди.

Муҳаммад Али романларида мактуб, нома деталдан ўринли фойдаланилади. Хатлар мазмунан турлича бўлиши табиий. Аммо, муҳим жиҳат, хат қайси мавзуда бўлишдан қатъи назар унда шахснинг ўзига хослиги маълум даражада акс этади. Умуман, ёзувда инсоннинг ўзлиги намоён бўлишини бугунги фан — графиология исботлаб бергани эндиликда сир эмас. „Улуғ салтанат“даги мактубларда ҳам шундай, Амир Кайхусрав Хутталоний бўладими, Хоразм волийси Ҳусайн Сўфими, барча мактублар характерли. Айниқса, аёлларнинг ёзишмалари алоҳида ажралиб туради. Аёллар эркакларга нисбатан ҳиссиётга берилувчан бўлгани учун ҳам, уларнинг ёзишмалари бошқачарокдир, балким. Аёллар ора-

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо, Шарк, 2010. 317-бет.

сидаги мактублар уларнинг ички дунёсини очишда бамисли психологик калитдек хизмат қилади.

Хонзода-хоним ва Сароймулкхоним ёзишмаларига эътибор қилайлик:

„...Саккиз йилдирки, мана, Султониядадурмен. Қушлар ўтиб турибдур... Маҳди улё жаноби олияларини жуда кўргим келадур. Оллоҳ азиз қилгон чехрага назар солмак кони савобдур...

....Хонимойим хазрати олиялари, Султония бозорига чиқдум...Диққатимни фақат дурлар ўзига тортди...

Дур сотаётган киши дедик: „Маликам! Агар истасалар, сизга ноёб бир дур кўрсатурмен. Балки сотиб олгойлар. Жуда қиммат, фақат ўзлари сотиб олишлари мумкин...“ Буюрдум. Қарасам, бир чиганоқ (кўргонларимиз фақат дурнинг ўзи, лекин чиганоқдан ажралмагон дурни энди кўришим)... ичида эса жуда катта чиройли дур ётишгон.. Чиганоқнинг ўзи ҳам нафис, дурга айланиб кетибди, садаф тароқ каби бағоят шуъладор товланадир. Дур чиганоқнинг бир бурчагида жони оғриб қисилганча турадир... Чархи фалакнинг қаттиқ тоши унинг бағрига ботгон... Қўлга олсангиз, ҳоли харобимни кўряпсенму, дегандек маюс боқадур. У худди ёруғликка чиқмоқчи бўладир, аммо қўймайдирлар. Чиганоқни ёриб чиқиб кетмоқни орзу қиладир, аммо қачон? Фикри оғжизимча, ҳеч қачон! Ие, нималар деяпмен? Нималарни ёзяпмен ўзи? Узримни қабул айлангиз!

Аммо кўнглим эзилиб кетди. Ўша чиганоқ гардуни дундир, дур эса – маликангиз...“¹

Хонзода-хонимнинг рухий изтироблари, Мироншоҳ Мирзодан кўрган жабрлари ниҳоятда усталик билан матн қатига яширилган. Малика бўла туриб, кўнглида ёруғликка чиқа олмаган аёлнинг дардлари ниҳоятда мохирона ифодаланган. Хонзода-хонимнинг мактубини ўқиган

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо, Шарк, 2010. 317-бет.

Сароймулкхоним „мактуб қўлига оғирлик қилгандай, аста олдидаги гулдор хонтахтага қўйди... Аллақандай мажҳул туйғулардан унинг кўнгли тинчини йўқотди, беихтиёр нозик ияги титради, чап юзидаги кичкина чиройли холи хомушланди...“¹

Тасвир билан танишар эканмиз, ундан Сароймулкхонимнинг Хонзода-хонимга муносабатини ҳеч бир изоҳсиз тушуниб етамиз. Дарров жавоб мактуби ёзилади: „Ассалому алайкум ва баракотух. Суюкли ва ардоқли маликаи даврон Севин-бика жаноби олияларига, нурли узорларига тикилиб-тикилиб ўлтириш бахтидан умидвор хонимойимдан деб билгайлар. Худонинг бемисл марҳаматидай туюлгон муборак мактубингиз қўлимизга етди, бошимиз эса нақ осмонга...

Парвардигорнинг паноҳида омон-эсон юргонингизни билиб, синиқ кўнгуллар таскин топди.“

Мактублардан келтирилган парчалар, мактуб кўнгил ойнаси деганлари нақадар тўғрилигини кўрсатиб турибди, унда келтирилган иборалар нафис, дилни авайлагувчи ва овлагувчи, дил малҳами дегулик даражада. Адиб ўша давр услубини жуда теран билишини намоиш этган, ўша давр тилининг оҳангини, оҳорини гўзал тарзда кўрсата олган. Юқоридаги парчаларда икки нозик дидли аёлнинг руҳияти, ҳолатини равшан кўриб турамиз. Ҳар бир мактуб воқеалардан хабар бериш асносида, ўз соҳибининг фасоҳати, билимини ҳам намоиш этади ва образнинг тўлақонли бўлишига кўмаклашади. Ёзувчи бу усулдан жуда унумли фойдаланган, романларни варақлаб ўнлаб шундай чиройли мактубларни учратамиз. Шунини таъкидлаш жоизки, „Улуғ салтанат“ эпопеясидаги маликаларнинг, подшоҳларнинг, шаҳзодаларнинг бир-бирларига ёзган мактубларини алоҳида ўрганиб чиқишнинг ўзи халқимизнинг ўрта асрлардаги ҳаёти, турмуш тарзи, маънавияти ҳақида яққол тушунча бера олишига асло шубҳа йўқ.

¹ Ўша китоб. 228-бет

„Улуғ салтанат“даги аёллар образлари ичида Амир Темурнинг кизларига алоҳида эътибор қилинган. Расмий тарихда Соҳибқироннинг катта қизи Оқа-бегимни ҳалим қиз, кичик қизи Султон Бахт-бегимни эса шаддод қиз, деб ёзишади. Ёзувчи учун шу икки сўз жуда муҳим. Агар у ҳалим қиз бўлса, мана шу доирада ёзувчи бемалол фантазияга эрк бериши мумкин ва ёзувчи айнан шундай йўл тутadi, Оқа-бегимнинг ниҳоятда ҳалим, чиройли, гўзал қиз сифатида таърифлайди. Тарихий манбаларга таяниб, уни озгина бетоб бўлиб туришини ҳам айтади. Шу каби жуда нозик жиҳатлари қўшилиб романда Оқа-бегимнинг тиниқ сиймоси чизилади. Бу юмшоқ кўнгил, бировга қаттиқ гапирмайдиган, бироз касалманд қиз сиймоси ўқувчини кўз олдида намоён бўлади. Шунинг учун ёзувчи Амир Темурнинг қаерда бўлса ҳам биринчи галда Оқа-бегимни сўраб-суриштириши ва сафарлардан қайтганда алоҳида совға-салом олиб қизларига, умуман рафиқаларига беришини атай таъкидлаб кўрсатади. Бу нарса асардаги аёллар сиймосини ярқ этиб очиб юборишига ҳам, айтиб бир пайтда Амир Темурнинг аёлларга бўлган муносабатини ёрқин кўрсатишга ҳам ёрдам берувчи яхши деталлардир. Оқа-бегим билан Жаҳонгир Мирзо ака-сингил, уларнинг онаси Турмиш-оқа, у эса Амир Жоқубарлоснинг қизи эди. Оқа-бегим йигирма ёшида оламдан ўтган акасида сўнг йигирма уч ёшида бир ўғилни етим қолдириб бевақт вафот этади.

Султон Бахт-бегим Амир Ҳусайнинг синглиси Улжой Туркон-оқадан туғилган қиз. Ёзувчи Амир Темур фарзандлари ҳаётини ёритишда ҳам тарихий манбаларни қиёсий ўрганиб, айрим чалкашликларни аниқлаб чиқади. Шохрух Мирзо замонида ёзилган „Муиз ан-ансоб“ деган (муаллифи номаълум) китобда Амир Темурнинг авлодлари, фарзандлари ҳаммаси аниқ кўрсатиб берилган. Иккинчиси, кейинчалик „Ҳабиб ус-сияр“ асарига кирган „Насабнома“да ҳам Амир Темурнинг авлодлари, унинг хонадони, оиласи ҳақидаги маълумотлар жамланган. Ёзувчи ана шу манбаларни қиёслаб чиқади

ва ишончли хулосаларга келади. Султон Бахт-бегим – кичик киз. Гарчанд уларнинг туғилган йиллари қачонлиги номаълум бўлса ҳам, ёзувчи мантиққа таяниб иш кўради. Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир Мирзо 1356 йилда туғилгани тарихий факт. Шундан келиб чиқиб, Соҳибқиронни 1355 йилда 19 ёшида биринчи марта уйланган дейиш мумкин. Демак, Жаҳонгир Мирзонинг синглиси икки ёки уч йил кейин туғилган. Ёзувчи уч йил кейин туғилган деб олади. Чунки Оқа-бегим бироз касалманд, нимжон бўлиб туғилган эди.

Султон Бахт-бегим 1362 йил туғилади (ёзувчи Амир Темур Улжой Туркон-оқага 1360 йилларда уйланди, деб ҳисоблайди). Чунки расмий тарихга 1360 йилда кириб келган Амир Темур Амир Ҳусайн билан яқин дўст бўлишга ҳаракат қилади ва унинг синглисига шу йилларда уйланган деб ҳисоблайди. Бу ҳам мантиққа зид эмас, чунки Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Қозогон 1358 йилда ўлдирилганидан сўнг ҳукмдорлик унинг набираси Амир Ҳусайнга ўтган, Амир Ҳусайннинг нуфузи бағоят ортган эди.

Султон Бахт-бегим ажойиб жуда шаддод бир киз бўлган. Қизнинг онаси Улжой Туркон-оқа ҳамиша Амир Темур билан бирга ёнма-ён от миниб, совут, дубулға кийиб, қилич тақиб юрган ва Амир Темурнинг энг оғир паллаларида унинг ёнида бўлган жасур аёл эди. Мана шундай аёлдан туғилган қизга, табиийки, онасининг хислатлари ўтмаслини мумкин эмас. Шу сабабдан Султон Бахт-бегимда ҳам қилич тутиб жанговар қиз сифатида от миниб юришини тарихчилар таърифлашади. Амир Темур қизим бахтли бўлсин деган ниятда унга Султон Бахт деб ном қўйганлигини ёзади ёзувчи. Романда Султон Бахт-бегимнинг куёви Муҳаммад Мирак фитналар оқибатида Умаршайх Мирзо томонидан қатл этилгандан кейин, қизини биринчи кўрганда Соҳибқироннинг: „Оллоҳдан тилаб, сенга „Султон Бахт-бегим“ деб от қўйгондим. Афсус, Султон Бахтсиз-бегим бўлдинг-да, қизим...“ – деганини ёзувчи жуда ҳаётий, таъсирли ва

ишонарли тасвирлайди. Шу сатрларни ўқиган ўқувчи Амир Темурнинг кизи туфайли қанчалар изтироб чекканини ҳис қилади. Султон Бахт-бегим ҳақиқатда шундай бахтга эришмаган бир киз бўлди. У эркакшодароқ бўлгани учунми, турмушга чиқишга шошилмади. Шунинг учун ўзи кўнгилсиз бўлган Муҳаммад Мирак билан кечроқ турмуш курди. Турмушга чиққандан сўнг ҳам ҳаёти яхши кечмади. „Улуғ салтанат“нинг учинчи китоби „Мироншоҳ Мирзо“да Соғинч-биканинг Муҳаммад Султонга муҳаббати, шижоатини эшитгандаги Султон Бахт-бегимнинг шундай ички монологи берилади:

„Келинчак шаҳзодани севиб қолиб, муҳаббат деб нақ жондан кечишигача борибди... Сен-чи, Бахт? – сўради ўзидан ўзи алам гирдобиди. – Худо шоҳид, ичингда Амир Шоҳмалик жанобларини севардинг. Ҳа, севардинг, аммо севгинг учун курашидингму? Нега сен ҳам йигитдай кийиниб Амир Шоҳмалик қўшинида қатнашмадинг? Ўз тақдирингга бировникига қарагондай қарадинг? Жонингга ачинмадинг? Агар курашганингда, анови ер юткур малъун телбанинг қўлида эзилган гулдек хор бўлмасдинг-ку?.. Энди Султон Бадбахт-бегимга айланиб ўлтирибсен!..“

„Анову ер юткур“ Муҳаммад Мирак Амир Темур 1360–1370 йилларда амирларнинг бошини қовуштираман деб юрган йилларда унинг ёнида бўлган Шербаҳром деган амирнинг ўғли эди. Шербаҳром хиёнатда айбланиб Амир Ҳусайн томонидан қатл қилинади. Қатл қилингандан кейин Шербаҳромнинг ўрнига Хутталон вилоятини Амир Темур куёвига беради. Муҳаммад Мирак асарда таърифланишича, кўркмас йигит бўлсада, узокни кўзлаб иш тутадиганлардан эмас. Унинг бир қулоғини кичиклигида мушук еб кетган экан, деган воқеа ҳам келтирилади. Қулоғи йўқ, қулоқсиз деб икки маънони англатмоқчи бўлади ёзувчи. Яхши маслаҳатларга амал қилмагани учун унинг қулоғи йўқ, дейди. „Қулоғи йўқлик“ Муҳаммад Мирак ҳаётининг фожиа билан тугашига сабаб бўлади.

Муҳаммад Мирак ва Султон Бахт-бегимнинг муносабатларини ёритишда ҳам ёзувчи мантикқа асосланиб иш кўради. Бу ерда аввало Муҳаммад Мирак Тўхтамишхон ёки бошқа салтанатнинг душманлари билан тил бириктириб, Амир Темурга қарши иш кўради. Теран ўйлаб кўрилса, Хутталон вилоятининг ҳокими, Амир Темурнинг куёвига яна нима керак? Фитначиларга фақатгина носоғлом одамгина қўшилиши мумкин. Бунини ёзувчи қаҳрамон характерида келиб чиқиб чуқур асослаб беради. Ундаги ҳасад, ҳокимиятга ўчлик устун келади. Катта ҳоким бўлишни орзулаб у ҳатоликларга йўл қўяди. Савдойилик касалига чалинган одамгина, унга беҳисоб яхшиликлар қилган инсонга, қолаверса ўз қайнотасига қарши чиқади. Бу даврда Амир Темурга қарши чиқиш тўппадан-тўғри ўзини оловга ташлаш деган сўз, лекин шуни фаҳмига бормаган одам у соғлом ақл эгаси эмас, деган мантиқ бор бу ерда.

Муҳаммад Мирак қатл этилгандан сўнг Султон Бахт-бегим тақдири Амир Темурни жуда кўп ўйлантиради. Бир томонда Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин гўдаги билан ёлғиз қолган ўн етти ёшлик Хонзода-хоним, бу ёқда қизининг толесизлиги... Романда аёл кишига тақдир бахт бермаса, ҳар қандай шоҳу султон ҳам бахтли қилолмаслигига жуда яхши ишора бор. Ҳа, ҳар бир инсоннинг бахтини Худонинг ўзи берсин.

Муҳаммад Али романларида аёлларнинг персонаж тимсоллари ҳам ўнлаб даражада. Бу каби ёрдамчи образлар ҳам асарларнинг бошидан охиригача иштирок этмасалар-да, ўзига хос хусусиятлари билан китобхон ёдида қолади. Холдона-бибидаги кайвонилик хислатлари, Иқбол-бикадаги зукколик, Оққиздаги шаддодлик, Соғинчнинг канизаги Сарвиноздаги садоқат, Сиймин-бика, Билқис-бегим, Зубайдабону, Робия-бегимлардаги ҳазил-мутойибага мойиллик, ёшлик шўхликлари тасвирлари ўқувчини ўзига мафтун қилади.

Тарих фанлари доктори Убайдулла Уватов „Улуғ салтанат талқини“ мақоласида („ЎЗАС“, 2007 йил, 6 апрель)

романларда аёллар образи диққатга молик яратилганини айтиб шундай ёзганди: „Биз муаррихлар китоблардан Амир Темур эгачиси Қутлуғ Туркон-оқа, ҳарамдаги Сароймулкхоним, Туман-оқа, Чўлпон Мулк-оқа сингари маликалар, Оқа-бегим, Султон Бахт-бегим деган қизлари, Хонзода-хоним сингари суюкли келини борлигини билардик. Аммо адабиётда улар ҳаётининг бадий инъикосини кўрмаган эдик. Асарда темурий маликаларнинг тўлақонли бадий образлари адабиётимизда биринчи марта яратилганини мамнуният билан қайд этмоқ керак. Сароймулкхонимнинг оқида аёл, меҳрибон оналиги, фарзандлар иқболи тўғрисида ташвишланиб кечирган ўй-хаёллари, Хонзода-хонимнинг аянчли қисмати жуда жонли, таъсирчан тасвирланган. Аёллар образлари талқинлари бевосита Амир Темур образи билан узвий боғлиқ ҳолда очиб берилган. Бу, ўз навбатида, Соҳибқирон образининг теравроқ гавдаланишига ёрдам берган“.

Биз Муҳаммад Али романларидаги аёллар образининг айримларини таҳлилга тортдик, холос. Муҳаммад Али насрий асарларидаги бошқа аёллар образлари ҳақида ҳам ана шундай ҳаётӣ чиққанлигини айтиш мумкин. Муҳаммад Али романларида яратилган аёллар образи, биринчидан, ўқувчи кўз олдида темурий маликаларнинг жонли сиймосини гавдалантирса, иккинчидан, Амир Темурнинг инсон сифатидаги тийнатишни тўлиқ ифодалаш имконини беради.

РОМАН-ЭПОПЕЯ ҲАҚИДА ЯКУНИЙ ХУЛОСА

„Улуғ салтанат“дай сертармок, кўп адабий аҳолига эга роман-эпопеянинг пайдо бўлиши ўзбек адабиёти, ва балки, жаҳон адабиёти учун ҳам ҳодиса ҳисобланади. Сабаби, адабиётда ҳали бундай кўламда, ўнлаб тақдирларни ўзида мужассам этган, бадиий уфқи кенг асар ҳали яратилмаган эди. Асарнинг яна ҳам қимматли жойи, у ҳали биров қаламга олишга журъат этмаган, кўплар орзу қилиб юрган, мутлоқ бу тарзда ёритилмаган ўта мураккаб мавзу – Амир Темур каби оламшумул сиймо – ҳақида иншо этилгани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эгалигидадир.

„Амир Темур ҳақидаги асарларни ёзишга киришар эканман, – деган эди Муҳаммад Али, – жуда ҳайратда қолдим: бу қадар улуғ бир ҳаётни қандай қилиб китобга сиздириш мумкину, қандай ифода этиш мумкин? Мана шу маънода ўзимча Амир Темур ҳаётини улкан бир тоққа ўхшатдим. Агар тоғни рўпарадан ёзадиган ёки таърифлайдиган бўлсам, унда унинг ён томонлари ва тоғнинг орқа томонлари қолиб кетади, ён томондан ёзсам, у томони қолади... Буни қандай қилиб таърифлаш мумкинки, токи бу китобни ўқиган ўқувчи Амир Темурнинг суронли, қийин, шарафли умри, юришлари, даври ҳақида тўла тасаввур ололсин. Шунда табиатда тўрт фасл борлиги диққатимни ўзига тортди... „

Адиб ўзининг „Амир Темур ҳақида янги роман“ суҳбатида юқоридаги фикрни сиқикроқ тарзда шундай баён қилганди: „Менинг мақсадим Амир Темур даври ҳақида, йирик бадиий полотно – тўрт китобдан иборат роман ёзиш... Қизиқ муқояса бор. Инсоннинг умри, шунингдек, йил тўрт фаслга бўлинади. Соҳибқироннинг эса тўрт ўгли бор... Унинг ҳақидаги роман ҳам тўрт китоб-

ни ўз ичига олиши керак, деб ҳисобладим. Бу асарларда имконим даражасида тенгсиз жаҳонгир бобомизнинг буюк инсон сифатидаги — ҳам юксак парвозлари, ҳам инқирозларини кўрсатишни ният қилганман...¹

Эпопеядаги қаҳрамонлар қасрдан келишган? Бу жуда муҳим масала. Асарни ўқиганда, қаҳрамонларни бош қаҳрамон нуктаи назаридан келиб чиқиб танланганини пайқаймиз. Уларни ёзувчи танламайди, балки бош қаҳрамоннинг ўзи „танлаб“ олади, дейиш мумкин. Қаҳрамонлар Амир Темур образини тўлақонли чиқишига ёки характерининг бирон бир жиҳатини очишга, ёки даврни кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга бўлсагина, у тарихий шахси, тўқима образми, ана шундан келиб чиқиб асарда „ўз жойи“ни эгаллайди. Яъни, асарда янги қаҳрамон пайдо бўлса, ўша қаҳрамон ҳам албатта шунчаки ёзувчининг ихтиёри билан эмас, балки ўша асарнинг ички эҳтиёжидан, унинг ғоясидан, мақсадидан келиб чиқади ва хусусан, бунга бош қаҳрамон тимсолини очиб юборадиган, бош қаҳрамонни бор кўрки, салобати билан кўрсата олишга хизмат қиладиган сиймо эканлиги сабабидандир. Ана шу маънода ёзувчи тарихий шахсларни ҳам типиклаштиришга ҳаракат қилиши табиий. Бадиий асар — тарихнинг кўчирмаси эмас. Масалан, расмий тарихда Балхда бўлган жангда Умаршайх Мирзонинг оёғига найза санчилади, лекин бу расмий тарихда, бадиий асарда эса найза Жаҳонгир Мирзонинг оёғига санчилгани тасвирланади. Умаршайх Мирзода ёки бошқада юз берган ходиса Жаҳонгир Мирзода ҳам, бошқада ҳам бўлиши мумкин. Умаршайх Мирзо билан бўлган ходиса — Инсон билан юз берган ходиса! Ёзувчи бу ерда типиклаштириш йўлидан боради. Чунки унинг қаҳрамони Жаҳонгир Мирзодир, ўқувчининг, ёзувчининг диққати худди мана шу фокусда жамланган. Чунки бадиий асарда тарихий қаҳрамонлар ҳам, персонажлар ҳам мана шундай типик-

¹ Муҳаммад Али. Амир Темур чамани. Ўзбекистон. Т., 2006. 158-бет.

лаштирилиши зарурлигини яна бир марта таъкидлашни истардик. Аммо ҳар бир тарихий шахсни, унинг тарихий эканига суяниб асарга киритавериш ҳам мақбул эмас, чунки асарга кирган қаҳрамон маълум бир вазифани ўз елкасига олиши керак. Асарга киритилган қаҳрамон ҳаётининг то охиригача ёки персонаж сифатида ўз вазифасини бажармагунча назарда тутилиши жоиз. Ёзувчи Муҳаммад Али мана шуларга жиддий эътибор беради. Натижада буларнинг ҳаммаси даврнинг манзарасини ёрқин яратишда, ўқувчининг кўз олдига келтиришда катта хизмат қилади.

Ўқувчи асарни ўқир экан, аксарият ҳолларда қаҳрамоннинг кейинги босажак қадамларини билиб, тахмин қилиб туради. Қизик ҳолат: Муҳаммад Али романларини ўқиганимизда эса, „Сарбадорлар“да ҳам, „Улуғ салтанат“да ҳам қаҳрамон ҳозир шу саҳифадан чиққандан кейин нима қилишини тасаввур эта олмаймиз. Қандай ходиса юз беришини ўқувчи ҳам билмайди. Қаҳрамон ёзувчининг ихтиёридан чиқиб, ўз йўлига кетади, ўзининг ҳаётини ўзи белгилайди, ўз тақдирини ўзи ҳал қилади, улар ёзувчига „кулоқ солмай“ қўяди. Воқеалар табиий оқади. Чунки бу ҳаёт, ҳаётда нима бўлишини ёлғиз Худо билади.

Муҳаммад Алининг ўз асарларида мана шу принципни дастур қилиб олиши диққатга сазовордир. Бу нарсани реалистик роман яратишда мақбул усулдир. Бошқача айтсак, ёзувчи қаҳрамонига йўл кўрсатиб, қўлидан ушлаб, етаклаб юрмайди, балки унинг изидан қузатиб боради, келажagini унинг ўзига қўйиб беради (айниқса тўқима образларда). Бизнингча, бу жуда тўғри йўл. Ёзувчи ҳолис бўлиши керак. Муҳаммад Али романларини ўқиганда бундай ҳолатни бемалол қузатиш мумкин.

Ўз вақтида „Сарбадорлар“ романи ўқувчиларининг адибга, нима учун Мавлонозода билан Жаҳон-бика муҳаббатларини тўла-тўқис ёритмадингиз, очилиб яшнашига қўймадингиз, деган саволлар берилганининг гувоҳимиз. Муҳаммад Али жавобларида шундай деган эди: „Мав-

лонозода билан Жаҳон-бика ўртасидаги муҳаббатни очилишига замон имкон бермади-ку, қандай қилиб улар муҳаббатини тўла-тўқис кўрсатишимиз мумкин? Унда у ёлғон бўлиб қолади. Тўғри, икки ёшнинг вафоти асарнинг охирида жуда ҳам ўқувчига оғир ботади. Жаҳон-бика ҳам, Мавлонозода ҳам ҳалок бўладилар, ўқувчи ишониб уларнинг тўйлари бўлади, улар яқини ҳаёт кечирадилар деб кутиб турган бир пайтда юқоридаги мудҳиш ҳодиса юз беради. Агар қаҳрамонларнинг ўзлари умримиз тугади, деб турган бўлса, ёзувчи фақатгина ана шуни ёритиб беришга ҳақли ҳолос. Тасаввур қилайлик: Мавлонозода, Жаҳон-бика тирик қолдилар. Сарбадорлар давлати хароб бўлди, раҳбарлари дорга осилди. Сарбадорлар давридан ҳеч нарса қолмади, ана шундай ҳолатда Мавлонозода билан Жаҳон-бика яшашлари мумкинмиди? Улар яшай олмасдилар, лекин улар тирик қолиб, таърифланганларида ёзувчи қаҳрамонларининг ҳаётига зўраки аралашган бўлиб чиқарди...

Бу ҳаёт, ҳаётда мана шундай аламли ҳодисалар, армонлар, афсуски, юз бериб туради. Ёзувчи ўз асарини мана шу ҳақиқатдан чекинмаган ҳолда ёзмоғи лозим.

Ёзувчи қаҳрамонларининг барига бирдек эътибор қилиши керак. Оилада фарзанднинг ёмони йўқ.

„Романда қандай қаҳрамонлар иштирок этиши даставвал менга маълум бўлмайди, – деб ёзади адиб „Бадий тарих манзаралари“ номли суҳбатида. – Буни асарга қўйилган юк, мақсад белгилайди. Қаҳрамонлар воқеалар ривожини давомида роман гоёси талабига қараб асарга кириб келади. Ана шунда унинг қиёфаси чизилади, таърифи келтирилади. Буни „Қаҳрамонлар“ деган алоҳида дафтарга ёзиб қўйилади. Кейин бу қаҳрамон қачон асарда пайдо бўлса ўша ёзувга қараб кўздан кечириб борилади...“¹ Бу ёзувчининг ўзига хос ижодий лабораторияси. Ўқувчининг эсида сақлаши учун ўша одамнинг бирон ҳаракатида ёки юз кўринишида, бир

¹ Мухаммад Али. *Амир Темури чамани*. Т, 2006. 212 бет.

кийимида ёки сўз айтишида қандайдир ажралиб турадиган хусусиятини келтириб ўтади ва кейин ўша қаҳрамон асарда пайдо бўлган жойда шу рўйхатга қараб кўйишни эсдан чиқармайди. Қайсидир бир ёзувчининг асарда қаҳрамон китобнинг 98-бетида жангда ҳалок бўлиб, 250-бетида қадаҳ сўзи айтиб турганлиги ёзилган экан. Қаҳрамонларнинг кўплиги ёзувчини чалғитган, чунки персонажлар тасвири жуда катта ҳушёрликни талаб қилади.

Бадий асарда сўздан бошқа ҳеч қандай курул йўқ. Даврни ёритиш, манзарани тасаввур этишда, ғазаб, меҳр, қувонч ва ҳоказони ифодалашда фақатгина сўздан фойдаланилади ҳолос. Курул сўз экан, демак қаҳрамонларнинг тилига алоҳида эътибор берилиши шарт. Ёзувчи ана шу курули – сўз билангина ўша даврнинг таърифини, ҳавосини бера олади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Али романларини ўқиганимизда, биз у асарларнинг ичида юргандай, қаҳрамонларни кўриб тургандай бўламиз. Ўша одамнинг нима айтаётганини, нима айтмоқчи бўлаётганини сезиб турамыз, чунки адиб сўзга ва унинг моҳиятига катта эътибор беради.

Яна бир ҳолатга диққатни қаратмоқчимиз. Муҳаммад Али романларида, масалан, қаҳрамонлар ўйлайди, ҳаёл суради, деб ёзилади ва унинг ўйлари берилади. Адиб эса усталик билан сездирмай „кўштирноқ“ни очиб юборади, гўё қаҳрамонининг ҳаёлларига эркинлик бағишлайди, баъзан саҳифа-саҳифа ўша қаҳрамоннинг ҳаёли билан тўлади, лекин уни ёзувчи ҳаёл, ўй демайди, бизга эса қаҳрамоннинг кўнглини кўриб туриб тасвирлаётгандек туюлади. Кези келганда, муаллифнинг кўштирноқни очиб юбориши асарга ўзига хос бир жозиба бағишлашини айтиб ўтиш керак. Бу Муҳаммад Али услубидаги янгилик десак тўғри бўлади.

Яна таъкидлашни истардикки: роман қаҳрамонларининг, тўқима персонажларнинг, юқорида айтганимиздек, ёзувчига „қулоқ солмас“лиги, уларни китобхон

кўз ўнгида фақат персонаж сифатида эмас, балки шахс сифатида, тирик одам сифатида гавдалантиришга ёрдам беради.

Лев Толстой „Анна Каренина“ романини ёзгандан кейин кўп ўқувчилар Толстойга нима учун Анна Каренинани поезднинг тагига ташладингиз, деб савол берганларида, ёзувчи нега мен ташлар эканман, уни ўзи ташлади-ку, деб жавоб берган экан. Ҳақиқатда Аннани поезднинг тагига ташлашдан ёзувчи сақлаб қола олмас эди. Унинг қаҳрамони ўз ҳаёти билан яшаётган эди. Худди мана шундай ҳолатни биз Муҳаммад Али романларида ҳам кузатамиз, бу нарса асарларга ҳаётийлик бахш этади. Фикримизча, ўқувчини ишонтириш кучи худди мана шунда. Ўқувчи уларни ўзига яқин одамдек кўради, ҳар бир қаҳрамонга меҳри ортади ва уларга эргашади, уларнинг қўлларидан тутгиси, уларга ёрдам бергиси келади, агар жар тепасида турган бўлса қўлидан ушлаб, жарга тушиб кетмасин, деб талпингиси келади. Бу асарнинг ҳаётийлигидан, асарнинг ёзиш услубининг ниҳоятда ўзига хослигидан далолатдир.

Академик Матёкуб Қўшжонов ўз мақолаларидан бирида, Муҳаммад Али романлари ҳақида тўхталиб: „... унинг жумлалари насрдан кўра кўпроқ назмни эслатади“ — деган сўзларни келтирган эди. Эпопеяни ўқиган китобхон бунга амин бўлиши шубҳасиз.

Бадиий асарда бош қаҳрамонларнинг тили ўша асар тасвирланаётган замон тили билан бир хил бўлгани маъқул. Лекин муаллиф тили, таъриф-тасвирлар ҳозирги замон тилида бўлиши лозим. Ҳамма нарса сўз билан ўзига ранг олади, бошқалардан ажралиб туради. Масалан, Амир Темур гапирганда ҳамиша парвардигорнинг, Худонинг улуғ қудратига тан бериб, унинг бемисл кучига, икtidорига қойил қолиб: „Халлоқи безаволга салламно“ деган сўзларни ишлатади, шукроналар келтиради. „Сарбадорлар“ романида Ҳожи Барлос, биз душманга бош эгиб ўтирмаймиз, Хуросонга кетамиз,

деганда Темурбек (унда 24 ёшда): „Бош, эккан билан эгилиб қолмас...“ деб жавоб беради. Шу бешта сўзда ёзувчи Амир Темур сиймосини шундоққина кўз олдимизга келтиради. „Эгилиш, бош эгиш эмас!“ демоқчи қахрамон. Унинг сўзларини эшитиб, ўз кучига, келажагига ишонган, узоқни кўрадиган, мана бундай ҳолатларга унча эътибор бермайдиган, қийинчиликларни енгиб ўтишга қодир, босиқ, муросаю мадорани тушунган, салоҳиятли бир инсонни тасаввур қиламиз.

Мироншоҳ Мирзо доим „Ана, энди келдик максудга!“ – дейди. Чунки унинг мақсади катта. Тахтга эришиш орзусида юради, чунки у амирзодалар, албатта, тахтга эришишни орзу қилишлари керак, бу айб эмас, деган тушунчадаги одам. Мироншоҳ Мирзо нозик паллаларда: „Ана энди келдик максудга!“ сўзларига аллақандай урғу беришни ёқтиради. Китобхон кўз ўнгида дарҳол Мироншоҳ Мирзонинг „Ҳали тўхтаб тур, сеними...“ дегандай заҳархандали чехраси намоён бўлади.

Ёки Умаршайх Мирзо сўзлаган вақтида „Бу ҳам қисмат“ деб қўярди. Ёзувчи Умаршайх Мирзонинг ўз қисматини сезгандек атайлаб шу сўзларини яхши кўришини, такрорлаб юришини кўп таъкидлайди. Демак, бош қахрамонларнинг тилида, агар у XIV аср ҳақида, XIV асрдаги ўзбек халқининг ҳаёти ҳақидаги асар экан, ўша давр колорити акс этмоғи шарт.

Бадий асарда тарихий факт билан бир қаторда бадий тўқима бўлиши шартлиги аксиомадай гап. Муҳаммад Алининг асарларида тарихийлик билан бадийлик яққол омукта бўлиб кетганлигини кузатамиз. Масалан, „Сарбадорлар“ романида бир нечтагина тарихий шахслар бор ҳолос. Булар – Самарқанд маҳалласи оқсоқоли Абу Бакр Калавий, камонберган Хўрдак Бухорий ва толиби илм Мавлонозода, Темурбек, Амир Ҳусайн, Тегина-Хотун, Сароймулкхоним (қизиқ ҳолат: гарчанд Сароймулкхоним романда бир оғиз ҳам гапирмаган эсада, унинг ҳаёллари тиниқ берилганидан худди фаол

одамдай кўз олдимизда намоён бўлади), Аббос-баҳодир, Давлатшоҳ бахши-уйғур, мўғул хони Илёсхўжа ва унинг амирлари, Шайх Ҳасан Журий, Важиҳиддин Масъуд, ака-ука Ҳасан-Ҳамза билан Хусан-Ҳамзалар. Такдирлари ўқувчини кўпроқ тўлқинлантирган, қизиқтирган, асарни қуюклаштирган, катта мақсадларга йўналтирган қаҳрамонлар, масалан, Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон, бобилхонага тушиб қолган Жоннигор ёки ҳокимнинг асранди ўғли Худобанда, Абомуслим, Аҳий Жабборлар образини алоҳида таъкидлашимиз керак, Жаҳон-бика, Қорасоч-бика, Абумансур, Қавомиддин қози, Шайхул-ислом, мадраса мударриси Хожа Лутфуллоҳ, Тун салтанати фуқаролари ва бошқалар эса тўқима образлардир. Биз асарни ўқиб бўлгач, бутун XIV асрнинг иккинчи ярмидаги тўполонли, бесаранжом ҳаёт манзараларига чулганган Самарқандда юз берган воқеаларни ва бу воқеалар ичида қайнаб юрган кишиларнинг сиймоларини кўрамиз ва уларнинг қайси бири тарихий, қайси бири тўқима, деган савол ёдимизга ҳам келмайди.

„Умаршайх Мирзо“да Самарқанд унинг тавсифи, атрофдаги кишлоқлар, инсонлар, уларнинг ҳаёти, оддий фуқароларнинг турмуши ва хонларнинг, бекларнинг ҳаёти ҳаммаси тарихий фактларга асосан даврга мос равишда ёритилган.

Муҳаммад Алининг романларида ижобий ва салбий қаҳрамон деган тушунчалар учрамайди. Чунки ёзувчининг тарихий асарларида тўқиб чиқарилмаган воқеалар кўп бўлиб, тарихий асарлардаги фактларга асосланган бўлгани учун бу қаҳрамонларни таърифлашда тарихий ҳақиқатга содиқ қолади, ижобий ёки салбийга ажратиб ўтирмайди. Чунки бир қараганда ижобий бўлиб кўринган қаҳрамонларда ҳам камчиликлар бор, салбий қаҳрамонларда ҳам мусбат жиҳатлар топилади. Ўқувчи асарни ўқиганда, қаҳрамонни ҳаётда учратган одамдай тасаввур қилишини истайди ёзувчи. Масалан, „Жаҳонгир Мирзо“даги Амир Кайхусрав образи. Бу Амир Ҳусайнга қарши курашган, катта ниятлар билан майдонларда от сурган Мова-

роуннахрнинг нуфузли амирларидан. У Амир Темур билан куда, дўст-кадрдон тутинади. Аммо унда ҳам юрт бошига келиш нияти бўлганлиги сабабли фитналарга кўшилиб қолади ва шунинг оқибатида жазоланади, оламдан кўз юмади. Демак, ёзувчининг уни ёмонлаш ёки яхшилашига ҳеч эҳтиёж қолмайди. Ўқувчи шунга қараб ўзининг баҳосини бера олади. Агар бир одам ўзи табиатан салбий бўлган бўлса, у шундай ёритилади (масалан, Зинда чашмопардий), ёзувчи унга бўёқлар қўшмайди, чунки ёзувчи аввало ўз қахрамонини тушуниб олиши, қахрамон шахсига адолат билан ёндашиши керак.

Керак бўлса, Амир Темурнинг камчиликлари айтилади. Амир Темур, айб менда, дейди, мен шундай қилдим, мен туфайли Жетага беш марта юриш қилинди, Хоразмга юриш қилинди, дейди, Исфаҳонда нохуш воқеалар содир бўлганини айтади, изтиробланади. Ёзувчи тарихий фактдан, вазиятдан келиб чиқиб, тарозига тошни баробар кўяди ва ўшандай ёритишга ҳаракат қилади. Бу адолатли йўлдир.

Ёзувчи асар ёзаётганда албатта ўзининг фантазияси, хаёл кучига суянади, тарихий фактларга асосланади, айни бир пайтда ўзининг қалб кўзи билан кўрганини инобатга олади ва уларни бир-бирига қўшиб юборади. Масалан, „Улуғ салтанат“ романларидаги Амир Темур — бу адиб Муҳаммад Алининг тасаввуридаги, тарихий фактларга асосланиб яратилган шахс сиймоси. Ёзувчи асарда тарих ҳақиқатига қатъий амал қилади. Шу сабабдан ҳам биз Муҳаммад Али романларида ёрқин образи чизилган Амир Темурга ишонамиз, ҳа, ёзувчи жуда тўғри илғабди, бизнинг тасаввуримиздаги Амир Темур ҳам худди шундай эди, деймиз, ёзувчи салоҳиятига, маҳоратига тан берамиз, чексиз меҳнатига, жасоратига ҳурматимиз ортади. Лекин, ёзувчи учун тарихий ҳақиқат — ҳамиша асосий мезон бўлиб қолаверишини унутмаслик лозим. Тарихий асарда ўқувчи бадиий тўқи-

мага ҳам тарихий фактдек ишонса, асарда мантикийлик таъминланган бўлади. Мана шундай тарихий романлар жаҳон адабиётида ҳеч эскирмасдан севиб ўқиб келинмоқда.

Эпопеянинг бу тўрт китоби муваффақиятли чиқишининг асосий сабабларидан бири – мавзунини ёритиш ёзувчи учун маънавий заруриятга айлангани, ёзмаса чидолмаслик даражасига етганида, даврга оид, Амир Темурга оид тарихий фактларга, асардаги ҳар бир қаҳрамонига холислик кўзи билан ёндошилганидир.

Шу ўринда адабиётшунос И.Ёқубовнинг куйидаги сўзлари эпопеянинг ҳар тўрт китобига тегишлидир. „Адиб оддий ҳодисаларнинг поэтик жисмларини, ҳаёт завоқини нозик ҳис этади. У шундай лавҳалар чизадики, китобхон инжа ҳиссиётлар оғушида энтикиб қолади. Ана шундай ўринларда носир инсон ҳилқати ҳаёти ва қалби нақадар мураккаб эканлигини санъаткорона бадий тадқиқ этишга эришади.

...Ёзувчи аجدодларимизнинг бизга ўрнак ва ибрат бўла оладиган ёрқин ва бетакрор образларни яратиш, яхши инсонларга хос олийжаноблик, кураш ва жасоратнинг шарқона манбаларини таҳлил этишга интилади. Романининг инсоний меҳрга йўғрилганлиги ва инсон тақдирига астойдил куюнчаллик тўғуси билан сугорилганлиги боиси ҳам ана шундадир.

Демак, „Улуғ салтанат“ анъанавий роман бўлса-да, Муҳаммад Али қаҳрамонлар талқинида анъана доирасида қолиб кетмаган.“

(Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лироромантик талқин. „Фан“ нашриёти 2007, 70-бет.)

„Улуғ салтанат“ тарихий эпопеясида роман жанрининг барча имкониятларидан мохирона фойдаланилгани диққатга сазовор ҳодиса. Бу маънода у кенг қатламларга эга. Турли саҳифаларда биз гоҳ психологик роман, гоҳ фалсафий, гоҳ лирик, гоҳ фантастик, гоҳ сиё-

оилавий ҳаёти қаламга олинганида ҳам намоёндыр. Натижада кўп маликалар, шахзодалар, амирзодалар, подшо қизлари ва келинлари образлари адабиётга кириб келди ва тасаввуримизни бойитди.

Мухаммад Али эпопеяни яратишда тарихий маълумотлар билан бир қаторда Куръони Каримга ва „Темур тузуклари“га суянди. Академик Бахтиёр Назаров юкоридаги мақоласида Соҳибқироннинг тузуклари ҳақида фикр юритиб, уларни чиройли қилиб „кўнгил тузуклари“, деб атайди. Ҳа, бу чиндан ҳам шундоқ эди. Роман-эпопеяда келтирилган рамзлар ниҳоятда мантиқан ҳаётий чиққан, ишонтирувчи кучга эга, китобнинг тўртта бўлиши, умуман, „4“ рақами ёки, қайси томондан ўқисанг ҳам маъно-мазмунни ўзгармайдиган сирли „69“ рақами билан боғлиқ мулоҳаза ва тасвирлар ўқувчини ҳайратга солади, ўйларга толдиради. Эпопеянинг бошиданок Боғи Чинордаги чинорлар сизга ошно бўлади ва то сўнгги китобгача айрилмайди Куръони Каримга қилинган мурожаатлар, танланган оятлар шунчаки муқаддас китобни эслатиб туриш учунгина олинмайди, балки асарнинг мазмунини, ғоясини, қаҳрамонларнинг фикрини яна ҳам теранроқ англаш, мустаҳкамлаш учун келтирилади ва асар вужудига сингдириб юборилади... Бунинг учун, албатта, ёзувчига катта бадий маҳорат керак. Асарнинг бадий архитекtonикаси, ҳар китобнинг 23 бобдан иборат экани, тил борасидаги қизиқарли изланишлар, турфа хил товланган, ўзи эски, аммо бу ерда янгиланган сўзлар, иборалар, атамалар, этнонимлар, теология, этнография, географияга оид ва ҳоказо маълумотлар жуда жозибали... Ҳали бу асар устида кўп тадқиқотлар ҳам олиб борилади, ёш ёзувчиларга тарихни адабиётга айлантиришда мактаб вазифасини ҳам ўташига асло шубҳа йўқ.

Ҳа, Алишер Навоий айтмоқчи, „Бу гулшан саҳнида гул кўп, чаман кўп...“ Биз, излаганга, деб қўшиб қўямиз.

„Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси – ҳаётий асар. Уни ўқир экансиз, беихтиёр катта давр уммонига шўнғи-

ганингизни билмай қоласиз. Халқимиз ҳаётининг турли манзаралари кўз олдингиздан ўтади, қаҳрамонларнинг ташвишларига аралашиб кетасиз, ёки бошқача айтсак, қаҳрамонларнинг ташвиши сизникига айланади, ажралгингиз келмайди, улар билан қувонасиз, куласиз, йиғлайсиз... Гўёки ёзувчи асардаги ҳар бир воқеани ўзи бориб кўргандай, қаҳрамонларнинг ёнида юргандай таассурот қолади. Ўқувчи пирлар, шайхлар, подшолар, маликалар, шахзодалар (ўғиллар, набиралар), амирзодалар, амирлар, беклар, келинлар, куёвлар, канизаклар, баҳодирлар, навкарлар, ахийлар, косиблар ва ҳоказо табақалар вакиллари ҳаёти билан танишади. Албатта, буларнинг барида катта ёзувчининг қалами ва маҳорати яққол кўзга ташланади.

Ҳатто бир адабиёт мухлисаси, бухоролик Шабия опа Имом Бухорий мажмуаси зиёрати пайтида адибни учратиб қолиб, тўппадан-тўғри шундай савол билан мурожаат қилади: „Нега сиз Муҳаммад Султонни ўлдирдингиз?..“ (У „Улуғ салтанат“нинг Ўзбекистон радиосида ўқилган аудиокитобини бутун оила бир бўлиб эшитишган экан). Аёлнинг ёнидаги кизи сўзга қўшилади: „Ишдан келсам, онам йиғлаб ўтирибдилар. „Нима бўлди?“ – десам, „Муҳаммад Султон ўлиб қолди...“ дейди йиғламсираб...“ Ёзувчи ўйланиб туриб, жавоб беради: „Роса ҳаракат қилдик... лекин иложи бўлмади-да...“ Мана, асарнинг ҳаётий, таъсирли, ишонарли чиққанига ёрқин мисол.

Камина ҳам бир воқеа гувоҳи бўлгандим. Бир катта олий ўқув даргоҳида адиб билан учрашув бўлаётган эди. Подшо келини соҳибжамол Хонзода-хоним ҳақида завқ билан гапираётган адиб, бирдан тўхтаб қолди, кўзларига жикқа ёш тўлган эди, ана тўкиламан, мана тўкиламан, деб турарди. Адиб ён томонга қараб олди. Залга жимлик чўкди. Кўздаги ёшлар тўкилмай қотди... Адиб залга ўгирилиб: „Кечирасизлар... кўнглим бўшашиб кетди...“ деди. Учрашувдан сўнг, бир аёл адибга бундай му-

рожаат этди: „Қаҳрамонингиз ҳақида сўзлаб туриб, кўзингизга шунчалар ёш келди... Демак, асарни йиғлаб-йиғлаб ёзган экансиз-да!“ Адиб индамай бош тебратди.

Соҳибқирон ҳақидаги эпопеяни кенг китобхонлар оммаси кизиқиб муталаа қилмоқда, жойларда унга бағишланган учрашувлар бўлиб ўтмоқда. Эпопея асосида Ўзбекистон радиосида ажойиб аудиокитоб тайёрланди, уни ширали овоз соҳиби, таниқли суҳандон Эрназар Ёрбеков киёмига келтириб ижро этди. 2017–2018 йилларда икки марта тўрт ой давомида эфирга узатилди. Бу ҳам асарнинг оммалашишида катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Яқинда Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги Куролли Кучлар академиясида адибнинг Соҳибқиронга бағишланган („Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси, „Сарбадорлар“ роман-диалогияси, „Амир Темур чамани“, „Амир Темур қалбида чакнаган нур“ (Тўлқин Ҳайит билан биргаликда ёзилган) китоблари тақдимоти бўлиб ўтди. Унда вазирлик вакиллари, Академиянинг профессор ўқитувчилари, умумқўшин факультети курсантлари, малака ошириш факультети тингловчилари, Тошкент гарнизонида жойлашган ҳарбий қисм хизматчилари иштирок этдилар. Адиб Соҳибқиронга бағишланган китобларнинг ёзилиш тарихи, тарихий асар ёзиш машаққатлари ҳақида гапирди ва DAVR PRESS нашриёти томонидан чоп этилган китобларини тақдимот иштирокчиларига ўз дастхати билан тухфа қилди.

Эпопея қисқа муддат ичида тўрт марта нашр этилди, рус тилига таржима қилиниб (рус тилида номи: „Амир Темур Великий“) босиб чиқарилди. Биринчи китоб „Жаҳонгир Мирзо“нинг турк тилига таржима этилиб Истанбулда (2008) нашр қилинди. Буларнинг бари „Улуғ салтанат“ роман-эпопеясига ўзимизда ҳам, хорижда ҳам кизиқиш кучаяётганини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев зиёлилар, ёзувчилар, санъаткорлар билан 2017 йил 3 августда бўлиб ўтган учрашувда сермазмун маъруза

килдилар ва бир фикрни алоҳида таъкидлаб ўтдилар. Тарихда ўтган кўплаб буюк тарихий шахслар ҳақида қатор хорижий мамлакатларда ажойиб тарихий фильмлар яратилмоқда. Тарих тамаддуни тараққиётига улкан ҳисса қўшган кўплаб тарихий сиймоларимиз зиёддан зиёддир.

„Мисол учун, ҳурматли адибимиз Муҳаммад Али кўп йиллардан буён Амир Темур бобомиз ҳақида қанча-қанча китоблар, романлар яратди, – дедилар Президентимиз ўз сўзларида. – Мана шу асарлар асосида кино-режиссёрларимиз, айтайлик, Шухрат Аббосов ёки Зулфикор Мусоқов, юксак халқаро мезонларга жавоб берадиган фильмни нима учун яратиши мумкин эмас?..“

Ана шу қутлуғ даъватдан сўнг „Ўзбеккино“да эпоея асосида бадиий фильм ва сериал қилиш ҳаракатлари бошлаб юборилди.

Адибимиз томонидан Соҳибкирон ҳақида илк опера либреттоси ҳам яратилди.

„Улуғ салтанат“ эпоеясининг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“ (2001)ни адабий жамоатчилик ва ўқувчилар оммаси катта қизиқиш билан кутиб олган эди. Ҳозиргача эпоея ҳақида матбуотда элликка яқин мақолалар босилиб чиқди, бир неча китоблар (Б.Назаровнинг „Барҳаёт асар“ (2019), Д.Тўраевнинг „Ўзбек тетралогияси“ (2017), И.Ёкубовнинг „Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-эпик талқин“ (2007), Ғ.Муродов, Д.Темироваларнинг „Тарихий романда сюжет муаммоси“ (2008), У.Санакулов ва Ч.Хушмуродоваларнинг „Муҳаммад Алининг „Шоҳрух Мирзо“ тарихий романида лексик воситаларнинг қўлланилиш хусусиятлари“ (2018) монографиялари нашр этилди. „Улуғ салтанат васфи“ (тўпловчи Б.Ҳайдаров) номли салмоқли китобга олим ва адиблардан М.Қўшжонов, П.Қодиров, Б.Қосимов, Б.Назаров, А.Саидов, Ш.Юсупов, У.Уватов, Т.Ширинов, А.Бердимуродов, Ҳ.Сатторий, М.Холбеков, Н.Жумахўжа,

рожаат этди: „Қаҳрамонингиз ҳақида сўзлаб туриб, кўзингизга шунчалар ёш келди... Демак, асарни йиғлаб-йиғлаб ёзган экансиз-да!..“ Адиб индамай бош тебратди.

Соҳибқирон ҳақидаги эпопеяни кенг китобхонлар оммаси кизиқиб мутолаа қилмоқда, жойларда унга бағишланган учрашувлар бўлиб ўтмоқда. Эпопея асосида Ўзбекистон радиосида ажойиб аудиокитоб тайёрланди, уни ширали овоз соҳиби, таниқли суҳандон Эрназар Ёрбеков қиёмига келтириб ижро этди. 2017–2018 йилларда икки марта тўрт ой давомида эфирга узатилди. Бу ҳам асарнинг оммалашишида катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Яқинда Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги Куролли Кучлар академиясида адибнинг Соҳибқиронга бағишланган („Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси, „Сарбадорлар“ роман-дилогияси, „Амир Темур чамани“, „Амир Темур қалбида чакнаган нур“ (Тўлқин Ҳайит билан биргаликда ёзилган) китоблари тақдимоти бўлиб ўтди. Унда вазирлик вакиллари, Академиянинг профессор ўқитувчилари, умумқўшин факультети курсантлари, малака ошириш факультети тингловчилари, Тошкент гарнизонида жойлашган ҳарбий қисм хизматчилари иштирок этдилар. Адиб Соҳибқиронга бағишланган китобларнинг ёзилиш тарихи, тарихий асар ёзиш машаққатлари ҳақида гапирди ва DAVR PRESS нашриёти томонидан чоп этилган китобларини тақдимот иштирокчиларига ўз дастхати билан тухфа қилди.

Эпопея қисқа муддат ичида тўрт марта нашр этилди, рус тилига таржима қилиниб (рус тилида номи: „Амир Темур Великий“) босиб чиқарилди. Биринчи китоб „Жаҳонгир Мирзо“нинг турк тилига таржима этилиб Истанбулда (2008) нашр қилинди. Буларнинг бари „Улуғ салтанат“ роман-эпопеясига ўзимизда ҳам, хорижда ҳам кизиқиш кучаяётганини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев зиёлилар, ёзувчилар, санъаткорлар билан 2017 йил 3 августда бўлиб ўтган учрашувда сермазмун маъруза

қилдилар ва бир фикрни алоҳида таъкидлаб ўтдилар. Тарихда ўтган кўплаб буюк тарихий шахслар ҳақида қатор хорижий мамлакатларда ажойиб тарихий фильмлар яратилмоқда. Тарих тамаддуни тараққиётига улкан ҳисса қўшган кўплаб тарихий сиймоларимиз зиёддан зиёддир.

„Мисол учун, ҳурматли адибимиз Муҳаммад Али кўп йиллардан буён Амир Темур бобомиз ҳақида қанча-қанча китоблар, романлар яратди, – дедилар Президентимиз ўз сўзларида. – Мана шу асарлар асосида кино-режиссёрларимиз, айтайлик, Шухрат Аббосов ёки Зулфикор Мусоқов, юксак халқаро мезонларга жавоб берадиган фильмни нима учун яратиши мумкин эмас?..“

Ана шу қутлуғ даъватдан сўнг „Ўзбеккино“да эпоея асосида бадиий фильм ва сериал қилиш ҳаракатлари бошлаб юборилди.

Адибимиз томонидан Соҳибқирон ҳақида илк опера либреттоси ҳам яратилди.

„Улуғ салтанат“ эпоеясининг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“ (2001)ни адабий жамоатчилик ва ўқувчилар оммаси катта кизиқиш билан кутиб олган эди. Ҳозиргача эпоея ҳақида матбуотда элликка яқин мақолалар босилиб чиқди, бир неча китоблар (Б.Назаровнинг „Барҳаёт асар“ (2019), Д.Тўраевнинг „Ўзбек тетралогияси“ (2017), И.Ёкубовнинг „Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-эпик талқин“ (2007), Ғ.Муродов, Д.Темироваларнинг „Тарихий романда сюжет муаммоси“ (2008), У.Санакулов ва Ч.Хушмуродоваларнинг „Муҳаммад Алининг „Шохрух Мирзо“ тарихий романида лексик воситаларнинг қўлланилиш хусусиятлари“ (2018) монографиялари нашр этилди. „Улуғ салтанат васфи“ (тўпловчи Б.Ҳайдаров) номли салмоқли китобга олим ва адиблардан М.Қўшжонов, П.Қодиров, Б.Қосимов, Б.Назаров, А.Саидов, Ш.Юсупов, У.Уватов, Т.Ширинов, А.Бердимуродов, Ҳ.Сатторий, М.Холбеков, Н.Жумахўжа,

Т.Ҳайит, Т.Эшбек ва бошқаларнинг эпопеяга бағишланган ўттизга яқин мақолалари киритилди (2017).

Таниқли француз ёзувчиси ва танқидчиси, Оноре де Бальзак, Фредерико Стендаль, Виктор Гюго, Жорж Санд, Лев Толстой, Эмиль Золя сингари буюк адиблар ижодлари билимдони, тарғиботчиси Пьер Гамарра, умуман, XX асрда роман жанри ривожини, хусусан, *роман-эпопея жанри* (таъкид бизники – А.А.) тажрибалари (бу ҳақда профессор У.Уватов ҳам ўз мақоласида фикр билдириб ўтган эди – „Гулистон журнали, 2016 йил, 2-сон“) ва тақдири борасида тўхталиб, шундай ёзган эди:

„(Роман-эпопея) мураккаб жанр... У ёзувчидан кенг қўламдаги тарихий ва ижтимоий билимларни теран билишинигина талаб қилмайди, балки уларни ўз ўрнида зукколик билан ишлата олишини ҳам шарт қилиб қўяди... Бордию ёзувчи шунинг уддасидан чиқа олса, унинг асарини ўлмас бўлиб қолади ва келгуси авлодлар учун ҳам хизмат этади...“¹

Ушбу сўзларнинг адибимиз Муҳаммад Алига ҳам алоқаси бордай туюлади. Йирик олим ва мунаққид, ўзбек романларининг етук тадқиқотчиси, академик Матёкуб Қўшжонов эпопеянинг илк романи „Жаҳонгир Мирзо“ ҳақидаги „Ёзувчи камолотидан далолат“ номли самимий мақоласида: „...адибнинг бу романи ўзбек адабиётида пайдо бўлган янги реалистик романдир“ сўзларини келтирди, қўллаб-қувватлади, адибга бағишланган ҳужжатли фильмда иштирок этиб, романни „улуғ асар“ деб таърифлади. Академик Бахтиёр Назаров „Улуғ салтанат“га „Барҳаёт асар“ деб баҳо берди, адибни „буюк ёзувчи“ деб атади. Профессор Шариф Юсупов „Жаҳонгир Мирзо“ романи ҳақидаги „Олмос қирралар“ мақоласида бундай ёзди: „Бу китоб Соҳибқирон образининг янги-янги олмос қирралари моҳирона тасвирлангани билан ҳам катта насримиз хазинасидан муносиб ўрин

¹ Пьер Гамарра. „Читая и перечитывая“. М., 1985. Стр. 12

эгаллаб, китобхонларнинг неча-неча авлодлари зехни ва қалбини ром этиб, узоқ яшайди, деб ўйлаймиз.”¹

Адабиётимизнинг машхур билимдонлари бўлган зукко олимларимизнинг холис айтилган мазкур фикрларига чин дилдан қўшиламиз ва адабимизни муборакбод этамиз.

Ростдан ҳам, „Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси ўзбек адабиётининг ўлмас мулки бўлиб қолишига асло шубҳа йўқ.

¹ „Тошкент окшоми“ газетаси, 2005 йил 17 март.

Адиб ўз ижодий ниятига қандай эришганини кузатишдан олдин, бир ҳолатга диққатни қаратмоқ лозим бўлади.

Алишер Навоий ҳақида ёзилган драматик асарларнинг энг машҳури Иззат Султон ва Уйғунларнинг „Алишер Навоий“ драмаси бўлиб, шу мавзудаги асарларнинг энг сараларидан саналса-да, замонасозликдан, тузумнинг мафкуравий тазйиқидан ҳоли эмасди. Умуман, собиқ шўролар даврида нафақат мазкур драма, балки ўша даврда яратилган барча асарларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин эди.

„Алишер Навоий“ драмасининг ёзилганига етмиш беш йил бўлди. Замонасозликка бориб бўлса ҳам (бошқа иложи ҳам йўқ!) Алишер Навоийни жамият ичига олиб кириш (сал бўлмаса, шоирни „сарой адабиёти“га киритиб қўйишлар ҳам мумкин эди), уни адабиётимиз қуёши эканини таърифлаш, халқ вакили қилиб кўрсатиш, подшога мухолиф сифатида талқин этиш (эсингиздами, фарзандлар жанжалларидан хориган, бемор Бойқаронинг „Саройда қо-линг, Алишер!“ деган илтижосига, Навоий қатъий қилиб: „Кетаман! Халқимга, ижодимга!“ дейди ва бизлар саҳнада бу манзарани кўриб, олқишлаб қарсаклар чалганмиз!) йўлидан борилган. Тарихан чекинишлар ҳам кузатилади. Чунончи, Мўмин Мирзо қатл этилишида Мажидиддиннинг ҳеч алоқаси йўқ, Мажидиддин Мўмин Мирзо фожиасидан уч йил олдин оламдан ўтган эди. Навоий севгилиси Гулини ҳарамга олиб кетганларини эшитиб, подшо ҳарамига (?) тап тортмай кириб келади. Бунга ақл бовар қилмайди, кўнгил кўтармайди. Бу ҳолатлар, албатта, мантиқан тўғри эмас!

Муҳаммад Али ўз асарида мавзуга мутлақо янгича ёндошади. Кўз олдимизда бошқа Навоий ва Бойқаро намоён бўлади. Ёзувчи тарихий адолат, ҳақиқатни тиклаб берди. Тарихий адолат аслида нимадан иборат эди? Биз драмада Алишер Навоий билан Султон Ҳусайннинг бола-

ликдан то умрининг охиригача ялакат мағиздай кадрдон ва ажралмас дўст бўлганларини, бири бирисиз яшолмасликларини, ҳар қандай шароитда ҳам Навоийнинг дўстини ташлаб кетмаганини, кетолмаслигини, дўстни севганда қусури билан севиши лозимлигини, мухтасар айтсак, мустаҳкам дўстлик шарафланганини кўрамиз. Хусайн Бойқаро, шоҳ ва шоир, Навоий асарларининг муҳаррири, „Хазойин ул-маоний“дай улкан куллийетни жамлашга, девонлар тузишга илҳомлантирган, ундаган, кўмак берган азиз инсон ва дўст! Навоийнинг ўзи бу ҳақда, агар Султони Соҳибқирон ҳиммат кўргизмаганларида, „Хазойин ул-маоний“дек „душвор иш“ни битириб бўлмас эди, дейди. Куллийетни тайёрлаш жараёни ҳақида эса Навоий шундай ёзади: „...ашъор... эллик, олтмиш ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди, ҳазрати Султони Соҳибқироннинг фирдвосо суҳбатидаву сипеҳрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат аларга шафқат юзидин боқиб (яъни синчиклаб ўқиб), қайси маъно шўхнингким таркиби хилъатида ва алфози кисватида бетакаллуфлиқ (яъни ғализлик, хато) кўрса, ўз ганжисинаи замири хизонасидин муносиб алфоз (сўз) била ул либосларга тағйир (яъни таҳрир қилиб) бериб ва ул алфоз кисватида санойиъ эсавоҳиридин номуносиблиг (яъни ўрнига тушмаган иборалар учраса) маълум қилса, ўз хизонайи хоотири ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била ул зебу зийнатга табдил (ўзгартириб) етқуриб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди...“ Икки дўстнинг бир-бирига меҳрибонлиги, эътибори, жонкуярлиги, фидойилиги нечоғлик ибратли! Бундай дўстликка тан бермай илож йўқ. Навоийнинг „Мажолис ун-нафоис“ саккизинчи мажлисини тўлиқ „Султони Соҳибқироннинг (яъни Султон Хусайннинг – А.А.) латиф таъби натойижи зеболари“ (яъни ғазаллари) тавсифига бағишлагани ҳам диққати шоён ходиса-да!

Канчалар оғир ҳаётий синовларга (масалан, Навоий бағоят ардоқлаган, катта умидлар боғлаган юксак сало-

Адиб ўз ижодий ниятига қандай эришганини кузатишдан олдин, бир ҳолатга диққатни қаратмоқ лозим бўлади.

Алишер Навоий ҳақида ёзилган драматик асарларнинг энг машҳури Иззат Султон ва Уйғунларнинг „Алишер Навоий“ драмаси бўлиб, шу мавзудаги асарларнинг энг сараларидан саналса-да, замонасозликдан, тузумнинг мафкуравий тазйиқидан ҳоли эмасди. Умуман, собиқ шўролар даврида нафақат мазкур драма, балки ўша даврда яратилган барча асарларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин эди.

„Алишер Навоий“ драмасининг ёзилганига етмиш беш йил бўлди. Замонасозликка бориб бўлса ҳам (бошқа иложи ҳам йўк!) Алишер Навоийни жамият ичига олиб кириш (сал бўлмаса, шоирни „сарой адабиёти“га киритиб қўйишлар ҳам мумкин эди), уни адабиётимиз қуёши эканини таърифлаш, халқ вакили қилиб кўрсатиш, подшога мухолиф сифатида талқин этиш (эсингиздами, фарзандлар жанжалларидан ҳориган, бемор Бойқаронинг „Саройда қо-линг, Алишер!“ деган илтижосига, Навоий қатъий қилиб: „Кетаман! Халқимга, ижодимга!“ дейди ва бизлар сахнада бу манзарани кўриб, олқишлаб қарсаклар чалганмиз!) йўлидан борилган. Тарихан чекинишлар ҳам кузатилади. Чунончи, Мўмин Мирзо қатл этилишида Маждиддиннинг ҳеч алоқаси йўқ, Маждиддин Мўмин Мирзо фожиасидан уч йил олдин оламдан ўтган эди. Навоий севгилиси Гулини ҳарамга олиб кетганларини эшитиб, подшо ҳарамига (?) тап тортмай кириб келади. Бунга ақл бовар қилмайди, кўнгил кўтармайди. Бу ҳолатлар, албатта, мантиқан тўғри эмас!

Муҳаммад Али ўз асарида мавзуга мутлақо янгича ёндошади. Кўз олдимизда бошқа Навоий ва Бойқаро намоён бўлади. Ёзувчи тарихий адолат, ҳақиқатни тиклаб берди. Тарихий адолат аслида нимадан иборат эди? Биз драмада Алишер Навоий билан Султон Ҳусайннинг бола-

ликдан то умрининг охиригача ялакат мағиздай кадрдон ва ажралмас дўст бўлганларини, бири бирисиз яшолмасликларини, ҳар қандай шароитда ҳам Навоийнинг дўстини ташлаб кетмаганини, кетолмаслигини, дўстни севганда қусури билан севиши лозимлигини, мухтасар айтсак, мустаҳкам дўстлик шарафланганини кўрамиз. Хусайн Бойқаро, шоҳ ва шоир, Навоий асарларининг муҳаррири, „Хазойин ул-маоний“дай улкан куллиётни жамлашга, девонлар тузишга илҳомлантирган, ундаган, кўмак берган азиз инсон ва дўст! Навоийнинг ўзи бу ҳақда, агар Султони Соҳибқирон ҳиммат кўргизмаганларида, „Хазойин ул-маоний“дек „душвор иш“ни битириб бўлмас эди, дейди. Куллиётни тайёрлаш жараёни ҳақида эса Навоий шундай ёзади: „...ашъор... эллик, олтмиш ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди, ҳазрати Султони Соҳибқироннинг фирдвосо суҳбатидаву сипеҳрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат аларга шафқат юзидин боқиб (яъни синчиклаб ўқиб), қайси маъно шўхнингким таркиби хилъатида ва алфози кисватида бетакаллуфлиқ (яъни ғализлик, хато) кўрса, ўз ганжисини замири хизонасидин муносиб алфоз (сўз) била ул либосларга тағйир (яъни таҳрир қилиб) бериб ва ул алфоз кисватида санойиъ жавоҳиридин номуносиблиг (яъни ўрнига тушмаган иборалар учраса) маълум қилса, ўз хизонайи хотири ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била ул зебу зийнатга табдил (ўзгартириб) етқуриб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди...“ Икки дўстнинг бир-бирига меҳрибонлиги, эътибори, жонкуярлиги, фидойилиги нечоғлик ибратли! Бундай дўстликка тан бермай илож йўқ. Навоийнинг „Мажолис ун-нафоис“ саккизинчи мажлисини тўлиқ „Султони Соҳибқироннинг (яъни Султон Хусайннинг – А.А.) латиф табъи натойижи зеболари“ (яъни ғазаллари) тавсифига бағишлагани ҳам диққати шоён ходиса-да!

Қанчалар оғир ҳаётий синовларга (масалан, Навоий бағоят ардоқлаган, катта умидлар боғлаган юксак сало-

хиятли Мўмин Мирзо қатли каби оғир фожиа) дуч келганига қарамай, бу дўстликнинг бузилмагани, собитлиги икки тарихий шахснинг буюк қалб эгалари эканидан нишона. Бу улуғ дўстликни бадиий акс эттириш нияти, авлодларга ўрнак қилиб кўрсатиш ғояси муаллифга тинчлик бермагани шубҳасиз. Дўстлик лейтмотиви асар мазмунига, зимнига сингдириб юборилган, уни ичидан нурлантириб туради.

Драманинг муқаддимаси рассом Беҳзод ва тарихчи Хондамир учрашувидан бошланади. Хондамирнинг тилидан айтилган куйидаги мисраларда асарнинг ёзилишдан мақсад ўз ифодасини топгандек:

*Бундай дўстлик учрамагай ҳануз жаҳонда!
Васф этсалар арзир уни шеърда, дostonда!
Султон ила Алишернинг тарихи ажиб,
Бир-бирига болаликдан эрурлар ҳабиб...*

Тарихчи Хондамир Беҳзодга Алишер билан Ҳусайн болалик чоғларида мактабда бирга сабоқ олиб юрганларида бўлган воқеани ҳикоя қилади. Устоз бир бош ва қилич расмини чизиб шогирдларига шарҳлашни буюрибди, ёш Бойқаро қиличга, Алишер эса бошга шеър битибдилар. Буни кўрган устоз мамнуният ила, Ҳусайнга саркарда бўлиб юрт тузишни, Алишерга эса, унинг сўзларида илоҳий учкун кўрганини, бир кун олов бўлиб ёнажагини, бинобарин буюк шоир бўлишини башорат қилгандек сўз айтади, ялакат мағиздек ажралмас дўст бўлингизлар, дея дуо қилади:

*Умид ила устоз шундоқ қилибди дуо:
„Дўст бўлингиз, кўриб қолсин ҳайратда дунё!
Алишер ва Ҳусайнбек – ялакат мағиз,
Ҳар иккингиз бўлинг азиз, азиздан азиз!..“*

Ҳаётда бундай бўлган ё бўлмаганидан катъи назар, муаллиф асарни безашда шундай ривоятлардан фойда-

ланадики, бу асар мазмунини теран очишга хизмат қилади, бойитади. Асарнинг бундай сўзлар билан бошланиши бўлажак воқеаларга ишора, асар мағзини англашга йўналтирилган калитдир. Алишер Навоийни яхши билган, унга ҳурмати баланд бўлган шахс (Хондамир) тилидан айтилган худди шу сўзларда муаллиф нимага икки буюк шахс дўстлигини асарга мавзу қилиб олганини асослайди.

Биринчи кўринишдаги Бойқаронинг сўzlари унинг Навоийга бўлган муносабатини аниқ кўрсатади:

*Ғазал мулкин султони ул, Соҳибқирони,
Жаҳонларни айлағай эсам унинг жаҳони.
Она тилин ардоқламиш, меҳру ҳавас-ла,
Ўлгон тилга эсон, руҳ бермиш, Масиҳ нафас-ла.*

Яна, шунингдек, Бойқаронинг:

*Низомиддин Мир Алишер – низоми диндур,
У ўз халқин виждонидур, бу – ҳақдир, чиндур!*

каби сўзлари Бойқаронинг Алишер Навоийга нечоғлик ҳурмати баланд эканини намоён этади. Тарихий шахслар ҳақида ёзилган асарларда уларнинг ўзлари ёзган адабий меросидан имконини топиб меъёрида истеъфода этиш қаҳрамонлар тийнатини очишда жуда қўл келади. Драматург бундай усулдан унумли фойдаланган. Қуйидаги сатрларда Мўмин Мирзонинг қатлидан дили озурда Навоийнинг изтироблари, ноалари жуда таъсирли ифодаланган. Бу шекспирона сатрлар узок вақт ёдингизда қолади. Эътибор беринг.

Навоий сўзи:

*Кўриб, нега тушмайди ой ерга узилиб?
Нега кўриб осмон тоқи кетмас бузилиб?*

*Мангу осмон тўнкарилиб қуламас ғамдан?
Офтоб чак-чак бўлиб оқмас эриб аламдан?..*

Бойқаро сўзи:

*Ота –ўғил тил тополмас дунё экан бу,
Олтин қадаҳ тутадую – ичида оғу... –*

каби сўзлари бағоят ишонарли чиққан, қаҳрамонлар руҳиятини ўзида тўлиқ акс эттиради, кўнгилларни титратади.

Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаронинг мушоираси ёки Алишернинг Мўмин Мирзо билан учрашуви, шоирнинг мирзога айтган „Умидим шул, омон бўлу умидингга ет!“ сўзлари шоир кўнглини яққол очиб беради. Бу нутқларда персонажларнинг ички дунёси ниҳоятда ишонарли ва таъсирли тарзда ифодаланганини кўрамиз.

Навоий билан Хусайн Бойқаронинг диалогида Куръон тутиб дўст бўлишган икки шахснинг бир-бирига муносабати жуда теран очилган. Дўстни ҳимматию қусури билан севиш, минг бало келса-да қасамни бузмасдан қалб нури билан ардоқлаш туйғулари ниҳоятда таъсирли сатрларда ифодаланади. Бундай бўлиш учун шахс, ким бўлишидан қатъи назар, буюк инсон мақомида бўлиши керак. Драмада сўз сиғмаган ҳолатларда паузалар, қаҳрамонлар ҳолатларини тасвирланишига эътибор қаратилади. Алишер Навоийдек буюк шоирни шеърда гапиртириш... бу ниҳоят мушкулдир, лекин муаллиф бунинг уддасидан чиқа олгани таҳсинларга лойик. Бунга қувониш керак.

Навоийнинг дўст сифатида, юрт қайғусини ўйловчи давлат арбоби сифатида қилган ишларидан яна бири – Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон билан яраштириб қўйгани, яъни юртга кўп талофат келтирувчи урушнинг олдини олганлигидир. Алишер Навоий шундай сўзлар-

ни топиб айтадики, қилич яланғочлаб турган ўғил пушаймон еб, феълидан кайтиб, ота хузурига келишга рози бўлади:

*Расулulloҳ дебдурларки, тангри таоло-
Ризо бўлур магар ота қачонки ризо!
Ҳайхот, ота ғазабига учраган ўғлон,
Худонинг ҳам ғазабига қолгай бегумон!
Адиб Аҳмад дейди: бўлсун фарзандлар хушёр:
Ота хато қилса, хато саналмас зинҳор!
Савоб дея қабул қилгил ота хатосин,
Даф этгай сўнг тангри чархнинг минг бир балосин!*

Отанинг улуғлигини хўп таърифлаган Алишер Навоий ўғлидек кўрадиган Бадиуззамонга: „Отам заифлашиб қолди деб ўйлаб шу ишларни қилаяпсизми?“ – дея айтган куйидаги сўзлари бугунги кунда ҳам ҳар бир фарзанд қулоғига қуйиб оладиган сўзлардир:

*Асл фарзанд айни ота заифлигида
Эъзоз айлаб, савобларга қолади жуда!..
Хушёр бўлинг: ота кучи ҳар ишидадур,
Ота кучи – дуосио қарғишидадур!*

Драма иштирокчиларининг аксарияти тарихий шахслар. Бадиий тўқима сифатида кирганлар ҳам, асар асосий ғоясини очишга, бош қаҳрамонлар образининг ёрқинроқ чиқишига хизмат қилганини айтиб ўтиш керак.

Драманинг яна бир жиҳати, асарда олимларга, умуман Навоий атрофидаги ижодкорларга кенг ўрин берилганидир. Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзод, тарихчи Хондамир, Муҳаммад Бадахший (олим, Навоийнинг дўстларидан), моҳир хаттот Султон Али Машҳадий шулар жумласидан. Катта истеъдод эгаларининг инсонийликда ҳам ҳамиша ўрнак эканлиги Навоий тимсолида намоён бўлган.

Асарда Бойкаронинг суюкли рафикаси Ҳадича-бегим, бефарзанд Опоқ-бегим, канизаклар Давлатбахт, Сумансолар образлари ҳам ҳар бирининг мавқеига яраша чиройли, ишонарли, муносиб чизилган. Маҳди улё Ҳадича-бегимнинг кирдикорларидан безган Бадиуззамоннинг қуйидаги фикрлари аёлларга умумий берилган баҳодек:

*Аёл киши яхши бўлса, унга баҳо йўқ,
Аёл киши, ёмон бўлса, унга даво йўқ...*

Уларни яхши ёмон – икки кутбга ажратиш нотўғри бўлурди. Аммо ҳар бирининг ўз манфаати йўлидаги ҳаракатлари уларнинг кимлигини кўрсатади. Сумансо, „Сўзлаб беринг, опа! Ишқ эртагин эшитмак ҳам савобдир! Ишқ достони дардга даво, дейдилар!“ сўзлари ҳазрат Навоий ижодидаги ишқи илоҳийни улугланишига, ишқни кўнгил безаги деб билишига ишорадек.

Давлатбахт-бегимнинг Алишер кимнидир севгани, ва бу қиз ногаҳон бетобланиб вафот этгани, шунинг учун Алишер дунёдан ёлғиз ўтмоқликни ихтиёр этгани ҳикоя қилиши, ҳатто шоирнинг шу ҳақда ёзган рубоисини келтириши ўқувчини ишонтириш кучига эга. Навоийнинг кўнглида ишқ бўлмаса шундай ишқ олови ёниб турган шеърлар ёзармиди!

Асардаги аёллар образининг бошида Ҳадича-бегим туради. Унинг ўзига хос характери, шижоати, худбинлиги, макри яхши очилган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, шу вақтгача ёзилган тарихий асарларда Ҳадича-бегим персонаж сифатида талқин қилинарди. Драмада у илк марта бош қаҳрамонлардан бири сифатида намоён бўлади, Мўмин Мирзонинг қатл қилинишига асосий айбдорлардан бири сифатида тасвирланади. У – она, бор-йўғи икки фарзанд кўрган, бириси онасининг уринишлари билан бир йилгина Ҳирот ҳокими бўлиб турган Шох Ғариб Мирзо, у оламдан ўтган, биргина ўғли – Музаффар Мирзо қолган. У обрў-мартаба учун,

Ўғли учун курашади, бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайди. Кўз олдимизда тирик инсондай намоён бўлади. У курашишга, ноҳалол қадамлар босишга мажбур! Музаффар Мирзога тахт олиб бериш йўлидаги саъй-ҳаракатлари, ножўя тутумлари шуни кўрсатиб турибди. „Оҳ, бу охирзамоннинг болалари! Булар бизни адоийи тамом қиладур! Адоийи тамом қиладир-да, гўрга тиқиб тинчийдур! Болалар эмас, балолар! Юракларим қон бўлиб кетди!“ сўзлари боласидан озорланган замондош аёлнинг гапидек киради кулоғингизга. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам шундай ҳолатларда кўринади.

Шуниси эътиборга сазоворки, ёзувчи асарда Ҳадича-бегимни қораламайди-оқламайди, ҳаёт ҳақиқати қандай бўлса шундай кўрсатиб беради. Ҳадича-бегимга баҳо беришни эса ўқувчининг ўзига қолдиради.

Бойқаро – Бадиуззамон Мирзо – Мўмин Мирзо... Ёзувчи бу уч шахс орасида юз берган фожиани жуда нозиклик билан кўрсатади. Бадиуззамон Мирзо Балхга кетаётиб, ўғлининг келажагини ўйлаб, уни Астрободга ҳоким қилиб қолдиради, шу ердан кетмайсан, деб қаттиқ тайинлайди. Бойқаро мастликда Астрободни Ҳадича-бегимнинг талаби ва устакорлиги билан ўғли Музаффар Мирзога бериш ҳақида фармонга қўл қўйиб юборади. Мўмин Мирзо икки ўт ўртасида қолади: бобоси фармони бажарсинми, отасининг сўзини адо этсинми?.. Фармонни бажарса, отаси сўзига қарши боради, ота сўзини қилса, фармондан бўйин товлаган бўлиб чиқади... Оқибатда Мўмин Мирзо фитна қурбонига айланади, бу ерда ўқувчи, албатта, ўғлининг нимжон елкаларига оғир юк ортган Бадиуззамон Мирзони кўпроқ айбдор кўради... Фармонни тайёрлаган вазир Низомулук икки ўғли билан қатл этилади, Мўмин Мирзони ўзича ўғлим деб, ҳаёлида ардоқлаб ҳавас қилиб юрган подшонинг хотини Опоқ-бегим жинни бўлиб қолади... Буларнинг барчаси Бойқаро билан Навоий дўстлигига рахна солиш, барбод этиш учун уюштирилади...

Ёзувчи ана шу фожиани ишонарли, санъаткорона тасвирлайди драмада...

Ўнинчи кўринишда Балхдаги Бадиуззамон ўрдаси сахнаси берилади. Бадиуззамон ёлғиз, ёруғ хаёллар оғушида. Ташкарида кўшинлар шай, у Астрободга боради ва Мўмин Мирзо салтанатини мустаҳкамлаб қайтади... Бирдан Мўмин Мирзо қатл этилгани хабарини етказадилар. Мана ўша ҳолат тасвири:

Хировулсардори
(йиғламсираб)

Суюкли шаҳзода... Мўмин Мирзодан... айрилиб қолиб-м-и-из! (Хўнграб юборади). Абулғози Баҳодирхон ўз наби-расини қатл этишига фармон берибдурлар...

Бадиуззамон

Ё, Олло!.. Адашмадингму?! Нима деяётгонингни биласенму? Ўғлим-а?! (Аламдан кўзларини катта-катта очиб) Мўмин Мирзо ўғлим шаҳид кетибдур!.. Шаҳид кетибдур!.. О-о-о!!..

Чап томонда оқ кийимда М ў м и н М и р з о руҳи кўринади.

М ў м и н М и р з о р у ҳ и

*Ёш эдим мен, орзуларим мўлдан-мўл эди.
Излагоним фақат донгил, тўғри йўл эди.
Ҳали биро гуноҳ қилиб улгурмагандим,
Ёр лабининг болин татиб ҳам кўрмагандим.
Ёр сочини силамадим ошиқлар мисол,
Четлаб ўтди мени, нетай, иқбол, истиқбол.
Ҳали отам хизматини қилолганим йўқ,
Ватан, эл деб куймоқ сеҳрин билолганим йўқ...*

Б а д и у з з а м о н

Отамга тик боққаним-чун — Ҳақ тақозоси! —

Парвардигор менга шундоқ берди жазосин!

Ўғлим, ўғлим! Ташлаб кетма шўрлик отангни!..

Бадиуззамон узоқлашаётган Мўмин Мирзога ийтилиб ета олмайди. Рух ғойиб бўлади. Бадиуззамон гурсияллаб ерга қулайди.

Бадиуззамон ҳолати ишонарли чизилганлиги, Мўмин Мирзонинг ҳар бирдан алам томиб турган армони сўзлари асар қимматини оширган.

Воқеалар боришидан изтиробга тушган, улуғ устодни аяган Хондамир Навоийга шундай савол беради. Бу асарнинг авж нуқтасида драманинг асосий мазмунини очиб бериш учун ёзувчига имкон яратади:

Х о н д а м и р

Ҳазрат, афв этадилар... Султон Байқаро сизнинг яқин дўстингиз бўла туриб, сизга озор етказди, ардоқли Мўмин Мирзони — ўз набирасини қатл эттирди! Сиздай улуғ зот бунга қандоқ чидайдурлар? Шундай қабилатга йўл қўйган киши билан дўст бўлиш мумкинми? Бундоқ кишидан юз ўғирмоқ энг тўғри йўлдир!

Н а в о и й

(инграб)

Оҳ, Хондамир! Хондамир! Позик жойдан титилган... Қандоқ юз ўғирай? Шоҳ Ғозий билан бир умрлик дўстмиз, умримнинг бойлиги Султон Ҳусайн билан дўстлигимдир. Умрим поёнига етиб турганда қандайдан бир сабаб деб, қандоқ қилиб бир умрлик тоат-наҳданимдан айрилай, бу дунёлигимни соғурай? Бу адолатдан унча... Шоҳ Ғозий бу гуноҳни билиб эмас, билмасдан, ҳақдан қилиб қўйди! Ёнма-ён туриб мен ҳам афғанимдан қандоқ ку!.. Ҳозир дўстимга жуда ҳам оғир, унча афғанимдан...

шини отиш эмас, балки дардини енгиллатадиган малҳам сўзларни айтмагим, юпантирмагим жоиз. У – ёлғиз! Унинг мендан ўзга дўсти йўқдир! Ҳаммаси худонинг иродаси!

Алишер Навоийнинг мана шу сўзларида драманинг моҳияти очилади, буюк шоирнинг садоқатли ва оқибатли инсон эканлиги ярқ этиб кўриниб турибди.

Драманинг ўнинчи кўринишида Навоий Бойқарога айтган сўзларида дўстликни улўглаш яна юқори пардага кўтарилади:

Ёдимдадир, ўқир эдик мактабда икков,
Ўн ёшда биз, чаққон, жўшқин, пуришддат, олов.
Аҳд-паймон қилдик айлаб қасамёд бизлар:
„Қуръон тутиб дўст бўлайлик умрбод бизлар!
Айб иш қилса, дўст ёқасин дарҳол тутуш йўқ,
Озор чекиб, ё дўстини ташлаб кетиш йўқ...“
Бошимизга тушса ҳамки минг турли бало,
То ушбу дам биз қасамни бузмадик асло!
Дўстни дўстдек севмак керак, қалб нури билан,
Фазилати, қимматию қусури билан...

Муҳаммад Али „Навоий ва Бойқаро“ драмасида мустаманд, далер, таважжух, марғуб, муқарраб, итмом каби ва бошқа архаик сўзларни ўрни билан, матнга заҳа етмайдиган қилиб қўллайдики, бу асарнинг тарихийлик оҳангига жило бағишлайди. Ўша давр ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳитини пухта ўрганилганлиги асарнинг етук чиқишида муҳим омиллардан бўлган, десак адашмаймиз. Асарни Фарғона вилоят драма театрида, Қозоғистонда Сайрам театрида қойилмақом қилиб сахналаштирган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, танikli режиссёр Марат Азимов: „Спектаклнинг муваффақиятли чиқишида драма муаллифининг ижодий маҳорати, тарихий мавзуда кенг таҷрибага эга экани ҳам муҳим роль ўйнади“ – дея тўғри таъкидлаганди.

(„ЎзАС“. 2017. 10 февраль.) 2017 йилда Фарғона театри Тошкентга гастролга келиб, драмани Ўзбекистон Миллий театри сахнасида қўйганида уч кун давомида зал томошабинларга лик тўла бўлди. Драматик сахналардан ҳаяжонга тушган кўплаб томошабинлар асар қаҳрамонларига ҳамдард бўлиб, кўзларига ёш келганини яширмадилар.

„Навоий ва Бойқаро“ драмасининг аҳамияти, биринчидан, асарда тарихимиздаги икки буюк шахс Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг ёрқин образлари чизилганида, дўстликни кадрига етувчи инсонлар эканликларининг намоён бўлишида, айтиш мумкинки, жаҳон тарихида буюк шахсларнинг бундай самимий дўстлиги кам учрайди.

Иккинчидан, драмада Алишер Навоийсиз Ҳусайн Бойқаро давлати пойдор бўлмаслиги, айни пайтда Алишер Навоийнинг Навоий бўлишида Ҳусайн Бойқаронинг ўрни бекиёслиги, бу икки шахс бир-бирисиз шу даражага етолмаслиги ўз бадий ифодасини топган, дўстлик инсонни камолотга етакловчи улуғ инсоний фазилатлиги асар мағзига сингдирилган.

Учинчидан, яна таъкидлаш жоиз, Муҳаммад Али ўз асарида Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини тўғри талқин қилиб, тарихий ҳақиқатни тиклаб берди, адолат қарор топишига катта ҳисса қўшди.

„Навоий ва Бойқаро“ асари бир-бирига содик, ажралмас икки буюк дўст, тарихимизнинг икки буюк сиймосига қўйилган ҳайкалдай бўй кўрсатиб турибди. У Алишер Навоийдек буюк сиймога бағишлангани туфайли ҳамда етуклиги, мағзи тўклиги билан адабиётимизнинг мумтоз асарларидан бири бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Муҳаммад Али яна бир нечта драма, радиоспектакллар ёзган. Унинг „Амир Темурнинг келини“, „Мирзо Улуғбекнинг сўнгги куни“ асарлари адиб ижодида етакчи мавзу бўлган Амир Темур ва темурийлар ҳақидадир.

„Амир Темурнинг келини“ асари „Жаҳонгир Мирзо“ романи мотивлари асосида ёзилган бўлиб, бунда кўпроқ Амир Темурнинг келини Хонзода-хоним бош планда тасвирланади. Радиоспектакль ҳам романдагидек, Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султоннинг дунёга келиши билан якунланади.

Шу аснода тинчимас адибнинг „Амир Темур“ операси учун либретто ёзиб берганини ҳам айтиб ўтамиз. Либретто муаллифнинг „Амир Темур чамани“ китобида нашр этилди.¹

„Мирзо Улуғбекнинг сўнгги куни“ асарида персонажлар кўп эмас. Замон ҳам қисқа. Воқеа милодий йилнинг 1449 йил 24 октябрь оқшомида Самарқандда бўлиб ўтади. Яъни мана шу бир кун тасвирида Мирзо Улуғбек ҳаётининг бутун фожиаси акс эттирилган.

„Маспошшо ва Ойпарча“ радиоспектаклида фольклорга хос адабий унсурлар устивор ва бу табиий ҳам. Адиб бу эпосни ўзбек тилига ўтиради, у асосида сахна асари ёзади. Муҳими, бу радиоспектакль орқали ўзбек халқи қорақалпоқ халқ оғзаки ижодининг гўзал бир намунаси билан танишади. Радиоспектакль ёзишнинг ўз қонун-қоидалари бор. Сахнага қўйиладиган пьеса талабларини радиоспектаклдан талаб қилиш ножоиз. Радиоспектакль қорақалпоқ халқ эпоси „Маспошшо“нинг мазмунини тўла қамраб олганлиги билан аҳамиятли.

„Ҳиндистон маликаси“ тарихий драмасида ҳам муаллиф ўзи таржима қилган ҳинд эпоси „Рамаяна“нинг энг қизиқарли воқеаларини ихчамлаб драма ёзди.. Шахзода Раманинг Шива ёйини кўтариши ёдингизга Алпомишнинг ёй кўтаришини солса, асар сўнггида адолат тантанаси барча халқлар фольклори эзгуликни қуйлаши билан ҳамоҳанглигининг гувоҳи бўламиз. Асардаги қаҳрамонлар характери улар сўзларида яхши очилган.

¹ Муҳаммад Али. Амир Темур чамани. Т., 2019. DAVR PRESS. 158–185-бетлар.

Р а м а

*Иш қилмай мақтанмоқ инсофдан эмас,
Бу йўлдан юрмаган оқил донолар.*

С и т а х о н и м

(Раванага)

*...Қуёш ойни кафтда, ё ўтни элтмоқ этакда –
Хаёл қилибсан, кўпам куч етмаса керак-да.*

*Шоҳона шер ва шақал аро билмассан фарқни,
Ирганч сув ила сандал аро билмассан фарқни,
Сен – чоҳда хас, бимассан Рама – шуълаи барқни!
Агар сен арпа шавла солинган коса бўлсанг,
Амрита тўла қадаҳ қаршингда Рама, билсанг!*

Бу сўзларда миллий колоритнинг сақлангани алоҳида эътиборга молик. „Ҳиндистон маликаси“ драмаси ўзбек адабиётида ва адиб ижодида ҳинд мавзусининг ёритилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Муҳаммад Алининг драматург-таржимон сифатида маҳорати Максим Горькийнинг „Сўнгилар“, В.Маяковскийнинг „Қандала“, С.Михалковнинг „Хавфли алоқалар“ драмаларини таржима қилганида ҳам яққол намоён бўлди.

МУҲАММАД АЛИ – ПУБЛИЦИСТ

Муҳаммад Алининг ижодий кирраларидан бири ҳозиржавоб жанр бўлган публицистикада кўринади. Шунини айтиш керакки, Муҳаммад Али устоз Ғафур Ғуломнинг ўғитини маҳкам тутгандек. Ғафур Ғулом суҳбатларидан бирида ёшларга маслаҳат бериб, ёзувчи, ижодкор қаерга борса албатта ундан бир из қолиши керак, ўзим агар бирон жойга борсам, ҳеч бўлмаса очерк ёзиб келаман ёки бир мақола қоралайман, деган эди. Муҳаммад Али ҳам ана шу йўлдан бориб, қаерга борса, албатта қандайдир бир из қолдиришга, шу ҳақда нимадир ёзишга ҳаракат қилади. Шеърими, насрийми, публицистик мақолами, ҳатто хабар шаклида бўлса ҳам ёзишга ҳамиша тайёр туради. Бу ҳолни биз адиб ижодининг бошидан кузатиб келамиз. Дастлабки мақолалар республика ҳаёти, қишлоқларга боргандаги пахтакорлар билан бўлган учрашувлар, айрим қурилишлар ҳақида ёзиларди. Кейинчалик ёзувчи ижодида долзарб мавзуларда ёзилган эсселар пайдо бўла бошлади.

1988 йилда ёзувчининг „Ўз-ўзингни англаб ет“ деган эссеси „Ёш ленинчи“ (ҳозирги „Туркистон“) газетасида 30–31 август сонларида эълон қилинди. Эссе дарҳол жамоатчилик диққатини ўзига тортди. Чунки эсседа ўзбек халқининг тарихига бўлган ноҳолис муносабат, уни ўрганиш, умуман тарих ва ҳозирги замоннинг муаммолари ҳақида жуда ҳам долзарб, ўйлантирадиган жўяли фикрлар, дилларни ларзага соладиган кескин мулоҳазалар дадил ўртага ташланган эди.

1980–90 йиллар ораси, Ўзбекистонда ўзбеклар иши, пахта иши деган ўйлаб топилган тухматлар натижасида кўп бегуноҳ кишилар қамалиб, ноҳақликлар юз бераётган оғир паллалар эди, Гдлян ва Иванов деган нопоклар қўлида

киличу сиртмоқ билан, энди кимни илинтирсам экан, деб республикани оралаб, жаллодлардай кезиб юрарди.

Мана шу даврда, 1988 йил май ойида Москванинг Марказий телевидениесида икки рус ёзувчиси Г.Боровик ва А.Михайловлар „Позиция“ деган кўрсатувда иштирок этар экан, „хе“ йўқ, „бе“ йўқ, андишасизлик билан, Самарқанд ва Бухородаги осори атиқаларнинг ўзбек халқига дахли йўқ, деган фикрни айтиб юбордилар. Сухбат жуда кўп зиёлиларнинг ғазабини келтирди. Галдаги камситишлардан бири эди бу. Чунки бу пайтга келиб, қирк мингдан ортиқ ўзбек халқининг, миллатнинг гуллари дейиш мумкин бўлган кишилар куруқ тухматга учраб ноҳақдан қамоққа ташланган, рухлар сўник, ва-зият машъум эди.

Мана шундай оғир ҳолатда, ўзини ҳамиша Ватан шайнини, миллат шарафини улуғлашга сафарбар сезади-ган Муҳаммад Али жим қараб туролмади: тарихчилар, ёзувчилар ичидан отилиб чиқиб, юқоридаги тарихи-мизга отилган маломатга жавоб ёзишга киришди. Бу жавобнинг номи „Ўз-ўзингни англаб ет“ деб аталарди.

Шуни айтиш керакки, „Ёш ленинчи“ газетаси ўша пайтда жуда дадил, даврнинг энг долзарб муаммоларини кўтариб чиқишдан ҳайикмайдиган, шу туфайли кўп ўқувчилар оммасини ўзига жалб этолган газета эди, уни дадил ва қўрқмас, шижоатли журналист Жаббор Раззоқов бошқарар эди. Уч қисмдан иборат фактларга бой сермазмун эсседа Муҳаммад Али ўзбек халқининг тарихига экскурс қилади ва Туркистон тарихига оид муҳим манбаларга мурожат этади, рад қилиб бўлмай-диган, аниқ далиллар, фактлар келтиради. Эсседа қадимий юрт Туркистон заминининг ўтмиши буюқлигига, унинг ижтимоий ҳаёти, тарихи, маданияти, тили, адабиё-тига олимона кўз билан назар ташланган, адолатли хулосалар чиқарилган эди. Эссе муқаддимасида ўқий-миз: „Марказий телевидениенинг „Позиция“ деган бир кўрсатувда... — деб ёзади Муҳаммад Али — Бухоро ва Самарқанддаги осори-атиқаларнинг ўзбек халқига дахли

йўқ (!) қабилидаги тахминни ўртага ташиладилар. Бу фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Шундай савол тугилади: бу кўҳна шаҳарлардаги ёдгорликларнинг ўзбек халқига дахли бўлмаса, кимга дахли бор экан? Арабларгами? Мўғулларгами? Русларгами? Бундай саволлар кишини ўйлантириб қўяди, хаёлни чувалтиради. **Ҳақ талашимоқ ёмон нарса, лекин ҳақиқат учун курашимоқ ҳам фарзу ҳам қарзидир.**“ (Таъкид бизники— А. А.)

Мустамлакачилик тазйиклари хаддан ошиб турган бир пайтда адибнинг ҳайикмай, жасорат билан ўз камситилган халқини ҳимоя қилиб чиқиши ҳайратланарлидир. Айни пайтда бу табиий туюлади, чунки адиб бутун ижоди давомида она халқининг тарихини ардоқлаш, улуғлаш билан бирга айни пайтда уни камситишларга қарши курашиб келади. Ҳа, чиндан ҳам, у бундай ҳолатга жим қараб туrolмас эди. Эсседан йигирма йил муқаддам ёзилган „Гумбаздаги нур“ достонидаги ушбу сатрларни эсланг:

*Яна келдим, эй Тарих бобо,
Яна сенга даъво қилурман.
Ўз ҳақимни қилмоқни даъво
Ҳақиқатнинг йўли билурман.*

Шу ерда ижод йўлининг бошиданоқ Муҳаммад Алининг қалами ва илҳоми халқимизнинг ҳаққи-ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилганини эътироф этиш жоиз. „Гумбаздаги нур“ достонида шоирона талқинда берилган бу „даъво“, фактик материалларга бой эсседа тарихий-илмий йўсинда кун тартибига қўйилди.

Октябрь тўнтариши паллаларида юрт қайғусини чекиб, Амир Темур руҳини ёд этиб, тарихга мурожаат қилиб, ўтли ва жанговар публицистик мақолалар ёзган устоз маърифатпарвар адиб ва аллома Абдурауф Фитрат Ватанга фидойилик намунасини кўрсатган, фукаролик бурчини юксак даражада адо этган эди. Бу адиб ва зиёлиларимиз учун олий ўрнатқ бўлиб келмоқда.

Муҳаммад Али ҳам эссени ёзар экан, ана шу устоздан улги олгани аниқ. У бир фарзанд сифатида қисийга-қимтинган халқига, сен буюк халқсан, нега бошини эгиб турибсан, буюк тарихинг, гўзал юртинг, маконинг бор, буни англаб етгин ва бошини кўтаргин, демокчи бўлади. Адиб оғир паллада халқнинг руҳини, ҳиёл эгилиб қолган (вақтинча!) қаддини кўтариш ниятида „Сарбадорлар“ романи устида қизгин ишлаб турган пайтда, уни тўхтатиб, ушбу жанговар эссени қоғозга туширади. Айтиш керакки, бу эссе Муҳаммад Алини ўқувчилар орасида жуда машҳур қилиб юборди, халққа яна ҳам яқиндан таништиришда катта роль ўйнади.

„Ўз-ўзингни англаб ет“ эссеси, асосан, Махмуд Кошғарийнинг „Девону луғот-ит турк“, Абулқосим Фирдавсийнинг „Шоҳнома“, Алишер Навоийнинг „Тарихи мулуки Ажам“, „Муҳокамат ул-луғатайн“ ва В.В.Бартольднинг асарларига суяниб ёзилган, фактик материалларга жуда бой асар. Ижодкорнинг қалбидан отилиб чиққан, ўз халқига меҳр билан битилган асар халқнинг юрагидан акс садо бермай қолмас экан. Одамлар эссени қидириб ўқидилар, газета нусхалари етмай, ксероксда нусхаларни кўпайтириб тарқатиш ҳоллари юз берди. Газета редакциясига миннатдорлик хатлари ёғилди. Редакция муаллифга, ўқувчиларнинг тарихимиз ҳақида кўп-кўп саволлари билан тўлган мактубларига жавоб тариқасида бир саҳифа уюштириш ниятини билдирди. Бир ҳодиса машҳур: ўша пайтдаги давлат раҳбарларидан бири қизиқиб редакцияга одам юбориб, ўша эссени олиб келишни буюрибди. Газетадагилар, афсуски, газета қолмади, кеча тахлама (подшивка) даги охириги нусхани КГБ олиб кетди, деб жавоб беришибди...

Аммо ҳаммага ҳам шундай таъсир қилди дейиш қийин. Эссе эълон қилингандан кўп ўтмай, „Ҳақиқати Ўзбекистон“ деган газетада Муҳаммад Алининг эссесига қарши „Забони тожик сарҳади тожик“ (муаллифи М.Умарзода) номли тенденциозлик руҳида ёзилган каттагина мақола эълон қилинади. Бунга Муҳаммад Али

эссесининг „Атлас кўйлакли икки қиз“ деган иккинчи қисми сабаб бўлди. Муҳаммад Али ўзбек-тожик халқлари тарихининг қанчалик қадимий экани, уларнинг тарихи ҳам, ўзлари ҳам бир-бирига қоришиб-чатишиб, бирлашиб кетганини тарихий фактлар асосида ёритади. Муаллиф чиройли образ топади У ёзади: „Атлас кўйлакли икки дилтортар қизнинг қайси бири ўзбеги қайси бири тожик эканлигини ажратиши мушкул, қолаверса, бу нарса ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди...“ Бу сўзлардан муаллифнинг қардош халққа бўлган санимий муносабатини илғаш қийин эмас.

Муаллиф Абдурахмон Жомийнинг мусиқага бағишланган рисоласида турк усулларида тўрт хилини келтирганини, Алишер Навоий эса „форс салотини“ тарихини ёзганини таъкидлайди.

Лекин халқларимиз ўртасида низо чиқаришга интилан айрим кишиларга бу мақбул бўлмасдан, фурсатдан фойдаланиб ғаразли мақола уюштирдилар. Мақолани ёзган киши Муҳаммад Али эссеси баҳонасида ёзган мақоласини ўзининг миллатчилик кайфиятидаги ғаразли фикр ва даъволарини айтиб олиш майдонига айлантирди. Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, мақолада аргумент сифатида келтирилган кўп фактлар, олимлар, асарлар номлари ноаниқ, жиддий текширилмаган, тарихий ҳақиқатдан йироқ даъволардан иборат эди.

„Ўз-ўзингни англаб ет“ эссеси ҳақли равишда ўқувчилар орасида кенг ёйилиб кетди. Ҳаммани ташвишга солиб кўйган эссе ва унинг муаллифини Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Пленумида муҳокама қилиш керак, деган фикрлар пайдо бўла бошлади. Лекин иш бунгача бориб етмади, улар ўқувчиларнинг кенг оммаси, айниқса ёшлар ёзувчи тарафида эканини ҳис қилдилар.

Эссега махсус жавоб уюштирилади. Бунини Р. Собиров қаламига мансуб „Чумчуқ сўйса ҳам...“ мақоласининг „Правда Востока“, „Совет Ўзбекистони“ ва „Ёш ленинчи“ газеталарида бир кунда (!) эълон қилинганидан ҳам билса

бўлади. Бу мақолага асос топиш учун Муҳаммад Алининг эссеси нусхалари кўпайтирилиб, бутун илмий ижодий ташкилотлар, газеталар, журналлар, олий ўқув юртлари раҳбарларига, бутун зиёлиларга юборилди ва фикр сўралди. Шуниси эътиборлики, олинган фикрларнинг биронтасида ҳам Муҳаммад Али эссесига салбий баҳо берилмаган эди! Мақола муаллифи ўша фикрларга суяниб ёзишга мажбур бўлди.

1988 йил октябрь-ноябрь ойларида „Правда Востока“ газетасида яна икки – А.Аъзамўжаев ва Г.Ҳидоятловлар қаламига мансуб бир ёқлама қарашдаги мақола босиб чиқарилади. Бу мақолаларга жавоб бериш керак эди.

Муҳаммад Алини Марказий Комитет котиби М.Холмухамедов хузурига чакирадилар ва ундан ҳозирча бошқа мақола ёзмай туришни сўрайдилар, бирон анжуман бўлса, унда сўзга чикиб, ўз фикрларини айтиши мумкинлигини билдирадилар. Ҳолбуки, адиб бу ноҳақликларга қарши рус тилида „Гордость национальная: истинная и мнимая“ номли мақола ёзишга киришган ва уни ўша вақтда машҳур „Литературная газета“га юборишни ўйлаб турганди. Афсуски, мақола охирига етмай қолиб кетди.

„Мен ҳали тарихимиз ҳақида ёзганим йўқ, уни бошқача ёзаман, – дейди Муҳаммад Али Котибга. – Мен фақат москвалик ёзувчиларга жавоб бердим холос.“

Котиб, Фанлар Академиясида, хусусан Аҳмадали Асқаров бу ҳақда батафсил ўттиз бетли мақола ёзганини, унда ҳамма нукталарга адолатли баҳо берилганини, ҳозир уни эълон қилиш йўллари изланаётганини айтиб ўтди. Аммо бу мақолага дунё юзини кўриш насиб этмади.

Ёзувчи барча алоқадор газеталарга, ташкилотларга, ўша пайтдаги партия Маркази Комитети раҳбарига, комсомол марказий комитети раҳбарига бир хил мактуб-мақола юборади. Бу мактуб-мақолада ўзининг бу масалага қарашини ва нималардан норозилигини, газеталарда эъ-

лон қилинаётган мақолаларнинг бир ёклама экани, ноҳақ, ноҳолислигини аниқ фактлар билан исботлаб беради.

1989 йил 12 апрелда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси пленуми бўлиб ўтди. Унда Муҳаммад Али сўзга чиқди. Адиб ўзига нисбатан матбуотда билдирилаётган ноҳолис муносабатларга жавоб берди ва мажлис аҳлига масаланинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилди. Адибнинг бу нутқи унинг „Танланган асарлар“¹ китобида босилиб чиқди.

„Ўз-ўзингни англаб ет“ эссеси маълум маънода одамлар онгини ўстиришда, тарихни тушунишда, номига яраша ўз-ўзини англашда ўзига хос қутлуғ вазифани адо этди.

Таниқли олим, профессор Қозоқбой Йўлдош ушбу эссе ҳақида: „...иўровий мустамлака исканжаси ҳали жуда мустаҳкам бўлган 1988 йилда (мустақилликка ҳали уч йил бор! – А.А.) ёзилган „Ўз-ўзингни англаб ет“ асари миллий тарихишунослигимиз тараққиётини, миллатимиз аҳлининг ўзини таниш жараёнини бир неча йилга тезлатди.“ („ЎЗАС“. 2003. 14 октябрь) деб ёзганида мутлақо ҳақ эди.

Муҳаммад Али бундан кейин ҳам долзарб мавзуларда ўзининг публицистик чиқишларини тўхтатмади. Орол денгизи фожиасига бағишланган „Насибасиз қолган денгиз“ (1988) эссеси жуда куюнчаклик билан ёзилган бўлиб, бонг даражасига чиққан эди. 1990 йилда „Ҳақиқатдан чекинма, Тарих“ (1990) эссесини ёзди. „Мулоқот“ журналида босилган, кейинчалик адибнинг „Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас“ (1992) китобига киритилган, уч қисмдан иборат бу эсседа муаллиф, биринчидан, алифбо муаммосини кўтарди, иккинчидан, миллат тарихидаги муҳим муаммолардан бири – Туркистон мухторияти, Қўқондаги ўн минглаб бегуноҳ одамларнинг дашноқлар томонидан аёвсиз кириб ташланганини Москвада ва Тошкентда эълон қилинган асарлардаги аниқ

¹ Муҳаммад Али. Танланган асарлар. Т., 2012. Шарқ. 2-жилд. 350–354-бетлар.

фактлар асосида исбот қилиб берди ва босмачилар ҳақида жуда чуқур мантиққа эга мулоҳазаларини баён этди. Масалан, босмачи деганда нимани тушунамиз, деб савол қўяди ёзувчи ва мантиқдан келиб чиқиб, сўзнинг луғавий маъносини таҳлил этади ва ичкарида турган одам ҳеч қачон босмачи бўлмаслигини исботлаб беради.

„Босмачи“ сўзининг таҳлилини давом эттираркан, шундай нақлни келтиради: „Худонинг мўмин-қобил бандаси ўз уйида тинчгина, бировга оғири тушмай яшаб келар эди. Бирдан нотаниш одамлар келиб, эшикни тепиб очишиб: „Уйни бўшашиб қўй!“ деб буюрдилар. „Нега энди? – деди уй эгаси ҳайрон. – Бу ерда бобокалонларимнинг боболари яшаганлар., у менинг набираларимга қолиши керак. Уй меники!“ Нотаниш кишилар қулоқ солишмай, уйга бостириб кирдилар ва уй эгасини қўлидан ушлаб кўчага чиқариб қўйдилар. Дунёдан беҳабар банда, бу қандай адолатсизлик, уйимни бер, дея эшикни қоқа бошлади...

Мен ушбу қиссани кўп гапириб юраман. Гапириб бўлиб, ҳар гал суҳбатдошимдан: „Айтинг-чи, ким босмачи – уй эгасини ёки бостириб кирган кишиларми?“ деб сўрайман. Албатта, бостириб кирган кишилар-да, деб жавоб беради қарийб ҳамма. Аммо эскича қарашлар эса бундоқ эмас, аксинчадир, деган даъвои олға суриб келади...

Хориждаги таникли ўзбек тарихчиларидан бири Боймирза Ҳайит ўзининг Туркистондаги босмачилар ҳаракатига бағишланган йирик асарида Муҳаммад Алининг эссесидан, айнан юқоридаги нақлни келтириб ўтган эди. Бу адибимиз асарларига хорижда ҳам кизиқиш билан қаралаётганига бир мисолдир.

1991 йилда Муҳаммад Али „Озодлик“ радиосининг „Нима сабабдан Туркистон тарихини ўрганиш керак?“ деган саволига: „Кимки ўз тарихини яхши билса – озод, эркин, ҳур бўлади, кимки тарихни яхши билмаса, унутиб қўйса, охир-оқибатда қул сифатида кун кечиради.“– деб жавоб берган эди.

Хожа Аҳмад Яссавийга бағишланган „Ошиқ бўлмади
Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас“ эссеси 1991 йилда „Халқ
сўзи“ газетасида эълон қилинди. Бу тарихимизнинг бошқа
бир нуқтаси. Муҳаммад Али эсседа бағоят асосли бир
фикрни ўртага ташлайди, бу жуда ўринли ва ишонарли.
Ўзувчи туркий миллат, ўзбек халқи маданиятининг уч
таянчи бор эди, дейди. „Тилимизнинг қомусини яратган
Маҳмуд Қошғарий, буюк ахлоқий достон ҳаётида Юсуф
Ҳос Ҳожиб каби сиймолар қаторида, „Ғариб Аҳмад сўзи
ҳаргиз қаримас, Агар ер остига кирса чуримас“, деб ёзган
Хожа Аҳмад Яссавий ҳам ўз фалсафаси билан турк ислом
маданияти тамал тошини қўйган, бу маданиятни оёққа
турғизишда улуг хизмат кўргизган зотлардан бўлиб қолди.
Улар том маънода маданиятимиз асосчилари саналадилар...
Биз бу ҳақиқатни ҳамма жойда ҳар қачон фахру ифтихор
билан айтмоғимиз, олам аҳлига етказмоғимиз керак.“¹

Муҳаммад Али Америка Қўшма Штатларидаги
Вашингтон университетининг кутубхонасида ўтириб, Амир
Темурга оид бўлган асарларни, бизга маълум бўлмаган
китобларни излашга киришди ва жуда кўп қомусий
китобларни кўриб чиқди, турли йилларда нашр қилинган
машхур энциклопедияларни варақлади. Оқибатда „Амир
Темур чамани“ (2003) деган эссе дунёга келди. „Халқ сўзи“
газетасининг 2004 йил 11–12 март сонларида босилган
бу эсседа адиб умуман жаҳонда Амир Темурга бўлган
муносабатларни кузатиб, ўрганиб чиқди, айрим китобларни
шарҳлади, улардан нусхалар кўчирди. У китобларда улуг
сиймога ҳали эскича қарашлар мавжудлигини аниқлади.
Шулардан бири, ўзувчини жуда ҳам ҳайратда қолдирди
ва афсуслантирди: ҳамма тарихий сиймоларга, шахсларга
муносиб ҳурмат, эътибор бўлган (уларнинг номлари
китобларда бир хил ёзилган) ҳолда, Амир Темурга нисбатан
адолатсизлик давом этмоқда: Амир Темурнинг исмини ким
қандай хоҳласа шундай ёзмоқда (Тамбурлейн, Тимурленк,
Тамерлан, Тимур ва ҳ.к.), уни мўғул дейишади, туғилган

¹ Муҳаммад Али. Танланган асарлар. Т., 2012. Шарқ. 2-жилд. 73-
бет.

саналари ҳам ҳар хил берилади. Адиб олимларимизни, жамоатчилигимиз диққатини тузатилиши лозим бўлган мазкур кутлуғ ишларга қаратади.

Муҳаммад Алининг АҚШдаги Вашингтон университети билан олиб борган фаолияти унинг ижодида, айниқса публицистикасида жуда катта роль ўйнади. 1996 йилда адиб Вашингтон университети талабалари учун „Сталин қатағонлари даврида Марказий Осиё зиёлилари“ мавзусида махсус курс ўқиди ва бу кейинчалик „*Қафасдаги булбуллар*“ деган эссега асос бўлди. „Мен кўрган Америка“ китобига киритилган бу эсседа муаллиф кўплаб ўзбек адиблари ижодини тарғиб қилди, уларнинг асарларини инглиз тилига таржима қилинишига кўмаклашди. Бир неча америкалик олимлар билан учрашиб, адабий алоқаларнинг ривожланиши бўйича мулоқотлар олиб борди. Улардан Вашингтон Университети профессори Илза Сиртаутас билан Нью-Йоркдаги Колумбия университети профессори Эдвард Олворсларни алоҳида айтиб ўтиш жоиз.

Муҳаммад Алининг „Мен кўрган Америка“ эссесидда Америка ҳақида бизнинг адабиётимизда, эҳтимолки, биринчи марта аниқ ва тўғри маълумот берилди. Масалан, Американинг туб халқи индианлар (ҳиндулар) деган бир ғаройиб, фожиавий тақдирга эга бўлган халқнинг адабиёти ва ҳаётини ҳам жиддий ўрганди. Индианлар нима учун индианлар? Бунинг тарихи узокқа боради. 1492 йилда Христофор Колумб олтин қидириб Ҳиндистонга йўл олади. Лекин, Ўрта ер денгизидан кейин Гибралтар (ўша пайтдаги номи Жаболтарик) бўғозидан ўтиб Канара оролларига келганда кема чап томонга бурилиш ўрнига тўғрига кетиб қолади. Шунинг билан кема Шимолий Американинг Сан-Салвадор оролидан чиқиб қолади. Оролда биринчи чиққан одамларни кўриб, Христофор Колумб Ҳиндистонга келдим, деб ўйлайди ва уларни индианлар деб атади. Шунинг билан бу халқ *New Indians* номи билан тарихда қолди.

Афсусланарли жойи шундаки, уларнинг асил номини шу пайтгача ҳеч ким билмайди. Уларнинг номи индиан ёки русларда индеец, бизларда ҳинду деб аталади. Муҳаммад

Али индианларнинг ҳаётини ўрганиб, уларнинг адиблари, ёзувчилари, рассомлари, санъаткорлари билан учрашишга ҳаракат қилди ва уларнинг тақдирлари билан яқиндан танишмоқчи бўлди. Ана шу „Мен кўрган Америка“ китобида адибнинг „Қарийб оламдан четда. Индианлар“ бобида индианлар ҳаёти, тарихи ҳақида диққатга сазовор маълумотлар келтирилади.

Булардан ташқари, Муҳаммад Али томонидан Амир Темур, унинг даври ва ўша даврга оид бўлган кўплаб мақолалар ҳам ёзилди. Кейинги пайтларда адибнинг публицистикасида Амир Темурнинг ҳаёти ва даврига бағишланган мақолалар етакчи ўринни эгаллайди. Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига адибнинг „Амир Темур чамани“ (2006) деган катта китоби босилиб чиқди. Унда ёзувчи ижодидаги Амир Темурга оид бўлган, Амир Темур даври ёритилган шеърлар, ҳикоялар, романлардан парчалар, пьесалардан намуналар қатори, алоҳида бир бўлим эссе ва мақолаларга ажратилди. Бу китобнинг кейин такрор босиб чиқарилганини айтиб ўтиш жоиз. Китоб тўлдирилган ҳолда сўнгги марта 2019 йилда нашр этилди.

Адибнинг 2005–2019 йилларда яратилган „Бунёдкорнинг толеи“, „Темурий маликалар“, „Бу камолот гаҳи назмга майл қилур...“ „Оламни адлу эҳсон била обод этибмен“, „Соҳибқирон фарзандлари“, „Халқ яратган даҳо“, „Амир Темур ва унинг саркардалари“ каби эссе ва публицистик мақолалари ўзининг сермазмунлиги, фактларга бойлиги билан ажралиб туради. Уларнинг барчаси матбуотда эълон қилинган ва китобларда нашр этилган.

Муҳаммад Алининг публицистик жанр унсурларидан айрим насрий асарларида унумли фойдаланганини сезиш мумкин. Бу табиий ҳол. Чунки публицистика хужжатлилик билан бадиийлик қоришиқ келадиган жанрлардан. Фактик материалларни бадиий тўқима билан уйғунлаштиришда публицистика ёзувчига бир мактаб бўлиши шубҳасиз. Муҳаммад Али публицистикаси шу ҳолатнинг яхши намунаси бўлиши баробарида ёзувчининг қалами чарх-

ланишига хизмат қилмоқда. Хусусан, ёзувчининг 2005 йилда оригинал услубда ёзилган „Абадий соғинчлар“ роман-хроникасига ана шу интилишларининг самараси сифатида қаралмоғи керак.

„Абадий соғинчлар“ бу аниқ ҳужжатлар асосида ёзилган асар. Шунини айтиш керакки, бу ёзувчининг ижодида шу тарзда яратилган биринчи асардир. Унда келтирилган шахслар, воқеалар ҳаммаси тарихий ва ҳеч қандай тўқима йўқ. „Абадий соғинчлар“ номидан шу нарсани кўриниб турибдики, соғинчнинг ҳеч охири, чегараси бўлмайдиган. Иккинчидан, бу ўзбек фарзандларининг илм истаб дунёнинг истаган жойига бориши ўтмишда ҳам оддий ҳодисага айланган эди. Бухородаги мадраса пештоғига ёзиб қўйилган илм олиш, ўқиш мусулмон ва мусулмон аёллари учун зарур ва вожибдир, маъносидаги сўзлар табаррук халқимизнинг илму урфонга муносабатини кўрсатиб турибди.

Муҳаммад Али тарихий ҳужжатли роман-хроникасида бир оилани мисол қилиб олади. Милодий 1887 йилда туғилган, 1911 йилда илм олиш йўлида Намангандан икки йилга Бухорога, ундан сўнг Маккага йўл олган Саид Маҳмудхон Тўранинг саргузаштларга тўла ҳаёти, саргардонликлар, турли сабабларга кўра умуман ватанига қайтиб кела олмагани тасвирланади. Ул зот ватан соғинчида дунёдан кўз юмганидан кейин кўп йиллар ўтиб, ота васиятини амалга оширган ўғли Насруллох Тўра Ватанга қайтиб келади. Бу роман-хрониканинг фабуласи. Лекин ёзувчининг романдан кўзлаган мақсади ниҳоятда кенг. Асарда Саид Маҳмудхон Тўра баҳона, тарихда ўтган, илм олишга интилган бобокалонларимиз ҳаётига ҳам назар ташлаб ўтишга улгуради. Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Абу Наср Фаробий, Абу Исо ат-Термизий, Қафқол аш-Шошӣ, Маҳмуд аз-Замахшарӣ каби буюк сиймоларнинг ҳаётига оз-оздан назар ташлаб, уларнинг айримлари ватанига қайта олмаганидан афсусланади, айримларининг эса юлдузлари порлаб, қуёшлари оламга нур таратиб, ҳурмат-

эъзозда ҳеч нарсага мухтож бўлмай турган бир пайтда, ватанга қайтиб келганларини улуғлайди. Имом ал-Бухорий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Исо ат-Термизий, Қаффол аш-Шоший каби сиймолар бутун оламни ўзига қаратиб турган пайтда Ватанга келадилар ва бу ерда кўп вақт ўтмасдан оламдан ўтадилар. Уларнинг хоклари она тупрок бағрида... Ёзувчини мана шу нарса ҳайратлантиради ва буларни асарнинг бош қаҳрамони Саид Маҳмудхон Тўра ҳаёлидан ўтгандек қилиб таърифлайди.

Айни пайтда, кадим-вадимларда Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий каби улуғ боболар ҳам Саид Маҳмудхон Тўра сингари юртга қайтишолмади. Бу тақдир ҳукми. Мақсад, халқнинг илмга, урфонга қаттиқ интилганини, илм йўлида ҳар қандай нарсалардан воз кечишга, ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтишга тайёр турганларини, фидойи эканларини кўрсатишдан иборат. Улар шундай йўл тутишиб, юртнинг шаънини кўкларга кўтардилар. Уларнинг бойлиги, топган-тутганлари – *абадий соғинчлар* бўлиб қолди.

Иккинчидан, мақсад – ватаннинг қадрига етиш, ватанни улуғлаш, ватанни севишдир. Ҳа, она юртда ташланган ҳар бир қадам азиз. Имом ал-Бухорийнинг Нишопурдан қайтиб юртига келишига, Маҳмуд аз Замахшарийнинг бир оёғи ногирон ҳолда, яъни ёғоч оёқда машаққатлар билан юртга қайтишига нима мажбур қилди экан, деб ҳайратга тушади ёзувчи. Ёки Қаффол Шошийнинг – машҳур олим, нотик, шоир, адиб, дипломат, шуҳрат чўққисига чиққан инсоннинг обрў-эътибори гуриллаб турганида барини ташлаб Бағдоддек жойдан узоқ Тошкентга келишига сабаб нима, деб савол ташлайди ёзувчи.

„Ажабо, буларнинг баридан воз кечиб она юртига қайтишига буюк бобомизни нима мажбур қилди экан?

Қандай зарурат уни ушмундоқ жасоратга ундади экан? Шундай жасоратнинг келиб чиқиш сабабларини нималардан излашимиз керак экан?..

Бу, шубҳасиз, унсиз соғинчлар, абадий соғинчлар ҳимматидандир!

Бу, шубҳасиз, она — Ватан меҳри-муҳаббати қудратидандир!

Шу тунроқда таваллуд топдим,

Шу тунроқ учун яшадим,

Ҳоким ҳам шу тунроқда қолгувсидир,—

Дея аҳду паймон қилган Улуғ фарзанднинг —

Юрт олдидаги,

Халқ олдидаги,

Ҳақ олдидаги, тавба-тазаррусидандир!

Йўқ, йўқ, таъзим-эҳтиромидандир!.. “

Ҳа, албатта, бари Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатдан, эътиқоддан, эъзоздан, уларнинг юрт олдидаги тавба-тазарруси, таъзим-эҳтиромларидан! Аجدодлар қисмати авлодларга сабоқ тарзида ёзилган бундай китобларни ўқиб хулоса чиқармоқ ҳар бир авлоднинг вазифаси бўлмоғи керак.

Мухаммад Али асарда публицистиканинг энг яхши усулларида фойдаланишга ҳаракат қилди. Булардан ташқари, ёзувчи Саид Маҳмудхон Тўранинг шажарасини ўрганган олимлар тадқиқотларидан ҳам унумли фойдаланди. Шажара, умуман, ўзбек халқининг қадимий, ажойиб бир урф-одати, маданиятини безайдиган нодир нарсаси. Ёзувчи шажарага муносабатини билдирар экан, шўролар вақтида шажара мутлақо ёзилмаслигини, умуман, уни кўрсатиш ҳам хавфли эканини таъкидлаб ўтади. Айни бир пайтда ўз шажарасини ёзаркан, отасидан сўраб олган етти пуштини бирма-бир келтириб ўтади. Булардан мақсад, ўзбек халқининг қадриятларини улуғлаш, боболарнинг Ватанга бўлган меҳру муҳаббатини васф этиш ёшларга нисбатан катта тарбиявий аҳамиятга эга эканини уқтиришдир.

Адиб „Туркистон“ газетасининг 2012 йил 28 январь сонидида ўзининг „Улуғ аجدодлардан мерос шижоат“ номли пурмазмун публицистик очеркини эълон қилди. Ўзбекистон Куролли Кучлари 20 йиллиги байрамидан кейинги ўйлар мазмунида ёзилган бу очерк ўзининг долзарблиги, теран мазмуни билан дарҳол ўқувчилар на-

зарига тушди. Очеркда Қуролли Кучларимиз ва Соҳибқирон Амир Темур армияси ўртасидаги руҳий боғланишлар, вориийлик алоқалари, мустақил Ватан армиясининг Юртбошимиз томонидан ташкил этиш жараёнлари тарихий фактлар асосида қизиқарли ёритилган. У „Адиб“ нашриёти томонидан китоб ҳолида нашр этилди.

Шуни қувонч билан айтиш лозимки, кейинги вақтларда ўз мавқеини йўқотган очерк жанри Муҳаммад Али асарлари туфайли ўз қаддини тиклаб олмоқда. Адиб адабиётнинг тезкор жанри бўлган публицистикада ҳали-ҳануз олдинги марраларда жонбозлик кўрсатиб келаётгани эътиборлидир. У 2011 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси йўлланмаси билан юртимиз вилоятларини кезиб, фидокорона меҳнат қилаётган инсонлар ҳақида ажойиб бадиий очерклар ва публицистик мақолалар ёзди. Чунончи, унинг „Сулола“ очерки („Шарқ юлдузи“, 2012 йил 1-сон), „Жаҳонга айтилган сўз“ („Жаҳон адабиёти“, 2012 йил 1-сон), шунингдек, „Ёшлик“ журнали, „Халқ сўзи“, „Ўзбекистон овози“, „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“, „Ишонч“, „Моҳият“, „Хуррият“, „Тошкент окшоми“ газеталарида кетма-кет чоп этилган „Ўзбекистон кўчаси“, „Саноатнинг ажиб диёри“, „Ота ва ўғил“, „Дардокдан чиққан ардоқли ўғил“, „Ҳаёт ҳикмати“, „Кенжа қиз ҳақида ҳикоя“, „Меъмор“, „Абдурахим тоштарошнинг набираси“ каби ва бошқа кўплаб очерклари фикримиз далилидир.

Муҳаммад Алининг озод Ватан одамларига бағишланган, замонамиз қаҳрамонларини васф этган бадиий очерклардан иборат „Замондошим портретига чизгилар“ („Адиб“, Тошкент, 2012) китоби сўнгги йилларда бироз оқсаётган очерк ва публицистика жанрини жонлантиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, десак адашмаймиз.

Ёзувчи публицист сифатида қаламига дам бермади. Матбуотда долзарб масалалар бўйича чиқишлар қилишдан чарчамади. 2015 йили „Янги аср авлоди“ нашриёти томонидан чоп этилган „Оқ лайлак“ китоби бунга яхши

мисол. Очерклар, эсселар ва публицистик мақолалардан тузилган бу тўплам аввало ёзувчининг публицист сифатида фаолиги, қалами янада ўткирлашаётганидан далолат берса, иккинчидан ўзбек бадиий публицистикасининг бугунги ҳолатини намоён эта оладиган китоб бўлгани билан қимматли. Китобга „Саодат тимсоли“ номли тақриз ёзган таниқли журналист Мурод Абдуллаев Муҳаммад Али маҳорати ҳақида шундай ёзади: „Муаллиф очерк ва эсселари, публицистик мақола ва бадиаларида қайси мавзу ёхуд шахс ҳаётига мурожаат қилмасин, барчасига тарих ва бугунги кун ҳақиқатлари нуктаи назаридан ҳолис ёндашади, шу жиҳатдан баҳо беради. Қиёсий таҳлиллар орқали китобхон кўз ўнгида залворли кечмишимиз гавдалантирилади. Бу жиҳатдан „Тоабад гуллосин чаманинг, боғинг“, „Умид ниҳоллари“, „Биз киммиз“, „Жаҳоний эътироф олган боболар“ сингари бадиий публицистик мақолалари, айниқса, диққатга сазовор“ („ЎзАС“, 2016. 20 май). „Амир Темур ва Йилдирим Боязид“ эссесига муҳим тарихий фактларни, икки ҳукмдор ўртасидаги ёзишмаларни пухта ўрганиб, Амир Темур ва Йилдирим Боязид ўртасидаги урушнинг сабабини кўрсатиб беради. Амир Темурнинг бу урушнинг олдини олиш учун қанчалар ҳаракат қилганини ёзишмалардан келиб чиқиб исботлайди“. Амир Темур қароқчилик қилаётган Қора Юсуфни ҳимоя қилмасликни сўрайди, ҳолос. „Ана шунда ўртағамизда ота-болалик, дўстлик ва иттифоқчилик барпо бўлади, қиз бериб, қиз оламиз. Ҳар нимагаки қодир бўлсак, ёрдам қиламиз ва кўмаклашамиз“, – дейди Амир Темур.

Муҳаммад Али публицистик чиқишларида миллат тарихи билан боғлиқ бўлган муҳим маънавий масалаларни кўтаришга жазм қилади. Ўзбек адабиётини „Ҷиғатой адабиёти“ дея, халқни „Ҷиғатой улуси“ дея аталиши хатолигини, бу маънавиятимизга ҳам мос келмаслигини „Тарих сабоқларидан хулоса чиқариб яшайлик“ эссесига жуда чиройли очиб берган. Бу шўролар мафқураси

таъсирида халқни камситиш учун атайлаб қилинган-лигини исботлаган.

Муҳаммад Али публицистикасида тематик кенглик ва теранликни кўрамиз. Адибнинг тарихга оид мақоаларида ҳам, „пахта иши“ ҳақидаги ёзганларида ҳам, ёки замонамиз қаҳрамони бўлган, фидойи юртдошларимиз тўғрисидаги битикларида ҳам – барчасида элга, юртга бўлган меҳр нур таратиб турганлигини кўрамиз. Адиб яқиндагина матбуотда эълон қилинган, замондошларимизни мадҳ этган „MAN – сиз учун“ („Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси) ва „Фидойи инсон“ („HURRIYAT“ газетаси) очеркларини ўқиб, унинг ҳозирда ҳам публицистика жиливини қўлдан қўймаётганини кўриш мумкин.

2019 йилда „Чўлпон“ нашриётида тиниб-тинчимас адибнинг сўнгги йилларда ёзилган очерк ва мақоалари, хотираларидан иборат янги „Ёруғ кунлар нафаси“ номли китоби дунё юзини кўрди.

МУҲАММАД АЛИ – ТАРЖИМОН

Бадиий таржима Муҳаммад Али ижодида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг таржима соҳасида амалга оширган ишларига назар ташланса, дунё адабиётининг жуда кўп кўзга кўринган вакиллари ижоди кўз олдимизда намоён бўлади.

Бадиий таржима ҳар бир ижодкор учун маҳорат мактаби вазифасини бажаради. XX аср ўзбек адабиётининг барча йирик вакиллари таржима билан шуғуллангани бежиз эмас. Таржима ижодкор қаламини чархлайди, ижодий тафаккурини юксалтиради. Айни пайтда таржимон икки халқ олдида масъулиятни унутмаган ҳолда ижод қилиши керак. Биринчиси, тил эгаси бўлган халқнинг олдидаги жавобгарлик бўлса, иккинчиси, ўз халқига аслиятнинг бутун бадиий тароватини сақлаган ҳолда етказиш масъулиятидир. Муҳаммад Али ижодига назар ташлаб, мана шуларни ҳис қилган ҳолда таржимага қўл урганига шохид бўламиз.

Муҳаммад Али Москвадаги Адабиёт институтида таҳсил олиб юрган йилларида буюк шотланд шоири Роберт Бёрнснинг шеърларини ўзбекчага ағдариш ишлари билан шуғуллана бошлади. Унинг принципи шундай эди, адабий суҳбатларида такрор-такрор айтилганидек, таржимага шунчаки таржима деб ёндошиш керакмас, балки таржима қилиш, шунинг билан бирга она адабиётни, шеърятни бойитиш, яъни адабиётимизда *ўхшаши бўлмаган шоирлар* (Таъкид бизники – А.А.) асарларини таржима қилиш, тўлдириш, оқибатда уларни ўзбек адабиёти мулкига айлантиришдан иборат.

Роберт Бёрнс сингари чинакамига халқона, дехқончасига, чапаничасига ёзадиган шоир бизда йўқ. Мана шу маънода Муҳаммад Али бу бўшлиқни тўлдиришга

Али таржимонлик маҳоратига қойил қоламиз: „Таржима, айниқса, шеърятда шартли нарса. Чунки шеърнинг ўзини ўгириш мумкин-у, миллий жанрни, шеърни қабул қилиш тарзини, анъаналарини, шеърга қарашни... яна кўп нарсаларни таржима қилиш, ҳатто тушунтириш ҳам амри маҳол... Гап шаклдагина эмас, миллатнинг рухий ўзига хосликлари, дунёқараши, зехнияти, нафис ва оний таассурот, мунг, ҳасрат, соғинч, сал киноя... яна айтаверсак, шеърятга сингиган, лекин таржима қилиб бўлмайдиган талай жиҳатларда ҳамдир.“¹

Ҳақиқатда, Роберт Бёрнснинг шеърияти ўзининг салимийати, содда гўзаллиги, тантилиқ руҳи билан халқимизнинг юрагини ифодалаб бераётгандек туюлади таржимонга ва айни шу нарса уни таржимага ундайди.

Муҳаммад Али таржимага киришганда ҳамиша жаҳон мумтоз шеърияти намуналарини танлайди. Бунинг асосий сабаби, фикримизча, шогирдлик заҳмати чеккиш, бошқача айтганда, улуғ устозлар ижод сирларини ўрганиш, улар „панжасига панжа уриш“ (Навоий) завқининг кучлилигидандир. Унинг қайси таржимасини олиб кўрманг, қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“ми, қорақалпоқ халқ эпослари „Шаҳриёр“ билан „Маспошшо“ми, Роберт Бёрнс, Иоганн Вольфганг Гёте, Фридрих Шиллер, Ж. Байрон, Г. Гейне, А. Пушкин, М. Лермонтов, Р. Тагор шеърларими, уларнинг барчасида таржимоннинг сидқидил меҳнати, нозик изланишлари кўриниб туради.

Буюк инглиз шоири Ж. Г. Байроннинг „Туш“ деган фалсафий шеърини, „Марциалдан“, „Шийон сонети“ каби ва бошқа шеърларни ўгиргандан кейин, Муҳаммад Али „Шийон тутқуни“ деган машҳур дoston таржимасига киришди. Дoston 1974 йилда „Шарқ юлдузи“ журналида босилгач, Байроннинг „Сайланма“сида (1974) чоп этилди.

„Шийон тутқуни“ дostonи 1530–36-йилларда Женева кўлидаги қасрда олти йилга тутқунликка ташланган

¹ А. Мухор. Эл-юрт керак экан одамга. Т., 2011. 188-бет)

Швейцария мустақиллиги учун курашган қаҳрамон Франсуа Бонивар ҳаётига бағишланган. 1816 йилда бу ерда бўлган Байрон унинг тарихи билан танишиб бағоят илҳомланади ва ушбу эркинлик руҳидаги достонини ёзади.

Муҳаммад Али достонни рус тилидан, билимдонлар тарафидан тан олинган В.А.Жуковский таржимасидан амалга оширган. Узоқ йил қамокда ётган Франсуа Бонивар умидсизликка тушади ва дейди:

Русчаси: *И люди наконец пришли
Мне волю бедную отдать.
За что и как? О том узнать
И не помыслил я – давно
Считать привык я за одно:
Без цепи ль я, в цепи ль я был,
Я безнадежность полюбил.*

Ўзбекчаси: *Ва одамлар келишди охир
Мен шўрликка эрк бермоқ учун.
Нега энди? Не сабаб, нечун –
Буни ўйлаб юрмадим бекор,
Қўндан шундай қаноатим бор:
Занжирдамен ёки озодмен –
Чорасизлиқ ила ободмен...*

Муҳаммад Али таржимада аслиятга (бу ерда русча таржимага) содиқ қолишга, матнни аниқ беришга ҳаракат қилади. „Без цепи ль я, в цепи ль я был, Я безнадежность полюбил“ каби катта ҳаётий фалсафа мужассам этган қуйма сатрларни „Занжирдамен ёки озодмен – Чорасизлиқ ила ободмен...“ сингари аслиятдан ҳам кучлироқ ва тиникроқ ўзбеккона руҳда таржима қилган.

Тадқиқотчи П.Қурбонов ёзган „Байроннинг „Шилйон туткуни „Ўзбекча оҳангларда“ номли мақоласида¹ Му-

¹ „Жаҳон адабиёти“ журнали, 2010 йил, 2-сон, 164–168-бетлар.

хаммад Алининг бундан қирқ беш йил олдин амалга оширган таржимасига бағишланган. „В. Жуковский таржимасига ижодий ёндошган ўзбек таржимони ҳам поэма матнидаги ҳар бир сўз ва иборанинг зоҳирий ва таъмаъносига эътиборни қаратган ҳолда унинг қўлланишига ва шоирона фикрнинг мужаассам жаранглашига эришади, – дейилади мақолада. – ...Байрон ва Жуковскийдан кейин М. Али асар қаҳрамони Шилён туткуни Бонивар ва биродарлари чеккан азобларни ўзбекчада равшан тасвирлай олган. Қолаверса, Байрон ва Жуковский – романтизм шеърятининг икки буюк сўз устасидан ўзбек таржимони маҳорат сирларини ўрганди, ўзлаштирди, ўз ижодига татбиқ қилди, десак хато қилмаган бўламиз...”

Тадқиқотчи ўз фикрларини мисоллар билан асослаб беради. Мақола шундай сўзлар билан якунланади: „Мухтасар қилиб айтганда, Байрон қаламига мансуб нодир асарлардан бири бўлган „Шилён туткуни“ поэмасининг ўзбекча таржимаси ўзбек адабининг машаққатли, илҳомли меҳнати самарасидир.“

Муҳаммад Али улуғ рус шоири А.С.Пушкин шеърятини жуда ардоқлайди, уларни ўқиб ижод сирларини ўрганади. У турли даврларда шоирнинг „Демон“, „Шоир ва авом“, „Овидийга“, „Шоирга“, „Орамизда яшаганди ул...“, „Аквилон“, „Царское Село“, „Тун ели ғир-ғир..“ каби шеърларини ўзбек тилига ўғирди. Мана, яқинда „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасида унинг Пушкиндан қилинган янги таржимаси „Осгар“ балладаси эълон қилинди.

Қуйида „Тун ели ғир-ғир...“ шеъри таржимасига тўхталамиз. Мана испан кўшиқлари руҳида ёзилган ўша шеър (аслиятда):

*Ночной зефир
Струит эфир.
Шумит,
Бежит
Гвадалквивир.*

*Вот взошла луна золотая,
Тише... чу... гитары звон...
Вот испанка молодая
Оперлася на балкон.*

*Ночной зефир
Струит эфир.
Шумит,
Бежит
Гвадалквивир.*

*Скинь мантилью, ангел милый,
И явись как яркий день!
Сквозь чугунные перилы
Ножку дивную продень!*

*Ночной зефир
Струит эфир.
Шумит,
Бежит
Гвадалквивир.*

Кўшиқдай равон ёзилган шеър аллитерацияларга бой, нақоротда келтирилган „зефир“, „эфир“, „Гвадалквивир“ сўзларига эътибор беринг. Шу сўзлар ишлатилган банд, таъсир кучини ошириш учун албатта уч марта такрорланади. Муҳаммад Али таржима асносида шеърнинг бадий хусусиятларига алоҳида эътибор беради ва ўзбекчада „р“ ундоши аллитерациясининг худди аслиятдагидек чиқишига эришади.

Пушкин шеърда „р“ товушли учта сўз ишлатса, таржимон моҳирона изланиб, уни олтига етказди: „ғир-ғир“, „таратур“, „сехр“, „келар“, „елар“, „Водий ул-Кабир“. Испаниядаги дарёнинг шарқча номи берилиши шеърда колорит руҳини кучайтирган.

Мана ўша шеър (ўзбекча таржимада):

ун ели гир-гир
Таратур сеҳр.
Келар,
Елар
Водий ул-кабир.

Зар тусли ой чиқди кўк аро,
Сукунат... о... гитара янграр...
Ёш испан қиз балконда танҳо
Панжсарага суяниб қарар.

Тун ели гир-гир
Таратур сеҳр.
Келар,
Елар
Водий ул-кабир.

Рўмолингни ташлаб бу чоғда
Кун мисли кел, ҳой, қизгина, қиз!
Панжсарани қолдириб доғда
Нозиккина оёғинг ўткиз!

Тун ели гир-гир
Таратур сеҳр.
Келар,
Елар
Водий ул-кабир...

Муҳаммад Али таржимон сифатида ҳамиша сатрлардаги эстетик маънони тўлиқ етказишга эришади. У сўзма-сўзликка ёпишиб олмайди, аксинча, ижодий ёндошади. „Мутаржим муаллиф билан ҳуқуқ талашадиган даражада эркин ва журъатли бўлиши лозим. Таржимонда журъат бўлмаса, асл нусхага ижодий ёндаша олмайди.“ (Э.Очилов. „Маснавий маънавий“ таржима-сида шакл ва мазмун бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти журн. 2010 йил 6-сон. 32-бет).

Албатта, Муҳаммад Али таржималари орасида, гултожи, бу нафақат таржимоннинг, балки ўзбек адабиётининг ҳам гултожларидан бирига айланган – етти китобдан иборат қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“ таржимасидир. Таржимон 1971 йилда, айна ижодий кучга тўлиб келаётган пайтда жаҳон адабиётининг дурдона асари таржимасига киришар экан, ведаларни, ҳиндуизм таълимоти таърифланган китоб ва тадқиқотларни синчиклаб ўқиб ўрганди, эпос билан боғлиқ бошқа кўп адабиётларни кўздан кечирди. Бу ерда ведалардан ташқари Берунийнинг „Ҳиндистон“, Ж.Нерунинг икки томлик „Ҳиндистоннинг кашф этилиши“, С.Радхакришнан қаламига мансуб икки томлик „Ҳинд фалсафаси“, чех олимларининг „Ҳиндуизмнинг тўрт минг йили“ каби ва бошқа китобларни назарда тутамиз. „Рамаяна“ кўпхудолик, яъни ҳиндуизм тупроғида пайдо бўлган асар, таржимаси якка Худодлик, яъни Худо бир Расул барҳақ дейдиган, Худонинг яккалигига имон келтирган ислом заминиди амалга оширилмоқда. Бу йўлда диний, фикрга оид, фалсафага тегишли бўлган хийла мураккабликлар бор эди. Лекин Муҳаммад Али қаттиқ тер тўкди, изланди, бу қутлуг ишнинг уйдасидан чиқа олди. Бошиданок айтиб қўя қолалик: „Рамаяна“ таржимаси ўзбек таржима адабиётининг мумтоз ва юксак намуналаридан бири, деб эътироф этилди.

„Рамаяна“ – асли санскритда ёзилган; санскрит – флектив, ўзбек тили – аглютинатив тил гуруҳларига киради. Флектив тилларда одатда сўзнинг ўзаги ўзгариб кетади. Аглютинатив тилларда эса сўз ўзаги ўзгармайди, фақат қўшимчалар қўшиш орқали янги сўзлар ясалади. Демак, мана шу маънода таржима қилишда мушкулликлар туғилади. Айниқса, бу урғу масаласида юз беради: санскрит тилида урғу биринчи бўғинга тушишини, ўзбек тилида эса урғу фақат охириги бўғин насибаси эканини ҳисобга олиш керак бўлади. Бу борада таржимон Муҳаммад Али кўплаб изланишлар, илмий тадқиқотлар олиб борди ва „Рамаяна“ поэтикасининг ўзбекча талқини“

мавзусида илмий иш ҳам ҳимоя қилди. Албатта, агар моҳир таржимонларнинг ҳар бири шундай илмий ишлар олиб борганларида таржимашунослик фани катта ривожланиш босқичларини босиб ўтган бўларди. Масалан, Н.А. Некрасовнинг „Русияда ким яхши яшайди“ достонини қойилмаком равишда таржима қилган Миртемир уни илмий ишга айлантириб, қандай амалга оширгани ҳақида тадқиқот олиб борса, таржимонлик тажрибаларидан теранроқ мақолалар ёзсами эди, илмда ажойиб манзаралар юз очган бўларди. Ёки Борис Пастернак, айтайлик, Шекспир фожиаларини, Гётеннинг „Фауст“ини таржима қилди. Таржимоннинг бу ҳақда айрим мақолалари бор албатта, лекин, „Ҳамлет“ни таржима қилганда қандай йўл тутдим?“ ёки „Фауст“ фалсафасининг рус тилидаги талқини“ деган мавзуда тадқиқот қилинганда, таржимашунослик фанига жуда катта наф келтирган бўларди. Бу маънода Муҳаммад Алининг „Рамаёна“ таржимаси устида олиб борган тадқиқотини ўзига хос ҳодиса деб айта оламиз.

„Рамаёна“ – бадий мукамал асар, – деб ёзади адиб ўзининг „Ҳиндистоннинг биринчи достони“ мақоласида. – Ундаги образлар, рамзлар, ташбеҳлар, тимсоллар, тасвирлар ниҳоятда ҳаётийлиги билан кишини ҳайратда қолдиради...”

Муҳаммад Алининг ижодий заҳматлари туфайли ҳақиқатда „Рамаёна“дай донишмандона иншо этилган асар ўзбек адабиётининг, ўзбек халқининг бебаҳо мулки бўлиб қолди. Таржима соҳасида Муҳаммад Алининг ёзган мақолаларидан биз шуни биламизки, таржима – бу катта ижод мактаби. Айни пайтда, таржима ижодий мактаблиқдан ташқари, бу ижодий мусобақа. Ҳатто, Муҳаммад Алининг фикрича, таржимон бу таржимон эмас, у улкан ижодкор, чунки у *асарнинг ўзбек тилидаги муаллифи* ҳисобланади. Биз уни камтарона таржимон деб атаймиз кўямиз. Таржимон „масаллик“ни оригиналдан олиб туриб, ундан мутлақо бошқа бир тилда, таъбир жоиз бўлса, ўзга ўчоқда, бошқа қозонда

янги „таом“ — бир асар яратяпти, дейди Муҳаммад Али. Мана шу маънода таржимоннинг меҳнати алоҳида қадрлаш керак. Албатта, биз асил таржималар, дурдона таржималар ҳақида сўз юритяпмиз. Иккинчидан, таржима шундай бир санъатки, у ижодкор учун катта бир ижодий маҳорат ўташ дарси. Таржимон, у ижодкор бўлса, таржимасидан жуда катта наф, рухий ва ижодий озиқ олади. У ўша асар муаллифининг ижодий оламига ижозатсиз кириб боради ва унинг ижодидаги сирларни ўрганади. Чунки ижодкор бу асарни бевосита ўзи таржима қилганида ёзувчининг асардаги ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатади, ижодкорнинг ёнида туриб уларни кўради. Мана бу нуқтани мана бу ерга қўйган экан, мана буларни мана бу ердан олиб ташлаган экан, деб унинг ижодидаги ҳамма сирларни топади ва ўзининг ижод арсеналини бойитади.

„Рамаяна“ни таржима қилганда, — дейди Муҳаммад Али биз билан бўлган суҳбатларнинг бирида, — жаҳон адабиётининг дурдонаси бўлган бу асарда шоир Валмикининг қалами жуда ўткирлигини, унинг воқеаларни жойлаштириш маҳоратини, образларни типиклаштириш санъатини ўргандим ва бу менинг ўз ижодимга катта ёрдам берди.“

„Рамаяна“нинг сюжети ҳиндларнинг машҳур „Маҳабҳорат“ деган эпосида учрайди. Лекин „Рамаяна“ „Маҳабҳората“дан кўра кўпроқ етук ва тугал адабий асар талабларига жавоб беради. Чунки „Маҳабҳорат“ 200–300 йиллар давомида турли муаллифлар томонидан ёзилган, қўшилган, тўлдирилган ҳолатда яратилган, унда яхлит сюжет йўқ, аммо ўнлаб бебаҳо сюжетлар мавжуд. Асарни, дostonлар мажмуаси дейиш ўринли. „Рамаяна“ эса яхлит сюжетга эга. Бу асарнинг боши бор, охири бор. Уни биринчи дoston дейишлари бежиз эмас. Ундаги ҳодисалар ўзбек халқига жуда яқин. „Рамаяна“даги воқеалар ҳудди ўзбек оиласида кечаётгандек таассурот қолдиради.

„Рамаяна“да таърифланишича, Кўшала мамлакатининг подшоси Дашаратха Айўдхия деган шаҳарда яшайди. Учта хотини бор, лекин фарзанди йўқ. Шунда яздонлардан нажоткор Вишну намоён бўлиб, унга бир косада қаймоқ тутқизади. Подшо қаймоқни олиб, ярмини катта хотинига, қолган ярмини иккига бўлиб иккита хотинига беради. Улар буни тановул қиладилар ва шу пайтнинг ўзида юкли бўлганини ҳис этадилар. Асар мана шундай воқеага қурилган бўлиб, катта хотиндан Рама туғилади, иккинчи хотинидан Бхарат, учинчидан Лакшмана ва Шатругхна деган ўғиллар туғилиб, вояга етадилар.

Асарда ана шу Раманинг ҳаёти, унинг ўсиб улғайиши ва бошидан кечирган саргузаштлари, фитна орқасидан ўн тўрт йилга бадарға бўлиши, ўғирланиб кетилган хотинини Ланка оролидан машаққатлар билан олиб келиши таърифланади...

Бир-иккита мисол келтириш билан чекланамиз. Бу эпос ҳам рус тилидан, Вера Потапова таржимасидан ўзбекчага ўгирилган, демак ўзбек таржимони учун аслият – русча таржима ҳисобланади. Шунини таъкидлаш керакки, шўролар замонида жаҳон адабиёти намуналари ўзбек тилига фақат рус тили орқали таржима қилинар эди.

Яздонлар пошшоси Индра таърифи бундай берилган:

Русчада: *Великий Индра, грома повелитель,
Четвероликий Брахма, прародитель,
Как Агни – наш свирепый погубитель,
Семязыкий пламени властитель?*

Ўзбекчаси: *Буюк Индрами – олам раъдвори?
Тўрт юзли Бароҳим, тутғувчи бори?
Ё Агни – дилозор, Худобезори,
Етти тилли олов соҳибқарори?*

Эпоснинг учинчи китобида дев Равананинг қувгин-
да юрган Ситани холи топиб суҳбатлашгани тасвир-
ланади. Равана Ситани мақтаб шундай ялтоқланади:

Русчаси:

*Открой, кто ты есть, луноликая, царственной стати?
Признайся, ты – страсти богиня, прекрасная Рати?
Ты – Лакими иль Кирти? Иль, может, небесная дева?
Одно достоверно – что ты рождена не из чрева!
...Доселе супруги богов и людей не имели
Столь дивных кудрей, столь упругих грудей не имели.
Три мира – небесный, земной и подземный – доньше
Не видели равной тебе красотой богини!*

Рокшаслар пошшоси Равананинг соҳибжамол Сита
билан сўзлашувлари – икки ибтидо учрашуви бўлгани-
данми, икки куч – эзгулик билан ёвузлик туйғуларининг
очиқчасига, мардона кураш олиб борганлариданми, ҳар
калай эпоснинг гўзал саҳифаларига айланган. Бу саҳи-
фаларда бадият ниҳоятда кучли, кишини ҳайратга
солар даражада нафис ва мусаффо, руҳга озик берар
даражада сертуйғу. Таржимоннинг маҳорати ва истеъ-
доди айнан шундай бадий пухта ва пишиқ сатрлар
таржимасида яққол кўринади. Эътибор беринг:

Ўзбекчаси:

*Айтгин, кимсан, ойрухсор, сохт-сумбатинг шоҳона?
Тан ол – илоҳан шавқ сен, ул Ратий ягона!
Сен – Лакимий ё Киртий? Апсаралар аълоси?
Бироқ аён – тугиабдур сени одам боласи!
...На яздон, на башарнинг маҳбубаси то бу дам
Бундоқ гажак соч кўрди, титра-титрама тўш ҳам!
Уч оламга – на Само, на Ер, на ернинг таги –
Насиб бўлмади сендек илоҳани кўрмаги!*

„Рамаяна“ эпосининг ўзбекчаси таржимаси ўқиганда кишига бемисл эстетик завқ бағишлайди, киши ажойиботларга тўла ҳинд оламини сайр этади, сўзнинг қудратини ҳис қилади. „Муҳаммад Али санъатининг ўқувчини лол қолдирадиган жихати шундаки – деб ёзганди таниқли таржимашунос олим, профессор Ғайбулла Саломов – унинг таржимасида ҳ и н д и й қолорит восита тил – рус тили, русиёна талқин орқали анча тўқис олиб ўтилган, дostonнинг барча миллий-этнографик, фольклористика компонентлари бут.“ (Ғайбулла Саломов. Бадиий таржимада услубий-миллий ўзига хосликни қайта яратиш проблемаси. („Рамаяна“, „Декамерон“). Таржима санъати. 5-китоб. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980. 54-бет.)

Меҳр-оқибат, душманнинг ёвузликлари, турфа хил инсоний муносабатларга тўла қомусий асарни ўзбек тилига қойилмақом таржима қилиб, адабиётимизнинг мулкига айлантириш таржимондан катта маҳорат талаб қиларди. Юқорида таъкидланганидек, Муҳаммад Али бу шарафли ишнинг улдасидан чиқа олди. Таржима устида беш йил меҳнат қилди. „Рамаяна“ таржимаси ҳақли равишда таржимонга катта шуҳрат келтирди. Ўша пайтда таниқли адиб, давлат раҳбари Шароф Рашидов асарни ўқиб, қувониб, миннатдорлик билдириб, „Рамаяна“ таржимонига олтин пероли авто-ручка совға қилган эди.

Умуман олганда, Муҳаммад Алининг бой ҳинд ва кўҳна ҳинд адабиётига алоҳида меҳр билан ёндошишига батафсилроқ тўхталмоқ жоиз. Уни бемалол ҳинд маданияти ва адабиётининг Ўзбекистондаги садоқатли тарғиботчиларидан бири деб айтишимиз мумкин.

Ҳинд адабиётига илк мурожаат қилиш 1971 йилда бошланган эди. Шу йили „Ўзбекистон маданияти“ газетасида Муҳаммад Али таржимасида „Ҳаънуман Раван қасрида“ номида „Рамаяна“ эпосидан парча илк бор эълон қилинди. Иккинчи парча „Раманинг эзгу

амаллари“ сарлавҳаси билан „Гулистон“ (1974 й. 10-сон) журналида босилиб чиқди.

1978 йилда „Рамаяна“ Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида сифатли безаклар билан 20000 нусхада алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. Таржимон ўз таржимасига батафсил изоҳлар ҳавола қилди. Эпос дарҳол адабий жамоатчилик эътиборини ўзига тортди, вақтли матбуотда унга бағишланган талай мақолалар эълон қилинди. Адабий жамоатчилик фикрига кўра, „Рамаяна“ эпосининг ўзбек тилига таржимаси ўзбек адабиётида бадий таржиманинг юксак намуналари қаторидан жой олганлиги эътироф этилди.

1978 йилда Муҳаммад Али ўн тўққиз замондош ҳинд шоирларининг шеърларини она тилимизга ўтгирди. Уларнинг ичида Рана Балвант Синг, Ҳасрат Кхатулвий, Гажанан Малҳав Муктибудх, Содик Деҳлавий, Ниёз Ҳайдар, Қамар Раис, Кайфий Азмий, Нандкишор Навоб сингари ва бошқа шоирларнинг шеърлари бор. Шеърлар „Ҳимолай оша садолар“ номли китобда нашр этилди (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978).

Муҳаммад Али улуғ адиб ва шоир Рабиндранат Тагорнинг бир неча шеърларини ҳам ўзбекчалаштирди, улар шоирнинг „Севсам, севилсам“ (1983) ва „Сайланма“ (1997) китобларига киритилди. Худди шу китобларда „Рамаяна“ эпосидан ҳам парчалар берилган.

1990 йилда ўзбек радиосида „Рамаяна“га бағишланган мусикали радиоэшиттирув эфирга узатилди, уни таржимоннинг ўзи олиб борди.

Муҳаммад Али 1992–1994 йилларда Ўзбекистон Миллий университети талабаларига „Қадимги ҳинд адабиётига кириш“ махсус курси бўйича маърузалар ўқиди. „Рамаяна“ таржимаси талқинлари асосида таржима назариясидан сабоқлар берди.

Шу ерда ўзаро адабий алоқалар – таъсирдан таъсир жараёни юз берди. Улуғ эпос „Рамаяна“ Муҳаммад Али ижодига ўзининг ҳаётбахш таъсирини кўрсатди:

у қадимги ҳинд афсоналари мотивлари асосида „Рамана“ оҳанглари“ номли 17 шеър ва баллададан иборат туркум яратди. Туркум „Шарқ Юлдузи“ (1986 й.) журналада босилиб чиқди ва шоирнинг „Сен – бир гулсан“ (1989) китобига киритилди. „Рамаяна“ оҳангларида“ туркуми рус тилига таржима қилинди ва „Бешгул“ (1986) китобидан жой олди. Туркумдаги шеърлар кейинчалик ҳам рус, қозоқ, қорақалпоқ тилларига ўгирилиб, турли йилларда Москва, Алмати, Нукус шаҳарларида нашр қилинди.

Адиб ўзининг „Сарбадорлар“ (1989) тарихий дилогиясида XIV асрда Самарқандда истиқомат қилган Лакшман, Читра ва Кумарлардан иборат ҳинд оиласи вакилларининг ёрқин образларини яратди. Бу ерда ҳам улуғ эпос таъсирини аниқ сезиб турамыз.

Муҳаммад Али ҳинд адабиёти билан алоқасини тўхтатмади, у улуғ эпосни тадқиқ қилиш йўлида навбатдаги мақоласини ёзди. Қадимги ҳинд афсоналари ва худолар пантеони талқинига бағишланган мазкур „Қайта яратиш машаққати“ мақоласи „Шарқ Юлдузи“ журналада босилди. (1991 й 11-сон). „Ҳинд эпик адабиёти ёдгорликларининг ўзбек тилига таржимаси муаммолари“ мақоласида ҳам аввалги мақоладаги таҳлилни кенг давом эттирди. „Рамаяна“ яратилиши тарихига бағишланган „Ҳиндистоннинг биринчи достони“ мақоласида афсонавий шоир Вальмики шахсияти ва эпос жозибалари ҳақида фикр юритилган. Мақола адибнинг „Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас“ („Ўзбекистон“ нашриёти, 1992) китобидан жой олган.

1992 йилда адибнинг „Рамаяна“ поэтикасининг ўзбекча талқини“ мавзусида номзодлик диссертацияси ёқлаганини яна бир қарра айтиб ўтамыз.

1994 йил бошида Муҳаммад Алига Ўзбекистон Республикаси давлат делегацияси таркибида илк марта „Рамаяна“ ватани Ҳиндистонга сафар қилиш насиб этди. Ватанга қайтгач, адиб Ҳиндистон таассуротлари ҳақида Ўзбекистон телевидениесида ва „Озодлик“ ра-

ган фан арбоби Қобул Максетов сўз боши ёзган. Сўз боши „Маспошшо“ достони ва унинг ўзбекчага таржимаси ҳақида“ деб номланади. Унда жумладан Қобул Максетов шундай ёзади: „*Фикримизча, Муҳаммад Али томонидан „Маспошшо“нинг ўзбек тилига ўгирилиши айни пайтга қадар қорақалпоқ тилидан ўзбек тилига таржима қилинган қорақалпоқ шеърятининг энг аъло намуналари қаторида туради.*“

Шуни таъкидлаш жоизки, „Маспошшо“ достонининг бошқа достонлардан фаркли жойи бор. Бу шундан иборатки, кўп достонларнинг козоқ, қорақалпоқ ёки бошқа туркий тилларда турли ўхшаш вариантлари учраб туради. Масалан, „Шаҳриёр“нинг ҳам ўзбек тилида „Чорёр“ деган шакли бор, лекин, „Маспошшо“ фақат қорақалпоқ халқ оғзаки ижодига хос бўлган достондир, унга ўхшаш асар ўзбек эпослари ичида йўқ дейиш мумкин.

Кейинги пайтларда Муҳаммад Али кўпроқ насрий асарлар ёзиш билан банд бўлса ҳам, ўзининг севган касби – бадий таржимани сира унутмади. У одатан таржима билан шуғулланганда жаҳоннинг улуг шоирлари асарларини танлар, танлаганда ҳам шоирнинг ўз ижодида воқеа бўлган шеърларга диққатни қаратар, уларнинг ижодий лабораторияси сирларини ўрганишга тирришар, шу йўсин шеърят дурдоналарини адабиётимиз мулкига айлантирар эди.

Адиб сўнгги йилларда улуг немис шоирлари Иоханн Вольфганг Гёте, Фридрих Шиллер ва Генрих Гейнелар шеърятига мурожаат қилиб, садоқату меҳру ихлос билан уларнинг туркум-туркум шеърларни ўзбек тилига ўгирди ва „Жаҳон адабиёти“ журнали саҳифаларида чоп эттирди. Уч шоир шеърларини жамлаб, „Тоғдаги қаср“ номида китоб ҳолига келтириб „Ўзбекистон“ нашриётига топширди.

Гётенинг „Алвасти“, „Сайёхнинг тунги кўшиғи“, „Филина“, „Йиғидан топиб юпанч...“, „Паж ва тегирмончи қизи“, „Тоғдаги қаср“, „Эхтирослар сегоҳи“ номли

бир туркум шеърлари „Жаҳон адабиёти“ журнали (2014, 11-сон)да эълон қилинди. Мағзи тўқ „Алвасти“ номли шеър номининг ўзи кишида кизиқиш уйғотади. Чунки шеър аслиятда „Ольха кироли“ (ольховый король) деб номланади, рус таржимони В. Жуковский эса уни „Лесной царь“ („Ўрмон кироли“) деб олади. Муҳаммад Али эса бошқача йўл тутди. Агар ўзбекча таржимада аслиятдагидек шакл олинса, бу сўзма-сўз таржимага ўхшаб қолади. Бадий асар таржима қилинганда, даставвал асар маъносини бера билмоқ керак. Бу таржима қонуниятларидан бири. Ўзбекчага шеър „Алвасти“ деб таржима қилинади, бу шеър мазмун-маъносига муносиб. Шеър қахрамони – чавандоз отасини маҳкам қучоқлаб орқасига ўтириб олган бола. Ўрмонда от елиб боради. Болага дарахтлар, хусусан, ольха (кандағоч) худди жонлидай кўрқинчли кўринади... Бу ерда ўзбек таржимонининг миллий тушунча ва қарашлардан келиб чиқиб „алвасти“ деб олиши шеър мазмунини очишда яхши хизмат қилган.

Гётенинг уч шеърдан иборат „Трилогия страсти“ туркуми таржимаси адабиётимиздаги порлок таржималардан бири дейишга лойик! Муҳаммад Али туркум номини шоирона қилиб „Эхтирослар сегоҳи“ деб ўзбекчаштирди. Таржимани ўқиб, худди Гёте шеърни ўзбекча ёзгандай тасаввур қиласиз, шеър ўзбекчада жуда равон ва силлиқ ўқилади, ўқувчига катта завқ бағишлайди. Аввало, бу туркум ёзилиш сабабларини қидириб кўрамиз. Бир умр гўзалликнинг ашаддий шайдоси бўлган улуг шоир Гёте етмиш тўрт ёшга кирганда гул япроғидек нозикниҳол ўн саккиз ёшли Ульрика Левецов деган қизни яхши кўриб қолади... Бу ҳавас эмас, жуда жиддий муҳаббат эди. Иш хатто қизнинг уйига қўлини сўраб совчи юборишгача боради. Аммо қизнинг ота-онаси бунга розилик бермайди... „Ошиқ-маъшуклар“нинг тақдири ғаройиб кечди. Гёте шу воқеалардан сўнг фироқда саккиз йил яшади. Ульрика эса тўксон беш йил умр кўрди, аммо... турмушга чикмай

ган фан арбоби Қобул Максетов сўз боши ёзган. Сўз боши „Маспошшо“ достони ва унинг ўзбекчага таржимаси ҳақида“ деб номланади. Унда жумладан Қобул Максетов шундай ёзади: „*Фикримизча, Муҳаммад Али томонидан „Маспошшо“нинг ўзбек тилига ўгирилиши айни пайтга қадар қорақалпоқ тилидан ўзбек тилига таржима қилинган қорақалпоқ шеърятининг энг аъло намуналари қаторида туради.*“

Шуни таъкидлаш жоизки, „Маспошшо“ достонининг бошқа достонлардан фарқли жойи бор. Бу шундан иборатки, кўп достонларнинг қозоқ, қорақалпоқ ёки бошқа туркий тилларда турли ўхшаш вариантлари учраб туради. Масалан, „Шаҳриёр“нинг ҳам ўзбек тилида „Чорёр“ деган шакли бор, лекин, „Маспошшо“ фақат қорақалпоқ халқ оғзаки ижодига хос бўлган достондир, унга ўхшаш асар ўзбек эпослари ичида йўқ дейиш мумкин.

Кейинги пайтларда Муҳаммад Али кўпроқ насрий асарлар ёзиш билан банд бўлса ҳам, ўзининг севган касби – бадий таржимани сира унутмади. У одатан таржима билан шуғулланганда жаҳоннинг улуғ шоирлари асарларини танлар, танлаганда ҳам шоирнинг ўз ижодида воқеа бўлган шеърларга диққатни қаратар, уларнинг ижодий лабораторияси сирларини ўрганишга тиришар, шу йўсин шеърят дурдоналарини адабиётимиз мулкига айлантирар эди.

Адиб сўнгги йилларда улуғ немис шоирлари Иоханн Вольфганг Гёте, Фридрих Шиллер ва Генрих Гейнелар шеърятига мурожаат қилиб, садоқату меҳру ихлос билан уларнинг туркум-туркум шеърларни ўзбек тилига ўгирди ва „Жаҳон адабиёти“ журнали саҳифаларида чоп эттирди. Уч шоир шеърларини жамлаб, „Тоғдаги қаср“ номида китоб ҳолига келтириб „Ўзбекистон“ нашриётига топширди.

Гетенинг „Алвасти“, „Сайёҳнинг тунги кўшиғи“, „Филина“, „Йиғидан топиб юпанч...“, „Паж ва тегирмончи қизи“, „Тоғдаги қаср“, „Эхтирослар сегоҳи“ номли

бир туркум шеърлари „Жаҳон адабиёти“ журнали (2014, 11-сон)да эълон қилинди. Мағзи тўқ „Алвасти“ номли шеър номининг ўзи кишида қизиқиш уйғотади. Чунки шеър аслиятда „Ольха қироли“ (ольховый король) деб номланади, рус таржимони В. Жуковский эса уни „Лесной царь“ („Ўрмон қироли“) деб олади. Муҳаммад Али эса бошқача йўл тутди. Агар ўзбекча таржимада аслиятдагидек шакл олинса, бу сўзма-сўз таржимага ўхшаб қолади. Бадий асар таржима қилинганда, даставвал асар маъносини бера билмоқ керак. Бу таржима қонуниятларидан бири. Ўзбекчага шеър „Алвасти“ деб таржима қилинади, бу шеър мазмун-маъносига муносиб. Шеър қаҳрамони – чавандоз отасини маҳкам кучоклаб орқасига ўтириб олган бола. Ўрмонда от елиб боради. Болага дарахтлар, хусусан, ольха (қандағоч) худди жонлидай кўркинчли кўринади... Бу ерда ўзбек таржимонининг миллий тушунча ва қарашлардан келиб чиқиб „алвасти“ деб олиши шеър мазмунини очишда яхши хизмат қилган.

Гётенинг уч шеърдан иборат „Трилогия страсти“ туркуми таржимаси адабиётимиздаги порлоқ таржималардан бири дейишга лойик! Муҳаммад Али туркум номини шоирона қилиб „Эҳтирослар сегоҳи“ деб ўзбекчаштирди. Таржимани ўқиб, худди Гёте шеърни ўзбекча ёзгандай тасаввур қиласиз, шеър ўзбекчада жуда равон ва силлиқ ўқилади, ўқувчига катта завқ бағишлайди. Аввало, бу туркум ёзилиш сабабларини қидириб кўрамиз. Бир умр гўзалликнинг ашаддий шайдоси бўлган улуғ шоир Гёте етмиш тўрт ёшга кирганда гул япроғидек нозикниҳол ўн саккиз ёшли Ульрика Левецов деган қизни яхши кўриб қолади... Бу ҳавас эмас, жуда жиддий муҳаббат эди. Иш ҳатто қизнинг уйига қўлини сўраб совчи юборишгача боради. Аммо қизнинг ота-онаси бунга розилик бермайди... „Ошиқ-маъшуклар“нинг тақдири ғаройиб кечди. Гёте шу воқеалардан сўнг фироқда саккиз йил яшади. Ульрика эса тўқсон беш йил умр кўрди, аммо... турмушга чикмай

ёлғиз ўтди... Ундан, Гёте билан алоқангиз бўлганми, деб сўраганларида, доим: „Ҳеч қандай алоқа бўлмаган...“ деб жавоб берган. Ана шу кунларнинг оғир изтироблари шоирга „Эҳтирослар сегоҳи“ туркумини яралишига сабаб бўлади. Мана, шу туркумга кирган „Элегия“ (элегия – мунгли лирик манзума) шеърідан парча, русчаси:

*В том сердце, что, отдавшись ей всецело,
Нашло в ней все, что для него священо,
Лишь в ней до дна раскрыть себя сумело,
Лишь для нее вовеки неизменно,
И, каждым ей принадлежа биеньем,
Прекрасный плен сочло освобожденьем.*

*Уже, холодным скована покоем,
Скудела кровь — без чувства, без влеченья,
Но вдруг могучим налетели роем
Мечты, надежды, замыслы, решенья.
И я узнал в желаньях обновленных,
Как жар любви животворит влюбленных...*

В. Левик таржимаси.

Ўзбекчаси, Муҳаммад Али таржимасида:

*Ўшал қизга борлигини бахш айлаган қалб
Ундан топди излаганин — муқаддас ҳисни.
Ўзин тўла қашф этолди ўша гул сабаб,
Зеро ул гул сиймосида кўролди ўзни.
Ва ҳар лаҳза тепар экан томирдаги қон,
Асирликни эрдан ортиқ кўрди бегумон.*

*Аллақачон совуқ ҳолат чулғамиш мени,
Совугандай қоним ҳам; йўқ майл ила ҳавас.
Бирдан босиб келди, ажаб, ҳаёт тўлқини:
Орзу, умид, мақсад, ният, — бари басма-бас.
Шунда билдим, тугилганда янги тилаклар,
Ишқ ўтидан тириларкан севган юраклар...*

Фридрих Шиллернинг „Қароқчилар“, „Макр ва мухаббат“ ва бошқа драмалари ўзбек театри сахналарида кўп марта қўйилган ва халқимиз орасида машхурдир. Аммо шеърини намуналари нисбатан кам таржима қилинган. Шоирнинг „Шодликка қасида“ (шоирнинг ўзи эътироф этишича, бу шеър худди халқ шеъри, қасидаси дегулик шарафга эришган, Бетховен ўзининг Тўққизинчи симфонияси охириги қисмини шу қасида асосида яратди, бастакорни шеърдаги озодлик, тенглик ва қардошликнинг кўтаринки руҳи, ифодаси илҳомлантирган эди), „Ернинг тақсимланиши“, „Қўшга қўшилган Пегас“, „Оламнинг улугворлиги“ сингари ва бошқа оҳанраболи шеърлари, машхур „Жом“ (аслиятда асар номи „Гаввос“, лекин унинг рус таржимони В. Жуковский „жом“, яъни қадах, деб таржима қилади) балладаси „Шодлик, эй сен, илоҳий олов“ номи остида „Жаҳон адабиёти“ журнали (2009, 11-сон) да босилиб чикди. Шунинг айтиш керакки, Муҳаммад Али жаҳон адабиёти дурдоналарини кўпроқ машхур рус шоири ва таржимони, Пушкиннинг устозларидан бири, меҳрибон дўсти Василий Андреевич Жуковский таржималаридан ўзбек тилига ўгиради. Масалан, Байроннинг „Шилйон тутқуни“ достонини ҳам, Гётеннинг „Лесной царь“ („Ал-васти“) шеърини ҳам Жуковский таржимаси орқали амалга оширган эди. Чунки В. Жуковский таржималари ҳамиша аслиятга содиклиги, шоирона маҳоратининг юксаклиги билан ажралиб туради.

„Жом“ балладаси мавзусини Шиллерга Гёте тавсия этган эди. Улар ҳаётда ҳам, ижодда ҳам, кадрдон дўст дилар. Балладада денгиз тубидаги даҳшатли гирдобларнинг ёрқин ва ишонарли тасвирларини ўқиган Гете, ҳеч қачон денгизни кўрмаган Шиллернинг кўргандан ҳам ортиқроқ тасвир эта олганидан ҳайратланган эди.

Қиёс учун „Жом“ балладасидан ҳам бир парча келтиришни лозим топамиз.

Русчаси, В. Жуковский таржимасида:

*И воеет, и свещет, и бьет, и шипит,
Как влага, мешаясь с огнем,
Волна за волною; и к небу летит
Дымящимся пенам столбом;
Пучина бунтует, пучина клокочет...
Не море ль из моря извергнуться хочет?*

Ўзбекчаси, Муҳаммад Али таржимасида:

*Увлар-да, ҳуштак чалар, ўзин қирғоққа урар,
Чиқар ўт теккандай вишиллаб садо.
Тўлқинлар чопар, кўпик тутундай кўкка ўрлар –
Устундай самога етмоқчи гўё!
Боз сувларни сачратар, кўпик пуркар тубсиз қаър,
Баҳайбат махлуқ мисол, наъра тортар, ўкирар!..*

„Генрих Гейне (1797–1856) немис халқининг буюк лирик шоири. У ҳамиша ўз шеърларини халқ йўлида, равон, содда қилиб ёзишга интиланган. Шу сабабдан уларнинг кўпи кўшиқларга айланиб кетган. Шоир шеърларининг қаҳрамони – ўзи. У, асосан, ўзи ҳақида ёзади. Унинг муҳаббати, изтироблари, қувончлари, ҳасратлари, армонлари, нафратлари – бари шеърларда... Ижодкорнинг таржимаи ҳоли – унинг асарларида, деган ҳикмат айти Гейнега тегишлидай туюлади...” – деб ёзади Муҳаммад Али улуғ немис шоири шеърларига ёзган сўзбошисида („Жаҳон адабиёти“ журнали, 2018 йил, 7-сон).

Журналда шоирнинг „Туш“, „Дон Рамиро“, „Гренадерлар“, „Валтасар“ ва бошқа бир неча лирик шеърлари эълон қилинди. „Туш“ шеъри „Рўёлар“ туркумига киради. Унда қаҳрамон туш кўради. Тушида лим-лим сувга тўла ҳовуз эмиш. Унда бир қиз кўшиқ айтганча, кўлидаги оқ матони ювар эмиш. Йигит ундан, бу қирни кимга ювмоқдасан, деб сўрайди. Нозикбадан қиз:

„Бу сенга кафан!“ деб жавоб беради ва ғойиб бўлади.
Йигит ҳайратда... Туш айланади. Ўрмон эмиш... Дарахт-
лар кўкка ўрлаган...

Шеърдан бир парча келтирамиз.

Русчаси, Т. Сильман таржимасида:

*Там на прогалине один
Стоял зеленый исполин,
Могучий дуб. Гляжу кругом, –
И вдруг – девица с топором.*

*Она разок-другой взмахнет
И тихо песенку поет:
„Ты, железно, будь острей,
Ты руби, топор, быстрей!“*

*И подойти я к ней хочу,
И подхожу, и ей шепчу:
„Скажи мне, дева, наконец,
Кому ты мастерил ларец?“*

*И слышу: „Правду говорю, –
Я нынче гроб твой мастерю“
И призрак тут исчез, и с ним
Исчезло все, как белый дым...*

Ўзбекчаси, Муҳаммад Али таржимасида:

*Ялангликда паҳлавонсимон
Бўй чўзганди ям-яшил эман.
Шу он ерми, кўкданми олис –
Пайдо бўлар болта тутган қиз.*

*Қиз болтани ўйнатар жўшиб,
Жўшиб-жўшиб айтади қўшиқ:
„Ҳой, болтажон, кескир бўл, кескир!
Кескирликда тезгир бўл, тезгир!“*

*Бораману ёнига аста,
Шивирлайман унга ишикта:
„Сир бўлмаса, кимга, дўндиқча,
Ясамоқчи эдинг сандиқча?“*

*„Рост айтаман, сўзим ёдда тут:
Сенга тобут ясайман, тобут!“
Ғойиб бўлар шу лаҳза арвоҳ,
Мен қолурман деганча: „Эвоҳ!..“*

Биз бу парчаларни таҳлил этиб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз. Улар моҳирона таржима қилинган, худди юқорида айтилганидек ўзбекчада ёзилгандай таассурот қолдиради.

Яқинда „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасининг 2019 йил июнь сонларидан бирида А.С.Пушкин қаламига мансуб „Осгар“ номли каттагина балладани Муҳаммад Али таржимасида ўқидик. Демак, шоир ўз ижодий тамойилларига содиқ қолмоқда: жаҳон адабиётининг ёрқин асарларини ўзбек тилига таржима қилишда ва ўзбек ўқувчиларига таништиришда давом этмоқда.

Муҳаммад Али фақатгина шеърый таржималар билан шуғулланмасдан, драмалар ҳам таржима қилиб туради. Чунончи, М.Горкийнинг „Сўнгилар“ драмаси унинг таржимасида „Ўзингдан чиққан балога...“ номида 2010 йилда „Жаҳон адабиёти“ журналида босилиб чиқди.

Драматик асарларни таржима қилишнинг ўзига хос жиҳатлари бор. Масалан, бу ердаги тасвир романларда бўладигандек кечмайди, балки фақатгина иштирокчиларнинг диалогларидан иборат бўлади. Шунинг учун уларни таржима қилишда диалогларни қандай ёзиш ва тузишни ўрганиш мумкин. Бу, айниқса, прозада ижод қиладиган адиблар учун фойдалидир. Мана шу маънода, Горкийнинг асарлари диалогларнинг яхши ёзилганлиги билан диққатга сазовор. Бу ҳақда ёзувчи суҳбатлардан бирида шундай деганди: „Айниқса, ўзим проза жанрида қалам тебратётганимда, диалогларга жуда

этибор каратаман. Ўшандай сиқиклик албатта зарур. Масалан, диалоглар ўша ҳолатдан табиий келиб чиқиши, ҳолатга мос даражада бўлиши керак. Шунинг учун уларни аниқ ва тиниқ таржима қилиш лозим“.

Муҳаммад Али В. Маяковскийнинг „Қадала“ („Клоп“) деган асарини ҳам таржима қилди ва бу асар ўзбек театр сахналарида қўйилган. У Сергей Михалковнинг „Хавфли алоқалар“ пьесасини ҳам ўзбекчага таржима қилган. Асар ойнаи жаҳонда намоиш этилган.

„Рамаяна“ эпоси, „Шаҳриёр“, „Моспошшо“ эпослари, Р.Бёрнс шеърляри, И.Гёте, Ф.Шиллер ва Г.Гейненинг туркум шеърляри, Ж. Байроннинг Пушкин устози Василий Жуковский ўғирмасидан таржима қилинган машхур „Шилён тутқуни“ достони, „Туш“ деган катта шеъри, А.Пушкиннинг „Овидийга“, „Демон“, „Осгар“, „Аквилон“ номли шеърляри, М.Лермонтовнинг „Ўзингга ишонма“, „Дуо“ шеърляри, Ованес Туманяннинг „Охтамар“, „Бир томчи асал“ балладалари, Егор Исаевнинг „Хотира ҳукми“, Расул Ҳамзатовнинг „Туғилган йилим“ достонлари, хинд, рус, украин, қорақалпоқ, афғон, грузин, озарбайжон, арман шоирларининг айрим шеърляри... Мана, Муҳаммад Алининг таржима қилган асарлари...

Ҳа, таржима жуда катта мактаб. Ҳаттоки, таржимон муаллифнинг рақиб ҳисобланади. Муаллиф асарни рус тилида, инглиз тилида ёки бошқа тилда яратган бўлса, таржимон муаллифга ҳамиша рақобатчи сифатида таржимага киришади. Буни, таъбир жоиз бўлса, Муҳаммад Алининг таржимага нисбат бериб, Навоидан бир оз ўзгартириб олган ушбу сатрларини келтириш билан ифодалашимиз мумкин:

*„Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Муаллиф панжасига панжа урмоқ...“*

Муҳаммад Алининг таржимонлик фаолияти ҳақида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, адибимизнинг бадиий таржималарини кузатганимизда яна бир нарсага

шоҳид бўламиз. Таржимон бир асарнинг таржимасига киришишдан олдин, ўша асарни, фақат асар эмас, у яратилган даврни, шу атрофдаги адабий муҳитни синчиклаб ўрганади. Шундан кейин унинг таржимасига киришади ва яхши натижаларга эришади. Муҳими, таржимон ёзувчининг ижодий кредосини, асарнинг асил моҳиятини теран англаган ҳолда ижодга ёндашар экан, ўз она тилини мукаммал билишга ҳаракат қилишдан бир лаҳза бўлсин тўхтамаслиги керак.

Муҳаммад Алининг ўз асарлари ҳам дунёнинг кўп тилларига – хитой, корейс, форс, ҳинд, серб, рус, поляк, хитой, молдаван, ёкут, немис, инглиз, козок, қирғиз, туркман, тожик, озарбайжон, турк, белорус, урду, уйғур, украин ва бошқа, жами йигирма беш тилга таржима қилинган.

Адибнинг „Ўз-ўзингни англаб ет“ эссеси профессор Ҳасан Паксой томонидан инглиз тилига таржима қилиниб, АҚШдаги „Аскар бюллетень“ журналида батафсил изоҳлар билан босилиб чиқди (1989), 1991 йилда Францияда ҳам эълон қилинди. Нью-Йоркда 1994 йилда нашр этилган „Сентрал Эйша Ридер“ китобига ҳам киритилди. Бу китоб АҚШ университетларида Марказий Осиё тарихи бўйича ўқув дарслиги сифатида ўқитилади.

Рус тилида шоирнинг „Голоса жизни“ (1975), „Вечный мир“, роман в стихах (1984), „Бешгул“, стихотворения и поэмы (1986), „Саз“ (Москвада чоп қилинган, 1984) китоблари нашр этилган. „Дўстлик йўли“ (Алмати, козок тилида, 1987), қорақалпоқ тилида Нукусда „Шеърлар ва поэмалар“ (1990), „Мен туғилган уй“ (2018) каби шеърӣ китоблари ўқувчилар қўлига бориб етди.

„Абадий соғинчлар“ роман-хроникаси публицистиканинг бадиий ижод билан боғлиқ ҳосиласидир. Муваффақиятли чиққан ўзига хос бу асар Дилбархон Аҳмедова томонидан инглиз тилига таржима қилиниб Тошкентда нашр этилди (2006).

„Улуғ салтанат“ тетралогиясининг биринчи китоби „Жаҳонгир Мирзо“ романи турк тилига таржима этилиб (таржимон А.Енис Туран) Истанбулда (2008) нашр этилди. Ҳозир адибнинг романлари рус, уйғур, немис, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинмоқда. Чунинчи, „Улуғ салтанат“ эпопеяси тўлиқ рус тилига таржима этилди ва 2015–2019 йилларда Тошкентда босилиб чиқди.

„Сарбадорлар“ тарихий диалогияси (таржимон А. Ўтап-берегенов) 2016 йилда қорақалпоқ тилида Нукусда нашр этилди.

Яқинда Америка Қўшма Штатларидан хушxabар келди: машхур „Принстон шеърият энциклопедияси“нинг тўртинчи наشري (биринчи наشري 1965 йилда амалга оширилган) босилиб чиқди. АҚШнинг Нью-Жерси шта-тидаги „Принстон юниверсити пресс“ наشريёти томони-дан босиб чиқарилган бу китоб 1588 саҳифани таш-кил этади. У жаҳон шеърияти ҳақида нодир маълумот-ларни ўзида жамлаган нашр ҳисобланади ва турли мам-лакатларга тарқатилади. Унда Европа, Осиё, Америка, Африка халқлари шеъриятида анъаналар, оқимлар, йў-налишлар, изланишлар, машхур шоир ва адиблар ижоди ҳақида маълумотлар билан танишиш мумкин.

Энциклопедиянинг 1466 саҳифаси „Туркий шеърият“ номли бўлим билан очилади. Бўлим „Марказий Осиё кўчманчи туркий халқлар шеърий (оғзаки) ижоди“, „Ис-ломдан олдинги шеърият“, „Ислом давридаги шеърият“, „Модерн (ҳозирги) давр“ қисмлардан иборат. Жадидлар шеърияти ҳақидаги бобда Абдурауф Фитратнинг Амир Темур рухидан илҳомланиб шеърлар ёзгани, озодлик йўлидан ундан мадад тилагани ҳақида баён қилинган.

Абдулҳамид Чўлпон (маъноси Morning Star – Тонг юлдузи эканлиги таъкидланган) ҳақида сўз юритилган, „Уйғониш“ китоби эслатилган ва шоирнинг „Мен ва бошқалар“ шеъри аслиятда ва инглизчада берилган.

„1960-йиллар авлоди: Истиклол куйчилари“ (Heralds of Independens) бобида ўтган асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётига йигирма-ўттиз ёшлардаги шоирлар

кириб келгани, улар ўз Ватани, ўз халки ҳақида ёза бошлаганлари, аجدодлар ва қадриятларни улуғлашга интиланлари урғуланади.

„Айрим ижодкорлар, — дейилади матнда, — ўз ижодларида тарихий шахсларга мурожаат қила бошладилар. Ўзбек шоири Муҳаммад Али (1942 йилда туғилган) 1967 йилда Амир Темур ҳақида дoston ёзди. 1979 йилда эса 1898 йилда рус мустамлакачиларига қарши кўтарилган кўзғолоннинг бошлиғи Дукчи Эшонга бағишланган дoston яратди...“ (Энциклопедия, 1468-бет).

Жаҳонда нуфузли ҳисобланадиган АҚШ энциклопедияларидан бирида ўзбек адабиётига шунчалар эътибор берилиши қувончли ҳодисадир.

МУҲАММАД АЛИ – АДАБИЁТШУНОС ОЛИМ

Муҳаммад Али 1970 йилдаёқ „Шарқ юлдузи“ журнали анкетаси саволларига берган жавобида, халқимизнинг бадиий тарихини (Художественную историю, не официальную) расмий тарихини эмас, *бадиий тарихини* яратиш масаласини ўртага қўйган эди. Демак, тарихий мавзуда ижод қилиш нияти шоирда ўша пайтлардаёқ тугилган экан, дегинг келади. Муҳаммад Али ўзининг мақолаларида мана шундай адабиётимиз, халқимиз учун долзарб бўлган муаммолар, масалалар ҳақида қалам тебратиб келаётганини юқорида кўрдик. У жаҳон адабиёти намояндалари ижодига бағишланган теран мазмуни билан ажралиб турадиган мақолалар ёзди, Хусусан, „Навоий тузган гулдаста“ (1985, Бегали Қосимов билан биргаликда), „Навоийнинг бир ғазали“ (1991), „Жаҳон адабиётининг толмас байроқдори“ (2016) деган мақолаларида улуғ устоз ижодидаги нодир маҳорат сирларидан баҳс юритди. „Адам Мицкевич“ (1973), „А.С.Пушкин“ (1981) номли эсселарида адиб икки улуғ шоир ижодининг нозик қирраларини кузатади, уларни миллий шоир даражасига чиқара олган фазилатларни аниқлайди, шеърларини моҳирлик билан таҳлил қилади.

„Пушкин шеърляти“, „Рус ҳаётининг кўзгуси“ (А.П.Чехов ижоди ҳақида), „Махтумкули – улуғ туркман шоири“, „Тоғдан учган бургут“ (Бердак), „Мардона шеърлят“ (Некрасовнинг ижоди ҳақида), „Икки дарё мавжлари“ (ўзбек-озарбайжон адабий алоқалари ҳақида) номли мақолалари алоҳида эътиборга сазовор. У ёзганда ҳар бир шоирнинг ижодини синчиклаб ўрганиб ёзади. Адибнинг турли йилларда ёзилиб жамланган „Адабий

қайдлар“ида ижод, маҳорат ва адабий тажрибалар бора-сида баҳс юртилади.

Муҳаммад Али 1974 йилда „Ойбек ҳақидаги этюдлар“ эссесини ёзди. Бу ўзига хос адабий портрет олимона кузатишларга бойлиги билан диққатни тортади. Улуғ адибнинг ижод йўлини кузатар экан, олим Ойбекнинг изчиллик билан шеърдан дostonга, dostonдан романга ўсиб борганини кузатади, „Дилбар – давр қизи“, „Қизлар“, „Темирчи Жўра“, „Ўч“, „Бахтигул ва Соғиндик“, „Даврим жароҳати“ каби dostonларни, кўп лирик шеърларни таҳлилдан ўтказди. „Шоир ва Инсон“ (Миртемир), „Сўнмас чироқ“ (Шухрат) сингари машҳур адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолалар ҳам эътиборга лойик.

Муҳаммад Али Ёзувчилар уюшмасида 1985 йилги ўзбек dostonлари ҳақида йиллик шеърят муҳокамасида маъруза қилган эди. 1997 йилда ўзбек романлари ҳақида маъруза ўқиди ва ўзбек романи ривож, жанри ҳақидаги фикрларини жаҳон адабиёти намуналари билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилди. Модерн деб аталаётган адабиёт билан реалистик ва мумтоз адабиёт ҳақида фикр юритар экан, Мирмуҳсиннинг „Турон маликаси“, Омон Мухторовнинг янги асарлари ҳақида ўз фикрларини, чуқур мулоҳазаларини баён қилди. Бу кузатишлар олимнинг „Роман ҳақида ўйлар“¹ (1998) мақоласида жам бўлди.

Мақолада роман жанри тарихи ва тақдири ҳақида сўз очган олим қизиқ фикрларни ўртага ташлайди. „...ўзликни намоён қилиш турли шаклларда кечиши мумкин, – деб ёзади олим. – Масалан, тарихда роман бўлмаган замонларда унинг вазифасини меъморчилик ва мусиқа санъатлари ўз зиммаларига олдилар. Бухородаги Арслонхон минораси, Самарқанддаги Регистон майдони, Хиванинг осори атиқалари... Амир Темур мақбараси бутун улуғворлиги билан халқимизнинг улкан бир даврини ўзида мужассам этди. Рамзий маънода,

¹ Муҳаммад Али. Танланган асарлар. 2-жилд. Шарқ, 2012. 395–409-бетлар.

Амир Темур макбарасини XV аср ўзбек романи дейиш мумкин... Тожмаҳални тош дoston дейишларини эсланг..¹

Бу мулоҳазалар кишини ўйлатиб қўяди.

Олим Абдулла Қодирий, Марсель Пруст, Жеймс Жойс, шуур оқими, умуман адабий жараён ҳақида ўз фикрларини ўртага ташлайди. Роман ўзи нима, деган саволга шундай жавоб беради: „Роман – улуғ тушунча, у мураккабдир. Роман, энг аввало, ҳаётни, борлиқни тасвир этишнинг буюк воситаси, ҳаёт ҳақиқатининг ҳаққоний инъикосидан иборат асар, санъатнинг улуғвор бир шакли, тамойили... ..Роман шундай бир майдонки, унда от сурган қаҳрамоннинг шахсий ҳаёти ва кечинмалари жаҳон тарихининг гуркираган оқимиға шалолодай бориб қўйилади, оқим шиддатига шиддат қўшади, пуркудрат қилади. Роман – кунту сабот билан тикланган қаср; ундаги ҳар бир ғишту тошнинг ўз ўрни, ўз вазифаси бор. Истак улким, ушбу қаср ҳаммага, ҳамма замонларға эшигу деразаларини ланг очиб қўйган қаср мақомини ололсин..²

Бу теран мулоҳазалар ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

Профессор Бегали Қосимовға хат йўсинида ёзилган „Миллий уйғониш шабадалари“ мақоласида мустақилликдан кейин ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш, даврлаштириш масалаларига диққат қаратилди.

Муҳаммад Алининг адабиётшунос сифатида нашр қилган мақолаларига эътибор қиладиган бўлсак, уларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

1. Мумтоз адабиёт вакиллари ҳақидаги мақолалари. Масалан: Алишер Навоий, Муҳаммад Шайбонийхон, Махтумқули, Гете, Мицкевич, Пушкин, Бердақ, Некрасов ҳақидаги мақолалари.

2. Абдулла Авлоний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, Матёқуб Қўшжонов, Шухрат, Ҳамид Ғулом, Пиримкул Қодиоров, Иброҳим Раҳим, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Тўлан

¹ Ўша китоб. 396-бет.

² Ўша китоб. 398-бет.

Низом, Бегали Қосимов, Муҳаммад Юсуф сингари турли авлод вакиллари ҳақидаги мақолалар.

3. Айтиш мумкинки, ўтган асрнинг 60-йиллари Муҳаммад Али тенгқур бир авлод долғали тўлқин бўлиб адабиётга кириб келди ва маълум маънода адабиётда сифат ўзгаришларини ясаган бир авлодга айланди. Замондошлари ва ўзи билан бирга адабиётга кириб келган сафдошлари: Абдулла Орипов, Бегали Қосимов, Пирмат Шермухамедов, Тўлан Низом, Қозоқбой Йўлдошев, Абдусайд Кўчимов, Маҳкам Маҳмудов, Ўткир Раҳмат, Қамчибек Кенжалар ҳақидаги портретларга чизгилар сифатида ёзилган мақолалари матбуот юзини кўрди.

4. Шунингдек, Муҳаммад Али жаҳон адабиёти вакиллари ҳақида ҳам мақолалар ёзди. „Рамаяна“ эпоси ҳақидаги „Ҳиндистоннинг биринчи достони“ (1980) мақоласида адиб улуғ эпоснинг яратилиш тарихи, кейинги йиллардаги қисмати, Ҳиндистонда эпосни „адикавья“ (санскритчада – биринчи эпос), уни ёзган шоир донишманд Валмикини „адикави“ (яъни биринчи шоир) деб ардоқлашлари, эпоснинг бадиий хусусиятлари, уни таржима қилишдаги айрим муаммолар ҳақида сўз юритади.

„Қўшчининг қўшиқлари“ (1973) мақоласи эса буюк шотланд шоири Роберт Бёрнс ижодига бағишланган. Илмий тафаккур билан бадиий ижодни уйғунлаштира олган адибимиз бир томондан таҳлил этилаётган ёзувчи ижодига бир ижодкор назари билан қараб устозлардан маҳорат сирларини ўрганса, иккинчидан, олим сифатида улар ижодини кузатади, таҳлил этади. Кузатганда ҳам ижод моҳиятини англаб, улар ҳақида салмоқли фикр айтишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам Муҳаммад Алининг бугунги кунда катта ёзувчи бўлиб етишишида унинг устозлар ижодини ҳар томонлама ўргангани омил бўлганига шубҳа йўқ.

Адибнинг „Тозариш йиллари“ (2000) мақоласи Америкада ёзилди. Аслида мақола Вашингтон универси-

тети талабалари учун маъруза мақомида ёзилган эди. Мақолада мустакилликдан кейинги ўн йилда адабиётимизда бўлаётган ўзгаришлар, бозор иқтисодиёти ва адабиёт ўртасидаги муносабатлар ҳақида теран мулоҳазалар юритди. „Олтин ёруғ“ шуълалари“ (2009) мақоласида профессор Насимхон Раҳмонов ҳозирги тилимизга табдил этган қадимий ёдгорлигимиз ҳақида батафсил маълумот беради. „Бу камолот гоҳи назмга майл қилур...“ (2011) мақоласида зиё аҳли бўлган шарафли Темурийлар ҳаёти ва ижоди ҳақида адиб хайратларга тушиб сўз юритади, ўқувчиларга кенг маърифий маълумотлар тақдим этади.

Муҳаммад Али адабиётшуносликда илмий изланишларини давом эттириб, атоқли профессор Ғайбулла Саломов раҳбарлигида 1992 йилда „Рамаяна“ поэтикасининг ўзбекча талқини“ мавзусидаги номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва „филология фанлари номзоди“ унвонига эга бўлди. Тадқиқотда шоир ўзи амалга оширган буюк эпос таржимасини қилни қирқ ёргандай таҳлилдан ўтказди ва икки диний заминда яратилган асарларни таржима қилганда (чунончи, ҳиндуизмда – ўттиз уч Худо бор дейилади, ҳар бирининг сифати алоҳида, исломда – Аллоҳ ягона, Бирубор, унинг 99 сифати бор, диний-фалсафий терминлар таржимаси ва ҳ.к.) қизиқ илмий хулосаларга келди.

Муҳаммад Али журналлар, газеталар уюштириб турадиган кўп давра суҳбатларида фаол иштирок этади ва уларда ўзининг теша тегмаган фикрлари билан қатнашишга ҳаракат қилади. Унинг жуда кўп суҳбатлари эълон қилинган. Улардан бири профессор Умарали Норматов билан қилинган „Поэма кашфиёт демакдир“ (1980) деган суҳбати жуда фактик материалларга бойлиги билан ажралиб туради. Унда ўзбек адабиётида наинки бир поэма ҳақида, балки ўзбек ва қисман жаҳон адабиётида умуман поэма жанрининг тарихи, тақдири ва унинг ривожланиши ҳақида қизғин ва жўяли баҳс

юритилади. Буларнинг бари адабиётимиз пиллапояларини, ривожланиш жараёнларини ўрганишда ўқувчига катта кўмак беради.

Йирик ижодкорлар ҳамиша адабий жараёни кузатиб борганлар ва унга ўз муносабатларини билдирганлар. Муҳаммад Али замонавий адабиётимиз ҳақида ёзганида ҳам, ёки Алишер Навоий ва Александр Пушкин ижодини қиёсий ўрганиб битганларида ҳам, ёш ижодкорлар ижодига муносабат билдирганда ҳам адабиётимиз тарғиботи, ривож учун куюнчаклиги бирдек сезилиб туради.

“Миллий шоир...граждан шоир... Бу икки ибора бир бирини жуда ҳам тўлдириб келади. Аслида улар бир маънони англатади. Халқ ҳаёти, ўтмиши, тарихи, фожеаси, иқболи, истиқболи тимсолида, фонида унинг ички дунёсини ишонарли ёритмоқ, бошқача айтганда, миллий характер фазилатларини бадиий ижодда қойилмақом қилиб тасвир этмоқ ҳақиқий миллий, гражданин шоирнинг қисмати... Пушкин ҳам шундоқ шоирдир” (Пушкин ҳақида этюдлар. “Китоб дунёси”, 2016 йил 22 июнь). Муҳаммад Али Алишер Навоий ва А.Пушкин ижодидаги бир муштаракликни жуда тўғри илғайди. Бу миллат шаънини ўйлаш, ўз адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш учун қайғуриб, шу йўлда меҳнат қилиш. Алишер Навоий адабиётнинг 16 жанрида қалам тебратиб, барчасида шохона асарлар яратган бўлса, бу миллат адабиётининг ҳеч бир адабиёт олдида кам бўлмаслиги истагидандир. Шу ҳолатни Пушкинда ҳам кузатамиз.

Муҳаммад Алидаги илмий тафаккур кенглиги, унинг романларида айниқса сезилади. Асарларининг мазмун жиҳатдан ҳам теран бўлишида адибдаги илмга чанқоқлик муҳим омил бўлган десак адашмаймиз.

МУҲАММАД АЛИ ХОРИЖДА

Муҳаммад Али адабиётда, ижтимоий ҳаётда фаолият юритиш билан бир қаторда адабиётимизни чет элда, хорижда танитиш, тарғиб қилиш билан ҳам жиддий шуғулланадиган адибларимиздан ҳисобланади. Муҳаммад Али мустақилликка қадар фақат икки чет мамлакатда бўлган, 1983–1984 йилларда Македония ва Югославияга сафар қилганди. Мустақиллигимиздан кейин, умуман ёзувчиларимизга, фуқароларга хорижга чиқиш имкониятлари яратиб берилди. Муҳаммад Али ҳам бундан мустасно эмас. У 1994 йилда Биринчи Президент Ислом Каримов бошлиқ давлат делегацияси таркибида Ҳиндистонда бўлди, 1999 йилда Францияга сафар қилиб, Парижда ЮНЕСКОнинг маданий мерос масалаларига бағишланган анжуманида иштирок этди ва маъруза ўқиди.

1992 йилда биринчи марта АҚШдаги Вашингтон университетининг таклифи билан Сиэтл шаҳрига сафар қилди. Бу ерда ўзбек тилини ўргатиш ва ўзбек адабиётини тарғиб қилиш ишлари билан шуғулланди. Шундан кейин адиб билан Вашингтон университети Шарқ тиллари ва маданияти департаменти ўртасида узоқ муддатга мўлжалланган яхши дўстлик, ижодий, илмий алоқалар ўрнатилди. Шуни айтиш керакки, Муҳаммад Алининг хорижга муваффақиятли сафар қилишларида ўзбек адабиётининг таржимони ва дўсти, машҳур туркшунос олима, Ўзбекистон Миллий университети Фахрий доктори, Вашингтон университети профессори Илза Лауде Сиртаутаснинг беғараз ёрдами катта бўлди. Буни алоҳида таъкидлаш лозим. Муҳаммад Али 1992–2005 йилларда ҳар йили Вашингтон университетининг таклифи билан АҚШга сафар уюштирарди. Илзахоним ўзбек халқ эр-

такларини немис тилига, ўзбек адаблари асарларини инглиз тилига муваффақиятли таржима қилган қалам соҳибидир. У ўзбек тилининг хорижда ўрганилиши бўйича замонавий ўзбек тили грамматикасига бағишлаб тадқиқотлар олиб борган, дарсликлар яратган, хусусан, унинг дунё университетларида фойдаланиладиган „Ўзбек адабий тили хрестоматияси“ (1980) машхурдир.

Олиманинг Муҳаммад Али таваллуди 70 йиллигига бағишлаб Америка журналларидан бири учун ёзилган „Муҳаммад Али – ўзбек шоири, ёзувчиси, олими“ номли мақоласи Бегойим Холбекова таржимасида „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ (2012) газетасида эълон қилинди. „Юзларидан нур томган нуроний кексалар“ публицистик мақоласи „Китоб дунёси“ газетасида (2015) Бегойим Холбекова таржимасида босилиб чиқди. Унга қуйидаги сўзлар илова қилинган эди: „*Ушбу мақола ҳурмату эътиборга сазовор Марказий Осиё туркий нуроний кексаларига, хусусан, Ўзбекистон жамоат арбоби, таниқли шоир, ёзувчи Муҳаммад Али (1942) га бағишланади. Сизтл, апрель, 2015. Муаллиф.*

Муҳаммад Алининг 1992 йил 11 августда америкалик профессор ва талабаларга ўқиган биринчи маърузаси „*Миллий туйғу йўлларида*“ деб номланган эди. Кейин бу маъруза „Ёшлик“ журналида эълон қилинди. Унда миллий туйғумизнинг Култегин замонларидан бошлаб то мустақилликка эришгунгача босиб келган йўлларига экскурс қилинган, бу айниқса, америкаликлар учун маълум маънода янгилик ҳам эди.

Муҳаммад Али америкалик талабаларга ўзбек тили, ўзбек тарихи, ўзбек маданияти, адабиёти, этногафияси ва бошқа турли соҳалардан маърузалар ўқиди, тил ўргатиш сабоқларида қатнашди. Талабаларга дарс ўтганда Муҳаммад Али халқ эртаклари, мақоллари, топишмоқлар, айниқса, Афанди латифаларидан фойдаланар, Навоий, Бобур, Машраб, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва бошқа шоирлар шеърларидан байтлар, сатрлар танлар, уларни америкалик талабаларга

ёдлатар эди. 1996 йилда Муҳаммад Али ярим йил Америкада яшади ва бунда Вашингтон университети талабалари учун махсус курс маърузалари матнини ёзди. Бу курснинг номи „Сталин катағони даврида зиёлилар тақдири“ деб номланарди. 100 бетдан ортиқ маърузалар ёзилиб, Вашингтон университети талабаларига ўқилди (кейинчалик муаллиф маърузаларини жамлаб „Қафасдаги булбуллар“ эссесига айлантирган, у „Мен кўрган Америка“ китобига киритилган). Бу ўзбек адиблари, уларнинг аянчли қисматлари ҳақида Америка талабалари эшитган биринчи маърузалар эди.

Адибнинг кундалигида 1994 йил 9 май куни шундай ёзувни ўқиймиз:

„Бугун Абдулҳамид Чўлпон руҳларини шод этдик! Бугунги дарсим Чўлпон ҳақида эди. „Гўзал“, „Бузилган ўлкага“, „Кет!“, „Бинафша“, „Мен ва бошқалар“ шеърларини ўқидим. Тингловчиларим „Чўлпон шеърларидан яна ўқиб беринг! Яна ўқиб беринг!“ дея илтимос қилишарди. Аввалроқ Абдурауф Фитрат билан Абдулла Қодирий ҳақидаги маърузалар ҳам қизиқishi билан тингланган, охири саволларга кўмилиб кетган эди...“¹

Муҳаммад Али бир воқеани гапириб берганда талабалар ҳайратда қолишган экан. Мана ўша воқеа:

Абдулла Қодирий 1937 йил 31 декабрь куни уйида эканида кечкурун соат 12 бўлар-бўлмас, маҳалладан бир одам ва иккита чарм куртка кийган кишилар келишиб, Абдулла Қодирийнинг қўлларида ушлаб, етаклаб олиб кетишади... (Ўша-ўша адиб уйига қайтмаган, бир йилга борар-бормас Тошкент ёнида Алвастикўприкда (ҳозирги Шаҳидлар хиёбони) отиб ташланган эди). Америкалик талабаларни ҳеч бунга ишонтириб бўлмайди. „Наҳотки, – дейишади улар, – одамни шундай ҳеч нарсасиз, ҳеч қандай ижозатсиз, далил-исботсиз қўлидан ушлаб, етаклаб чиқиб кетавериш мумкин бўлса?!“

¹ Муҳаммад Али. Мен кўрган Америка. Т., 2000. Шарк.108-бет.

Ўзбек олимларининг ёзган асарлари, мақолаларидан кенг фойдаланган ҳолда ёзилган бу маърузаларда ўзбек адибларининг ҳаёти, уларнинг тақдири, асарлари, асарларнинг тақдири, халқ дostonларига бўлган муносабат, чунончи, „Алпомиш“ эпосига нисбатан хужумлар ва бошқалар ҳақида батафсил сўз кетарди. Курс давомида ва ундан кейин америкалик кўп талабалар ўзбек ижодкорлари ҳаёти, уларнинг ижоди, тақдири билан кизиқиб, мақолалар ёзишга, илмий тадқиқотлар олиб боришга киришдилар. Масалан, Кен Питерсон деган талаба Абдурауф Фитратнинг асарларига меҳр қўйиб, уни ўрганиб, у ҳақида бир неча мақолалар ҳам ёзган. Бу мақолалар Америка ва Голландияда эълон қилинган.

Муҳаммад Али ва Вашингтон университети профессори Илза Сиртаутаслар ташаббуси билан 1996 йилда Вашингтон университетида „Амир Темур йили“га бағишланган „Амир Темур ойлиги“ ўтказилди. Бир ой давомида ҳафтанинг маълум бир кунда бир неча маърузалар тингланди. Бунда америкалик ва бошқа мамлакатлардан келган олимлар иштирок этишди. Муҳаммад Али у ерда „Амир Темур ҳақида сўз“ номли маърузаси билан қатнашди. Бу Амир Темур ҳақидаги ҳақиқатнинг америкалик талаба ва ўқитувчилар орасида ёйилишида маълум хизмат қилди. Маъруза мақола сифатида худди шу номда Вашингтонда чиқадиган „Central Asia monitor“ (1996 йил, 3-сон) журналида Жамолiddин Насафий таржимасида эълон қилинди.

Талабаларга адабиётимиз, маданиятимиздан сабоқлар берар экан, Муҳаммад Али талабаларнинг илтимосига биноан ўзбек тилида бир неча 8–10 дақиқалик сахна асарлари ҳам ёзиб берди. Ўзбек тилини яхшироқ ўрганиш мақсадида талабалар бу сахна асарларини ўзаро ижро этар эдилар. Масалан, шулардан бири „*Насриддин афанди ва қирқ тилла*“ деган машхур латифа асосида ёзилган. Бунда Афанди Худодан қирқ тилла сўрайди. Қўшни бой хотин синаш учун унга девордан ошириб ўттиз тўққиз тилла ташлайди... Воқеа ана шу

„адолатсизлик“ атрофида кечади. Пьесани Вашингтон университети талабалари ўқиш дастури тугагандан сўнг бериладиган концертда шундай чиройли ижро этиб беришдики, у ҳатто Тошкент телевидениесида бир неча марта такрор намоён этилди.

„Бир куни режиссёр дўстларимиздан бири мени учратиб қолиб, қўлимни қисганча табриклай кетди:

– Менга қаранг,– деди у, – бу жуда зўр-ку! Ўзбек маданияти, санъатининг бир гўлдастаси бўлибди...

– Жуда ошириб юбордингиз... – хижолат бўлдим мен.

– Йўқ, йўқ! – давом этди у қизгин. – Ярим соат ичида мумтоз шеърятимиз намуналари, эртақ, интермедия, қўшиқлар, „Лазги“ рақси, яна икки сахнали пьеса! Ўзи бўладими! Ахир, бу бизда бирон институтда ёки мактабда эмас, Америкада бўляпти! Америкада! Америкаликлар ўзбекча ижро этиляпти! Уларнинг сўзни тушуниб, бир-бирига қулоқ солиб гапиришларини қаранг. Бизда ҳатто актёрларимиз сўзни эшитишмай гапириб кетаверишади... Шогирдларингизга раҳмат!“¹

Талабалар билан мусикий дастурлар тайёрлаш ва ўзбек халқ қўшиқларини ижро этиш бўйича машғулотлар олиб борилди. Муҳаммад Али имкони борича халқ қўшиқларини ўргатарди. Масалан, америкалик талабаларнинг „Поездингни жилдирган“ деган қўшиқни бошқача бир рух билан ижро қилганларини ўзбек томошабинлари телевидение орқали яхши билишади. Айниқса, америкалик кизларнинг ёр-ёр айтганлари таҳсинларга сазовор. Буларнинг ҳаммаси ўзбек адабиёти ва маданиятини тарғиб этиш ниятлари билан боғлиқдир.

Муҳаммад Али маърузалар ўқиб, дарслар бериб юрган вақтида бу ерда махсус таржима устахонаси машғулотлари ҳам олиб борилади. Яъни, талабалар ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилиш машқллари билан шуғулланишар, ижод сирларини ўрганишарди. Таржима тил ўрганишда, ҳам амалий, ҳам ижодий

¹ Муҳаммад Али. Мен кўрган Америка. Т., 2000. Шарқ, 58-бет.

томондан ёрдам берадиган усулдир. Муҳаммад Али бу борада ҳам талабаларга маслаҳатчи эди. У суҳбатлардан бирида шундай деганди: „Тилимизда „ховли“ деган сўз бор, инглиз тилида бу тушунча йўқ. Хўш, ховли деган сўзни инглиз ўқувчиларига қандай тушунтириш керак? Буларни тушунтириш учун тахтага ховлининг суратини чизиб чиқиб, таърифлаб бергандим.“

Бу ишларнинг бошида Вашингтон университети профессори, Ўзбекистон Миллий университети Фахрий доктори машҳур туркшунос олима Илзахоним Сиртаутас (1926–2019) турар, ҳикояларнинг таҳрир жараёнларини ўтказар эди. Унинг шогирдлари, ўзбек тилига меҳр қўйган америкалик талабалар ўз билимларини ошириш ниятида дарс давомида берилган асарларни таржима қилишарди. Оқибатда „Кичик ўзбек ҳикоялари“ деб номланган китоб қўлёзмаси тайёрланди, унга 20 дан ортиқ ўзбек адибларининг ҳикоялари киритилди.

Муҳаммад Алининг АҚШдаги, Вашингтон университетидаги фаолияти ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи „Мен кўрган Америка“ (Тошкент, 2000) деган китоб ёзди. Бу китоб 3 бўлимдан ибрат бўлиб, биринчиси „Америка таассуротлари“, иккинчиси „Америка суҳбатлари“, учинчиси „Америка илҳомлари“ деб номланади. Китобга киритилган барча асарлар Америкада ёзилган. Китобда „Тошкентлик Шахризода“ деган кичкина эртак бор. Муҳаммад Али тил ўргатиш учун ҳар куни талабаларга бу эртакдан бир жумла ёздирарди. Масалан, бир жумладан кейин эртакнинг давоми қандай бўлиши номаълум. „Бир бор экан, бир йўқ экан, Тошкент деган шаҳарда бир кампир яшар экан“ деган гапни бугунги дарсда ёзилади. Бу гапни ўқиб, ўрганиб, таржима қилишларини сўрайди. Талабалар эртанги кунга бу гапни таржима қилиб келишади. Давомига қизиқишади. Шундай қилиб, бир ҳафта давомида дарсхонада „Тошкентлик Шахризода“ деган эртак ёзилган эди.

„Қафасдаги булбуллар“, „Америка таассуротлари“ эсселари, „Миллий туйғу йўлларида“, „Она денгиз хаёли“, „Ўтган кунлар“ фожиаси“, „Амир Темур сиймоси“ сингари мақолалар, „Нон“, „Алтойир юлдузи“, „Икки марта уялди“ номли ҳикоялар, ҳажвий руҳ билан суғорилган кичик пьесалар, „Амриқо дафтари“ лирик шеърлар туркуми юқорида зикр этилган китоб мундарижасини ташкил этади.

Шуни айтиш керакки, бу китобнинг ёзилишида „Жаҳон адабиёти“ журналининг бош муҳаррири Озод Шарофиддиновнинг ҳиссаси катта бўлди. Бир куни Озод ака Муҳаммад Алига „Америка ҳақидаги таассуротларингизни бизга ёзиб берсангиз“, деб мурожаат этади. Мана шу далда билан Муҳаммад Али ёзишга киришади ва натижада ушбу китоб дунёга келади. „Мен кўрган Америка“ китоби Муҳаммад Алининг Америкадаги фаолияти ҳақида ўқувчига тўлиқ тасаввур бера олади. Айниқса, ёзувчининг кундаликларидан парчалар, америкача ҳаёт ҳақидаги мулоҳазалар, тасаввурлар бизларга нотаниш бўлган юрт ҳақидаги умумий тасаввурлар эмас, балки улкан адибнинг, ўз халқини яхши кўрган, ўз халқининг урф-одатларини ардоқлаган, улуғлаган адибнинг бошқа мамлакат ҳақидаги, унинг маданияти, унинг ҳаёти ҳақидаги холис ва беғараз ёзилган таассуротлари эди. „Қарийб оламдан четда. Индианлар“ мақоласи Америкада қисинган, ёзилган ва хўрланган тубжой халқ ҳақида ўзбек адабиётида яратилган илк асар. Шундай фикрни ўқувчилар томонидан қизгин кутиб олинган „Мен кўрган Америка“ китобининг ўзи ҳақида ҳам айтиш мумкин. „Мен кўрган Америка“ адабиётимизда Америка ҳақида, кучли публицистик руҳда ёзилган биринчи асардир.

Муҳаммад Али даставвал АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрига боради. Колумбия университети профессори Эдвард Олворс билан бўлган учрашувда адабиётимиз, адабиётимизнинг тарихи, унга бўлган қизиқиш ҳақида суҳбат кетади. 1990 йилда профессор Эдвард Олворс

рафикаси билан Ўзбекистонга келган ва Муҳаммад Али раҳбарлик қилиб турган Ёзувчилар уюшмаси Бадиий таржима ва адабий алоқалар марказида меҳмон бўлган эди. Шуни айтиш керакки, Эдвард Олворс Маҳмудхўжа Бехбудийнинг „Падаркуш“ драмасини, Абдурауф Фитратнинг ҳам бир неча асарларини инглиз тилига ўғирганди. Сухбат жуда мазмунли кечди. Профессор ўзининг „Ҳозирги замон ўзбеклари“ номли китобини Муҳаммад Алига тухфа қилди ва улар бирга сураатга тушдилар.

Сиэтлдан қайтишда Муҳаммад Али Эргаш Учкун деган ўзбек шоирининг уйига таклиф этилганини эшитди. У АҚШда Нью-Йоркдан 200–250 километрлар чамаси ғарбда жойлашган Трентон шаҳрида яшаётган таниқли ўзбек шоири Эргаш Учкун ҳақида эшитган, аммо таниш эмасди. Трентон Нью-Жерси штатининг маркази эди. Эргаш Учкун хонадонига учрашув 1992 йилнинг 30 август куни бўлиб ўтади. Бу ерда фақат Эргаш ака эмас, бутун Туркистондан борган зиёлилар жам бўлишган экан. Ажойиб суҳбат, чиройли дийдорлашув узок давом этади.

Муҳаммад Али Ўзбекистонга қайтгач, учрашув вақтида Эргаш Учкундан сўраб олган шеърларни икки оғиз сўз ёзиб „Шарқ юлдузи“ журналининг 1993 йилги сонларидан бирида эълон қилдирди.

Муҳаммад Али 2005 йилда Америкага сафари вақтида Сиэтлдан Нью Йоркка қайтар экан, уни ватандошларимиздан Лутфуллоҳ Тўра кутиб олди. Лутфуллоҳ Тўра Халқаро Амир Темур жамғармаси хорижий бўлимининг бошлиғи Насруллоҳ Тўранинг иниси. У Нью-Йоркда яшайди. Муҳаммад Алининг Лутфуллоҳ Тўра билан учрашишдан бир мақсади бор эди. Амир Темурнинг қўлидаги „Рости-ю русти“ сўзлари ўйиб ёзилган машҳур узук Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида сакланади, деб эшитганди. Шуни Лутфуллоҳ Тўрадан илтимос қилиб, музейга бориб шу узукни кўрсак, у ҳақида маълумот олсак, деб илтимос қилади. Марказий Осиё маданияти музейида „Эрон маданияти“

деган бўлимга жойлаштирилган экан, узук ўша бўлимда бўлиши мумкин эди. Музейга борилганда, мазкур бўлим таъмирда эканлиги маълум бўлди, тақа-тақ ёпиқ экан. Ният амалга ошмай қолди.

Муҳаммад Али Вашингтон университети кутубхонасида тарихимизга оид бўлган, хусусан, Амир Темур даврига тегишли қандай асарлар бор йўқлиги билан қизиқди. Вашингтон университети кутубхонаси нафақат Америкада, балки бутун дунёда ҳам нуфузли кутубхоналардан бири дейилса муболаға бўлмас.

Муҳаммад Али кутубхонада изланиб ҳали бизнинг тадқиқотчиларимизга маълум бўлмаган Амир Темур ҳақида ёзилган иккита асардан нусхалар кўчиртиришга эришади ва Тошкентга олиб келади. Уларнинг биринчиси 1691 йилда Англияда ёзилган „Буюк Амир Темур“ номли фожиавий саҳна асари бўлиб, Чарльз Саундерс деган адиб қаламига мансубдир. Уни саҳнага ҳам олиб чиқишган. Кристофор Марлонинг бизга маълум „Буюк Амир Темур“ номли асарини эсласак, Англия адабиётида Амир Темурга қизиқиш мунтазам давом этганини кўрамыз.

Бизга маълум бўлмаган асарлардан яна бири Самуил Кларкнинг (1599–1682) „Буюк Тамерланнинг ҳаёти“ бўлиб, 1653 йилда Лондонда „Илк инглиз тилидаги китоблар. 1641–1700“ сериясида нашр этилган. Китоб Амир Темурнинг Хитой подшоси, турк Боязид, Миср султони, Эрон шаҳаншоҳи ва бошқалар билан олиб борган жанглари таърифига бағишланган. Унда олийҳимматлик, меҳрибонлик, озодлик, адолат, шижоат ва шавкат сингари инсоний фазилатлар ҳақида сўз боради.

Ўша пайтларда Амир Темур шахсига бўлган қизиқишнинг жуда ҳам кучли бўлганини О.С деган ҳарфлар билан имзоланган, номаълум муаллифнинг 1664 йилда Лондонда босилган китобидан ҳам билса бўлади. Китобда Венгрия графи Николас Серинининг одобино сийратидан ҳикоя қилинади. Уни албан халқининг қаҳрамони Скандарбек (Георг Кастриоти) ва Тамбурлейн

(Амир Темур) билан қиёсланади. Муаллиф Амир Темурни турк деб ёзаркан, уни туркона тартиб-интизоми фаолиятини намуна сифатида келтиради.

Чарльз Саундерс ва Самуил Кларкнинг буюк Амир Темур ҳақидаги асарлари нусхалари ҳозир Халқаро Амир Темур фондида сақланади.

Сиэтлда, 1996 йил 20 июнь эрталаб соат 6 ю 50 да „Америка овози“ радиосидан Раъно Ҳабиб Муҳаммад Алига қўнғироқ қилиб, қувончли хабар етказади: Президент Ислон Каримов АҚШ Президенти Клинтоннинг таклифи билан АҚШ га сафар қилмоқда экан. Мухбир шу ҳақда фикр билдиришини сўрайди.

„Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг АҚШ га таъриф буюриши – дейди Муҳаммад Али – диққатга сазовор халқаро аҳамиятга эга ҳодисадир, чунки АҚШ дунёда нуфузи кучли, машҳур мамлакат, ҳурмат-эътибор қозонган давлат дунё сиёсатини юритишига, сиёсий иқлимни белгилашда АҚШнинг мавқеи катта, хал қилувчи овозга эга. Шу ваздан ҳам Ўзбекистон давлатининг шундай давлат билан дўст бўлиши, яқинликка интилиши, ҳамкорлик қилиши жуда қўнғилдагидай ишдир.

Бундан минг йиллар муқаддам буюк ватандош бо-бокалон Абу Райҳон Беруний теран идрок билан, баҳри муҳит ортида улкан ер борлигини башорат қилган. АҚШ билан Абу Райҳон Беруний ватани – Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги муносабатларни яхшилланиши, мамлакатимиз фаровон турмуши учун катта наф келтиради деган фикрдаман. Ўзбекистон Республикаси – Марказий Осиёда унинг марказида жойлашган, таъсир доираси шунинг учун ҳам кенг давлат, келажаги буюк давлат. Унинг олис тарихи бор. У ўтмишда кечган буюк давлатлар, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур давлатининг ворисидир. Марказий Осиё билан муносабат ўрнатмоқчи бўлган давлат, албатта, биринчи навбатда, Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилиши, дўст бўлиши мақбулдир. Шу маънода Америка Қўшма Штатлари учун ҳам

Ўзбекистон Республикаси билан яхши алоқалар ўрнатилиши муҳим, деб ўйлайман. Бундай алоқаларни йўлга қўйиши эса аллақачон бошланган.

Президент И.Каримов „Биз қон ичида яшаймиз“ деган иборани ишлатган эдилар. Шу бир озиз гап ўзбек халқининг шўролар давридаги турмушини яхши ифодалаб бера олади. Истиқлолга эришганимиз тўғайли, биз энди бу қонни ёриб чиқмоқдамиз, кенг дунё борлигини билмоқдамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти Исроил Каримовнинг Америка Қўшма Штатларига давлат таширифи шу йўлда қўйилган катта қадамдир.

Ўзбекистонга яхши дўстлар керак, самимий, ҳамфикр, ҳамкорлар керак. Америка тупроғида бўлажак олий доирадаги учрашувлар самараси, умид қиламанки, бағоят унумли бўлади ва ҳар икки мамлакат халқлари учун ҳам улкан аҳамият касб этади. Бунга шубҳа йўқ.¹

Муҳаммад Али 1992–2005 йиллар давомида ҳар йили мунтазам Америкага сафар қилди. Сафарлар давомида у тинмай „Улуғ салтанат“ эпоеяси устида иш олиб борди. Чунончи, „Жаҳонгир Мирзо“ ва „Умаршайх Мирзо“ романлари Америкада ёзиб тугалланган эди.

2016 йил баҳорида Германиянинг Берлин шаҳрида Европада биринчи марта Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллигига бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди. Берлиннинг мухташам кутубхонаси Европанинг турли мамлакатларидан келган таниқли навоийшунослар билан гавжум бўлди. Унда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Муҳаммад Али бошчилигидаги делегация ҳам иштирок этди. Делегацияда машҳур олимлар Шухрат Сирожиддинов, Афтондил Эркинов, Ўзбекистон халқ артисти Муножот Йўлчиева бошчилигидаги санъаткорлар бор эди. Муҳаммад Али буюк шоир ҳақида „Жаҳон шеърятининг толмас байроқдори“ мавзусида маъруза ўқиди. Маърузада Муҳаммад Али улуғ шоир

¹ Муҳаммад Али. Мен кўрган Америка. Т., 2000. Шарқ. 110-бет.

ва мутафаккир ижоди ҳақида кенг фикр юритиб, илмий муомалада нотўғри тушунчалар ҳали ҳам амалда экани, хусусан, „эски ўзбек тили“ни „чиғатой тили“ деб сунъий аташ (халқнинг тили бир одамнинг номи билан аталиши мумкинми?) мутлақо ҳақиқатга тўғри келмаслиги, Алишер Навоий ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам (улар „турк“, „туркий“ деб ғурур билан ёзганлар) бундай иборани сира қўлламаганларига диққатни қаратди ва европалик навоийшунос олимларни бу масалага адолатли ёндошишга чақирди.

Муҳаммад Али 2017 ва 2019 йилларда Қозоғистоннинг Остона шаҳрида Алишер Навоийга бағишланган анжуманларда, шунингдек, 2018 йилда Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида ўтказилган „Амир Темур – буюк меъмор ва бунёдкор“ халқаро конференциясида ҳам қатнашиб, буюк боболаримиз ҳаёти ва фаолияти ҳақида мазмунли маърузалар ирод этди.

Муҳаммад Алининг хорижда маънавиятимиз, маданиятимиз, адабиётимиз, тарихимиз тарғиботчиси сифатида олиб борган ишлари ҳар бир ўзбек зиёлиси учун ўрнақдир.

Халқлар бир-бирининг тарихини, маданиятини, санъатини қанчалик яхши билсалар, ўзаро муносабатлар шунча мустаҳкамланиб бораверади.

ХОТИМА

Бир монография доирасида Муҳаммад Алидек серқирра адибнинг ҳаёт йўли ва ижоди ҳақида тўлиқ маълумот бериш мушкул. Ҳали адибнинг биз таҳлилга тортмаган шеърлари, романларининг яна бошқа бадиий хусусиятлари, публицистикасининг ўзига хослиги, таржимонлик маҳорати ҳақида кўплаб илмий мақолалар ёзилишига, янада теран тадқиқотлар олиб борилишига шубҳа йўқ. Биз Муҳаммад Алининг ижоди ҳақида баҳоли қудрат ўз кузатишларимизга суяниб, фикрларимизни билдирдик. Унинг келажакда катта адиб бўлишига ишора сифатида хизмат қилган айрим ҳаётий фактлар, ёзувчининг ёшлигиданок тиришқоқлигини, илмга, ўқиш-ўрганишга иштиёқи баландлигини ва шунинг натижаси ўлароқ адабиётда эришган катта ютуқларини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Севимли заҳматкаш адибимиз Муҳаммад Али ижодий интизомни қаттиқ тутган, тинимсиз изланиш, ўқиш, ўрганиш билан банд бўлган ижодкордир. Тинмаслик, тин билмаслик – унинг шиори. У – шоир, ёзувчи, драматург, публицист, олим, таржимон, педагог... Шу сабабдан ҳам, адабиётимиз юлдузларидан бирининг серқирра ижоди, у кўтарган хирмон салмоғи бир қараганда ўқувчини ҳайратга солади. У адабиётнинг барча жанрларида муваффақият билан қалам тебратади ва шу зайлда ижодини давом эттириб келмоқда. Бу, албатта, катта ички эҳтиёждан, талант кўлами катталигидан, ижодкор айтмоқчи бўлган фикрларнинг кўп ва салмоқли эканлигидан далолатдир.

Шуниси диққатга сазоворки, Муҳаммад Али ижодда ҳамиша теша тегмаган, бошқалар қалам уришга журъат этмаган мавзуларни танлаб олади. Чунончи, сарба-

дорлар, Амир Темур, Машраб, Дукчи эшон, Андижон кўзғолони, жадидчилик ва ҳоказо мавзулар, машҳур „меҳнат, меҳнатнинг таги – роҳат“ мақолини ўзи учун „меҳнат, меҳнатнинг таги – меҳнат“ деб таҳрир қилган адабимизнинг шижоатли изланишлари туфайли биринчи марта адабиётимизга олиб кирилди.

Заҳматкаш адабнинг ижод хирмонида тарихий ва замонавий мавзуда шеърлар, туркумлар, шеърӣ китоблар жамланган. „Машраб“ (1966), „Гумбаздаги нур“ (1967), „Бешгул“ (1969), „Заминда яшаймиз“ (1971), „Ошиқлар эртаги“ (1976), „Афғон қизи Заргуна“ (1987) номли дostonлар; „Боқий дунё“ шеърӣ романи (1969–1979); „Сарбадорлар“ (1989) тарихий дилогияси; „Улуғ салтанат“ эпопеясига кирган „Жаҳонгир Мирзо“ (1999), „Умаршайх Мирзо“ (2003), „Мироншоҳ Мирзо“ (2008). „Шоҳрух Мирзо“ (2012) тарихий романлари; „Абадий соғинчлар“ (2005) роман-хроникаси; „Улуғбек Мирзонинг сўнгги куни“ (2003), „Ҳиндистон маликаси“ (2007), „Маспошшо ва Ойпарча“ (2005), „Навоӣ ва Бойқаро“ (2015) драмалари, „Амир Темур“ опера либреттоси; „Буюк Амир Темур набираси“ адабий сценарийси (Б.Аҳмедов, Ш.Аббосовлар билан ҳамкорликда); болалар учун ёзилган „Ниначи ҳақида эртақ“ (1976), „Уч олтин гишт“ (2016) шеърӣ китоблари; қадимги ҳинд эпоси „Рамаяна“ (1978), қорақалпоқ эпослари „Шаҳриёр“ (1977), „Маспошшо“ (1983) таржималари, Роберт Бёрнс (1971), Фридрих Шиллер (2009), И.В.Гёте (2014), Генрих Гейне (2018), А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Абай, Тагор, Бердақ, О.Туманян, Р.Ҳамзатов шеър ва дostonлари таржималари; тарихий ва замонавий мавзуларда „Ўз-ўзингни англаб ет“ (1988), „Насибасиз қолган денгиз“ (1988), „Ҳақиқатдан чекинма, Тарих!“ (1990), „Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас“ (1991), „Амир Темур чамани“ (2003), „Тарих сабоқларидан хулоса чиқариб яшайлик“ (2014), „Амир Темур ва унинг саркардалари“ (2019) сингари долзарб мавзуларда

ёзилган эсселар; „Адам Мицкевич“ (1973), „Александр Пушкин“ (1981), „Ойбек“ (1974) эсселари; „Улуғ аждодлардан мерос шижоат“ (2012), „Темир йўл“ (2008), „Жаҳонга айтилган сўз“ (2011), „Ўзбекистон кўчаси“ (2011), „Сулола“ (2011), „Тошни сўзлатган кўнгил“ (2012), „Абдурахим тоштарошнинг набираси“ (2012), „MAN – сиз учун“ (2019), „Замонамиз қаҳрамони“ (2019) каби бадиий очерклар; кўплаб публицистик ва адабий мақолалар... Мана адибнинг ижод хирмони! Чиндан ҳам, ҳосил йиғилганда кўринар экан.

Буларга назар ташлаб, шу ишларнинг барини биргина ижодкор амалга оширдими, деб лол қоласан. Барини, таъкидлаб ўтилганганидек, Худо берган истеъдоднинг порлоқлигидан, ички эҳтиёжнинг кучлилигидан, билим қамрови кенглигидан, ижодга муносабатда қатъий тартиб-интизомга риоя қилинганлигидан, бир сўз билан айтганда, тинимсиз меҳнат ва меҳнатдан, деб билмоқ керак. Яна шуниси диққатга сазоворки, юқорида зикр этилган асарлар жанридан қатъи назар ҳар бири ўз вақтида эълон қилинганда, ўқувчилар томонидан қизгин кутиб олинган, эътиборга тушган ва ҳақли равишда бугунги адабиётимизни бойитишда хизмат қилган ва қилиб келмоқда.

Адибимиз асарлари ичида, албатта, йигирма йил давомида қоғозга туширилган „Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси ўзига хос гултож саналади. Буни алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу ўринда „Улуғ салтанат“ эпопеясини синчиклаб ўрганган ва бу ҳақда бир неча мақолалар ёзган академик Бахтиёр Назаровнинг қуйидаги ажойиб сўзларини келтирмай иложимиз йўқ: *„Улуғ салтанат“... миллат ва Ўрта Осиё халқлари тарихидаги улкан давр ва буюк тарихий шахс ҳамда сиймолар қиёфасини жаҳон адабиёти талаблари асосида реалистик акс эттирган роман-эпопея сифатида қимматлидир. У „Абай йўли“ роман-эпопеясидаги (замон нисбатига кўра ундаги айрим нуқтаи назарлар ўзгарган бўлишига қарамай) илгор тажрибаларни ўзбек адабиёти мисолида Ўрта Осиё ва уму-*

ман, *Осиё адабиётида янги манзилга олиб чиқди*". („Озод Ватан саодати“, 5-жилд, Т., 2013. 164-бет).

Бу улкан адибимизнинг ҳормай-толмай олиб борган узок изланишларига, ижодий заҳматларига берилган катта баҳодир.

Ҳа, тан олмоқ керак, Муҳаммад Али, шубҳасиз, катта ёзувчи, улуғ ёзувчи! Улуғ ёзувчи деб аталиш учун, ёзувчи халқ, миллат дардини юрагида тутиб, ундан қувватланиб, буюк тарихи ва буюк сиймоларини шарафлашдек глобал мавзуларда қалам тебратмоғи, тебратганда ҳам бадиият нуқтаи назаридан юксак пардаларда намоён эта олмоғи керак. Ёдимизга Лев Толстойнинг „Уруш ва тинчлик“, Мухтор Аvezовнинг „Абай йўли“, Михаил Шолоховнинг „Тинч Дон“ эпопеялари тушади. Биз „Улуғ салтанат“ роман-эпопеясини ўқиб, юқорида келтирилган самимий эътирофга амин бўламиз. Бу китобни ўқиш керак, албатта ўқиб туриб, баҳо бериш керак.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи мукофоти лауреати, „Эл-юрт ҳурмати“ ва „Меҳнат шухрати“ орденлари соҳиби, профессор Муҳаммад Али қайноқ ижод оғушида. У буюк бобомиз Алишер Навоий ҳаёти ҳақида роман ёзиш ниятида...

Қарийб ярим асрдан ортиқ адабиётимизнинг равнақи йўлида бел боғлаб, мардона тер тўкиб келаётган етмиш етти ёшни қоралаб турган улуғ адибнинг ҳаётий ва ижодий йўли адабиётни ўзига қисмат деб билган ёшларга ўрнак бўлар деган умиддамиз.

Биз эса шундай кизиқарли ва мароқли тадқиқот олиб боришга ўз асарлари билан имконлар яратиб берган заҳматкаш адибимизга ўз самимий миннатдорлигимизни билдириб қоламиз.

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Маҳкам Маҳмудов

Доцент, Турон Фанлар академияси аъзоси

„ИСТЕЪДОД ҚИРРАЛАРИ“¹

*(„Юлдузнинг беш қирраси“ китоби ҳақида
бадиа-тақриз)*

Атокли адабиётшунос, тадқиқотчи Адҳамбек Алимбеков „Юлдузнинг беш қирраси“ китобида Ўзбекистон халқ ёзувчиси, адабиётшунос олим, атокли романнавис, жамоат арбоби Муҳаммад Алининг ёшлик йилларида Бекободдаги меҳнат жабҳасидан илм истаб Тошкентга келганини, атокли шоир ва романнавис Шухратнинг тавсияси билан Москвада, Жаҳон адабиёти институтида ўқиётган чоғларида бадий ижод сирларига қизиқиб, Арасту „Поэтика“сини яхшилаб ўрганиб асносида ўз таассуротларини кундалик дафтарига ёзиб бораётганини, шоир ва олим бўлиб шаклланиш жараёнларини

¹ „Юлдузнинг беш қирраси“ монографияси биринчи нашрга самарқандлик олимлар – профессор Бекмурод Йўлдошев ва доцент Азмиддин Носировларнинг „Ёзувчи ижодига оид тадқиқот“ („Самарқанд“ газ., 2013. 21 март), „Ижодга муносиб тадқиқот“ („Китоб дунёси“ газ., 2013 йил 10 июль) тақризлари чоп этилди. Монография иккинчи бор нашр қилинган ҳам матбуотда бир нечта тақризлар чиқди. Таникли адабиётшунос Ҳаким Сатторийнинг „Кескин қайрилишлар“ („Ижод олами“ журнали, 2017 №4), филология фанлари номзоди Маҳкам Маҳмудовнинг „Истеъдод қирралари“ („Шарк юлдузи“ журнали, 2017. № 12), зукко танқидчи, филология фанлари номзоди Ортиқбой Абдуллаевнинг „Мовий юксакларга мен ҳам бир чиқай“ („Ёшлик“ журнали, 2018, №3) шулар жумласидандир. Шулардан бири М. Маҳмудовнинг мақоласини сўнгсўз ўрнида беришни лозим топдик.

Сент-Бёв, Андре Моруа, Стефан Цвейгларнинг биографик ва бадиа услубидан фойдаланиб, чуқур ёритади. Муҳаммад Али талабалигида юнон даҳоси, Арастунинг „Поэтика“ асарини яхшилаб ўрганиш учун асарнинг энг муҳим жойларини ўзбекчага таржима қилган экан: У кўп ўринларда Муҳаммад Алининг жаҳон адабиёти институтида ўқиётган вақтида тутган кундаликларидан муҳим парчалар келтиради.

„1965 йил, 5 декабрь... Аристотелнинг „Поэтика“ асарини ўқиб чиқдим. Ақлли бўлган, қурмагур чол!.. 2-бобдан: „характер гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлганидек, асарда биздан яхшироқ кишиларга ёки биздан ёмонроқ кишиларга тақлид этилади... Тасвирий санъатда – Полигнот яхшиларни, Павсон ёмонларни, Дионисий эса оддий кишиларни тасвирлашган... Фожиа (трагедия) ва комедия ўртасида ҳам шундай фарқ бор: биринчиси – яхши одамларни, тасвирлашга ҳаракат қилади“. 4-бобдан: „Афтидан, поэтик санъатни икки табиий сабаб вужудга келтирган. Биринчидан, тақлидчилик инсонга болаликдан хосдир, ...шунинг натижасида у илк билимларни эгаллайди. Иккинчидан, тақлид маҳсулоти ҳаммага роҳат бағишлайди. Бунинг исботи шуки, бирон (хунук ҳайвонга) қарагимиз келмайди. Ҳолбуки, унинг тасвири бизни ўзига тартади...“

Кўпчилик адабиётшунослар, хусусан адабиёт ва санъатнинг кўп йиллик тарихидан ва назарий манбалардан хабарсиз олимлар Арастунинг адабиёт, санъатнинг тақлиддан келиб чиққан деган фикрига қўшилмайдилар. Улар Арасту айтган юнонча *mimesis* назариясини сўзмасўз тушунадилар, бу сўз замиридаги маънолар бойлигини тушунмайдилар. Муҳаммад Али ёшлик чоғларидан бадий ва илмий асарларни кўп ўқиганлиги, Омир (Гомер) „Илиада“сини ва „Одессейнома“сини, Эсхил, Софокл, Эврипид, Аристофан, Вергилий, Гораций, Овидий, Данте, Шекспир, Гёте, Ҳайне, Роберт Бёрнс асарлари билан танишгани сабабли, „мимесис“ни оддий тақлид деб тушунмайди. У Арасту „Поэтика“сини чуқур ўрганиб, бу

асарга ёзилган **А.Ф.Лосев, Ф.А.Петровский, А.С.Ахманов шархларини ҳам ўқиган ва ўз кундалигига бу шархларнинг муҳим ўринларини ёзиб қўйган:** Чунончи, атокли қадимшунос олим **Ф.А.Петровский** Ғарбда Уйғониш даврида Арасту „Поэтика“сига шархлар кўпайгани, „мимесис“ ва „катарсис“ сўзларининг маънолари ҳақида турли назариялар келиб чиққани ҳақида ёзади.

Муҳаммад Али Москвада талабалик йилларида тутган кундалигида шулар ҳақида ҳам эслайди: „*XVI аср охири Маджсининг этик (ахлоқий – М.М) назарияси. Шунга кўра фожиа (трагедия) инсонни иллатлардан (аффектлардан) тозалайди. Лессинг бу назарияни „Гамбург драматургияси“ асарида асослаганди – деб ёзади Муҳаммад Али кундалигида – 2 Целлернинг эстетик-этик назарияси (мангулик ҳақиқат қонуни). Фожиа махсус (бадший) воситалар билан томошабинда раҳмдиллик ва қўрқув ҳисларини тенглаштиради. 3. Бернайсга тегишли тиббий назария. Саҳнадаги воқеаларнинг ривожси, раҳмдиллик ва қўрқув ҳислари томошабинда ҳам шу каби ҳис-туйғуларни уйғотади ва унинг руҳини енгиллаштиради. 4. Диний назариялар. Бу С.Гаупт ва В.Ивановларга қарашили... Эслатиб ўтилган назариялардан Бернайс назарияси ҳақиқатга яқинроқ туради. (Бу фикрни **Ф.А.Петровский** танқид қилади – М.М)*

Муҳаммад Али, бу фикрларни ёзиб қўйган вақтидан ўн йиллар ўтгач, (1980 йилда) камина (М.Махмуд) атокли шеършунос назариётчи олим **У.Тўйчиев** билан ҳамкорликда Арасту „Поэтика“сини, унга **А.Ф.Лосев, Ф.А.Петровский, А.С.Ахманов** ёзган шархларни ўзбекча таржимада нашр этдик. Бу нашрда Арасту „Поэтика“си ва ҳозирги замон адабиёти“ номли менинг кичик тадқиқотим ҳам босилган эди. Кейинчалик мен Арастунинг „Риторика“ ва „Катта этика“ („Ахлоки кабир“) асарларини ҳам таржима қилиб, шархлаш билан шуғулландим. Буларни эшлашдан мақсад Адҳамбек Алимбековнинг китобида бўлғуси шоир, олим, адиб Муҳаммад Алининг ижодий камол топишида Арасту „Поэ-

тика“сини ўрганиш ҳам муҳим манбалардан бири бўлганлиги яхши ёритилганини айтишдир. Арасту „Поэтика“си жаҳон мумтоз адабиётининг ёрқин вакиллари Г.Э.Лессинг, И.Хердер, Жан-Пол Рихтер, И.В.Гёте, Ф.Вольтер, Дидро, Руссо, А.С.Пушкин, В.Белинский, Н.Чернишевский ижодларига ҳам кучли таъсир кўрсатган. Шарқда эса Абу Наср Муҳаммад Форобий „Муаллими Соний“, „Иккинчи Арасту“ деб шуҳрат қозонган. Абу Али ибн Синонинг „Фан аш-Шеър“ яъни „Шеър фани“ асари Арасту „Поэтика“си шарҳидан иборат. Муҳийиддин ибн Арабий, Ибн Рушд ҳам Арасту „Поэтика“сини шарҳлаб, асарлар ёзган.

„И.В.Гёте назарияси ҳам қизиқиш тугдиради, – деб ёзади Муҳаммад Али талабалик вақтида ёзган кундалигида ва Ф.А.Петровскийнинг Гёте берган таърифида камчилик борлиги ҳақидаги анча узун фикрини бир жумлада ихчам баён қилади, – Катарсисни тушуномқчи бўлган Гёте, афтидан, Аристотелнинг фалсафий қарашларини четда қолдирганга ўхшайди“.

Адҳамбек Алимбеков „Юлдузнинг беш қирраси“ монографиясида ёш, хаваскор шоир Муҳаммад Алининг жаҳондаги кўп даҳо шоирлар, адибларга илҳом берган антик дунё адабиётига, хусусан Арасту „Поэтика“сига катта эътибор билан қараганлигини кенг кўламда кўрсатиши ўзини оқлайди. Чунки, кўп адиблар, шоирларнинг асарларида учрайдиган хатолар (драма, ҳикоя, қисса, романда аҳамиятли, умуминсоний ғоялар, жамият ва шахс, муҳит ва қаҳрамонларнинг характерлари ёрқин эмаслиги, ўткир сюжет қуриш маҳоратида кутилмаган ўзгаришлар – перипетиялар, сирлилик, фавкулоддалик, гўзаллик, нафосат етишмаслиги, фожиаларнинг келиб чиқиш сабабларини, инсонлар тақдири чигалликларини яхши билмаслик, халқчиллик, гуманистик ғоялар етишмаслиги ва ҳоказолар) антик дунё, Уйғониш даври, классицизм, романтизм, реализм оқимлари ва услубларидан хабарсизликдан келиб чиқади. Адҳамбек Алим-

беков бўлгуси етук ижодкорнинг ўқиб-ўрганиш, ўсиб-улғайиш жараёнларини синчковлик билан кузатади.

„Имтиҳонлар палласи етиб келди. Фалсафа, эстетика фанларидан синов (зачет) топширдим. Яхши, аъло... Буюк немис адиби Готхольд Эфраим Лессингнинг „Лаокоон ёки тасвирий санъат ва шеърят чегаралари ҳақида“ асарини мутолаа қилдим. „Лаокоон“ ҳайкалини эрамиздан ав. I асрда яшаган ҳайкалтарошлар Александр, Полидор ва Афинадор ижод қилган. У фақат 1506 йилда топилган“.

Аслида қария Лаокоон ва унинг икки ўғлини катта илон чирмаб олиб, қийнаётгани, инсонлар чидам, матонат кўрсатиши юнонларнинг Троя урушига доир ривоятларида сақланиб қолган. Айёр Одиссей маслаҳати билан бир юнон устаси ичига етти жангчи сиғадиган каттакон чиройли ёғоч от ясайди. Юнонлар ўзларини чекингандай кўрсатиб, ўз чодирларига ўт қўйиб, кемаларида узоқроққа бориб, бир оролда беркиниб турадилар. Троялик донишманд Лаокоон юнонлар қолдирган ёғоч отни шаҳарга олиб кирилишига қаршилик кўрсатади. Апаллон юборган икки илон Лаокоонни ва икки ўғлини чақиб ўлдиради. Юнон мифологияси жуда кўп санъаткорларни буюк асарлар ёзишга илҳом берганини билган ёш шоир Муҳаммад Али Жаҳон адабиёти институтида ўз кундалигига шу ҳақда ёзади: *„Юнон ва Рим афсоналари тенгсиз ва бебаҳо. Дунё адабиётини йўргаклаган, ўстирган, парваришлаган онадай гўё. А инсон ҳаёлотининг чексизлиги! Ана инсон ўйларини учқурлиги! Ё раббим! „Туш“ деган шеър ёздим.“* (Байрхам, Ҳ.Ҳайне ҳам „Туш“ („Рўё“ ҳақида ажойиб шеър ёзганлар – М.М) М. Али шулардан илҳом олган.

Ёш Муҳаммад Али кундалигида яна ёзади: *„И.Гётенинг „Сайёҳнинг тунги қўшиғи“ шеърини ағдардим (таржима қилган). Диплом иши билан овораман. Байроннинг „Чайльд Гарольднинг саёҳатлари“ поэмасини ўқиб чиқдим. Адам Мицкевич ҳақида М.Живовнинг мақоласини кўздан кечирдим. Машираб газалларини варақладим...“*

Эҳтимол, ўша талабалик йиллари Муҳаммад Алининг кўнглида Машраб ҳақида поэма ёзиш истаги туғилгандир, эҳтимол уни тез ёзиб тугатгандир, „Кундалик“да шу ҳақда хабар бор: „1967 йил, 14 февраль. Душанба. „Поэмани тугатдим“. Адҳамбек Алимбеков изоҳига кўра, ёш шоир бу поэмани 1967 йил, 30 январидан бошлаб, 13 кунда тугатган. Лекин, шоир кундаликда яна ёзишча, бу поэмадан кўнгли тўлмаган. Уч, тўрт марта асарни ишлаб, қайта кўчирганини эслайди.

Кундаликдан билинадикки, ёш шоирнинг ҳаёли бир, икки мавзу билан чекланмаган. Шу куннинг ўзидан у Машраб ҳақида поэмани тугади деб ҳисоблаб, Бальзакнинг „Сўз санъаткори ҳақида“ мақоласини ўқийди ва ҳайратланади. „Бальзак ижод ва ижодкор ҳақида шундай фикрларни айтадики, ёқамни ушладим! Баъзи кўчирмалар қилгим келди“ (64-б). Муҳаммад Али француз адаби Бальзакнинг ижод ва санъаткор ҳақидаги фикрларидан ўзи учун ва бошқа ўзбек ижодкорларига нафи тегсин деб, айрим муҳим ўринларни таржима қилади: „...Даҳолик – касалликдир, санъаткор учун“. Бальзакнинг бу фикрини XX асрда руҳиunosлик даҳоси, австриялик Зигмунд Фрейд ҳам тасдиқлайди. Унинг либидо, сублимация, интим, ботиний буюк шиддат соҳиблари ҳақидаги фикрларига кўра, бундай яширин қуч-қувват эгаси агар ёмонлар таъсирига берилса, Гитлер каби кўп ёвузликлар қилади, ёки яхшилар тарбиясини олса, Гёте, Навоий каби буюк асарлар ижод қилади“. Муҳаммад Али адабий биографиялар устаси, австриялик Стефан Цвейг асарини ўқиб, унда даҳо ижодкорнинг поляк аслзодаси Эвелина Ганскаяни севиб, ўзаро ёзишмаларига жуда кўп, узок ўринлар берилганини танқид қилади: „Афсуски, Бальзак зодагон оилага қўшилишига қизиқиб, бунга зўрга етишганида кейинги йили 54 ёшида вафот этади. (Бу ўлим ташиқил этилган бўлиши ҳам мумкин). Бальзак ўз мақоласида „даҳо ижодкорлар бойликка, мансабга, зеб-зийнатга қизиқмайди“, деб ёзган, аммо бу фикрга ўзи амал қилмаган. Бу ҳақда олмон адаби Андрэ

Вюрмсер „Ғайриинсоний (Бесчеловечная) комедия“ номли салмоқли китобида чуқур фикр юритган. Бальзак фикрича, барча буюк инсонлар – бахтсиз, чунки уни атрофидаги майда одамлар (лилипутлар) тушуинмайди. Англия адаби Свифт Француз Рабленинг кулгуси, фантазиясидан руҳланиб Гулливерни ижод қилади. Лилипутлар ўлкасида оқкўнгил Гулливерни хавфли душман деб, ухлаган пайтида қўл-оёғини боғлаб ташлайдилар, аммо Гулливер бир силтаниб, ўрндан туради. Ф. Рабле каби адаблар бахтсиз эмас, қувноқ, ҳазил-мутойиба ёрдамида жамиятнинг, подшоҳларни танқид қилган“.

Муҳаммад Али кундалигида Бальзакнинг яна бундай фикрига эътибор беради: „Тарихга мурोजаат қилиш ҳар бир адиб учун фарз ва қарз. Негаки, кечаги кун эртанги кун қандай бўлишини айтиб беради“. Муҳаммад Али мана бу фикрдан ҳам таъсирланган: „Бошинг осмон-фалакларга етганида ҳам ерга таъзим қилишни унутсанг, у ҳолда сен ўз инсонлигингни унутган бўласан“. (68-б). Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам мактанчоқлик, такаббурлик, манманлик, каттазанглик – иллат деб, софдиллик, бағрикенглик, камтарлик – фазилат деб баҳоланади. Афсуски, адаблар, шоирлар кўпинча камтарин эмас, иззатталаб, шухратпараст бўладилар. Бу анча қийин ва чигал мавзу. Мен Гётенинг „Фауст“ини, „Ғарбу Шарқ девони“ни, поэмаларини ўқиганман, лекин шоирни Германиянинг барча вилоятларида беҳад кадрлашларини Томас Маннинг „Лотта Веймарда“ романини ўқиганимда яхшироқ англадим. Томас Манн асарида Гёте ёшлигида севган, „Ёш Вертернинг изтироблари“ романи босилганида янада машҳур бўлиб кетган аслзода аёл Шарлотта фон Штейн орадан қирқ йил ўтгач, бева қолган вақтида ёшлик йилларини эслаб, Веймарга келади. Олмон халқи Гётенинг адабий қахрамонини ҳам миллатнинг фахри деб, ўз шоири билан беҳад фахрланиши миллий онги тараққий этганини кўрсатади.

Ўзбек халқи ўзининг Навоий, Машраб, Огаҳий, Гулҳаний, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қодирий,

Эҳтимол, ўша талабалик йиллари Муҳаммад Алининг кўнглида Машраб ҳақида поэма ёзиш истаги туғилгандир, эҳтимол уни тез ёзиб тугатгандир, „Кундалик“да шу ҳақда хабар бор: „1967 йил, 14 февраль. Душанба. „Поэмани тугатдим“. Адҳамбек Алимбеков изоҳига кўра, ёш шоир бу поэмани 1967 йил, 30 январидан бошлаб, 13 кунда тугатган. Лекин, шоир кундаликда яна ёзишча, бу поэмадан кўнгли тўлмаган. Уч, тўрт марта асарни ишлаб, қайта кўчирганини эслайди.

Кундаликдан билинадикки, ёш шоирнинг ҳаёли бир, икки мавзу билан чекланмаган. Шу куннинг ўзидан у Машраб ҳақида поэмани тугади деб ҳисоблаб, Бальзакнинг „Сўз санъаткори ҳақида“ мақоласини ўқийди ва ҳайратланади. „Бальзак ижод ва ижодкор ҳақида шундай фикрларни айтадики, ёқамни ушладим! Баъзи кўчирмалар қилгим келди“ (64-б). Муҳаммад Али француз адаби Бальзакнинг ижод ва санъаткор ҳақидаги фикрларидан ўзи учун ва бошқа ўзбек ижодкорларига нафи тегсин деб, айрим муҳим ўринларни таржима қилади: „...Даҳолик – касалликдир, санъаткор учун“. Бальзакнинг бу фикрини XX асрда руҳиunosлик даҳоси, австриялик Зигмунд Фрейд ҳам тасдиқлайди. Унинг либидо, сублимация, интим, ботиний буюк шиддат соҳиблари ҳақидаги фикрларига кўра, бундай яширин қуч-қувват эгаси агар ёмонлар таъсирига берилса, Гитлер каби кўп ёвузликлар қилади, ёки яхшилар тарбиясини олса, Гёте, Навоий каби буюк асарлар ижод қилади“. Муҳаммад Али адабий биографиялар устаси, австриялик Стефан Цвейг асарини ўқиб, унда даҳо ижодкорнинг поляк аслзодаси Эвелина Ганскаяни севиб, ўзаро ёзишмаларига жуда кўп, узок ўринлар берилганини танқид қилади: „Афсуски, Бальзак зодагон оилага қўшилишига қизиқиб, бунга зўрга етишганида кейинги йили 54 ёшида вафот этади. (Бу ўлим ташиқил этилган бўлиши ҳам мумкин). Бальзак ўз мақоласида „даҳо ижодкорлар бойликка, мансабга, зеб-зийнатга қизиқмайди“, деб ёзган, аммо бу фикрга ўзи амал қилмаган. Бу ҳақда олмон адаби Андрэ

Вюрмсер „Ғайриинсоний (Бесчеловечная) комедия“ номли салмоқли китобида чуқур фикр юритган. Бальзак фикрича, барча буюк инсонлар – бахтсиз, чунки уни атрофидаги майда одамлар (лилипутлар) тушунимайди. Англия адаби Свифт Француз Рабленинг кулгуси, фантазиясидан руҳланиб Гулливерни ижод қилади. Лилипутлар ўлкасида оқкўнги Гулливерни хавфли душман деб, ухлаган пайтида қўл-оёғини боғлаб ташлайдилар, аммо Гулливер бир силтаниб, ўрнидан туради. Ф. Рабле каби адиблар бахтсиз эмас, қувноқ, ҳазил-мутойиба ёрдамида жамиятнинг, подшоҳларни танқид қилган“.

Муҳаммад Али кундалигида Бальзакнинг яна бундай фикрига эътибор беради: „Тарихга мурोजаат қилиш ҳар бир адиб учун фарз ва қарз. Негаки, кечаги кун эртанги кун қандай бўлишини айтиб беради“. Муҳаммад Али мана бу фикрдан ҳам таъсирланган: „Бошинг осмон-фалакларга етганида ҳам ерга таъзим қилишни унутсанг, у ҳолда сен ўз инсонлигингни унутган бўласан“. (68-б). Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам мактанчоқлик, такаббурлик, манманлик, каттазанглик – иллат деб, софдиллик, бағрикенглик, камтарлик – фазилат деб баҳоланади. Афсуски, адиблар, шоирлар кўпинча камтарин эмас, иззатталаб, шухратпараст бўладилар. Бу анча қийин ва чигал мавзу. Мен Гётенинг „Фауст“ини, „Ғарбу Шарқ девони“ни, поэмаларини ўқиганман, лекин шоирни Германиянинг барча вилоятларида беҳад кадрлашларини Томас Маннинг „Лотта Веймарда“ романини ўқиганимда яхшироқ англадим. Томас Манн асарида Гёте ёшлигида севган, „Ёш Вертернинг изтироблари“ романи босилганида янада машҳур бўлиб кетган аслзода аёл Шарлотта фон Штейн орадан қирк йил ўтгач, бева қолган вақтида ёшлик йилларини эслаб, Веймарга келади. Олмон халқи Гётенинг адабий қахрамонини ҳам миллатнинг фахри деб, ўз шоири билан беҳад фахрланиши миллий онги тараққий этганини кўрсатади.

Ўзбек халқи ўзининг Навоий, Машраб, Огаҳий, Гулҳаний, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қодирий,

Эҳтимол, ўша талабалик йиллари Муҳаммад Алининг кўнглида Машраб ҳақида поэма ёзиш истаги туғилгандир, эҳтимол уни тез ёзиб тугатгандир, „Кундалик“да шу ҳақда хабар бор: „1967 йил, 14 февраль. Душанба. „Поэмани тугатдим“. Адҳамбек Алимбеков изоҳига кўра, ёш шоир бу поэмани 1967 йил, 30 январиди бошлаб, 13 кунда тугатган. Лекин, шоир кундаликда яна ёзишича, бу поэмадан кўнгли тўлмаган. Уч, тўрт марта асарни ишлаб, қайта кўчирганини эслайди.

Кундаликдан билинадики, ёш шоирнинг хаёли бир, икки мавзу билан чекланмаган. Шу куннинг ўзида у Машраб ҳақида поэмани тугади деб ҳисоблаб, Бальзакнинг „Сўз санъаткори ҳақида“ мақоласини ўқийди ва ҳайратланади. „Бальзак ижод ва ижодкор ҳақида шундай фикрларни айтадики, ёқамни ушладим! Баъзи кўчирмалар қилгим келди“ (64-б). Муҳаммад Али француз адиби Бальзакнинг ижод ва санъаткор ҳақидаги фикрларидан ўзи учун ва бошқа ўзбек ижодкорларига нафи тегсин деб, айрим муҳим ўринларни таржима қилади: „...Даҳолик – касалликдир, санъаткор учун“. Бальзакнинг бу фикрини XX асрда руҳиунослик даҳоси, австриялик Зигмунд Фрейд ҳам тасдиқлайди. Унинг либидо, сублимация, интим, ботиний буюк шиддат соҳиблари ҳақидаги фикрларига кўра, бундай яширин куч-қувват эгаси агар ёмонлар таъсирига берилса, Гитлер каби кўп ёвузликлар қилади, ёки яхшилар тарбиясини олса, Гёте, Навоий каби буюк асарлар ижод қилади“. Муҳаммад Али адабий биографиялар устаси, австриялик Стефан Цвейг асарини ўқиб, унда даҳо ижодкорнинг поляк аслзодаси Эвелина Ганскаяни севиб, ўзаро ёзишмаларига жуда кўп, узоқ ўринлар берилганини танқид қилади: „Афсуски, Бальзак зодагон оилага қўшилишига қизиқиб, бунга зўрга етишганида кейинги йили 54 ёшида вафот этади. (Бу ўлим таъкил этилган бўлиши ҳам мумкин). Бальзак ўз мақоласида „даҳо ижодкорлар бойликка, мансабга, зеб-зийнатга қизиқмайди“, деб ёзган, аммо бу фикрга ўзи амал қилмаган. Бу ҳақда олмон адиби Андрэ

Вюрмсер „Гайриинсоний (Бесчеловечная) комедия“ номли салмоқли китобида чуқур фикр юритган. Бальзак фикрича, барча буюк инсонлар – бахтсиз, чунки уни атрофидаги майда одамлар (лилипутлар) тушунмайди. Англия адиби Свифт Француз Рабленинг кулгуси, фантазиясидан руҳланиб Гулливерни ижод қилади. Лилипутлар ўлкасида оққўнгил Гулливерни хавфли душман деб, ухлаган пайтида қўл-оёғини боғлаб ташилайдилар, аммо Гулливер бир силтаниб, ўрнидан туради. Ф. Рабле каби адиблар бахтсиз эмас, қувноқ, ҳазил-мutoйиба ёрдамида жамиятни, подшоҳларни танқид қилган“.

Муҳаммад Али кундалигида Бальзакнинг яна бундай фикрига эътибор беради: „Тарихга мурожаат қилиш ҳар бир адиб учун фарз ва қарз. Негаки, кечаги кун эртанги кун қандай бўлишини айтиб беради“. Муҳаммад Али мана бу фикрдан ҳам таъсирланган: „Бошинг осмон-фалакларга етганида ҳам ерга таъзим қилишини унутсанг, у ҳолда сен ўз инсонлигингни унутган бўласан“. (68-б). Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам мақтанчоқлик, такаббурлик, манманлик, каттазанглик – иллат деб, софдиллик, бағрикенглик, камтарлик – фазилат деб баҳоланади. Афсуски, адиблар, шоирлар кўпинча камтарин эмас, иззатталаб, шуҳратпараст бўладилар. Бу анча қийин ва чигал мавзу. Мен Гётенинг „Фауст“ини, „Ғарбу Шарқ девони“ни, поэмаларини ўқиганман, лекин шоирни Германиянинг барча вилоятларида беҳад кадрлашлари Томас Маннинг „Лотта Веймарда“ романини ўқиганини яхшироқ англадим. Томас Манн асарида Гёте ёшлиг севган, „Ёш Вертернинг изтироблари“ романи босилганида янада машҳур бўлиб кетган аслзода аёл Шарлот фон Штейн орадан қирқ йил ўтгач, бева қолган вақтида ёшлик йилларини эслаб, Веймарга келади. Олмон халқи Гётенинг адабий қаҳрамонини ҳам миллатнинг фахри деб, ўз шоири билан беҳад фахрланиши миллий онги тараққий этганини кўрсатади.

Ўзбек халқи ўзининг Навоий, Машраб, Огаҳий, Гулханий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қодирий,

Усмон Носир каби шоирлари борлиги билан фахрландими? Унчалик эмас. Халқимиз, ўз даҳоларини ҳурматлашни эндигина ўрганмоқда.

Адҳамбек Алимбеков ёзишича, Жаҳон адабиёти институтида арманлар Аветик Исаакяни, Егише Чаренци билан, грузинлар Шота Руставелиси, Церетелиси, Григол Абашидзеси билан, озарбайжонлар Низомий, Фузулий, Хусайн Жовиди билан, туркманлар Махтумқулиси, тожиклар Фирдавсий, Биноий, Ҳофиз, Камол Хўжандий билан мактанганида Муҳаммад Али ҳам Навоий, Машраб, Огаҳий, Усмон Носир ижодини айтиб мактанар, фахрланар экан. Ўша Москвада ўқиган йилларида Муҳаммад Али Шарқ шеърятини даҳоси Навоийнинг ғазалларини ҳозирги ўзбек тилига табдил қилиб, бадий санъатларни ўрганишга интиланган экан. Адҳамбек ўз китобида мана шу жараёни ҳам муфасссал кўрсатади. Муҳаммад Али кундалигида ҳар қандай даҳо шоир ўзидан аввал ўтган даҳоларнинг ижодини ўқиб ўрганиши ҳақида бундай дейди: „Ўқиш – ижодий озуқа. Буюк кишилар – буюк китобхонлардир. Ўқиш – ижоднинг иккинчи тури. 1963 йил, 17 ноябрь. Бальзак мутолааси билан машғулман. „Шагренева кужа“сини ўқиган эдим. Бугун „Горио ота“ни тамомладим...“ Эртасига (18 ноябрь) у: „Гобсекни ўқиб чиқдим“, деб ёзади. Демак, Муҳаммад Али „Йигитликда йиғ илмнинг маҳзанин, қариликда сарф қил ани“ деган маслаҳатга амал қилган. Яна муҳими – асарни тез ўқиб, тез тушуниш маҳоратини ўрганиш зарур. Камина тажрибамдан биламанки, даҳолар ёзган асарларда ёш истеъдодларнинг чеккан машаққатлари, хор-зорликда яшаши, яхши дўст, устоз, маслаҳатчи топилганида уларнинг ижоди юзага чиқиши тасвирланади.

Бўлғувси буюк ижодкор ўқиганларидан таъсирланиб, йил сайин юксалади. „Алишернинг ҳамма шеърлари аъло. Лекин аълонинг ичида аълolari бор! Уларни минг марта ўқисанг ҳам яна ўқигинг келади. „Кошки“ муҳаммаси Муҳаммад Али ёзади кундалигида: ажойиб! Тенгсиз даҳо! Таажжубки, касалга ўхшаб турган мен Навоий, Маш-

рабларни ўқиб соғлом тойдай бўлиб кетсам-а! Бу тасо-
дифми ёки ҳақиқатда улуг даҳолар сеҳрими? Иккинчиси
тўғрига ўхшайди...” Халкимизнинг шундай даҳолари бор.

Мухаммад Али кундалигида яна кўп, янги-янги
асарларни ўқиётганини ёзади: В.Короленко, А.Чехов,
Ф.Достоевский, Лев Толстой, Анатол Франс, Корней Чу-
ковскийнинг „Замондошлар“ китоби (бу китобда 30 га
яқин рус адиблари ва шоирларининг ижоди ёритилган).
Шу ерда яна Чеховнинг истеъдодли ва тарбияли зиё-
лиларнинг фазилатлари, маънавияти, ахлоқи ҳақида ака-
сига ёзган мактуби келтирилган. Мухаммад Али бу мак-
тубни ҳозирги ўзбек ижодкорларига ҳам ибрат бўлсин
деб, кундалигида ўзбекчага таржима қилиб, ёзиб қўяди.
Адҳамбек Алимбеков ҳам уни тўлиқ келтиради ва жуда
тўғри йўл тутади. Мухаммад Алининг маънавий камол
топиш жараёнларини кўрсатади.

Адҳамбек Алимбеков ўз китобида Низомий Ару-
зийнинг Москвада рус тилида нашр этилган „Чаҳор ма-
қола“ китобида бадий ижод қонуниятлари, шароитлари
ҳақида айтган қимматли фикрларини ҳам Мухаммад Али
кундаликка ёзиб қўйганлигини айтиб, у парчани ҳам тўлиқ
келтиради. Низомий Арузийнинг бу назарий фикрларини
Арасту „Поэтика“сининг 1500 йил кейинги давоми де-
йиш мумкин. (Буни ўқишга кизикқанлар Адҳамбек Алим-
бековнинг „Юлдузнинг беш қирраси“ китобига мурожаат
қилсин).

Адҳамбек Алимбековнинг кузатишича, Мухаммад
Али ёшлик йилларидаёқ Ғарб мумтоз мусиқаси даҳс-
ларининг ҳаёти ва ижоди билан танишиб, уларнинг камс-
лот йўлларига кизикиб, сабоқлар олган. Мухаммад Ал
шу ҳақида ёзилган китоблардан ўқиб билишича, „*Мс
царт* *ижодиди* *Австрия* *мусиқасининг* *ёрқин*, *ҳаётий*
қувноқлиги *ва* *ёшлик* *жўшқинлиги*, *олмон* *мусиқасининг*
нозик *ўйчанлиги*, *итальян* *мусиқасининг* *мафтун* *эта*
диган *қуйчанлиги* *ва* *эҳтироси*, *чех*, *славян* *сахийлиги* *е*
дилкашлиги *ўз* *муҳассамини* *топган*“. Мен бу сўзлар
ўқиганимда XX асрнинг етмишинчи йиллари бошлари

устозимиз Асқад Мухтор раҳбарлигида „Гулистон“ журналида ишлаётган вақтимизда, Моцарт ва Гайдн каби даҳоларга ҳасад қилиб, уларни „бастакор шахслар эмас“ деб, ерга урган Карл Марксни эстетикани билмайди деб танқид қилиб мақола ёзганимни, у „Гулистон“да босилиб чиққанидан сўнг баъзи адабиётшунослар Ўзбекистонда марксизмни ревизия қилувчилар пайдо бўлди деб, Москвага шикоят ёзганлари, мени ишдан бўшатмоқчи бўлганлари, Асқад ака мени ҳимоя қилганлари ёдимга тушди. Яна ўша йиллари „Амадей“ номли хорижий фильмни кўрганим, Моцарт ва уни заҳарлаган ҳасадчи Сальери роллари учун режиссер ва актёр олтига Оскар мукофоти олганлари, А.С.Пушкиннинг „Моцарт ва Сальери“ трагедиясидан олган таассуротларим эсимга тушди. Адҳамбек Алимбеков ёзишича, Муҳаммад Али олмон мусикаси даҳоси Людвиг Бетховен ижодига ҳам қизиқиш билан қараган.

„Муҳаммад Али (Москвадан) Тошкентга келгандан кейин ижодида юксалишлар юз берди“, – деб ёзади Адҳамдек Алимбеков. – Бунга сабаб – устозлари Миртемир ва Мақсуд Шайхзода билан ижодий мулоқотлар узоқ давом этиши бўлди. Ғ.Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриётида ишлаб турган йилларида Муҳаммад Али устози Миртемирнинг 4 томлик асарларини нашрга тайёрлашда ташаббус кўрсатди. Миртемир асарлари А.С.Пушкиннинг шеърларини, „Поп ва унинг хизматкори Балда“ поэма-эртагини, Шота Руставелининг „Йўлбарс пўстинли паҳлавон“ поэмасини, яна бошқа кўп нодир асарларни маҳорат билан таржима қилган. Муҳаммад Али бу таржималардан намуналарни алоҳида бир томга киритди.

Муҳаммад Али устози Мақсуд Шайхзода билан маслаҳатлашиб Беруний ва Абу Али ибн Сино таваллудининг минг йиллигини нишонлаб, буларнинг танланган асарларини нашр этишга хисса қўшди. У олижаноб директор Ҳамид Ғулом раҳбарлигида

шеърят бўлимида хизмат қилган йиллари „Жаҳон адабиёти дурдоналари“ серияси, „Жаҳон болалар адабиёти кутубхонаси“ серияларида нодир асарлар нашр этилди. Муҳаммад Алининг ижодий ташаббусларини атоқли адабиётшунос, кейин Беруний, Хоразмий, Фаробий, Замахшарий ҳақида романлар ёзган адиб Пирмат Шермуҳаммедов ҳам доимо қўллаб-қувватлар эди“.

Адҳамбек Алимбеков ўз китобида Муҳаммад Алининг ноширлик фаолиятини кенг ёритади. „Нашриётда узоқ вақтдан бери нашр қилиб келинаётган „Ўзбек халқ ижоди“ – халқ эртаклари, дostonлари ва қўшиқлари серияси қандайдир сабабларга кўра тўхтаб қолган эди. Нашрни тиклаш масаласида у (Муҳаммад Али) атоқли олим Тўра Мирзаев билан кенгашди ва серияни давом эттириш учун унга „Алпомиш“нинг тўлиқ матнини тайёрлашни топширди. (Ўша вақтгача тўлиқ чиқмаган эди). Унинг тўлиқ нашри илк бор 1979 йилда босилиб чиқди“, деб ёзади китоб муаллифи.

Ўша йиллари камина ҳам Адабиёт ва санъат нашриётида „Мумтоз адабиёт ва танқидчилик“ бўлимида мудир бўлиб ишлардим. Нашриёт директори, устозимиз, атоқли шоир ва адиб, бағридарё инсон Ҳамид Ғулом бўлимларга, муҳаррирларга катта ҳуқуқ берган, буларнинг ижодий таклиф ва ташаббусларини доимо қувватлаб, юзага чиқарар эди. Мен ҳам ўн йиллар давомида атоқли навоийшунослар билан ҳамкорликда ишлаб Наво дostonларининг насрий баёнларини нашрга тайёрлад Озар шоири Насимийнинг „Сайланма“ шеърларини бекчага таржима қилмай озар тилида чиқардик. Чунки Фузулий, Насимий ўрта турк тилида ёзгани учун у барча туркий халқлар таржимасиз тушуниши мумкин эди. Насимий қўлёзмасини нашрга тайёрловчи фан доктори, профессор Ҳолид Расул билан низолашиб қолдик. У Насимий шеърларини ўзбекча қиламан деб, таржима ва таҳрир қилиб, бузиб юборган эди. Мен унинг таҳририни бекор қилиб, Насимийни аслият тилида

босилишига эришдик. Ҳолид Расул мени „пантуркист“ деб айлаб, марказкомга шикоят қилган. Марказком мени бюрода муҳокама қилиб, жазоланг“ деб буюрган. Аммо директоримиз Ҳамид Ғулом маслаҳати билан, мажлисда Пирмат Шермуҳаммедов, Омон Матжон ва бошқалар муҳокамада Насимий шеърларини аслидагидай қилиб нашр этилиши тўғри деб, мени химоя қилдилар. Нашриётда сермахсул шоир Муҳаммад Алига ҳам турли айблар қўйилган. Чунки миллий руҳдаги ижодкорлар у вақтда совет раҳбарияти учун „ишончсиз“ одамлар қаторида эдилар. Адҳамбек Алимбеков китобида Муҳаммад Алининг ҳам бошига тушган ана шу ташвишлари ҳақида ёзади. Муҳаммад Алининг яна мартабаси тикланишига Сарвар Азимов, Ўлмас Умарбеков, Одил Ёкубов ижобий таъсир кўрсатдилар. Ёзувчилар уюшмасига Ўлмас Умарбеков раислик қилган йиллари Аскад Мухтор, Одил Ёкубов, Муҳаммад Али ва камина ҳам адабий уюшмада ишлаётган эдик. Ўша вақтда Москвадаги баъзи шовинистлар, мустамлакачилар Ўзбекистонда ижодкорлар орасида уйғонаётган миллий руҳни бўғиш учун кўп ҳаракат қилди.

Ўлмас Умарбеков бир куни мени бўлимдан чакириб, Москвадан келган бир хатни кўлимга берди. Ўқиб чиқишимни кутиб турди. КПСС Марказкомидан Ўзкомпартия Марказкомига йўлланган бу хатда Тошкент шаҳрида Фрунзе, Куйбишевлар ҳайкаллари олиб ташлангани, Ҳамид Сулаймон раҳбарлик қилаётган Адабиёт музейи ва Қўлёзмалар институти олдида Шоирлар хиёбони очилгани, у ерда А.С.Пушкин ва М.Горький қаторида феодал, малика Нодира, миллатчи адиблар Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қахҳор ҳайкаллари қўйилгани, республикада миллатчилар бош кўтараётгани танқид қилинган. ЎзКП Марказкоми бу хатни ижодий уюшма раиси Ўлмас Умарбековга юборган, хатга жавоб ёзишни Ўлмас Умарбеков менга топширган эди. Бу хатга мен жавоб хатида Ўзбекистонда А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, Ф.Достоевский, С.Есенин туғилган кунлари

катта байрам қилиниши, буларнинг таржималари кўп тиражда нашр этилиши, жуда кўп районлар, совхозлар, Ленин, Куйбишев, Калинин, Оржоникидзе, Фрунзе номи билан аталиши, буларга кўп жойларда ҳайкаллар қўйилгани, ўзбеклар миллатчи эмаслигини эслатган эдим. Жавоб хатини Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Ўлмас Умарбеков маъқулладилар ва у Москвага жўнатилди. Мустамлакачи советлар раҳбарияти бу хатни эътиборга олди-ю, аммо фикрини ўзгартирмади, Шоирлар хиёбони бузилиб, „миллатчи“ адибларнинг ҳайкаллари олиб ташланди. Устоз навоийшунос, етук жамоат арбоби Ҳамид Сулаймон директорликдан бўшатилади.

Муҳаммад Али шеърларида ҳам, Маъруф Жалил, Чўлпон Эргаш, Асқар Қосимов, Омон Матжон, Рауф Парфи шеърларида ҳам миллий рух кучли бўлганидан, булар ҳам доимо тоталитар тузум, мустамлакачилар назоратида эди. Муҳаммад Алининг Спитамен ҳақидаги шеърида, у ҳозирги авлодга мурожаат қилиб золимларга қуллигингиз билан шодланманг, дейди:

*Ҳеч бўлмаса қайғуринг, зора
Қайғунгиздан ёришса кўнглим...*

Яна шу шеърдан:

*Эгарнинг қошида осиглиқ қилич,
Тиғида нур ўйнар, нурларки нотинч, –*

каби байтлар ҳам мустамлакачиларни кўрқитар эди.

Адҳамбек Алимбеков „Юлдузнинг беш кирраси“ китобида Муҳаммад Алининг Ёзувчилар уюшмасида 1989 йилда ташкил этилган „Бадий таржима ва адабий алоқалар маркази“да ишлаётган вақтидаги жўшқин фаолиятини ҳам муфассал ёритади. 1989 йил, 1–10 октябрь кунлари Ўзбекистонда Халқаро таржимонлар семинар-кенгаши ўтказилди. Унда ўзбек тилини билувчи таржимонлар: Англиядан Ширин Акинер, АҚШдан Илза

Сиртаутас, Финландиядан Ю.Маллинен (Пиримкул Қодировнинг „Юлдузли тунлар“ романини фин тилига таржима қилган) ва бошқалар ўзбек адиблари, шоирлари билан бадиий таржима ҳақида суҳбатлашдилар. 1991 йилда Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги байрам қилинди. Ўша вақтда Муҳаммад Али ташаббуси билан Навоийнинг ўн ғазали жаҳоннинг 18 тилида берилган „Бақо гули“ китоби нашр этилди. „Қуръон“нинг ўзбекча изоҳи билан чиқарилишига Алибек Рустамов, Б.Аҳмедов, Ў.Ҳошимов, Ҳ.Султонов, Муҳаммад Али, О.Абдуллаев ҳисса қўшдилар.

Адҳамбек Алимбеков китобида 1996 йилда Биринчи Президентимиз Ислон Каримов ва академик Бўрибой Аҳмедов ташаббуси билан ташкил этилган „Халқаро Амир Темур жамғармаси“да ҳам Муҳаммад Али фаол ишлаб, бир қанча нодир тарихий китобларга муҳаррирлик қилди. Унинг ташаббуси билан „Амир Темур чамани“ китобида хорижий муаллифларнинг асарлари нашр этилиши ҳам бу соҳада юксалиш самараси эди.

Муҳаммад Али жаҳон адабиёти дурдоналаридан ҳинд эпоси „Рамаяна“ни, Ж.Байроннинг „Шилён тутқуни“ поэмасини таржима қилди. У яна И.В.Гёте, Ф.Шиллер, А.С.Пушкин, М.Лермонтов, Роберт Бёрнс шеъритидан қилган бадиий таржималари билан ўзбек адабиётини бойитди. Бу таржималар ҳақида алоҳида тадқиқотларда ижобий фикрлар айтилган. Аммо, афсуски, Адҳамбек ўз китобида бу таржималарни, уларнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини кенг таҳлил этмаган. У, Муҳаммад Алининг лирик ва эпик шеърларини яхши таҳлил қилади, аммо шоирнинг баъзи шеърларида мантиққа зид ўринлар борлиги эътибордан четда қолади. Олим шоирнинг „Машраб“, „Гумбаздаги нур“, „Бокий дунё“ дostonларини чуқур таҳлил қилади. Чиндан ҳам бу дostonлар ўз вақтида адабиётшунос, танқидчилар томонидан юқори баҳоланган эди.

Адҳамбек Алимбеков „Юлдузнинг беш қирраси“ китобида „Муҳаммад Алининг насрий ижоди“ бўлимида

шоирнинг „Сарбадорлар“ романини таҳлил этар экан, бу ерда олим 1365 йилги Самарқанд сарбадорлари кўзгонини 1871 йилги Париж Коммунаси билан қиёслаш ўринли. 1917 йилдаги Туркистон Мухторияти ташкилотчиларини ҳам сарбадорларга қиёслаш мумкин. Бу ҳаракат ҳам Туркистонда мустақил давлат куришнинг бошланиши эди. Афсуски, бу ҳаракат мустамлакачи советлар томонидан қатагон қилинди, Қўқон шаҳри ёндирилиб, ўн минг аҳоли кириб ташланади. Енгилган мухториятчилар, миллий истиклолчилар Мустафо Чўқаев, Вали Қаюмхон, Аҳмад Закий Валидий, Эргаш Булокбоши ва бошқалар хорижга кетиб курашни давом эттирдилар. Бу озодлик кураши ҳақида ҳам поэмалар, романлар ёзиш адибларнинг зиммасида турибди.

Муҳаммад Алининг „Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси Сергей Бородиннинг Амур Темур фаолияти қораланган „Самарқанд осмонида юлдузлар“ тетралогиясига қарши тарих ҳақиқати бузмай акс эттирилган муносиб раддия-жавоб бўлди. Муҳаммад Али тетралогиясининг 1-қисми Е.Турон таржимасида Истамбулда босилиб чиқди. Унда истиклолчи олим Темур Хўжанинг мақоласи ҳам бўлиб, у Камол Отатуркнинг Амир Темурга берган юксак баҳоси келтиради.

Адҳамбек Алимбеков бир китобида адиб, шоир, олим, тарихнавис, бадиий таржима устаси, жамоат арбоби сифатида ҳам тинимсиз ишлаб, миллий истиклолдан рухланиб, самарали ижод қилган Муҳаммад Али ҳаёти ва ижодининг барча қирраларини ёритиши осон иш эмас эди. Бу тоғдай вазифани бажариш учун Адҳамбек Алимбеков ҳам серқирра, шоиртаъб олим бўлиш керак эди. Шундай бўлиб чиқди. Адҳамбек Алимбеков бу ва бошқа асарлари билан устоз олимлар Ҳоми Ёкубов, Матёкуб Қўшжонов, Салоҳиддин Мамажонов даражасидаги олим эканлигини кўрсатади. Коммунистик мафкура тазйиқи остида ҳам Ойбек, Қаххор, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Ғафур Ғулом, Ҳамид Ғулом, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров ижоди ҳақида кўп

илмий асарлар ёзилган эди. Шунга қарамай, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Нўъмон Раҳимжонов, Йўлдош Солижонов, Дамин Тўраев, Дилмурод Қурунов, Қозоқбой Йўлдошев каби олимларимиз адиблар ва шоирларнинг янги асарларини ижтимоий ҳаёт билан боғлаб теран таҳлил қила оладилар. Адҳамбек Алимбеков ҳам шу сафдошлари қаторида етук олим сифатида кўзга ташланмоқда.

МУҲАММАД АЛИНИНГ НАШР ЭТИЛГАН КИТОБЛАРИ

Ўзбек тилида:

- „Фазодаги ҳислар“, шеърлар. Тошкент – 1967 йил.
„Шафак“, шеърлар ва дoston. Тошкент – 1968 йил.
„Оталар юрти“, шеърлар ва дoston. Тошкент – 1970 йил.
„Алвон чечаклар“, шеърлар. Тошкент – 1973 йил.
„Дostonлар“. Тошкент – 1974 йил.
„Гумбаздаги нур“, дostonлар. Тошкент – 1975 йил.
„Боқий дунё“, шеърый роман. Тошкент – 1981 йил.
„Севсам, севилсам“, шеърлар, дostonлардан парчалар, таржималар. Тошкент – 1983 йил.
„Сен бир гулсан“, шеърлар. Тошкент – 1989 йил.
„Ошиқ бўлмай, ҳақ дийдорин кўрса бўлмас“, эссе ва адабий мақолалар. Тошкент – 1992 йил.
„Сарбадорлар“, тарихий роман-дилогия. Тошкент – 1992 йил.
„Она дуоси“, шеърлар. Тошкент – 1994 йил.
„Сайланма“, шеърлар, дostonлар, шеърый роман, таржималар. Тошкент – 1997 йил.
„Сарбадорлар“, иккинчи нашри. Тошкент – 1997 йил.
„Мен кўрган Америка“, эсселар, мақолалар, шеърлар. Тошкент – 2000 йил.
„Улуғ салтанат“, тарихий роман, 1-китоб. „Жаҳонгир Мирзо“. Тошкент – 2003 йил.
„Абадий соғинчлар“, роман-хроника. Тошкент, 2005.
„Улуғ салтанат“, тарихий роман, 2-китоб. „Умаршайх Мирзо“. Тошкент – 2006 йил.
„Улуғ салтанат“, тарихий роман, 3-китоб. „Мироншоҳ Мирзо“. Тошкент – 2010 йил.
„Улуғ салтанат“, тарихий роман, 4-китоб. „Шоҳрух Мирзо“, Тошкент – 2013 йил.
Танланган асарлар. Биринчи жилд. „Сарбадорлар“, тарихий роман-дилогия. Тошкент – 2011 йил.
Танланган асарлар. Иккинчи жилд. Тошкент – 2012 йил.
„Улуғ аждодлардан мерос шижоат“. Тошкент. 2012 йил.
„Замондошим портретига чизгилар“. Очерклар. Тошкент – 2012 йил.
„Улуғ салтанат“, 4 китобдан иборат роман-эпопея. Тошкент – 2014 йил.
„Оқ лайлак“, эсселар, мақолалар. Тошкент, 2015.
„Уч олтин ғишт“. Болалар шеърлари. Тошкент. 2015.

- „Абадий соғинчлар“. Роман-хроника. 2-нашри. Тошкент, 2016.
- „Кўнгил найлари“. Шеърлар. Тошкент, 2016.
- „Амир Темур қалбида чақнаган нур“ (Т.Ҳайит билан биргаликда ёзилган). Тошкент, 2016.
- „Улуғ салтанат“. Роман-эпопея.(кириллда) – 2019.
- „Ulug‘ saltanat“. Roman-epopeya, 4-tomlik. Toshkent, 2019.
- „Sarbadorlar“. Roman-dilogiya, 2-tomlik. Toshkent, 2019.
- „Amir Temur chamani“. To‘plam. Toshkent, 2019
- „Amir Temur qalbida chaqnagan nur“ (T.Hayit bilan birga yozilgan). Toshkent, 2019.
- „Ёрқин кунлар нафаси“. Очерк, мақолалар, хотиралар. Публицистик китоб. Тошкент, 2019.

Инглиз тилида:

Eternal Longings. Historikal novel. Translated by Dilbarkhon Muhammad Ali qizi. Tashkent, 2006.

Турк тилида:

„Улуғ салтанат сари“. Таржимон А.Енис Турон. Истамбул. 2008 йил.

Рус тилида:

- „Голоса жизни“. Стихотворения и поэмы. Ташкент, 1975 год.
- „Вечный мир“. Роман в стихах.Ташкент, 1984 год.
- „Саз“. Стихотворения и поэмы. Москва, 1984 год.
- „Бешгул“. Стихотворения и поэмы. Ташкент, 1986 год.
- „Амир Темур Великий“. 4-х томная эпопея. Книга первая.
- „Джахангир Мирза“. Ташкент, 2015.
- „Амир Темур Великий“. 4-х томная эпопея. Книга вторая.
- „Умаршейх Мирза“. Ташкент, 2016.
- „Амир Темур Великий“. 4-х томная эпопея. Книга третья.
- „Мираншах Мирза“. Ташкент. 2019.
- „Амир Темур Великий“. 4-х томная эпопея. Книга четвертая.
- „Шахрух Мирза“. Ташкент. 2019.

Қорақалпоқ тилида:

- „Шеър ва поэмалар“. Нукус, 1990 йил.
- „Сарбадорлар“. Тарихий роман-дилогия. 2016 йил.
- „Мен туғилган уй“. Шеърлар. Нукус. „Билим“ нашриёти. 2018 йил.

Қозоқ тилида:

- „Дўстлик йўли“. Шеър ва дostonлар. Алмати, 1987.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Бўзнинг бўлар боласи.....	6
Кундаликлардан саҳифалар.....	40
Она юрт бағрида.....	70
Қизгин ижодий жараён оғушида.....	91
Муҳаммад Али шеърляти.....	104
„Машраб“.....	147
„Гумбаздаги нур“.....	155
„Боқий дунё“.....	162
Муҳаммад Алининг насрий асарлари.....	182
„Сарбадорлар“.....	182
„Улуғ салтанат“ роман-эпопеяси.....	210
„Жаҳонгир Мирзо“.....	210
„Умаршайх Мирзо“.....	220
„Мироншоҳ Мирзо“.....	232
„Шохрух Мирзо“.....	244
Муҳаммад Али романларида аёллар образи.....	256
Раман-эпопея ҳақида якуний хулоса.	272
Муҳаммад Али – драматург.....	290
Муҳаммад Али – публицист.....	306
Муҳаммад Али – таржимон.....	323
Муҳаммад Али – адабиётшунос олим.....	351
Муҳаммад Али хорижда.....	35
Хотима.....	36
Сўнгсўзўрнида.....	
<i>М.Маҳмудов</i> . Истеъдод қирралари.....	
Муҳаммад Алининг нашр этилган китоблари.....	

83.3г(5Ў)
А 50

Адхамбек Алимбеков.
Юлдузнинг беш қирраси, [Матн]:
/ А. Алимбеков. – Тошкент. „О‘қитувчи“
НМИУ. – 2020. – 408 бет.

УЎК: 821.512.133.09(092)
КБК 83.3г (5Ў)

АДҲАМБЕК АЛИМБЕКОВ

ЮЛДУЗНИНГ БЕШ ҚИРРАСИ

„О‘қитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2020

Мухаррир *Н.Ғоипов*
Бадий муҳаррир *Ш.Тоштурдиев*
Техник муҳаррир *Н.Ниёзмұхамедова*
Мусахҳих *Н.Ғиясова*
Компьютерда саҳифаловчи *М.Акбарова*

Нашриёт лицензияси АА №0040. 10.12.2019. Оригинал-макетдан
босишга рухсат этилди 20.05.2020. Бичими 84×108¹/₃₂.
Кегли 11 шпонли. Times гарнитураси. Офсет босма
усулида босилди. Офсет қоғози. Шартли б. т. 20,58+0,84 рг. вкл.
Ҳисоб-нашриёт т. 15,96+1,0 рг. вкл. Адади 1000 нусха.
Буюртма №91-20.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг
„О‘қитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 206,
Юнусобод тумани, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.
Шартнома №46-20.